

МВС України

Харківський національний університет внутрішніх справ

Греченко В.А.

Історія та культура України

Харків -2017

УДК

ББК

Рецензенти:

Посохова Л.Ю. –доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Кислюк К.В. – доктор культурології, професор, професор кафедри культурології та медіа-комунікацій Харківської академії культури

Греченко В.А. Історія та культура України: Підручник. Харків: ХНУВС, 2017. 440

с.

Зміст.

Передмова

ТЕМА 1. Вступ до вивчення історії та культури України. Стародавня історія та культура України.

- §1. Предмет історії та культури України
- §2. Первісний лад на території України. Початки культури.
- §3. Перші державні утворення на території України.
- § 4. Стародавні слов'яни, їх суспільний устрій, звичаї та вірування.

Тема 2. Київська Русь.

- § 1. Утворення та становлення східнослов'янської держави –Київської Русі.
- § 2. Розквіт Київської Русі. Політичний лад.
- § 3. Роздроблення Київської Русі.
- § 4. Галицько-Волинська держава.
- § 5. Боротьба Русі з монголо-татарською навалою.
- § 6. Культура Київської Русі.

ТЕМА 3. Українські землі в складі Великого князівства Литовського та інших держав. Виникнення українського козацтва.

- §1. Захоплення і розподіл українських земель Литвою, Польщею та іншими державами.
- §2. Крим в період пізнього Середньовіччя.
- §3. Суспільно-політичний лад та економічний розвиток України в кінці XVI – першій половині XVII ст.
- §4. Виникнення і розвиток українського козацтва
- §5. Культура України у XIV- першій половині XVII ст.

Тема 4. Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої середини XVII ст.

- §1. Причини, початок та основні події війни у 1648-1653 роках.
- §2. Формування української національної держави.
- §3. Переяславська Рада 8 січня 1654 року.
- §4. Завершальні періоди Визвольної війни. Поділ України.

Тема 5. Українські землі наприкінці XVII – XVIII ст.

- §1. Руїна.
- §2. Україна і Північна війна.

- §3. Обмеження і ліквідація автономії України у складі Російської імперії.
- §4. Правобережні і західноукраїнські землі наприкінці XVII – у XVIII ст.
- §5. Народні рухи та повстання в Україні у XVIII столітті.
- §6. Слобідська Україна в кінці XVII – XVIII ст.
- §7. Південна та Правобережна Україна в другій половині XVIII ст.
- §8. Соціально-економічний розвиток України в другій половині XVII – XVIII ст.
- §9. Розвиток культури України у другій половині XVII – XVIII ст.

ТЕМА № 6. Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій

- §1. Політичне становище українських земель в першій половині XIX ст.
- §2. Українське національне відродження.
- §3. Ліберальні реформи 60-70-х років XIX століття
- §4. Соціально-економічний розвиток українських земель у XIX - на початку XX ст.
- §5. Політичний становище українських земель на початку XX ст.. Столипінська аграрна реформа.
- §6. Західноукраїнські землі у складі Австрії та Австро-Угорщини (кінець XVIII ст. -1914 р.)
- §7. Україна в роки Першої світової війни.
- §8. Культура України в XIX – на початку XX ст.

Тема 9. Українська революція 1917-1921 рр.

- §1. Центральна Рада і боротьба за автономію України.
- § 2. Українська держава гетьмана Скоропадського.
- § 3. Директорія УНР .
- §4. Західноукраїнська Народна Республіка.
- §5. Політика радянської влади в Україні у 1919 – 1920 рр.
- §6. Культура України доби Української революції.

ТЕМА 8. Українська РСР в 20-30-х роках XX ст. Становище на західноукраїнських землях.

- §1. Нова економічна політика та її здійснення в Україні.
- §2. Українське відродження 1920-х років.
- §3. Політика форсованої індустріалізації та її наслідки.
- §4. Примусова колективізація сільського господарства в Україні. Голодомор 1932-1933 років.

§5. Політичні процеси й репресії наприкінці 20-х—у 30-ті роки. «Розстріляне відродження» 1930-х рр.

§6. Становище на західноукраїнських землях в 1920-30-х роках.

ТЕМА №9. Україна в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.)

§1. Приєднання Західної України до УРСР.

§2. Початок радянсько-німецької війни. Окупація України.

§3. Звільнення України від німецької окупації.

§4. Культура України в роки Другої світової війни.

Тема 10. Україна в повоєнні роки. Перебудова та початок розпаду СРСР.

§1. Суспільно-політичне та культурне життя в Україні в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр.

§2. Політика часткової десталінізації, її непослідовний характер.

§3. Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960-х – середина 1980-х рр.

§4. Україна в добу перебудови.

§5. Розвиток культури України у 1945-1991 рр.

Тема 11. Держава Україна на сучасному етапі.

§1. Державотворення і політичний розвиток України.

§2. Революція Гідності.

§3. Соціально-економічний розвиток республіки.

§4. Зовнішньополітична діяльність.

§5. Національно-культурне відродження України.

§6. Державна символіка України та її історичне походження.

Післямова.

Хронологічний довідник

Іменний покажчик

Передмова.

З 2015 р. у вищих навчальних закладах уведено викладання нової навчальної дисципліни - історії та культури України. Дисципліна історія та культура України базується якби на двох китах: історії та культурі, які вивчаються у взаємозв'язку та синхронно.

Метою викладання навчальної дисципліни «Історія та культура України» є засвоєння студентам навичок наукового аналізу, спрямованих на забезпечення самостійного осмислення закономірностей історичного та культурного розвитку, досягнення наступності в історичній освіті та національно-культурному вихованні на етапі вищої школи порівнянно з загальноосвітньою школою.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Історія та культура України» є:

- розкриття смислу людської діяльності, показ гуманістичних цінностей, наслідків цієї діяльності в історичному минулому і на сучасному етапі;
- засвоєння студентами та курсантами основних аспектів політичного та культурного розвитку України з стародавніх часів і до сучасності;
- вивчення суспільного ладу та політичних систем, розвитку культури на різних етапах розвитку української державності;
- формування патріотизму, розвиток національної самосвідомості, поваги до власної історії та культури;
- органічний зв'язок викладання загальногуманітарних курсів з національною історією, традиціями народів України;
- формування у студентів та курсантів пізнавальної творчості, критеріальних основ для виховання наукового світогляду, що забезпечує пріоритет людини та її цінностей над засобами діяльності і витратами;
- формування громадянської позиції шляхом засвоєння основних моральних норм і принципів життєдіяльності суспільства, їх трансформацій у переконання, якості характеру, життєвої поведінки;
- навчання практичних навичок роботи з історичними джерелами, пам'ятками культури і науковою літературою;

ТЕМА 1. Вступ до вивчення історії та культури України. Стародавня історія та культура України.

§1. Предмет історії та культури України

Перш, ніж розглядати конкретні процеси розвитку історії та культури, зупинимося на визначенні двох основних понять, які визначають сутність даної дисципліни – історія та культура.

Історія (від давньогрецького *ἱστορία* — оповідь, переказ про відоме, досліджене минуле) або **дієпис** — наука, яка вивчає минуле людства, покладаючись при цьому на письмові та матеріальні свідчення минулих подій.

Як відомо, історія – одна з найдавніших наук. З появою перших держав почалося фіксування та опис найголовніших подій та фактів. Цей термін вживається у двох основних сенсах: 1) історія – це процес розвитку природи та суспільства; 2) комплекс суспільних, гуманітарних наук (історична наука), які вивчають минуле людства у всій його конкретності та багатоманітності.

Серед 2000 наук історія займає особливе місце. На відміну від інших наук вона розглядає процес розвитку суспільства в цілому, аналізує всю сукупність явищ суспільного життя, усі його аспекти (економіку, політику, культуру) та їх взаємозв'язки та взаємообумовленості. У той же час кожна із існуючих наук (суспільних, економічних, технічних) за час розвитку людського суспільства пройшла свою історію. І на сучасному етапі усі науки та види мистецтва обов'язково включають історичний розділ, наприклад, історія фізики, історія музики, історія кіно і т.д. Поєднання історичних та інших наук створює міждисциплінарні науки – такі як історична географія, історична геологія та ін.. Історія – це процес, рух у часі і процес пізнання у часі.

Термін «культура» вперше зустрічається в одному з творів знаменитого римського оратора Цицерона (45 р. до н.е.). Первісно він означав обробку ґрунту, його «культивування», тобто зміни у природі під впливом людини, на відміну від змін, викликаних природними причинами. Вже у цьому первісному змісті терміну було підкреслено важливу особливість культури — її людський фактор, висловлено ідею впливу людини та її діяльності на оточуючий світ. Як

самостійна наукова категорія «культура» фіксується вперше у працях німецького юриста С. Пуфендорфа (1632–1694). Він застосував цей термін для визначення різноманітних результатів діяльності людини. В подальшому слово «культура» отримало ще більш узагальнене значення, яке охоплювало собою сукупність створених людськими спільнотами традиційних благ і цінностей. У такому розумінні культура постає як створена людиною «друга природа», надбудована над природою первісною, як до певної міри окремий світ, створений людиною додатково до світу природного. Таким чином, у найзагальнішому вигляді *культура — це сукупний результат продуктивної діяльності людей.*

З точки зору історії культури, поняття «культура» використовують при характеристиці історичних епох (середньовічна культура) чи пам'яток (археологічна культура), при характеристиці суспільств та регіонів (європейська культура), при характеристиці народів, кожен з яких створює неповторний культурний простір (українська культура).

Більшість учених поділяють культуру на матеріальну та духовну. *Матеріальна культура* включає фізичні об'єкти, створені руками людини (їх називають артефактами): легкова машина, книга, храм, житловий будинок, нетбук і багато чого іншого. Артефакти відзначаються не тільки своїм штучним походженням і здатністю виконувати певні практичні функції. Разом із тим, об'єкти матеріальної культури часто мають символічне значення і являють певну цінність для групи або суспільства. Приміром, краватка одночасно може слугувати частиною одягу і символом приналежності її носія до групи людей із високим соціальним статусом. Матеріальну культуру часто співвідносять з поняттям «цивілізація». Однак, сукупність матеріальних благ, а також різноманітних засобів їх виробництва — це лише один із проявів цивілізації.

Духовну культуру складають явища, створені не руками, а скоріше розумом. Прояви духовної культури не можна чути, бачити, сприймати дотиком, вони існують у нашій свідомості й підтримуються людським спілкуванням.

Особлива роль духовної культури полягає в тому, що вона пробуджує в людині особистість.

До структурних елементів духовної культури відносяться:

- інтелектуальні (наука, освіта);
- естетичні (мистецтво і література);
- етичні (мораль);
- соціальні (мова, цінності, звичаї і традиції, право, політика);
- релігійні (релігійні міфи, ритуали й обряди).

Найбільшу увагу серед явищ духовної культури завжди привертало *мистецтво*, яке відображає дійсність художніх образах (слові, звуці, русі).

Культура як сукупність матеріальних і духовних благ, вироблених людиною, ніколи не залишається незмінною. Навпаки, культура в різні часи у різних народів демонструвала помітну динаміку, тенденцію до постійного розвитку. Видозміни культури в просторі і часі можна назвати історико-культурним процесом.

У кожній з наук предметом вивчення є певна система об'єктивних та суб'єктивних факторів. Історія та культура України розглядає суспільні рухи та процеси, діяльність різних політичних сил та партій, розвиток державних структур і політичної системи, боротьбу за національне визволення та створення власної держави, становлення та розвиток української культури на кожному з етапів розвитку українського етносу.

Дисципліна «Історія та культура України» належить, перш за все, до сфери історії. А історія виконує кілька соціально важливих функцій.

Тому першою функцією дисципліни історія та культура України, як і наших галузей історичних знань, є пізнавальна, інтелектуально-розвиваюча.

Людське співжиття – це така ж частина світового буття, як і життя природи, що нас оточує, і його наукове пізнання – така ж незборима потреба людського розуму, як і вивчення життя природи. Історичний процес розкривається у явищах людського життя, а явища ці надзвичайно різноманітні,

торкаються зовнішнього та внутрішнього життя країни, міжнародних стосунків, діяльності історичних осіб.

Таким чином, пізнавальна функція – це вивчення історичного та культурного шляху нашої країни, народів, які її населяли, відбиття усіх явищ та процесів, які складають історію та культуру України. Відомий політичний діяч та публіцист ХІХ ст. М.Чернишевський зазначав: “Можна не знати тисячі наук і все-таки бути освіченою людиною; але не любити історії може тільки людина, зовсім не розвинута розумово”.

Друга функція історії та культури України – практично-політична. Сутність її у тому, що історія як наука, виявляючи на підставі теоретичного осмислення історичних фактів закономірності, тенденції розвитку суспільства, допомагає розробляти науково-обгрунтований політичний курс, уникати суб’єктивних рішень. В єдності минулого, сучасного й майбутнього – корені інтересу людей до своєї історії. Французька письменниця слов’янського походження Софія Сегюр писала: “Історія вміщує у собі досвідченість світу і розум віків”.

Для того, щоб знати, які ідеї, програми, елементи культури можуть бути реалізовані в даному суспільстві і у даний конкретний час, необхідно добре вивчити накопичений суспільством досвід, ретельно зважити й оцінити його. Це тим більш необхідно сьогодні, коли ми живемо у часи протиборства різних ідеалів, течій та програм і від того, яку з них оберемо, залежить наше майбутнє. Історія того, що є, - це історія того, що було і того, що буде. Іншими словами – ми сьогодні живемо так, тому що вчора ми так працювали, жили, тобто знаходилися в певних історичних умовах. Наша нинішня культура – це наслідок стану культури минулого. “Історія – вчителька життя” – говорили стародавні римляни. Щоб дізнатися, куди і як йти суспільству у своєму розвитку, необхідно знати, звідки з якого стану воно вийшло і який його історичний шлях.

Таким чином, практично-політична функція даної дисципліни полягає не лише в узагальненні конкретного фактичного матеріалу чи відтворенні

найголовніших подій та процесів. Ці завдання підпорядковані конкретній меті – створенню об’єктивної та цілісної історії України, без знання якої неможливе засвоєння позитивного та негативного досвіду минулого, осмислення подій сьогодення та розробка перспектив розвитку країни. Науково-історичний підхід до історії державотворення передбачає вивчення різноманітних явищ політичного та культурного життя в їх хронологічному розвитку, виявлення взаємозв’язку минулого, сьогодення й майбутнього. Розуміння досягнень та невдач на різних історичних етапах збагачує наші знання про причини і тенденції соціальних змін та перспектив розвитку. Точне і цілісне відображення історії передбачає також відтворення певного явища, подій із властивими їм рисами і специфікою в конкретно-історичних умовах. Це, в свою чергу, сприяє подоланню проявів волонтаризму і суб’єктивізму в практично-політичних діях і рішеннях.

Третя функція – світоглядна. Вивчення історії та культури безпосередньо впливає на формування світогляду людини. Історія та культура створюють документальні і хвилюючі розповіді про визначні події та артефакти минулого, про видатних державних діячів та митців, яким суспільство багато в чому зобов’язане своїм розвитком.

У цьому аспекті вивчення історії державності має певні переваги, оскільки, як писав Дю Таміль: “Історія законів та устрою держави є історія людської мудрості, тоді як опис битв та облог є не що інше, як історія людського безумства”.

Історія культури, на відміну від природних та технічних наук, має величезний виховний потенціал. Знання історії та культури свого народу формує громадянські якості, зокрема патріотизм, показує роль особистості в історії; дозволяє пізнати моральні цінності людства у їх розвитку, виховувати на прикладах діяльності державних діячів, видатних митців та національних героїв, бачити й негативне в історичному розвитку суспільства і людей.

Вивчення історії дозволяє зрозуміти, чий інтереси відбивають ті, чи інші партії, суспільні групи, їх лідери. Історія була й залишається важливим засобом

впливу на політичні настрої людей. По-різному, можна, наприклад, оцінювати польсько-українські стосунки в минулому і, відповідно, розставляти наголоси в тих чи інших подіях спільної історії. Зокрема, мова може йти про розбіжності в оцінках. На цих прикладах можна культивувати різні думки. А звідси вже й різне світоглядне значення подій –Польщу можна розглядати як братську країну, як суперника, як стратегічного союзника.

Існують різні варіанти періодизації історії взагалі та історії України та культури зокрема. Ми використовуємо такий:

- 1) стародавня історія (від появи людини на території України (близько 1 млн. років тому) – до утворення східнослов'янської держави – Київської Русі (882 р.))
- 2) середньовічна історія України (882 – 1647 рр.)
- 3) нова історія України (1648 – 1917 рр.)
- 4) новітня історія України (з 1917 р.)

§ 2. Первісний лад на території України. Початки культури

На терені України стародавні люди з'явилися (за різними даними) від 1 млн. до 300 тис. років тому. Україна, як і Європа в цілому, не належала до ареалу антропогенезу, тобто регіону, де відбувався найперший етап еволюції мавпи в людину. Найвірогідніше, що найдавніші люди (архантропи) прийшли на територію України з Передньої Азії через Кавказ та Балкани. Від людиноподібних мавп вони відрізнялися прямоходінням і тим, що вміли робити знаряддя праці, мали примітивну мову і мислення. Тому такий фізичний тип людини називають «людина уміла».

Найдавніша епоха в історії людства визначається як кам'яний вік. Він поділяється на три періоди: палеоліт (від 1 млн. р. до X тис. до н.е.), мезоліт (IX – VI тис. до н.е.) і неоліт (VI – IV тис. до н.е.). Кам'яний вік тривав на території України від 1 млн. р. до н.е. і до 3 тис. р. до н.е. Кам'яним він називається тому, що основними знаряддями праці були вироби з каменю, які поступово

вдосконалювалися. Це вдосконалення призвело до першого поділу праці, коли з'явилися знаряддя праці різного призначення. Стародавні люди жили в печерах, одягалися в шкури. За допомогою тертя вони навчилися добувати вогонь, що стало цілою революцією в їхньому житті, оскільки вони стали менш залежними від природи і могли краще забезпечити своє існування (тепло, термічна обробка їжі). Це сталося близько 100 тис. років тому, що означає: 90 % історії людства пішло на здобуття цього першого великого досягнення.

Спочатку стародавні люди змушені були кочувати в пошуках їжі, але з еволюцією знарядь праці і розвитком суспільства почали вести осілий спосіб життя. Виникають стоянки-поселення. Найдавніші стоянки людей на території України знайдені археологами біля м. Амвросіївка Донецької обл. та біля с. Лука-Врублівецька Хмельницької обл.

Першою суспільною організацією людей було первісне стадо, потім на зміну йому близько 40 тис. років тому прийшла матріархальна родова община. Основним осередком суспільства став рід – група кровних родичів по материнській лінії, оскільки при груповому шлюбі інакше спорідненість визначити було неможливо. Крім того, жінки займали провідне місце і в суспільному виробництві (гончарство, ткацтво), зборі їстівних рослин.

Близько 40 тис. років до н.е. з'являється людина сучасного фізичного типу – «людина розумна» – homo sapiens («кроманьйонець» – від назви печери в Франції, де були вперше знайдені рештки такої людини). В цей же час виникають перші форми світогляду у вигляді релігійних вірувань: анімізму (віра в те, що живі і неживі предмети мають душу); тотемізму (віра в походження людей від єдиного предка – тварини чи птиці); магії (чаклування); фетишизму (віра в надприродні властивості предметів).

В період мезоліту відбулися суттєві зміни в озброєнні людини – з'явилися лук і стріли, із знарядь праці – було винайдено сокиру, долото, гачки для ловлі риби, сіть, човни, видовбані з дерева. Особливо важливе значення мало впровадження лука – складного як на той час механічного знаряддя, що дало змогу полювати на звірів на відстані і зменшити кількість мисливців,

вивільнивши їх для інших робіт. Почалося приручення диких тварин, спочатку собаки, потім свині.

В період неоліту відбулася так звана «неолітична революція» – перехід від *присвоюючих форм господарства до відтворюючих*. Раніше основними формами економіки були мисливство, рибальство і збиральництво, коли люди *присвоювали продукти природи*. Тепер вони почали їх відтворювати за допомогою розвитку скотарства і землеробства. Це був якісно новий етап в розвитку людства, коли воно вийшло з «колиски» господарювання і перейшло до свідомого виробництва продуктів харчування. З цього починається відлік людської цивілізації. Наслідком неолітичної революції стало не лише суттєве *зростання продуктивних сил*, але й помітне покращення *умов життя*, зростання харчових запасів, збільшення тривалості життя (до 30–32 років). відбувається перший «демографічний вибух» і населення Землі зростає з 5 млн. до 80 млн.

Одним із найважливіших досягнень стає вміння виготовляти глиняний (керамічний) посуд. Випалена на вогні глина стала першим штучним матеріалом, який створила людина. Вироби з кераміки дозволили краще зберегти запаси харчів та готувати варену їжу, що стало певною революцією в стародавній «кулінарії». З'являються прядіння, а на його основі – ткацтво, яке дає ще один штучний продукт – тканину.

Змінилася організація суспільного життя. Надлишки продуктів сприяли відокремленню парної сім'ї, оскільки можна було вже прожити не лише за допомогою колективного господарювання, але й сімейного.

Кам'яний вік займає більше 99 % історії людства. Перехідною епохою від кам'яного до металічного періоду був енеоліт – мідно-кам'яний вік, коли поряд з кам'яними почали виробляти знаряддя з міді (III–II тис. до н.е.). Перехід до використання металу – одна з найважливіших віх в історії людства. Самородна мідь оброблялася методом холодного кування, а пізніше люди навчилися витоплювати метал з руди, застосовувати ливарництво. Крім міді використовується також срібло і золото, але з-за їх дефіциту ці метали майже

зразу стають дорогоцінними. На території України в цей час проживали племена, культура яких відома під назвою трипільської (від с. Трипілля Київської обл.). Сільське господарство у трипільців було уже на досить високому рівні. Землю обробляли за допомогою дерев'яної сохи (орне землеробство, а не мотичне, як раніше). Урожай збирали серпами з крем'яними лезами, розмелюючи потім зерно ручними кам'яними зернотерками. Високого розвитку досягло гончарство – виробляли посуд з тонкими стінками, добре випалений, з багатим орнаментом. Відомо їм було вже і ткацтво. Трипільці застосовували (вперше на Україні) механічний предмет – свердло.

На зміну енеоліту прийшов бронзовий вік (II тис. до н.е.), коли люди навчилися виробляти бронзу (сплав міді з оловом) – перший штучний сплав, знаряддя з якої мали перевагу над кам'яними. Відбувається перший великий суспільний поділ праці – відокремлення скотарства від землеробства. Розподіл праці між орачами і скотарями передбачав необхідність обміну продуктами праці, тобто примітивної торгівлі, яка включала в себе тепер не лише злаки (ячмінь, пшеницю, просо, жито) і м'ясо, але й металеві вироби і сіль. Це призвело до того, що на зміну матріархату приходить патріархат, оскільки чоловіки починають відігравати більшу роль в металургії та скотарстві. Рід тепер складається з ряду сімей, споріднених по батьківській лінії. Розвиток скотарства і землеробства призвів до виникнення засобів пересування, в тому числі за допомогою коліс, що стало одним з найвидатніших винаходів людства. Підвищення продуктивності праці призвело до появи надлишків продуктів, викликало потребу в робочих руках. Способом розв'язання суперечностей, досягнення цілей все частіше стають війни, які ведуться для розширення власної території, грабунку, постачання підневільної робочої сили. Війни стають вигідним заняттям і ремеслом. Захоплені під час воєн полонені перетворюються на рабів, які виконують найтяжчі роботи.

Родові общини об'єднувались в племена. Вони займали певну територію, мали свою мову, звичаї, управління. На чолі племен стояли ради родових вождів – старійшин, які обирались з найавторитетніших осіб. Для вирішення

найважливіших питань скликалися збори всього племені. Ради старійшин розподіляли між родами племені ділянки для полювання і скотарства, землі для обробітку і побудови житла, вирішували спільні питання.

Поступово первісне суспільство вступає в період розкладу, оскільки виділяється як основний його осередок патріархальна сім'я, виникає поділ общинників на багатих і бідних (майнова і станова нерівність), з'являється приватна власність, що було дуже важливим явищем в історії людства. На зміну родовій общині кровних родичів приходять сусідська (територіальна), де родинні зв'язки змінилися спільністю території і господарського життя.

Ці процеси посилилися в часи залізного віку (1 тис. р. до н.е.), коли використання заліза, твердішого від бронзи, призвело до ще одного великого суспільного поділу праці – ремесло відділяється від землеробства і стає самостійною галуззю. Активно йде процес етногенезу, тобто утворення народів за рахунок об'єднання племен. Формується цивілізоване суспільство, яке характеризується існуванням спільностей людей з певною ієрархією, суспільним поділом праці в різних галузях, наявністю знарядь праці певної досконалості, виникненням світогляду, деякої культури (розвиток мови і початків писемності), появою приватної власності.

§3. Перші державні утворення на території України.

Першим народом, що мешкав на території України й ім'я якого зберегли писемні джерела, були *кіммерійці* (1500 – 700 рр. до н.е.). Вони вже мали укріплені городища, вели табунне господарство, що давало змогу організувати кінноту, в боях застосовували залізну зброю.

Кіммерійці першими на території України освоїли технологію залізного виробництва із болотяних руд і металообробку, що суттєво покращило їх озброєність. Їх можна класифікувати як міжплемінний союз на чолі з вождями-зверхниками. Основним заняттям кіммерійців були військові походи, відгук про які дійшов і до наших часів, оскільки мовами деяких народів Кавказу

«кіммерієць» означає «велетень», «могутній», що свідчить про те, який вражаючий вплив справляли їх напади. Кіммерійці виготовляли найкращі як на той час мечі та кинджали.

Починаючи з I тисячоліття до н.е. на південному узбережжі й горах Криму оселилися племена таврів. Тавр – слово грецького походження, можливо, пов'язане з назвою місцевості, що дала ім'я племенам, які жили на ній. (Так називалася гірська система на півдні Малої Азії). Херсонесом Таврійським – «півостровом таврів» називали Крим античні греки.

Більшість таврських поселень було сконцентровано на південному березі Кримського півострова - морському узбережжі від мису Айя до Феодосії. Таври жили компактними сімейними громадами, які спільно вели господарство, у поселеннях, розташованих у долинах і передгір'ях біля води, і важкодоступних гірських добре укріплених притулках, зроблених з каменів. Основними заняттями гірських таврів були полювання й відгінне скотарство - сезонні перекочівлі із чередами з долин на яйли (пасовища) і назад. Череди таврів склалися з овець, кіз, корів і волів. Таври, що населяли передгірні райони й долини, займалися мотичним землеробством і рибальством, ткацтвом і прядінням, литтям із бронзи.

У релігії таври успадкували від матріархату божество Діву, що персоніфікувала родючість. Їй приносили людські жертви. Храм Діви стояв на місі Партеніт в Аюдагу. Рабства в таврів не було.

В I столітті в античних джерелах таврів стали називати «тавроскіфами». З переміщенням центру скіфської держави наприкінці III століття до н.е. з Північного Причорномор'я в Крим і посиленням його могутності почалася мирна асиміляція таврів і скіфів. Таври як окремий народ існували до IV століття. Від племені таврів походить друга назва Криму - Таврида.

Кіммерійців витіснили скіфи (VII-III ст. до н.е.), які населяли територію сучасної Південної та Південно-східної України. Скіфи переважали кіммерійців чисельністю, військовою організацією, оскільки їх очолювали царі, що володіли необмеженою владою на відміну від кіммерійців, які не мали єдиного

керівництва. Скіфи поділялися на дві великі групи: скіфи-землероби і скіфи-скотарі, що вели в основному кочовий спосіб життя. Серед скіфів-кочівників виділялися царські скіфи, які панували над іншими, збираючи з них данину. У IV ст. до н.е. у скіфів утворилося примітивне державне об'єднання («царство Атея») з центром у Кам'янському городищі на Дніпрі (біля Нікополя). Розквіт Скіфії за Атея збігся у часі з піднесенням Македонії за Філіпа II. Між володарями двох держав деякий час існували союзницькі відносини. Разом вони здобули у 342 р. до н.е. низку перемог у Фракії та поділили між собою її територію. З іменем Атея пов'язана й спроба Скіфії поширити свій вплив на Балкани, де існували великі і багаті грецькі міста.

Спроба Атея викликала скіфо-македонський конфлікт 339 р. до н.е. Під час невдалої битви на Дунаї 90-річний Атей загинув. Проте македонці навіть не пробували розвинути свій успіх. Філіп повернув війська проти грецьких міст-держав. Син Філіпа Олександр Македонський завоював величезну територію в Малій Азії, Єгипті, Ірані, Індії, але спроба його полководця Зопріона з 30-тисячним загonom вдертися у 331 р. до н.е. на скіфські терени обернулася цілковитою катастрофою: на зворотному шляху від Ольвії македонське військо було дощенту вибите скіфами. Скіфи втручалися у політичну боротьбу на Боспорі. Зокрема, в 310-309 рр. до н.е. вони підтримали старшого сина Перисада Сатира, здобувши йому перемогу в битві при Фаті.

Після загибелі Атея територія Скіфського царства значно зменшилася. Скіфське населення зосередилося лише у гірському Криму та пониззі Дніпра. До III ст. існувало скіфське царство в Криму, столицею якого був Неаполь (біля Сімферополя). У 512 р. до н.е. Дарій I, цар Перський, ходив на скіфів походом, але останні, використовуючи тактику «випаленої землі», змогли уникнути поразки.

Звичаї та традиції скіфів були досить жорстокими і суворими. Вони базувались на двох основних принципах: безпощадність до ворогів і вірність своїм побратимам. Скіфи пили кров перших вбитих ними ворогів, робили чаші з ворожих черепів та сагайдаки з шкіри правих рук убитих супротивників і т.д.

Жорстокістю відзначалися і поховальні обряди скіфів – часто в жертву приносилися дружини, раби, коні.

Скіфські курганні коштовності (із середини XIX ст. досліджено вже кількасот тільки великих курганів) здобули у наш час всесвітню славу. Найчастіша трапляються прикрашені золотими бляшанками чаші, які згадуються міфом про походження скіфів. Найвідоміша знахідка предметів скіфського декоративно-прикладного мистецтва — *пектораль*. Золота пектораль — нагрудна прикраса скіфського царя IV ст. до н.е. — вагою 1148 грамів, 30,6 см в діаметрі, виконана із золота 958 проби в техніці литва із застосуванням паяння, карбування, зерні, скані і емалі. Пектораль було знайдено 1971 році при розкопках кургану Товста Могила (Дніпропетровська обл.). Хоча основне поховання було пограбовано, грабіжники дивом не помітили присипану землею головну прикрасу поховального інвентарю, залишивши на ній відбиток ніг. Оригінал пекторалі зберігається в сейфах Музею історичних коштовностей України у Києво-Печерській лаврі. Її точна копія експонується у відкритому доступі і неодноразово виставлялась в країнах Європи, Японії, Канади, США.

Композиційно пектораль — це три рогоподібні яруси, з'єднані між собою скрученими «ланцюжками» золотих порожніх трубочок. На кінцях — крихітні литі голівки левів. Леви тримають в пащах кільця для шнурка, за допомогою якого цар вішав прикрасу на шию. У нижньому ярусі — жорстока боротьба травоядних тварин із хижаками. У верхньому ярусі пекторалі — побутові сцени (двоє чоловіків шиють одяг, хлопець доїть вівцю, а амфору з молоком затикає зірваною травою: так зберігали молоко від швидкого скисання). І між цими двома ярусами як між двома світами проліг Степ — з буйством трав і пташиними співами. За найпоширенішою версією, триярусна будова пекторалі, мабуть, відображає уявлення скіфів про Всесвіт. Внизу — підземне царство, у володіння смерті. Середній ярус може символізувати дерево життя, — атрибут скіфської богині-матері Табіті. Верхній, основний ярус, віддзеркалює образ вищого світу, де творять урочистий новорічний обряд. Зображення тварин

також носять символічний характер. Так, заєць в скіфській міфології — уособлював щастя (таке ж невловиме і полохливе).

У III ст. до н.е. скіфів витісняють сармати (алани, роксолани, язиги). Їх назву виводять з іранської мови, де вона означає «оперезаний мечем». Вони склали не єдине однорідне плем'я, а союз споріднених племен, які нерідко ворогували між собою. На відміну від скіфів, значну роль в житті сарматів відігравали жінки. За легендою, сармати походили від союзу амазонок зі скіфами. Сарматські жінки жили як амазонки: полювали верхи, брали участь в битвах, виконували функції жриць. Їх навіть ховали разом зі зброєю. Сармати були, перш за все, кочівниками і займалися скотарством, проте вели активну торгівлю з Іраном, Індією, Римською імперією. Їх столицею був Танаїс у гирлі Дону. Найбільшого розквіту сарматське суспільство досягло у I ст. н.е. Довго і вперто, з перемінним успіхом, сармати воювали з Римом. В III ст. н.е. їх витісняють гуни. Сармати були останнім індоєвропейським народом, що з'явився зі сходу. Після них євразійські степи на ціле тисячоліття стають володінням тюркських народів.

В цей же час, з кінця VII ст. до н.е., греки засновують на Північному Причорномор'ї свої міста-колонії: Тір (в гирлі Дністра), Ольвію (на Південному Бузі), Херсонес, Пантікапей, Феодосію (в Криму).

Грецькі міста і поселення на північному березі Чорного моря виникли на одному з останніх етапів Великої грецької колонізації VIII-VI ст. до н.е., яка значно розширила межі античного світу. Численні колонії еллінів були засновані в південно-західній частині Аппенинського півострова та Сіцилії, на південному і північно-західному узбережжях Середземного моря, по берегах Мармурового та Чорного морів. За образним висловом давньогрецького філософа Платона, „елліни жили на обмеженій частині землі від Фасису до Гераклових стовпів, розташувались навколо моря, як мурахи або жаби навколо болота”.

За висновком відомого дослідника античної історії В.П.Яйленка, грецька колонізаційна практика складалася з декількох послідовних стадій: визначення

місця нової колонії, набір колоністів і призначення зверхника, організація вивозу колоністів, їхнє переселення, заснування поселення і самостійний розвиток нового полісу, що, природно, у різних конкретних ситуаціях відбувалося неоднаково. Чисельність однієї колоніальної експедиції звичайно складала декілька сотень, не перевищуючи тисячі чоловік. На чолі її стояв призначуваний державою зверхник (архагет), що походив з древнього знатного роду, або державний діяч.

Переселившись, колоністи у першу чергу споруджували оборонні стіни міста, потім здійснювали розподіл земельних ділянок, чому повинно було передувати розмежування міської території – виділення вулиць та ділянок під забудову, яке здійснювалося після побудови стін.

Кожен повноправний громадянин нового полісу одержував ділянку під забудову у місті (іноді з присадибною землею), а також один, два або навіть більше наділів у різних частинах хори. Десята частина міста відводилася під теменос, певний відсоток земельних ділянок ставав храмовою та громадською власністю. Поліс, що утворювався, міг складатися лише з одного населеного пункту, або ж становив систему з одного міста та оточуючих його сіл.

За устроєм ці держави були демократичними (Ольвія, Херсонес) чи аристократичними (Пантікапей, до утворення Боспорського царства) республіками або монархією (Боспорське царство). В республіках законодавча влада належала народним зборам, виконавча – архонтам. Вільними повноправними громадянами були лише чоловіки – уродженці міста. Досягнувши повноліття, вони складали присягу на вірність державі, її законам. До найважливіших обов'язків громадянина полісу належали захист демократичного ладу, оборона міста від ворогів.

До громади не належали жінки та всі негреки. Значну частину населення античних держав Північного Причорномор'я становили неповноправні категорії. До них причисляють, насамперед, осіб, що прибули з інших країн та постійно проживали на території держави (пізні колоністи). Вони повинні були сплачувати верховному власнику землі – громадянській общині певний податок

(форос) за її використання. До неповноправного населення належали й вільновідпущеники – колишні раби, яким було надано особисту свободу. З часом за певні заслуги вони могли навіть отримувати права громадянства. Неповноправними були й вихідці з тубільного “варварського” населення, які вели осілий спосіб життя проживаючи в межах певної античної держави Північного Причорномор’я.

Майже безправну категорію населення становили раби. Джерелами рабства в античних державах були: продаж полонених, захоплених під час воєнних дій; піратство; боргове рабство для осіб, які не мали прав громадянства; природне відтворення рабів; самопродаж у рабство.

Загальновідомо, що в античних державах раби повною мірою виступали об’єктами права власності. Віддавна основним моментом у правовому становищі раба була його здатність “належати іншій (людині)”. Саме тому, не маючи ніяких юридичних прав, раби навіть не вважалися фізичними особами, а просто тілами чоловічими або жіночими.

Боспорське царство існувало в V ст. до н.е. – IV ст. н.е. Воно займало територію Керченського та Таманського півостровів з прилеглою смугою, східний берег Азовського моря. До царства входили такі міста як Феодосія, Фанагорія, а столицею був Пантікапей (сучасна Керч).

Спочатку Боспорська держава була союзом грецьких полісів з певною автономією останніх, але пізніше перетворюється в необмежену монархію. Головне місце в економіці Боспорського царства займало сільське господарство. Основним торговим партнером були Афіни, куди вивозилося до 5 млн. пудів зерна.

Розквіт Боспорського царства припадає на IV-III ст. до н.е. Проте внутрішні суперечності, зокрема повстання рабів під проводом Савмака (107 р. до н.е.) підірвали силу царства. На початку I ст. до н.е. понтійський цар Мітрідат VI Євпатор об’єднав під своєю владою більшість держав Північного Причорномор’я, в тому числі й Боспорське царство. Але після поразки Мітрідата у боротьбі з Римом, Боспорське царство опинилося під контролем

римлян. Згодом Боспор захопили готи, а потім їх витіснили гуни. З VI ст. н.е. Боспор увійшов до складу Візантії і припинив своє самостійне існування.

Історія античних міст-держав Північного Причорномор'я поділяється на три основні періоди: 1) VII–I ст. до н.е. – самостійність функціонування полісів на базі еллінських традицій і співіснування з скіфськими племенами; 2) I ст. до н.е. – IV ст. н.е. – поступова втрата незалежності полісами, підкорення їх Римській імперії, постійні руйнівні напади готів і гунів. Періодом найвищого розквіту полісів були V–III ст. до н.е. Наприкінці III ст. н.е. колонії фактично перестають існувати. Грецька колонізація Північного Причорномор'я тривала понад тисячу років. Фактично це була периферія античної цивілізації, але все ж вона відзначалась оригінальністю, будучи своєрідним поєднанням античності і «варварства»; 3) Після розколу Римської імперії на Західну і Східну (Візантійську) настав візантійський період в історії Північного Причорномор'я (IV–VII ст. н.е.). В середині III ст. у Північне Причорномор'я вдерлися племена давніх германців – готів. Вони відтіснили сарматів за Дон, зруйнували міста Ольвію і Тір, підкорили собі населення Криму. Так виникло Готське королівство або Гетика (Рейхготланд). Його столицею було «Дніпровське городище» (в нинішній Запорізькій обл.). Готи мали яскраво виражений племінний устрій. Письмові джерела часто згадують готських племінних старійшин. У готській біблій є слова "король", "вождь", "старійшина". Очевидно, саме вони очолювали племена. Античні автори називають вождів готських племен королями. В одних племенах ще могла зберігатися влада старійшин, в інших – вже затвердилася влада короля. На думку низки дослідників, готські королі могли лише радити, а реальна влада у суспільстві належала племінній раді та раді племінного союзу. У походах, в період війни військовий ватажок або король мали, мабуть, більше прав. Античні автори вирізняють серед воїнів народне ополчення та особливі загони воїнів, що здійснювали особисту охорону короля чи вождя та одержували від нього зброю й коня, а також частину військової здобичі. Загалом, військові походи були важливим фактором нагромадження багатств вождів та королів. Прагнення до

наживи, до накопичення коштовностей, що піднімали соціальний статус, штовхали готських ватагів та рядових общинників до воєн, грабунків, найманства. Римська адміністрація використовувала це й вербувала до свого війська цілі загони на чолі з військовими вождями, племінними королями.

Найбільшої могутності об'єднання готів досягло в середині IV ст. н.е. при королі Германоріхі (332 – 375 рр.). Проте у 375 р. готи були розгромлені гунами.

Гуни, які склалися з монголо-тюркських племен, прийшли в Європу з Південного Сибіру у другій половині IV ст. н.е. Їх пересування дало поштовх Великому переселенню народів. Найбільшої могутності гуни досягли при вожді Атіллі (434 – 453 рр.), якого прозвали «Бичем божим». Йому вдалося створити одну з наймогутніших в історії держав, першу імперію кочівників-скотарів. Її територія простягалася від Волги до Рейну. Суспільний лад гунів не вийшов із стадії військової демократії (хоч у них зростала майнова нерівність, широке поширення отримало рабство, влада вождя перетворилася в спадкову). Після смерті Атілли їх держава розпалася, а більшість гунів відкочувала в Причорномор'я. З появою гунів, які сприяли ліквідації Римської імперії і рабовласницького ладу в Європі, починається нова, середньовічна епоха історії.

В середині VII ст. у Північне Причорномор'я прийшли хозари. Спочатку вони знаходилися у складі Великого тюркського каганату, а після його розпаду столицею хозарів стало місто Ітіль на Нижній Волзі. У 670 – 679 рр. Хозарія оволоділа майже усім Кримом, крім Херсонесу. Хозари залишили жителям міст самоуправління, беручи з них данину та торгове мито. Фактична влада зосереджувалась в руках місцевих хозарських феодалів, а каган перетворився в символічного володаря. В кінці VIII ст. каган Обадія оголосив державною релігією іудаїзм. Це було пов'язано з тим, що в Хозарії з'явилась велика кількість євреїв – емігрантів з Візантії, які займалися торгівлею. У тривалій боротьбі з Київською Руссю хозари були витіснені з Криму та Поволжя. Остання згадка про них в джерелах відноситься до 1083 р.

Таким чином, держави, які інували на території сучасної України у стародавній час – Кіммерія, Таврика, Скіфія, Сарматія, грецькі міста-держави, Боспорське царство, а також феодальна Готська протодержава – були першими, нехай не зовсім сталими й доконаними, державними утвореннями, що виникли тут. Було б перебільшенням вважати їх безпосередніми зародками власне української державності. Та все ж значною мірою вони вплинули на зародження та хід державотворчих процесів у східних слов'ян.

§ 4. Стародавні слов'яни, їх суспільний устрій, звичаї та вірування.

Одним з найдавніших народів, що населяв Європу, були слов'яни. З приводу походження слов'ян існують дві основні теорії: 1) міграційна (слов'яни прийшли на свою нинішню територію); 2) автохтонна (слов'яни є споконвічними жителями Східної Європи).

Термін «слов'яни» найпевніше походить від назви одного з племен (словени).

Перші писемні згадки про слов'янські племена під іменем венедів відносяться до I–II ст. до н.е. У VI–VII ст. вже згадуються склавіни – західні слов'яни і анти – східні слов'яни, які займали територію між Дністром на заході і верхів'ями Дону на сході. Перші племінні об'єднання з елементами державності виникають у східних слов'ян у 380 – 386 рр. н.е. на чолі з Божем, який воював з готами, а потім, у VI ст., у Прикарпатті – на чолі з Маджаком.

Певного розвитку у слов'янських племен набуло рабовласництво. Візантійські історики згадують про тисячі полонених, що перетворювалися на рабів. Але навряд чи рабство було масовим. Ймовірно, воно мало патріархальний характер, коли полонених приймали в сім'ю як молодших членів, а через певний час відпускали або повертали одноплемінникам за викуп. Рабство, як і збирання данини, було початковою формою експлуатації на етапі становлення класового суспільства. На цьому етапі складається форма управління суспільством деякі дослідники називають військовою демократією, яка містила в собі якості, властиві суспільному самоврядуванню, й водночас

елементи державного ладу. Очолювані воєнними ватажками, племена об'єднувалися в союзи на час війни із сусідами, потім розпадалися і в разі потреби знову утворювалися, але вже у новому складі. Разом із тим попри весь авторитет ватажків більшість важливих справ вирішувалися на народних зборах, де кожний дорослий чоловік — общинник — був воїном. Тогочасні звичаї наших предків характеризує, наприклад, таке повідомлення Псевдо-Маврикія: коли слов'яни збираються до гурту, «рішення одних негайно заперечуються іншими, оскільки всі вони ворогують між собою і при цьому ніхто не хоче поступитися іншому... Серед них багато ватажків, але згоди між ними немає».

Відомий літописний переказ про заснування Києва у V ст. трьома братами Києм, Щеком і Хоривом та їх сестрою Либіддю. Археологічні пам'ятки доводять, що слов'янські племена були тут давніми мешканцями і їх поселення можна вважати зародком міста. Ці стародавні поселення поступово злилися в одне і започаткували місто. Причини його швидкого зростання полягають, насамперед, у винятково сприятливих географічних умовах: панування над важливою водною магістраллю — Дніпром, яка згодом стала на тривалий час основним торговим шляхом з Візантії і Близького Сходу у країни північної Європи. До того ж територія Києва з усіх боків була вдало оточена природними рубежами, які в ті часи були особливо потрібні для захисту. Швидкому зростанню Києва сприяло розташування його близько до ряду союзів східнослов'янських племен.

Східнослов'янські «гради» стали місцем проживання племінної верхівки, князів. Археологічні знахідки скупченої в таких племінних центрах зброї вказують, що разом з князем у граді вже мешкали загони професійних воїнів, які не займались господарською працею. Такі військові колективи, відомі з пізніших джерел під назвою дружин, формувалися (на відміну від племінного війська-ополчення усіх боєздатних членів племені) з юнаків, не пов'язаних кровною спорідненістю, відірваних від власного дому, а то й племені, тобто людей, що повністю присвятили себе «війні», а точніше – набігам на сусідів.

Східнослов'янські «гради» були адміністративно-політичними і культовими центрами окремого союзу племен. Такий град не слід розглядати як сформоване місто. Його соціальні функції ще були обмежені. Давньоруські міста складаються лише у VIII-IX ст. Не всі гради перетворилися у міста, їх формування відбувалося паралельно з формуванням держави. Вже з VIII-IX ст. міста виділяються як культурні та релігійні центри територій, що примикали до них. Статус давніх міст не був чітко визначеним і сам спосіб господарського існування міст мало відрізнявся від сільських поселень (городяни займалися землеробством). Однак вже у той час міста на Русі стали відігравати особливу політичну та ідеологічну роль, вони ставали центрами влади, культовими центрами, місцями формування аристократичних станів, центрами товарного і грошового обміну. Одним з головних економічних ознак міста була наявність ринку, що був його центром. Місто як політико-адміністративна одиниця мало особливу територію. Воно могло бути самоврядною одиницею (як Новгород), або ж перебувало під владою і контролем князя. У Древній Русі місто було також фортецею та місцем перебування гарнізону.

Українська народність формувалася на основі об'єднання різних східнослов'янських племен і їх інтеграції з рядом прийшлих народів. Основними племенами, що жили в той час на терені України, були: поляни (жили в полях над Дніпром); древліани (в лісах над річкою Прип'яттю); на нинішній Волині – дуліби, на Чернігівщині – сіверяни, між Південним Бугом і Дністром – тиверці й уличі, в Галичині – білі хорвати. Провідне місце серед цих племен займали поляни з їх головним містом Києвом, через яке проходив торговий шлях «з варяг у греки». Процес розселення слов'ян почався наприкінці V і в цілому завершився в VIII–IX ст. н.е.

У вітчизняних літописах політичні об'єднання навколо Києва відомі під назвою Русь (VIII ст.) та Руська земля (її територія у IX ст. обіймала землі Київського, Чернігівського і Переяславського князівств).

Економічною основою східнослов'янського суспільства була родова власність на землю. Знаряддя праці, продукти, майно поступово

розподіляються між родинами.

Слов'яни вели осілий спосіб життя, що сприяло розвитку у них орного землеробства – основи господарства. Землю вони обробляли спочатку дерев'яним ралом, потім залізним. З IV ст. н.е. починає використовуватись плуг із череслом.

У давніх слов'ян існували і різні види ремесел (залізодобувне, залізообробне, гончарне, косторізне). У VIII ст. слов'янські ремісники починають використовувати гончарний круг, що було значним удосконаленням. Слов'яни мешкали в укріплених селах або містах. Їх житлом були невеликі напівземлянки з дерев'яними стінами і опаленням «по-чорному» (без димоходу).

В історичних працях, як відомо, по-різному тлумачиться термін «Русь». Дехто з дослідників намагається довести його фінське походження, інші шукають його корені у шведській, слов'янській мовах. Це свідчить про значне поширення назви «Русь» в інших народів. На думку М.Котляра, згідно з останніми лінгвістичними та історичними дослідженнями слово «русь» – фінського походження. Воно вживалося спочатку для позначення скандинавів, що складала пізніше дружини давньоруських князів. Поступово дружини варязьких князів із роду Рюрика на східнослов'янських землях розбавлялися слов'янами й ставали поліетнічними (різноплемінними). Термін «русь» поширюється на всіх дружинників узагалі, в тому числі й слов'янського походження. Назва «русь» поширюється насамперед на полян, що панували у протидержавному утворенні на Наддніпрянщині, а потім і на всіх східних слов'ян. У літописах та інших давніх джерелах Руссю називалась уся територія, яку посідали руські люди, тобто східні слов'яни. Цим же словом (варіант – Руська земля) іменували й Давньоруську державу з центром у Києві.

Отже, уважний і неупереджений аналіз літописних свідчень не дає підстав убачати в назві «Русь» щось чуже для східних слов'ян, нібито привнесене в їхнє життя тільки у IX-X ст. Навпаки, той факт, що ця назва швидко поширилася на весь східнослов'янський світ, указує на давні традиції його побутування в

даному середовищі. Незалежно від свого походження, в період східнослов'янської етнополітичної й культурної консолідації назва «Русь» була тотожною назві «слов'яни». В цьому нас переконують літописні висловлювання – «Русские грады», «ми от рода Руского», «Русин» та ін. Поза сумнівом, уже в IX-X ст. колишні міжплеменні союзи поступово зливаються в єдину етнічну спільність. Ця народність почала називатися «родом руським» або «Руссю».

Найважливіші питання вирішувались на племінних зібраннях, хоча основна влада зосереджується в руках вождів та знаті. Виникає новий тип відносин з розділом суспільства на дві частини: багатшу і владну племінну знать і біднішу і безвладну більшість племені. Такі утворення називаються чіфдом (від англ. чіф – вождь). Рельєфно виявляється соціальна і майнова нерівність, хоча легалізованого апарату примусу ще не існує.

Суспільно-політичний лад східних слов'ян характеризувався наявністю великих патріархальних родин, в яких зберігалися родові зв'язки. «Гніздовий» тип розташування поселень, характерний саме для VIII-IX ст., свідчить про патріархальні зв'язки, а головне – про патріархальне земельне володіння.

Але поступово традиційна велика родина («задруга»), у складі якої під владою домовладки проживало кілька парних сімей з дітьми та бічними родичами, члени якої господарювали спільно, розпадалася на малі родини й індивідуальні господарські одиниці. Процес розпаду родової громади був тривалим і завершився переходом до сусідської (сільської) громади.

Однак обшинна організація, заснована вже на територіальних виробничих, а не на кривно-родинних зв'язках, що існують між її членами, продовжувала відігравати важливу роль. Як правило, обшинна територія включала одне-два поселення. Громада вирішувала найважливіші питання економічного життя: перерозподіл (розділ) та розподіл земельних ділянок між своїми членами, індивідуальними господарствами; організацію спільного користування угіддями: випасами, лісами, водоймами тощо; розкладку повинностей, контроль за їхнім виконанням. Крім того, громада виконувала певні поліцейські

функції: нагляд за дотриманням громадського порядку, розшук злочинців. Громада могла нести колективну відповідальність за провини і злочини, здійснені її членами (кругова порука).

Незначні провини та майнові суперечки розглядалися у самій громаді на її зборах. Там же обговорювалися питання взаємин із сусідами та з князем. Важливу роль у прийнятті рішень грали старійшини та язичницькі служителі культу – відуни, волхви, кудесники.

В літописах ще трапляються також і згадки про «рід» («Полянью же живущимъ особъ и владеющимъ роды своими»), про ворожнечу «родів» новгородських словен, про «роди» князів В'ятка та Кия. Однак тут ідеться, звичайно, не про родову організацію первісних суспільств, а про зв'язану родинними стосунками правлячу династію, що виконує адміністративні функції.

Формування сусідської (сільської) громади, поява приватної власності на землю (хоч переважна частина землі залишилася у володінні громади), виділення військової та племінної знаті сприяли розвиткові й ранніх форм експлуатації. Писемні джерела підтверджують наявність у слов'ян «м'яких» форм рабства, яке, проте, не стало пануючою формою суспільного поневолення. Для VIII-IX ст. уже відомі різні категорії знаті: старійшини, князі і навіть «хакани» – титул, що тоді дорівнював імператорському. Племінній верхівці («нарочиті людії») належали пишні поховання, скарби, а також укріплені поселення – городища. Виділяється в цей час і дружина, засвідчена знахідками різноманітної зброї. Про озброєння рядових воїнів у далеких походах писав Маврикій (вони мали по два списи, великі щити, лук, стріли). Попри всі зусилля знаті підпорядкувати собі племінні збори, вони поки що зберігали реальну владу. Це була епоха воєнної демократії. Серед її ознак називають: участь усіх членів племінного союзу (чоловіків) у вирішенні найважливіших громадських проблем; особлива роль народних зборів як найвищого органу влади; загальне озброєння населення (народне ополчення).

Характерною рисою суспільного ладу східних слов'ян була наявність

сільської (територіальної) общини («миру», «верві») як об'єднання індивідуальних господарств.

Давні слов'яни були язичниками. Під «язичництвом» розуміють різноманітні релігійно–міфологічні уявлення, обряди та культу, що існували в різних народів планети до прийняття ними вищих релігійних форм (як правило, світових релігій). Язичництво давніх слов'ян має тисячолітню історію, протягом якої воно перебувало в процесі постійних видозмін. Однак — і в цьому полягає головна особливість еволюції слов'янського язичництва — впродовж усього періоду існування язичництва різноякісні релігійні нашарування в ньому не асимілювали, не замінювали один одного, а співіснували, взаємодоповнюючись, змішуючись один з одним. От чому в слов'янському язичництві напередодні хрещення Русі в один той самий час існував пантеон богів, а поруч із цим пантеоном — не менш популярний і шанований пантеон нижчих духів.

Основу язичницьких вірувань давніх слов'ян складали різноманітні природні культу. Природні культу давніх слов'ян можна розділити на чотири: культу води, культ лісів і дерев, культ предків, культ злих сил. Слов'яни боготворили ліси, ріки й інші водойми, гори, камені або безпосередньо, або заселяючи їх особливими духами. Стійкість поклоніння духам і природним явищам пояснюється дуже легко — вони існували поруч з людьми, були для них зрозумілішими, ніж, припустимо, небесні боги. Цілий ряд джерел підтверджує, що слов'яни поклонялися каменям і горам, колодязям і озерам, звірам і птахам, вогню, зіркам, Місяцю та Сонцю. Культ богів бере свій початок з аграрних культів, пов'язаних з богинею Матір'ю–Землею; з II тис. до н.е. в землеробських культурах на українських землях почали формуватися культу чоловічих божеств, що уособлювали собою Всесвіт.

Головним богом у східних слов'ян був Перун – бог грому і блискавки, бог війни. Авторитет Перуна, що зайняв перше місце в пантеоні язичницьких богів, служив ідеологічним обґрунтуванням військово-політичної влади князя і його військової дружини.

Бог сонця і світла звався Даждь-бог. В одному з давньоруських літописів міститься розповідь про те, як за часів Сварога люди навчилися кувати зброю і оволоділи ковальським мистецтвом, а у «Слові о полку Ігоревім» русичі прямо названі «дажбожими онуками». В українських народних колядках Дажбог–Сварог виступає заступником весілля і шлюбу, особисто зустрічаючи князя–жениха на світанку під час сходу сонця; бог весни – Ярило. *Ярило* (давньослов. яр, ярий, вищий прояв плідної або відтворювальної сили природи, землі, худоби, людини) являв собою весняну іпостась Дажбога. *Купайло* (Купало), як засвідчує назва найзначнішого язичницького свята, був вираженням літнього сонцестояння, досягнення сонцем найвищої сили та могутності. Бог вітру – Стрибог; ім'я єдиного жіночого божества в язичницькому пантеоні давніх слов'ян Макош-*Мокош* походило від слова «кіш» або «киш», яким називався плетений кошик для зерна. Мокош відома як головне божество трипільців як богиня родючості, богиня землі, що дарує життя злакам і рослинам, богиня врожаю. Провідне значення землеробства в господарстві давніх слов'ян пояснює, чому протягом кількох тисячоліть Мокош зберігала почесне місце в пантеоні давньослов'янських богів. Богиня смерті звалася Марена; богиня любові і краси – Лада. Крім цього, слов'яни вірили, що у воді живуть русалки і водяні, у полі – мавки, у лісі – лісовики; у хатах – домовики, у болотах – дідьки. Святкували слов'яни середину зими (свято Коляда), весною співали веснянки, а літом відзначали Купалу.

Річний цикл язичницьких свят було побудовано за сонячно–господарським принципом. Інакше кажучи, головні свята приурочувалися до основних положень сонця: зимового та літнього сонцестояння, весняного та осіннього рівнодення, яким відповідали основні цикли сільськогосподарських робіт. Найзначнішим святом давніх слов'ян було поза всяким сумнівом свято Купала на день літнього сонцестояння (24 червня), якому передував Зелений, або Русальський тиждень.

Обов'язковими елементами календарних свят стародавніх слов'ян були обрядовий стіл, господарська і сімейна магія, вшанування предків,

передбачення майбутнього, ритуальні обходи і поздоровлення, ряження і маскування, драматичні сцени, розваги, змагання. Свята супроводжувалися виконанням календарних пісень та рухливих ігор. У наших предків гра розглядалася як дія, що наділена сакральним змістом і значенням. Тоді у нашого народу існували такі основні ігри: біги, скакання вверх, через огні, через воду, метання списів (копій), стрільби з лука, кулачні бої, гра в боротьбу родів, гра у війну — це у хлопців. У дівчат проводилися численні ігри, пов'язані й з культом з гаданням-ворожінням, з чаруванням, з мріями про майбутнє одруження, про щасливе майбутнє життя.

Народний календар до певної міри відтворив світоглядні уявлення хліборобів дохристиянської доби, коли регламентація тих чи інших сільськогосподарських робіт зумовлювалася тодішніми віруваннями, пристосовувалася до певних календарних подій. Головним для селян був поділ року на чотири пори — зиму, весну («ярь»), літо, осінь. Менші відрізки часу визначали за проведенням сільськогосподарськими роботами: «як орали», «як сіяли», «як жали», «сінокоси», «як худобу відганяли».

Згідно з давніми космогонічними уявленнями, світ складався із Землі, Сонця, Місяця і Неба, де у відповідному порядку розташовані усі світла. Це було і місце перебування богів. Однак найбільш пізнаним у народі небесним світилом, пов'язаним із селянським побутом, був Місяць, якому приписувалася дивна сила, зокрема вплив на всі рослини в і все живе.

Завдяки ретельним спостереженням людина збагнула серед безлічі зірок певне розташування окремих з них. Було помічено, що сім зірок побіжно окреслюють добре відомі у побуті віз із дишлом. Згодом було зауважено ще одну подібну небесну фігуру, але більшу за розміром. Так у народі стали відомими сузір'я Малий віз, Великий віз (Мала і Велика Ведмедиця), а також сузір'я Волосожар (Плеяди), Хрест (Лебідь), Кружиліє, або Кружилиця (Оріон), а також Молочний Шлях (Чумацький Шлях). Вирізняли на небі і окремі планети (Зорі). З планетою Венера, яку називали Зірниця, Вечірня Зіронька, Вранішня Зоря орієнтувалися про пору ночі: опівночі сходилла Зірниця, а

надранок мерехтіла яскравим світлом Вранішня Зоря. Помічена була ще одна планета — Марс, яку впізнавали за жовтуватим відтінком світила. Серед інших небесних тіл були відомі людям комети і метеорити, з якими часто пов'язували негаразди в господарстві, в сім'ї, племені.

З усіх раціональних методів найпоширенішим було лікування засобами рослинного походження. З лікувальною метою використовували квіти, траву, сік свіжих рослин, рослинні відвари, порошки (з висушених рослин або коренів). З накопиченням досвіду утворилася певна група людей, для яких лікування стало фахом — вона представлена давньоруськими «волхвами», «відунами». Разом з раціональними методами лікування зберігалися магичні способи зцілення недуги. У давні часи хвороби персоніфікувалися, тобто сприймалися як живі істоти, що й стимулювало магію. Найпоширенішим магичним впливом користувалася словесна магія. Замовленнями («примівками») лікували найрізноманітніші хвороби.

За знайденими у скарбах прикрасами можна пересвідчитися у тому, що стародавні ювеліри-язичники не лише володіли технологією виготовлення складних виробів із срібла, золота і бронзи, але й мали тонке розуміння прекрасного. У складі язичницьких прикрас часто зустрічаються привіски — *місяцівники*, що відбивають культ Місяця. Ці прикраси були в основному приналежністю дівочого вбрання. Виготовлялися вони звичайно зі срібла чи сплаву олова і срібла. Їх сюжети і композиційні рішення, які вражають естетичною довершеністю, розроблені тисячоліття тому, коли християнства ще не було і у згадці. Особливий інтерес мають привіски-амулету. Вони пов'язані з заклиальною магією. У окремих похованнях зустрічаються цілі набори амулетів, які підвішувались на ланцюжку до загальної основи. Так, у складі одного з них є дві ложки, птах, щелепа хижака і ключ. Ложка — символ ситості, добробуту, ключ — символ багатства і збереження. Досить багаточисельну групу амулетів утворюють зооморфні привіски. Досить часто зустрічаються амулету, які називаються «коньками». Кінь був символом добра і

щастя і поєднувався з культом Сонця. Можливо тому майже на всіх цих привісках є сонячні знаки — коловий орнамент

Таким чином, історичний та культурний розвиток східних слов'ян у I–VIII ст. н.е. йшов природно-історичним шляхом, в цілому типовим для інших народів, які населяли в цей час Східну Європу.

Контрольні запитання:

1. Чому саме камінь став основним матеріалом, з якого первісні люди виробляли собі знаряддя праці?
2. Як називається найдавніша епоха в історії людства?
3. Які наслідки мало впровадження лука?
4. В чому суть і які наслідки «неолітичної революції»?
5. На яких принципах ґрунтувалися звичаї та традиції скіфів?
6. Назвіть основні теорії походження слов'ян.
7. Що таке язичництво?
8. Яким богам вклонялись давні слов'яни?

Тема 2. Київська Русь.

§1 Утворення та становлення східнослов'янської держави – Київської Русі

Як було сказано на попередній лекції, з VIII ст. іноземні джерела починають вживати для позначення племен полян та сіверян назву «Русь». Походження цього терміна до кінця не з'ясовано, але головних теорій дві: 1) варязька теорія вважає, що ця назва походить від шведського (норманського, варязького) племені, яке прийшло на східнослов'янську територію; 2) теорія місцевого походження цього терміна. Це знаходить підтвердження в топоніміці України (назвах місцевостей і річок, наприклад: притока Дніпра – Рось, притока Росі – Росава, Осколу – Рось, на Волині – річка Роска і т.д.). Пізніше термін «Русь» вживався стосовно Київщини, Середнього Подніпров'я – земель полян, сіверян і древлян, тобто в етнічному плані він стосувався тих племен, які започаткували український народ.

Наприкінці IX ст. відбувається процес об'єднання східнослов'янських племен навколо Києва, і за іменем столиці державу називають Київською Руссю. Існують дві основні теорії утворення держави на Русі: 1) норманська; 2) природно-історичного процесу. Норманська теорія була висунута німецькими вченими Байєром і Міллером ще у XVIII ст. і стверджує, що держава на Русі була створена норманами (шведами), апелюючи при цьому до літопису «Повесть временных лет», в якому йде мова про запрошення у Новгород норманських вождів на чолі з Рюриком. Друга теорія стверджує, що держава на Русі була створена в результаті природно-історичного процесу. Для цього були необхідні політичні та соціально-економічні передумови. В процесі розвитку східнослов'янського суспільства союзи племен перетворюються в племінні княжіння (VIII ст.) Не можна заперечити, що нормани у IX–X ст. відігравали на Русі активну політичну роль, поклали початок династії Рюриковичів. Проте вони не утворили східнослов'янську державу, (вона існувала й до їх приходу), а скоріш за все каталізували об'єднання східнослов'янських земель і племен.

У другій половині IX ст. в Східній Європі сформувалися три значні політичні утворення слов'янських племен, які арабські джерела називають

Куявією, Славією та Арсанією. Куявія – це Київська Русь; Славія – північна частина східнослов'янських земель з центром у Ладозі, Артанія – нинішня Тамань.

Виникнення держави у східних слов'ян було пов'язане: 1) з зародженням і утвердженням на Русі феодальних відносин; 2) поступовим, але стійким формуванням державотворчих традицій (антське, склавинське, полянське об'єднання); необхідністю захисту від сильних сусідів, які вже мали свої держави (Хозарський каганат, Візантія і т.д.); 4) територіальною, етнічною, мовно-культурною спільністю цих племен; 5) економічними зв'язками, розвитком торгівлі, що вимагало подолання відокремленості племен, стимулювало їх інтеграцію; 6) посиленням Києва, чому сприяло його географічне положення, економічне становище, політичне значення та попередня історична еволюція.

Історію Київської Русі можна розділити на такі основні періоди:

1) 882-978 рр. – утворення та становлення східнослов'янської держави з центром у Києві;

2) 978-1054 рр. – розквіт Київської Русі; зростання її політичної могутності, збільшення території, значні досягнення в сфері культури;

3) 1054-1360 рр. – поступовий занепад і розпад Київської Русі, утворення самостійних князівств.

У 862 р. варязький вождь (конунг) Рюрик стає князем у Новгороді, створивши базу подальшої варязької експансії. Після його смерті у 879 р. влада переходить до Олега (Хельга), який у 882 р. захоплює Київ, підступно вбиває Аскольда і Діра і об'єднує основні східнослов'янські землі. У своїй діяльності Олег досяг значних успіхів. У 907 р. він здійснив вдалий похід на Константинополь. В знак перемоги Олег прибав свій щит на воротах Константинополя і уклав досить вигідну угоду з Візантією. За договором 907 р. греки повинні були заплатити величезну контрибуцію – по 12 руських гривень за кожну уключину 2 тис. руських човнів і додатково виділити спеціальні фонди для найважливіших руських міст (Києва, Чернігова, Переяслава та

інших). З цих фондів візантійський уряд повинен був заплатити за їжу для купців цих міст за весь час їх перебування в Константинополі, а також завантажити їх човни провізією для зворотного шляху на Русь. За Руссю визнавалось право безмитної торгівлі. Договір 907 р. був доповнений договором 911 р., за яким врегульовувався розгляд кримінальних злочинів, здійснених громадянами однієї країни проти громадян іншої. Передбачалося надання допомоги тим купцям, корабель яких зазнав аварії. Договір 907-911 рр. Олега з Візантією свідчить, що Русь виступає в ньому як держава, що не поступається перед Візантійською імперією, а східні слов'яни виходять на історичну арену як рівні грекам.

Лінію на зміцнення Русі намагався продовжити наступник Олега – князь Ігор (Інгвар) – 912-945 рр. Він приєднав територію уличів та тиверців між Дністром і Дунаєм, захопив Дербент на Каспійському морі, здійснив два походи на Візантію, проте не зовсім вдалі. У 944 р. він уклав нову угоду з Візантією, але менш вигідну, ніж та, що була укладена за Олега. Ігор змушений був зректися володінь на Чорному морі, платити мито за крам і зобов'язався захищати Візантію. Компенсувати втрати руська знать сподівалася посиленням збору податків з підлеглих Києву племен. Данину збирали з населення, періодично об'їжджаючи країну (так зване «полюддя»). У листопаді князь з дружиною виходили з Києва, годувались у підлеглих племен і лише у квітні поверталися в Київ. Ігор загинув у 945 р. під час спроби вдруге зібрати данину з древлян, які, обурившись з цього приводу, вбили його.

Його вдова Ольга, яка стала княгинею (945-964 рр.), жорстоко помстилася за Ігоря, але зробила висновки з його невдач. Було проведено податкову реформу: чітко встановлено розмір данини – «уроки», місце їх збору – «погости». Ольга прийняла християнство, майже 20 років мирно правила державою, приділяючи основну увагу внутрішнім справам. У добу середньовіччя, коли скрізь панувала фізична сила, а кожен володар був, перш за все, воєначальником, Київський престол займала жінка, яка головним чином мудрістю, а не силою управляла своєю великою державою. При ній значно зміцніло землеволодіння, посилювався

процес феодального освоєння земель. У результаті виникли нові замки, центри феодального землеволодіння. Найбільшим землевласником була сама княгиня Ольга: їй належали місто Вишгород біля Києва, село Ольжичі у районі Десни, кілька сіл біля Новгороду. Вона здійснила дві важливі дипломатичні місії в Візантію і Німеччину, зміцнюючи престиж Руської держави.

У 946 р. Ольга відвідала Костянтинопіль. У складі її посольства було більше 100 осіб (в т.ч. 22 посла, 44 купці, 2 перекладача). Ольга вела переговори з імператором Костянтином Багрянородним, обговорювались торгово-економічні стосунки, а також проблеми християнізації Русі.

Князювання Ольги – важливий етап у розвитку державності Русі, коли відбулося одержавлення племінних князів, перетворення земель племінних князів в державну територію Київської Русі.

Ольга передала владу своєму сину Святославу (964-972 рр.), який основну частину свого правління провів у походах. Він підкорив в'ятичів, розгромив Хозарський каганат, включив у свої володіння землі Північного Кавказу. Сучасники порівнювали Святослава з барсом за швидкість руху його війська. Спочатку візантійці запросили Святослава для боротьби з болгарами, згідно зі своєю тактикою нацьковувати варварів на варварів. Святослав, як розумний політик, попросив субсидії для підготовки до болгарського походу. Йому надали 1500 фунтів золота як задаток. Святослав легко розбив болгарську армію, але, на здивування візантійців, не збирався покидати Болгарію і навіть хотів перенести столицю з Києва в Переяславець на Дунаї, який був перехрестям торгових шляхів. Протягом 969-970 рр. київський князь завоював північно-східну Болгарію, вторгся у Фракію, яка належала Візантії. Але в 971 р. ситуація змінилася, імператор зміг зібрати велике військо і взяв в облогу фортецю Доростол, де знаходився Святослав. Тримісячні бої ослабили обидві сторони. Після переговорів Святослав змушений був відмовитись від завойованих земель і зобов'язався допомагати Візантії у боротьбі проти арабів. У договорі нічого не говорилось про виплату Візантією данини. За це імператор не перешкоджав відходу руського війська зі зброєю і повинен був надати йому

продовольство. Проте, візантіїці, побоюючись Святослава, попередили печенігів про повернення русичів з трофеями. Печеніги, маючи значну перевагу, напали на невеликий загін Святослава і він загинув у нерівній битві. Куря, хан печенігів, наказав зробити з його черепа кубок, який покрили золотом та сріблом. На чаші був зроблений напис: «Чужого шукаючи, своє загубиш». Російський історик М. Карамзін порівнював Святослава з Олександром Македонським, називав його рівним героям Гомера. Святослав глибоко включився в міжнародні відносини, намагався відігравати в них активну роль, його ім'я гриміло по всій Європі. Але постійний відтік людей і матеріальних ресурсів ослабляв державу.

§ 2. Розквіт Київської Русі. Політичний лад.

Найвищої могутності та розвитку Київська Русь досягла за правління князів Володимира Великого (978-1015 рр.) та Ярослава Мудрого (1019-1054 рр.). Володимир значно розширив межі держави, приєднавши Червону Русь, захопив частину литовських земель, Закарпаття, оволодів Корсунем у Криму. Територія держави близько 1000 року досягла 800 тис. км² і стала найбільшою в Європі, її населення складало 5 млн. осіб. Враховуючи розміри і могутність, Київську Русь можна класифікувати як імперію. Це була поліетнічна держава. Крім слов'ян до неї входило ще понад 20 різних народів.

Володимир реформує місцеве управління. Він ліквідує племінну автономію, усуває від влади місцеві династії «світлих князів» і ставить замість них своїх синів або намісників (тисяцьких, посадників). Тим самим він зміцнив центральну владу і вплив своєї династії. Держава поділялася на землі-уділи, де центрами були великі міста (Новгород, Полоцьк, Муром та ін.). За формою державного правління Київська Русь була монархією. Вся повнота виконавчої, законодавчої, судової та військової влади зосереджується в руках великого князя. Його влада була спадковою. Усі вищі ступені феодальної ієрархії опиняються в руках одного князівського роду, молодші представники якого знаходяться з великим київським князем у відносинах васалітету-сюзеренітету.

Значне місце в політичній системі держави відігравала *князівська дружина* (регулярне військо). Взагалі збройні сили склалися з трьох основних частин: 1) великокнязівської дружини, дружини місцевих князів; 2) народного ополчення (воїв); 3) найманих загонів. Дружина була ядром війська, саме на неї спирався князь у здійсненні військових походів, збиранні данини, з нею радився щодо проведення політики. Київська дружина ділилася на старшу (бояри, мужі) і молодшу (отроки, діти боярські). Боярська рада була необхідним елементом управління державою. Проте вона не мала чітко окресленого складу, компетенції. В дружину князь міг включати не лише представників родової знаті, але й тих, кого вважав корисним. З дружини виходили представники князівської адміністрації – посадники, тисяцькі.

Певний час продовжує існувати *віче* (народні збори), в якому брали участь голови родин з жителів міста, але вирішальну роль грали бояри та «старці градські». Важливою функцією віча було комплектування народного ополчення. Віче збиралося нерегулярно, тільки для вирішення найгостріших питань організації оборони і походів, опозиції діям князя. На вічах голосів не підраховували – перемагали ті, кого явно було більше. Зі зміцненням влади князів віче поступово відмирає.

Призначення всіх урядовців залежало тільки від князя і відповідали вони теж тільки перед ним. Існувала так звана десяткова система управління (тисяцький – соцький – десяцький). Судові функції виконували княжі тіуни та посадники. Нижчі судові урядовці називалися вірниками, мечниками, отроками.

Органом місцевого селянського самоврядування була вервь – сільська територіальна община. Вона була колективним власником земель, діяла на засадах кругової поруки, виконуючи перед князівською адміністрацією фінансові, поліцейські та господарські функції.

Кожна «земля» концентрувалася навколо столиці - «міста». Всі інші міста в землі вважалися тільки «пригородами» (тобто меншими містами). Сільські райони були відомі як «волості». Це термін, що позначає «влада», використовувався для позначення сільського району тому, що він управлявся

столичним містом. Князь представляв монархічний аспект у Київській Русі, дружина - аристократичний, а віче - демократичний.

За Володимира зникають племінні назви (поляни, сіверяни і т.д.) і з'являються територіальні: кияни, чернігівці. Це означала суттєві зміни в структурі держави, свідчило про інтеграцію етнічних процесів.

Київська Русь класифікується як ранньофеодальна держава. Головними ознаками існування державності були наявність публічної влади, відчуженої від народу, розміщення населення за територіальним (а не племінним принципом), збирання данини для утримання апарату влади. Території племінних князів підкоряються київському центру, на них поширюється його система управління. Ранньофеодальний характер держави виявлявся у тому, що власність на землю продовжувала залишатись колективною. Земля належала панівній групі загалом, князеві з дружиною та боярами. Зберігалися пережитки первіснообщинного ладу: повинності селян обмежувались сплатою данини; зберігався звичай «кровної помсти», для вирішення найважливіших питань населення збиралося на загальні збори – віче; для оборони скликалося народне ополчення.

Київська Русь складалася з різних елементів, племен з різною культурою, релігією, тому Володимир шукає об'єднуючі чинники, особливо в ідеологічній сфері. Спочатку він реформує язичницьку релігію, зводить її до 6 богів, але потім звертається до християнства. Йому імпонувала ідея, яку вже втілили в сусідніх державах: єдиний бог в єдиній державі на чолі з єдиним правителем. Вибір впав на християнство в православному варіанті, оскільки воно було поширене у Візантії – найближчій сусідці Русі, яку київські князі певною мірою намагалися копіювати. Очевидно, що Володимиру подобалося те, що ця церква знаходиться під контролем держави, проповідує тезу про те, що будь-яка влада від бога. У 988 р. Володимир охрещує Русь, за що його церква потім оголошує рівноапостольним, «святим». Князь призначив 1/10 (десятину) своїх доходів на утримання церкви. Введенням християнства Володимир підніс міжнародний авторитет Русі, сприяв поширенню культури в багатьох аспектах (архітектура,

освіта, мораль). Проте прийняття християнства в православному варіанті істотно віддалило Русь від Західної Європи, де панував католицький варіант християнства і багато в чому детермінувала подальший розвиток і історію Русі-України.

У програмі Володимира з хрещення Русі можна виділити три напрямки: 1) будівництво церков; 2) освіта; 3) доброчинність. Перша церква - церква св. Василя, заступника Володимира - була зведена за його указом на пагорбі, де раніше перебував ідол Перуна. Потім був побудований складніший за архітектурою собор - церква Успення Богородиці в Києві, так звана «Десятинна церква», чії фундаменти збереглися до нашого часу. Величний новий храм повинен був справляти незабутнє враження на вчорашніх язичників – киян, наочно свідчити про велич християнського Бога. Пишністю вражало й внутрішнє оздоблення храму - мармурові різьблені капітелі, мозаїчний і фресковий живопис. Десятинна церква була оточена кам'яними палацами, у тому числі князівської грідницею - місцем бенкетів князя і його дружини. На площі стояли античні статуї й бронзова квадрига коней, вивезені Володимиром з Корсуні. Сюди близько 1000 р. будуть перенесені останки великої княгині Ольги. Тут буде похований і сам Володимир Святославич.

Велику увагу приділяв князь Володимир добродійності, допомоги злиденним і вбогим. Він велів постійно роздавати й навіть розвозити їм їжу й питво, одяг і гроші.

Бенкети - важлива риса руського соціального життя з незапам'ятних часів - тепер набули нового значення - як святкування нових для Русі християнських свят. Гостинність князя вражала уяву народу більше, ніж що-небудь інше й у всіх ранніх билинах оспівуються його розваги з богатирами й іншими людьми. Саме як розумний хазяїн Володимир переважно фігурує в давньоруському фольклорі, у пам'яті народу він залишився як «Красне Сонечко».

Для поширення освіти Володимир наказав зібрати дітей з кращих сімей і послати їх в школи «в книжное учение».

Володимир запровадив «Статут про церковні суди і десятини», в якому

регулювалося особисте життя русичів, тобто та сфера, якої раніше не торкалася князівська влада. До церковного суду були віднесені такі порушення християнських норм, як «умикання» нареченої, двоєженство, шлюб між особами, які знаходяться у близькому родстві, розлучення, майнові спори між чоловіком і жінкою, побої та бійки в сім'ї, а також ведівство та єресь. Таким чином, церква зайняла своє місце і у правовій системі суспільства.

На Русі спочатку не було смертної кари, але згодом, за порадою єпископів, Володимир ввів її і почав страчувати розбійників. Проте пізніше князь переглянув своє рішення, вважаючи, що стягування штрафів (віри) вигідніше, оскільки вона йде на забезпечення дружини, яку Володимир дуже цінував. Якось дружинники висловили незадоволення тим, що їм доводиться їсти дерев'яними ложками. Почувши це, Володимир наказав викувати срібні ложки, сказавши: «Сріблом та золотом не знайду собі дружини, а з дружиною добуду і срібло, і золото...»

Історія зберегла нам ще один зразок афоризму часів Володимира. Коли в 985р. Володимир воював з волзькими булгарами, кампанія закінчилася перемогою, але не вирішальною. Воєначальник князя, його дядько Добриня, зауважив після цього йому: « Я бачив бранців, які всі носять чоботи. Вони не заплатять нам данини. Давай краще пошукаємо ворогів у постолах». Відповідно, Володимир уклав мир з булгарами, які підтвердили його характерною формулою: «Так буде мир між нами доти, поки камінь не попливе, а перо не потоне».

На монетах, які почав карбувати Володимир, він зображений у всім подібним до імператорів - в імператорському одязі, у шапці з підвісками, увінчаними хрестом. У руках він тримає хрест і сидить на престолі. Навколо голови князя зображений німб - символ царської величі. Літопис іменує його «князем», митрополит Іларіон - «каганом». Але як зять імператорів Володимир був вправі претендувати й на царський титул. Так його називають, зокрема, тодішні арабські джерела.

Велику увагу приділяв Володимир зміцненню рубежів своєї держави,

захисту її від нападів ворогів. За його вказівкою була створена складна і розгалужена система оборонних споруд («змієвих валів»), яка простягалася на 1000 км.

В міжусобній боротьбі, яка розгорнулася після смерті Володимира, переможцем вийшов його син Ярослав Мудрий. Він розширив свої володіння на півночі, заснувавши на Чудському озері місто Юр'єв, у 1036 р. остаточно розгромив давніх ворогів Русі печенігів. На честь перемоги в Києві було збудовано знаменитий Софійський собор, а при ньому – першу бібліотеку на Русі. З іменем Ярослава пов'язаний розквіт давньоруської культури. Літописець пише, що Ярослав «часто читав книги вдень і вночі». Книжкові майстерні були відкриті в найбільших містах. У 1037-1039 рр. створено перший літописний звід, який називається давнім. Ярослав заснував Києво-Печерську лавру, митрополію у Києві, прагнучи звільнитися від впливу Візантії (1051 р.). Велику увагу приділяв Ярослав розбудові Києва – своєї столиці. Київ стає суперником Константинополя, його населення сягає близько 50 тис. Лондон досяг цієї цифри лише через 100 років. В місті було 8 ринків, 400 церков. Земляні вали навколо міста мали довжину 3,5 км., висоту 14 м., а товщину – 30 м. На них стояли високі дубові стіни. Головний в'їзд у місто був через Золоті ворота.

Одним з головних досягнень Ярослава, за що його, очевидно, й прозвали Мудрим, стало зведення основних норм тогочасного права в збірник законів «Руська правда». Її норми не передбачали рівності перед законом різних верств населення, а забезпечували привілейоване становище феодалів та їх оточення. Наприклад, життя смерда оцінювалось законом в 16 разів менше, ніж життя князівського тіуна. Велика увага приділяється закріпленню і захисту феодалної власності на землю, особливо князівської. «Руська правда» передбачала відповідальність за нанесення людині каліцтва, ран та побоїв, образи. Найдавнішою формою покарання була помста злочинцю з боку потерпілого або його родича. Переважаючим видом покарання було грошове стягнення з майна злочинця, яке складалося з двох частин: одна вилучалася на користь князя, друга у вигляді компенсації за причинений злочинцем збиток

йшла потерпілій стороні. Вищою мірою покарання був так званий «потік і пограбування». Він призначався за вбивство в розбої, конокрадство, підпалювання будинку і гумна. Покарання означало конфіскацію майна злочинця (пограбування) і вигнання його разом з сім'єю з общини (потік), що прирікало їх на загибель або рабство. Смертна кара і калічицькі покарання цим кодексом не передбачалися.

Розшук злочинця відбувався за допомогою «заклику», «зводу» і «гоніння сліду». Про пропажу потерпілий оголошував на торжищі («заклик»). Якщо протягом трьох днів пропажу знаходили у кого-небудь, то він вважався відповідачем і сплачував штраф. «Звід» був процедурою розшукування кінцевого злодія, коли шляхом дізнання, очних ставок прослідковувався весь ланцюжок руху вкраденої речі і встановлювалась особа зловмисника. «Гоніння сліду» виражалось в гонитві за злодієм по залишених ним слідах. Використовувались такі види судових доказів як свідчення послухів (свідків доброї слави сторони), видоків (свідків факту), речові докази, «суди божі». До «суду божого» відносили судові клятви, різні випробування (залізом чи водою), судовий поєдинок (хто переміг у фізичному єдиноборстві – той і правий). У Київській Русі не було регулярних загонів, які б охороняли правопорядок. Порядок в князівському палаці та навколо нього підтримувався молодшими членами дружини, в маєтках бояр – управителями та сторожами. У великих містах тисяцький та його підручні повинні були попереджувати тяжкі злочини та бунти.

На Русі склалася палацово-вотчинна система ведення господарства, коли державою керують ніби феодальною вотчиною. Керівництво державою є ніби продовженням управління доменом великого князя київського.

Ярослава називали «тестем Європи» – він породичався з багатьма королівськими родами. Свого сина Всеволода він одружив з дочкою імператора Візантії Костянтина Мономаха; одна дочка – Ганна вийшла заміж за французького короля і навіть деякий час правила Францією; інша – за норвезького короля; його сестра була польською королевою і т.д. Все це

свідчило про високий престиж Київської Русі і великий авторитет самого Ярослава Мудрого.

Давньоруська державність зробила великий крок вперед за часів Ярослава. Завершилося державне будівництво, зміцніла структура держави, посилилась її військова міць. Русь отримала письмове законодавство, досягла значних успіхів у зовнішній політиці. Разом з тим ієрархічні відносини у середовищі правлячого класу остаточно не встановились.

§ 3. Роздроблення Київської Русі.

Ще за свого життя Ярослав Мудрий поділив державу між своїми синами, намагаючись позбутися того розбрату, який виникав раніше після смерті великого князя (так було після загибелі Святослава і після смерті Володимира Великого). Спочатку Ярославичі жили в злагоді, але незабаром почалися міжусобиці. Цим скористалися нові вороги Русі – половці, а також Угорщина і Польща. Угорський король захоплює Закарпаття. У зв'язку з цим князі роблять спробу припинити усобиці, для чого у 1097 р. скликають князівський з'їзд у Любечі. На з'їзді було вирішено, що кожен князь мусить володіти лише своєю «вотчиною», тобто землею, виділеною батьком, і не претендувати на землі інших князів. Фактично це узаконювало роздроблення Русі на окремі спадкові князівства. Лише на деякий час Володимир Мономах (1113-1125 рр.) та його син Мстислав (1125-1132 рр.) змогли призупинити цей процес та відновити єдність Русі, але повністю перешкодити йому вони не змогли.

Володимир Мономах був найвидатнішою фігурою на політичній арені Київської Русі у першій чверті XII ст. Його батько був улюбленим сином Ярослава Мудрого, а мати – дочкою візантійського імператора Костянтина Мономаха, за що й самого Володимира почали звати Мономахом. 16 років Мономах правив одним з найбільших князівств Русі – Чернігівським, 20 років займав Переяславський престол, 12 років був великим київським князем.

Мономах був талановитим полководцем. Ще будучи переяславським князем, він прославився своїми військовими походами проти половців.

Мономах часто використовував блискавичні рейди, удари у вразливі місця супротивника важкоозброєною кіннотою. У 1113 р. кияни запросили Володимира Мономаха на київський престол. Шістдесятирічний князь умілими дипломатичними та військовими діями приєднав до Русі Турово-Пінську та Волинську землі, проте, навіть в часи найбільшої могутності він контролював 3/4 земель, які знаходились під владою Ярослава Мудрого.

Успіхи об'єднавчої політики Володимира Мономаха позитивно впливали на внутрішній розвиток всієї країни. Зосередження в одних руках великого водного шляху від Чорного до Балтійського моря сприяло значному збільшенню обсягів міжнародної торгівлі Русі й стимулювало економічне єднання всіх давньоруських земель. Невипадково, що в цей час ростуть саме ті міські центри, які перебували на центральній економічній магістралі Русі: Київ, Новгород, Смоленськ, Ладога, Переяслав.

Із цими факторами зв'язане й будівництво в 1115 р. за указом Мономаха першого мосту через Дніпро.

Він продовжив традицію династичних шлюбів київських князів з представниками європейських монархій. Сам він був одружений з дочкою англійського короля, його син – з дочкою шведського короля, одна з дочок стала дружиною візантійського імператора, інша – угорського короля.

Володимир Мономах розробив «Устав» – своєрідне доповнення до «Руської правди», де обмежив використання рабської праці та джерела рабства, а також встановив єдиний процент за взяті у позику гроші (не більше 150 %).

З ім'ям князя пов'язують корону Русі – «шапку Мономаха», нібито отриману ним від візантійського імператора, якою згодом коронували й московських царів.

Процес феодалної роздробленості і власне третій період історії Київської Русі можна поділити на кілька етапів:

1) 1054-1132 рр. – визрівання елементів роздробленості, послаблення в цілому великокнязівської влади;

2) 1132-1240 рр. – переважання відцентрової тенденції, перехід до

конфедеративного устрою держави і поліцентризму;

3) 1240-1360 рр. – послаблення Русі, провідна роль на українських землях Галицько-Волинського князівства, поступове захоплення цих земель іноземними державами.

Які ж були причини феодалної роздробленості Русі? Слід відзначити, що цей процес був характерним для всіх країн Європи того часу, і Русь не уникнула його. Великі розміри держави утруднювали управління нею з боку великого князя, а місцеві князі не були зацікавлені в зміцненні його влади на місцях, тому що в цей час могли обходитися, як вони вважали, і без нього. Вони мали свою дружину, могли з допомогою неї захиститися, приборкати незадоволених, зібрати з селян податки. Кожен князь хотів правити сам, вважав себе не гіршим від великого князя, бо теж був Рюриковичем і мав військову силу, щоб позмагатися з великим князем. Внаслідок розвитку натурального господарства місцеві князі й економічно стали незалежними від центру. Роздробленню Русі сприяло зростання міст, які ставали політичними й економічними центрами і намагалися суперничати з Києвом. Крім того, змінилися маршрути торгових шляхів, Європа почала торгувати безпосередньо з Близьким Сходом, а Київ опинився осторонь цих процесів. Період з початку 40-х по 70-ті рр. XII ст. в історії Русі характеризується надзвичайним загостренням і постійним зіткненням доцентрових і відцентрових сил. Одним з основних вузлів міжкняжих інтересів, як і раніше, залишався Київ, який хоч і втрачав поступово своє політичне значення, але до кінця 60-х рр. XII ст. залишався єдиним символом цілісності Русі. Тривалий час боровся за Київ шостий син Володимира Мономаха – суздальський князь Юрій Долгорукий – засновник Москви. Він тричі завойовував Київ, але потім йому доводилося звідти йти. У 1155 р. він знову захопив Київ, але у 1157 р. київські бояри його отруїли. У 1169 р. Київ захопив син Юрія Долгорукого Андрій Боголюбський. Вперше за багатовікову історію Київ було піддано такому сильному розгрому з боку руських князів. Захопивши Київ, Андрій Боголюбський став наймогутнішим руським князем, але не залишився в Києві, а віддав його своїм

васалам. Це означало закінчення видатного становища Києва. Показовим є те, що з 1132 р. по 1246 р. на київському престолі побувало 26 князів.

В середині XII ст. державний лад Русі набув нової форми. Стольний град Київ і домен «Руської землі», який йому належав, перетворився в загальне володіння групи князів – Ярославовичів, які вважали себе колективними власниками Руської землі і вимагали собі там частки (власності), а свої права і обов'язки вони визначали на загальноруських з'їздах – «снємах». Цю систему управління називають колективним сюзеренітетом. Снєми були важливою формою загальноруського правління др. половини XI – поч. XIII ст., збиралися в найвідповідальніші для країни періоди, обговорювали питання внутрішнього миру, феодального правопорядку, організацію оборони Русі. Ініціаторами їх скликання були, як правило, великі київські князі, місцем проведення – Київ або місто Київської землі.

Практика цих з'їздів була розпочата у зв'язку з необхідністю розробки давньоруського законодавства. У 1072 р. сини Ярослава Мудрого Ізяслав, Святослав, Всеволод, бояри та представники вищого духовенства ухвалили у Вишгороді «Правду Ярославичів». Інше питання, яке обговорювалось на снємах – боротьба з половцями, яка вимагала об'єднання зусиль багатьох князівств. В період феодальної роздробленості Русі питання війни і миру перестали бути лише компетенцією князівської влади Києва. Тепер удільні князі могли оголошувати війну і підписувати мир з ворогами Русі, не узгоджуючи свої дії з загальними інтересами країни і великим київським князем.

На українських землях утворилися Київське, Сіверське, Переяславське, Волинське та Галицьке князівства. Перехід від моноцентризму (Київ) до поліцентризму мав і певні позитивні аспекти. Відбувалася консолідація споріднених племен, виникали і зростали нові міста, як політико-економічні центри князівств, розвивалися феодальні відносини, зростало населення.

Незважаючи на роздроблення, на землях Південно-Західної Русі продовжується формування української народності й української мови. У

1187р. у Київському літописі вперше з'являється термін «Україна». Про походження назви «Україна» є кілька версій. Одні виводять її від слова «край» («кінець») зі значенням окраїнна земля, земля, що лежить скраю. Інші вчені пов'язують походження цієї назви зі словом «край – країна». За третьою гіпотезою вона походить від дієслова «украяти» – «відрізати», тобто означає частина землі «украяна» (відділена) від цілого. Назва «Україна» стала етнонімом наших земель.

§4. Галицько-Волинська держава.

У період роздроблення найсильнішим на Південно-Західній Русі було Галицько-Волинське князівство. Посиленню цього князівства сприяв геополітичний фактор: віддаленість від Києва та близькість до торгових шляхів у Європу, а також наявність соляних промислів, родючої землі.

Формування Галицького князівства почалося в другій половині XI ст. Його виникнення пов'язане з ім'ям онука Ярослава Мудрого Ростислава Володимировича. Вагомий внесок в розбудову підвалин дальшого незалежного існування Галичини зробили його сини - Рюрик, Володар та Василько. Після їх смерті Галичина розпалася на чотири княжі уділи. Проте поміж наслідників Ростиславичів знайшовся енергійний і талановитий «збирач» галицьких земель Володимирко Володаревич, що зміг об'єднати Галичину, поширивши експансію свого князівства в південно-східному напрямі на так зване Пониззя, на Буковину. Об'єднана Галицька земля стала не тільки значною політичною силою на Русі, а й зрівнялася з тогочасними європейськими державами.

Галицьке боярство, відокремилося в міцний стан могутніх феодалів. Вплив цієї аристократії був настільки великим, що Галичину можна вважати зразком олігархічного правління. Велика влада галицьких бояр пояснюється їхнім походженням - галицька аристократія розвинулася з місцевої племінної знаті. Багато хто з бояр торгували сіллю, що забезпечувало добрі прибутки і зміцнювало їхнє і без того стабільне становище. Серед бояр було багато заможних людей, що на зразок західноєвропейських феодалів, жили в укріплених замках і мали власні дружини. Через віддаленість Галичини від

Києва великому князеві важко було втручатися в місцеве політичне життя, тоді як сусідство з Польщею та Угорщиною не лише давало зразок панування аристократії, але й можливість звернутися до чужинців за допомогою під час виступів проти великого князя.

Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло за князя Ярослава Осмомисла (1153-1187). Осмомислом – «за вісьмох мислить» його назвали за плідну державницьку діяльність. Територія Галицького князівства доходила до Дунаю та Чорного моря, Осмомисл успішно протистояв експансії угорського та польського королів, вдало воював проти половців. Спочатку Галицьке та Волинське князівства існували окремо, але у 1199 р. волинський князь Роман Мстиславич об'єднав їх, застосувавши жорстокі репресії проти бояр. Роман взяв під контроль Київську землю, князь якої присягнув йому на вірність. Він активно втручався в балканські справи, допомагав візантійському імператору, успішно воював з литовцями, мав вплив на вирішення різних політичних проблем у Польщі, Угорщині. За короткий час Роман зробив своє князівство могутньою державою, що в умовах роздроблення усїєї Європи було як справжній феномен. Недаремно літописець називає його «однодержавцем» усїєї Руської Землі. Могутність Романа привернула до себе увагу дуже впливового на той час римського папи Інокентія III, який, прагнучи посилити католицизм на Русі і заручитися підтримкою такого сильного володаря як Роман, запропонував йому королівську корону, але Роман відмовився, не бажаючи ламати свою віру.

Галицько-Волинське князівство стало збирачем руських земель. У період розквіту до його складу входили Галичина, Буковина, Поділля, Волинь, Західна Білорусія, Перемишлянщина, Холмщина (нині у складі Польщі). Порівняно з територією сучасної України воно становило її третину, але 2/3 української території, де в той час мешкали русичі.

Після загибелі у 1205 р. Романа Галицько-Волинське князівство тимчасово розпалося і було відновлене зусиллями його сина Данила лише у 1238 р. В 1240 р. Данило заволодів Києвом, відновивши єдність українських земель. У 1238 р.

Данило (раніше, ніж Олександр Невський) розгромив німецьких рицарів у битві під Дорогочином. У 1253 р. Данило приймає королівську корону від папи римського і стає першим українським королем. Але згодом, побачивши, що з політичної точки зору, особливо в боротьбі проти монголо-татар, це нічого не дає, відмовляється від неї. Данило заснував місто Львів (назване на честь його сина – 1256).

Галицько-Волинська Русь дала початок багатьом процесам, розвиток яких сприяв формуванню української народності, закладенню її духовних та державних засад. Саме з Галицько-Волинської держави почалося усвідомлення населенням, що мешкало на її території, себе як окремої етносоціальної спільності. Галицько-Волинська держава відновила і розвинула зв'язки Русі з Європою. Присвоєння Данилу Галицькому титулу короля свідчило про визнання Галицько-Волинської Русі європейською державою, рівною іншим великим державам. Галицько-Волинська Русь залишила у спадок нинішній Українській державі свої державні барви – поєднання жовтого з блакитним на прапорі.

Після смерті Данила Галицького його син Шварно на короткий час об'єднав Галицьке князівство з Литовським князівством. Лев Данилович, який успадкував Львів і Перемишль, а після смерті Шварна - Холм і Галич значно розширив свої володіння, приєднавши до них люблінську землю і частину Закарпаття з Мукачевим. На початку XIV ст. влада перейшла до рук Юрія I Львовича, внука Данила Галицького. Він також прийняв королівський титул і корону. Скориставшись з внутрішніх заколотів в Золотій Орді, Юрій I на деякий час просунув межі своїх володінь до нижньої течії Дністра й Південного Буга, столицю держави переносить до Володимира-Волинського. Його досягненням було встановлення Галицької митрополії, що допомагало захищати політичну незалежність об'єднаного князівства. У 1308-1223 рр. в Галицько-Волинському князівстві правили сини Юрія - Лев II і Андрій. вони посилили боротьбу з ординцями і водночас зміцнювали союзні стосунки із західними державами, зокрема, з Тевтонським Орденом та Польщею. Але,

незважаючи на політичні успіхи (на початку XIV ст.) галицько-волинських князів їхня держава опинилася у кризі. Статус провінційного князівства імперії Золота Орда не міг не підірвати політичні та торговельні стосунки з Європою, торгівля з якою занепала. Змінилися і напрямки головних торговельних шляхів, що почали обминати Галичину. В державі посилювався сепаратизм не тільки численних бояр а й міст, у яких почали затверджуватися іноземні купці (караїми, вірмени) та іноземні ремісники (німці).

Негативними для Галицько-Волинської держави були наслідки придушеного Угорщиною повстання закарпатських феодалів проти її короля Карла-Роберта. Було втрачено Мукачеве і прилеглу округу. Ситуація ускладнювалась посиленням Литовської держави, що відвоювала у Галицько-Волинської держави Дорогочинську та Берестейську землі, шляхів, що вели до прибалтійської торгівлі. У 1323 р., коли одночасно загинули князі Андрій та Лев II, династія Даниловичів припинила своє існування, що стала причиною державної кризи.

Після невдалого періоду боярського правління Галицькою землею, що супроводжувалося усобицями феодальної верхівки, боярство у 1325 р. запросило на Галицько-Волинський стіл князя Болеслава-Юрія II. Йому вдалося врегулювати відносини із Золотою Ордою та Литвою, але Юрій II заохочував німецьких, чеських та польських ремісників та купців до переселення у Галичину. Болеслав-Юрій підписав угоду, згідно з якою на випадок його смерті трон мав перейти до польського короля. Дізнавшись про це, бояри здійснили державний переворот. 7 квітня 1340 р. Юрія II було отруєно. Смерть Юрія II Болеслава стала переломним моментом в історії Галицько-Волинської землі: вона відкрила шлях до прямих втручань у справи князівства з боку сусідніх держав: Польщі, Угорщини, Литви. У Галичині посилювалися сепаратистські дії місцевого боярства, що перетворилося у головну політичну силу. Галицькі бояри посадили на княжий стіл боярина Дмитра Дядька. В середині XIV ст. польські феодали захопили Галичину і частину західної Волині. Залишки Волинської землі, хоча й зберегли відносну державну

незалежність, були успадковані литовськими князями. Під владою Угорщини, опинилася Північна Буковина та землі між Дністром та Прутом, які до цього часу належали Галицько-Волинському князівству.

§ 5 Боротьба Русі з монголо-татарською навалою.

В цей час Русь зіткнулася з новим могутнім ворогом – монголами. В 1206 р. монгольський хан Темучін, прийнявши ім'я Чингізхана, розпочав завойовницькі походи, підкоривши Північний Китай, Середню Азію, Північний Іран. У 1223 р. авангард монголів вперше зустрівся в бою з руськими князями на р. Калці. Руські війська не мали єдиного командування, діяли неузгоджено і зазнали нищівної поразки.

В 1237-1238 рр. монголо-татари під керівництвом Батухана спустошили Північно-східну Русь. В 1239 р. вони взяли Чернігів, а 7 грудня 1240 р. – Київ. З 40 монументальних споруд Києва залишилося (дуже пошкодженими) лише 5, з 9 тис. дворів – 20, а з 50 тис. населення – не більше 2 тис. В деяких районах давнього Києва життя відродилося лише через кілька століть. Київ було відкинуто на кілька віків назад.

Впертий опір загарбникам вчинили міста Данилів, Кременець і Холм, які Батию так і не вдалося захопити. Столицю Волині – Володимир-Волинський завойовники захопили лише після тривалої облоги. Три дні змогло протриматись інше столичне місто – Галич. Потім монголи пройшли вогнем і мечем через Галичину і Волинь, розбили польські й угорські війська, спустошили сербські і болгарські землі. Монголо-татари були ослаблені боротьбою з руськими князями і не змогли дійти до «останнього моря», як заповідав їм Чингісхан. До того ж, в цей час помер хан ханів Угедей, і Батий повертає військо назад, щоб взяти участь у поділі Монгольської держави. Фактично боротьба руських князівств проти монголів врятувала Західну Європу від поневолення. Руські землі потрапили у залежність від нової держави – Золотої Орди, заснованої Батием, оскільки були розрізненими, воювали кожен за себе, а монголи вже мали великий досвід ведення бойових дій.

У 1256 р. князь Данило Галицький відкрито кинув виклик монголам, вигнавши їх війська з Північного Поділля та Східної Волині. Спроби монголо-татарського воєначальника Куремси взяти Володимир-Волинський і Луцьк закінчились невдачею. Проте у 1260 р. загін монголо-татар здійснив похід на Галицько-Волинське князівство, змусивши руських князів зруйнувати фортеці в Володимирі-Волинському, Луцьку, Кремінці та Львові.

Монголо-татарська неволя призвела до великого спустошення Південно-східної Русі: багато людей загинуло, міста були спалені і пограбовані. З 74 руських міст 49 були сплюндровані ордою Батия, 14 з них так і не піднялися з руїн, а ще 15 згодом перетворилися на села. Занепад міст, захоплення в полон ремісників призвело до погіршення економічного становища, згорання торгівлі, зникнення цілих галузей ремісництва. Було втрачено незалежність, послаблено обороноздатність. Іго загальмувало розвиток Русі, спричинило її відставання від Європи. Залежність від Золотої Орди виявлялася в трьох формах: 1) видача ярликів (грамот) на князювання, причому без врахування конкретних прав на престол, що призводило до численних інтриг; 2) сплата данини. Князі знаходились під наглядом представників ханів – баскаків. Збиралося 14 видів ординських даней та повинностей (безпосередньо для хана, торгові збори, візничі повинності, «корм» баскакам та ін.); 3) забезпечення монгольської армії рекрутами.

Ординські хани мало змінили політичну систему в князівствах Русі, намагаючись використати її у своїх цілях. Ненадійних, з їх погляду, князів вони ліквідували, нацьковували князів один на одного, намагаючись не допустити їх згуртування і посилення з тим, щоб і надалі тримати у покорі. Українські землі безпосередньо не входили до складу Золотої Орди, але монголо-татарські хани для підтримки своєї влади періодично (не рідше, ніж 1 раз на 5 років) влаштовували спустошливі походи на ці території. Монголо-татарське іго помітно вплинуло і на етнічні процеси, що відбувалися на українських землях, дещо «розмивши» базовий слов'янський елемент населення краю.

Хоча руські князі й залишалися при владі, їхні адміністративні повноваження, як васалів хана, були обмежені, оскільки хани призначали своїх власних чиновників для вербування воїнів і збору податків. У завойованих ними землях монголи поспішали визначити платоспроможність населення, проводячи його перепис. Перший перепис (т.зв. «число») на українських землях вони провели ще в 1245 р., коли були обкладені податком Київська земля, Подолія, Переяславська й Чернігівська землі. Населення Русі було розділено на міриади (тьма), тисячі, сотні й десятки. Цей поділ використовувався й для цілей місцевої адміністрації - «тисяча» позначала не тільки людей, що жили в певному районі, але й сам район. Таким чином, кожний числовий розподіл являв собою військово-фінансовий район, територіальну одиницю, з якої стягувалась певна кількість рекрутів і податків. Населення території «десятки» могло дорівнювати приблизно 200 осіб, а населення «міриада» - 200 тис. На українських землях у XIV в. було 16 міриадів (тьмів). «Десятка» приблизно дорівнювала селу, місто - «сотні», волость - «тисячі».

Обмежувалася судова влада князів. У судовій практиці всі руські князі перебували під владою хана й монгольського Верховного суду й деяких з них стратили за наказом хана за реальні або уявні державні злочини. Хан також розглядав більшу частину головних судових справ між руськими князями. Разом з тим хан не втручався в позови між російськими боярами й простолюдинами, дозволяючи князеві кожної даної місцевості продовжувати відправляти його судові функції.

§ 6 Культура Київської Русі.

Культура Київської Русі багатогранна та глибинна. Щодо архітектури, то при будівництві житла й оборонних споруд слов'яни споконвіку використовували місцеві матеріали та спиралися на традиції, що сягали ще трипільської доби. Відповідно до умов лісу або степу для будівництва їм служили дерево й глина. До прийняття християнства кам'яні будівлі у східнослов'янських землях майже не зводилися. Одразу ж після хрещення Русі

починають з'являтися кам'яні культові споруди. Першої з них стала Богородицька або Десятинна (адже князь Володимир виділяв на церковно-релігійні потреби десяти частину своїх доходів). За літописним повідомленням, її будівництво було завершено 996 року.

Перлиною давньоруської архітектури стала церква Святої Софії, будівництво якої було започатковано 1037 р. За задумом, Свята Софія мала символізувати Дім Премудрості Божої, Небесної Софії, яку уособлювали і вселенська християнська Церква як зібрання вірних, і як її прообраз — Матір Божа. Ідею цього храму було підказано центральним собором Константинополя, але за проектом він належав до іншого типу споруд. Розміщена під одним грандіозним куполом, величезна царгородська Софія була типовим базилікальним храмом. Київська Софія мала дещо менші розміри й будувалася за хрестово-купольною моделлю. П'ять її нефів та тринадцять (на думку деяких реставраторів — двадцять п'ять) куполів утворювали символ шатра, що повільно підіймається знизу вгору до грандіозного центрального купола, розташованого на величному циліндрі з прорізами витончених аркових вікон. Софійському собору впродовж віків судилося лишатися неперевершеним архітектурним шедевром, втіленням ідеї духовної й політичної самостійності давньоруських земель. За його зразком будувалися собори в Новгороді та Полоцьку. Іншими яскравими прикладами багатокупольних хрестовобанних храмів є Спасо-Преображенський (1036) та Борисоглібський (1128) собори в Чернігові, Кирилівська (1146) і Василівська (1183) церкви в Києві, Успенська (1078) церква Києво-Печерської лаври та багато ін.

Першою з відомих досі світською будівлею з каменю в Києві вважається палац князя Володимира, зведений в кінці X — на початку XI ст.. Серед світських кам'яних будівель Києва найвідомішою пам'яткою є збудовані Ярославом Мудрим Золоті ворота. Вони представляли собою масивну цегляну башту з проїздом крізь міський вал, яка теж завершувалися церквою. Ці ворота, реконструйовані 1982 р., досі є окрасою української столиці.

Розвиток живопису в Київській Русі цілком пов'язаний з поширенням християнства. Оздоблення церков здійснювалося спочатку грецькими й малоазійськими майстрами. З Візантії спочатку завозилися й ікони. Так, відому тепер під назвою *Володимирської Божої Матері* ікону, яка була копією більш давньої ікони, написаної нібито ще євангелістом Лукою, було подаровано з Візантії молодому тоді Великому київському князю Володимирі Мономаху на початку XII ст.

Та вже з другої половини XI ст. при давньоруських монастирях починають плідно працювати й власні іконописні майстерні. І хоча в ті часи живописці не підписували своїх робіт, а лишали тільки знаки приналежності ікони тій чи іншій майстерні, до нас дійшли імена київських іконописців *Григорія* та *Алінія*, що жили на межі XI–XII ст. при Києво-Печерській лаврі — одному з найбільших центрів іконопису (їх твори не збереглися).

Мистецтво масштабних мозаїчних композицій, як і саме слово «мозаїка» також прийшли з Візантії. Це мистецтво й сьогодні справляє на людину неабияке враження, а для середньовічних русичів воно було наочним дивом. Мозаїка несе в собі ідею гармонійної єдності безлічі різноманітних одиничних компонентів, їх стрункої організації в цілісну картину, де кожен камінчик взаємодіє із сусідніми і взаємодоповнює їх, не втрачаючи своїх одиничних властивостей — кольору і блиску. Найзнаменитішими є виконані місцевими київськими майстрами мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору в однойменному монастирі (1108–1113). Вони демонструють півтораєста відтінків основних кольорів: понад 20 синього, стільки ж жовтого, 15 зеленого, 10 рожевого. Для виготовлення смальти для декоративних мозаїк в давньоруських храмах існували спеціальні майстерні, відкриті, зокрема, у Києві, на території Печерського монастиря.

Позаяк мозаїки були дуже дорогими у виконанні, більшість зображень у храмах і в князівських палатах (до нашого часу, на жаль, не збереглися) виконувалися у вигляді розписів фарбою — *фресок*. Майстри фрескових розписів працювали не лише над релігійними сюжетами. Світськими за характером були фрески, що

прикрашали стіни княжих палат, а в церквах з'являлися розписи, побутові за тематикою, наприклад, сцени полювання та княжого життя в галереях Київської Софії. Серед інших малюнків тут можна було зустріти й зображення виступу скоморохів, оскільки храм на той час був не лише місцем молитви, але й місцем проведення дозвілля.

Поширення писемності та поява книг призвели й до розвитку мистецтва книжкової мініатюри. Цей вид живопису був прикрасою вже перших відомих давньоруських книг: «Остромирова євангелія», «Ізборника Святослава» (1073) і так званої «Трірської Псалтирі», яка зберігається у Німеччині. У подальшому розвитку книжкової справи мініатюра стала її обов'язковим елементом, виконуючи функції художнього оздоблення й ілюстрації до тексту.

Великого значення і значного розвитку в культурі Київської Русі набуває *література*. Сама її поява була наслідком прийняття християнства, яке принесло на нашу землю загальнослов'янську писемність, започаткована Кирилом і Мефодієм. Учнями і послідовниками Кирила й Мефодія було створено значну частину необхідної в церковному вжитку лексики. Цю мову називають церковнослов'янською. Згодом вона перетворилася з живої на канонізовану, застиглу, писемно-ритуальну мову. Цю мову знав лише вузький прошарок книжників, а, крім того, у ній не було назв для багатьох реалій місцевого побуту. Тому в писемність почала проникати жива мова, оформлена у IX–X ст., тобто з появою Давньоруської держави. Основою руської літературно-писемної мови, як вважають вчені, стала говірка мешканців княжої столиці, що перепліталася з говірками прибульців з інших земель Русі — дружинників, ремісників, купців.

Переписувачі книжок використовували три різновиди написання літер: *устав* — каліграфічне письмо, *напівустав* — з елементами округлення літер, та найближчий до сучасного письма від руки — *скоротис*. Записувалися документи на обробленій шкірі телят — *пергаменті*, гусячим пером, один з кінчиків якого особливим чином обрізався спеціальним ножиком. Першу літеру

кожного абзацу малювали пензликом, в основному червоного кольору. Звідси походить вислів «писати з червоного рядка».

Спочатку виконувалися переклади біблійних текстів, що у вигляді «ізборників» та молитовників потрапляли в приватні бібліотеки. Існував попит і на світську літературу, яку спочатку також перекладали з грецької. За змістом перекладну світську літературу можна поділити на твори військової тематики («Александрія», «Троянська війна», «Девгенієве діяння»); природничої тематики («Фізіолог», «Шестиднев», «Християнська топографія»); повчальну літературу, куди входили вислови й афоризми з Біблії, фрагменти з творів стародавніх філософів та істориків на моральні теми. Такі збірки називалися здебільшого «Бджолами», оскільки ніби нектар з різних квітів у книгу було зібрано мудрість з різноманітних джерел.

Велика увага в давньоруській літературі приділяється *агіографії* — описам житій давніх отців церкви та особливо нових, «власних» святих і мучеників: Бориса та Гліба, Феодосія Печерського, Олександра Невського тощо. Першим широким зібранням житійних творів на місцевому давньоруському матеріалі стає «*Києво-Печерський патерик*», що містить оповіді про заснування і облаштування монастиря, обставини тогочасного чернечого життя, різноманітні аскетичні подвиги і численні чудеса, які відбулися в житті багатьох ченців Києво-Печерської лаври..

Окреме місце серед творів про вітчизняних достойників займає «*Слово про Закон і Благодать*» митрополита Іларіона, першого очільника Руської церкви слов'янського походження. Головна ідея твору — довести, що християнство на Русі було прийнято завдяки мудрості та розуму Володимира Святославича, а не під впливом та тиском із зовні. Іларіон виголосив своє «Слово», як вважають, між 1037 і 1050 рр. у Софійському соборі в присутності князя Ярослава та його родини. Майстерно побудоване за класичними правилами риторики, воно виділяється яскравим добором мовних засобів, художніх прийомів та образів. Серед видатних церковних промовців та письменників Русі слід відзначити Климента Смолятича і Кирила Туровського. *Клімент Смолятич*, відомий

церковний діяч, є автором кількох «слів», зокрема полемічного «Послання» до смоленського священика Фоми, в якому він спростовував нападки свого опонента. Твір Климента — зразок епістолярного жанру з яскраво вираженим ставленням до адресата, якого автор викриває в невігластві і з запалом відстоює своє право на титул «філософа». *Кирил*, єпископ *Турівський*, що жив у XII ст., набув такої популярності своїми повчаннями, урочистими словами, молитвами, що сучасники про нього відгукувались не інакше «Златоуст, паче всех воссиявший нам на Руси».

Неперевершеним шедевром вітчизняної культури світової ваги є «*Слово о полку Ігоревім*» невідомого автора (між 1185 і 1187 рр.). За жанром це радше не слово-хвала, а слово-жаль з приводу страждань Руської землі, з приводу загибелі руської дружини, яку було принесено в жертву княжому прагненню слави й військової здобичі. Особливою тугою сповнено у «Слові» ліричний монолог Ярославни, який надихав багатьох українських, російських та інших слов'янських поетів до створення неперевершених шедеврів у перекладах і переспівах цього уривку поеми.

Світським за своїм характером було й більш раннє за часом створення «*Повчання*» київського князя Володимира Мономаха. Написане приблизно в 1117 р., «*Повчання*» являло собою і морально-філософське узгляднення, і автобіографію видатного державного діяча, і своєрідну передсмертну сповідь. Головна ідея цього твору — створити ідеал державного діяча, який би поєднував в собі високі моральні та політичні якості, однаково поцінювані як християнством, так і слов'янською культурною традицією: ««Старих шануй, як отця, а молодих — як братів... У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться... На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтеся на воєвод... Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню... Лжі бережися, і п'янства і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло... А куди підете і де станете, — напойте, нагодуйте краще стороннього; а ще більше вшануйте гостя, звідки він до вас [не] прийде, — чи простий, чи знатний, чи посол, — якщо не можете дарунком, [то] їжею і питвом... Жону свою любіте, але не дайте їм, [жінкам], над собою власті».

Серед літературних творів тієї доби можна відзначити «Моління Даниїла Заточника». «Моління» побудоване за традиціями риторичного «Слова», але змістом цього твору стає не висока державна або морально-філософська чи релігійна проблематика. Автор, перебуваючи в опалі, звертається до князя з проханням вибачити його провини й дозволити повернутися на службу. Даниїл змальовує своє скрутне життя після того, як був усунутий від служби, яка єдино й давала йому матеріальні можливості для існування. На думку автора «Моління Даниїла Заточника», припадаючи як бджола до квітів, до книжкової мудрості, людина збирає «сладость словесную и разум».

До оригінальних пам'яток давньоруської літератури та історіографії відносяться *літописи*. Це історичні твори про події й факти, подані в хронологічному порядку за роками. Кожний річний запис починався словами «В літо...», звідки й назва жанру.

Перші давньоруські літописні зведення з'явилися вже в XI ст. і вочевидь спиралися на ще більш давні записи X ст. Найдавніші з літописів — Київський (1037 р.), Києво-Печерський (1073 р.), Новгородський (1079 р.) — відомі за згадками, але до наших часів не збереглися. Значною мірою вони ввійшли до складу Початкового, або Києво-Печерського зведення (1093 р.), з якого виникла «Повість минулих (времінних) літ». «Повість» було укладено близько 1110–1133 рр., імовірно, ченцем лаври преподобним Нестором. Окрім Києва та Новгорода найбільшими літописними центрами Русі були Галич, Володимир-Волинський, Чернігів, Переяслав Руський (тепер Переяслав-Хмельницький). З середини XII ст. зростає роль заснованих київськими князями у так званому Заліссі (місцевостях за смоленськими та брянськими лісами) міст Ростова, Суздаля, Володимира-на-Клязьмі, Переяслава-Заліського та ін. На початку XIII ст. значно зміцнюється і розбудовується Галицько-Волинське князівство. Тут складається Галицько-Волинський літопис. На відміну від більшості інших, він, скоріш за все, повністю написаний не монахами, а визначними дружинниками чи боярами і викладає події не за роками, а становить суцільну розповідь про історичні факти та подає життєписи окремих найбільш відомих руських князів.

Перші школи на Русі з'явилися за часів великого князя Володимира Святославовича (початок XI ст.). Він заснував школу «для дітей вищої чади» при Десятинній церкві. Проте ця та інші школи, що виникли згодом, поширювали елементарну грамотність не лише серед верхівки суспільства, але й серед його низів.

Крім грамоти у вузькому розумінні — вміння читати та писати — знали також елементарну математику. Новгородський диякон Кирик у 1136 році обчислив, скільки днів минуло від уявного «сотворіння світу». У «Руській правді» подано обрахунки приплоду худоби на сотні тисяч. Це значить, що знали 4 правила арифметики і дробі. Цифри позначались на письмі за допомогою літер зі спеціальними позначками.

Навчання було в основному індивідуальним. Ним займалися головним чином дяки при церквах та, можливо, ченці монастирів, при яких могли бути школи для дітей. «Вищу освіту», під якою малися на увазі богослов'я, філософія, риторика, граматики, співи та вивчення іноземних мов, грецькою можна було отримати в XI ст. у київській писемній школі при Софійському соборі, а у XII ст. при Печерському або Видубицькому монастирях, в Чернігові, Переяславі, Галичі — у школах при єпископіях. Однак здобуття такої освіти ставало можливим переважною мірою завдяки самотійним зусиллям самих учнів, а не через організацію навчального процесу за сучасними зразками.

Твір Козьми Індокоплова «Християнська топографія» (VI ст.), перекладений у Києві в XII ст., давав деякі відомості з космографії та географії. До творів географічного характеру можна віднести *«Житие и хождение Данила, Руския земли игумена»*. У 1106–1108 роках він їздив до Святої Землі і докладно описав місця, які проїздив, зокрема Єрусалим, Йордан. Книжникам Київської Русі були відомі три частини світу: Європа, Азія та Африка.

Відома деяка кількість творів, присвячених природі. Це — *«Фізіолог»* — збірник з короткими розповідями про реальні та фантастичні тварини та рослини. Збірник *«Шестоднев»* був присвячений окремим царствам природи, відповідно до днів їх творення. Давньоруським книжникам були відомі не лише

ті рослини й тварини, з якими вони стикалися повсякчасно. У писемних джерелах, що дійшли до нас, а почасти й в оповідах згадуються рослини, що не ростуть в наших кліматичних умовах — пальми, смоківниці тощо, і тварини, які не живуть в Східній Європі — лев, крокодил, кит, верблюд, скорпіон, слон, носоріг, мавпа, тюлень тощо.

Поступово розвиваються медичні знання. При дворі Володимира Мономаха був лікар — вірменин, який мав велику практику. У Києво-Печерському монастирі був лікар — Агапіт і коли вірменин не вилікував Володимира Мономаха, той просив Агапіта приїхати до Чернігова. Лікував Агапіт «зіллям». У князя Святоші був лікар Петро Сурянин з Криму, він переїхав до Києва і там «лікував много».

Серед різних видів декоративно-ужиткового, ремесленно-прикладного мистецтва найбільше художнє значення мали *ювелірні вироби* давніх майстрів. Вони свідчать про високий рівень техніки обробки металів, різьблення по каменю та дереву, репрезентуючи водночас і розвиненість смаків русичів.

Майстерність ювелірів, що набула розквіту в добу Київської Русі, зростала від важких і примітивних браслетів, масивних перснів та намист із міді або сплетених зі срібного дроту, до тонких ажурних прикрас, оздоблених довершеною насічкою, що передавала не лише прості візерунки, а й складні сюжетні малюнки, як, наприклад, знахідки з Чорної могили (Чернігів, X ст.).

Слід зазначити, що фольклор у Давній Русі, як і пізніше, слугував не тільки засобом передачі інформації. Йому належала й ритуально-магічна функція. Виконання фольклорних творів супроводжувалося музикою, танцями й у цілому мало характер урочистих і видовищних обрядових дій, що, поступово втрачаючи релігійне значення, продовжували задовольняти естетичні й моральні потреби людей. Такі обряди пов'язували життя кожної окремої людини з одвічними традиціями народу, залучали особу до кола спільних громадських інтересів, сповнювали її вчинки високим моральним змістом і почуттям відповідальності перед минулими й майбутніми поколіннями, адже народні звичаї сприймалися як необхідні й незмінні.

Народна мрія про надійну й міцну державу знаходила втілення у творах героїчного епосу (*билині*). Його напівлегендарні, напівміфічні герої — захисники рідної землі — були популярні серед населення всіх князівств, від півдня до півночі. Найбільшою любов'ю користувалися фольклорні твори про Вольгу та Микулу, Святогора, Вернигору, Прудивуса, Вирвидуба, Добриню, Микиту Кожум'яку, Альошу Поповича, Іллю Муромця. Билини, як правило, починалися так:

Во стольном было граде во Киеве,

У ласкова князя у Владимира,

Как было пированье — почесный пир

На многие князи, на бояры....

У билинній постаті Володимира «Красне сонечко» злилися образи двох великих київських князів — Володимира I Святого, Володимира II Мономаха.

Музичним супроводом частіше за все служила гра на рожку, сопілці, гудку, гусях, бубні. В літописах згадуються насамперед як сигнальні інструменти сурми і роги. Бубном називали круглий або конусоподібний барабан. Сопелі — це дерев'яні духові інструменти. Гуслі складались із 5–6 струн, які натягувались на резонаторний ящик прямокутної, трапецієподібної або трикутної форми. Струнні інструменти користувались особливою любов'ю в південній частині Русі.

Переважна частина професійних виконавців, згуртувавшись у невеликі колективи, вела мандрівний спосіб життя, виступаючи в різних містах на ринковій площі (торжищі). Таких акторів називали *скоморохами*.

На відміну від досить тісних міст Західної Європи, давньоруські міста часто мали широкі вулиці й площі, в них лишалося багато вільного простору під вигони, сади й пашу. Тому городяни тримали велику й дрібну худобу, одомашнених птахів, маючи під господарство й присадибні ділянки, оскільки будівлі завжди зводилися осібно, на достатній відстані одна від одної. В умовах, коли основним будівельним матеріалом було дерево, це було пов'язано ще й із запобіжними заходами пожежної безпеки. Вулиці та майдани в низьких

місцях, що підтоплювалися, нерідко замощувалися своєрідними тротуарами з дерев'яних колод або плетених з лози гатей. Із збільшенням землі над старими помостами намощувалися нові. Водогону та каналізації не існувало. Планування міста переважно було лінійним, коли вулиці йшли вздовж шляхів, струмків або річок.

Переважна більшість мешканців давньоруських міст і сіл носили одяг, взуття і головні убори, виготовлені із місцевих матеріалів — льону, конопель, шкіри, хутра. Одяг шили із лляних, конопляних та вовняних тканин, які ткали у кожній оселі. Взуття виготовляли із шкіри великої рогатої худоби, коней, свиней, кіз. До складу костюмів усіх верств давньоруського суспільства входила *сорочка*, яку носили як смерд, так і князь. Чоловічі й жіночі сорочки у давньоруський час не відігравали ролі виключно білизни. В теплу пору року вони були одночасно і верхнім одягом. Чоловічі сорочки були короткими, до колін. Існувало два способи носити сорочку — «навипуск», підперезавши поясом, та заправленою у поясний одяг. Верхнім одягом чоловіків і жінок був також плащ. Давньоруські плащі являли собою прямокутне або квадратне полотнище, розмірами 1–1,5 x 1,5–2 м, зшите із кількох пілок тканини. Плащі накидали на плечі і застібали на правому плечі застібкою-фібулою або просто зав'язували. Вони закривали тільки половину верхньої частини тулуба, залишаючи вільною праву руку. Обов'язковою та функціонально необхідною складовою частиною у давньоруських чоловічих костюмах були пояси. До поясів кріпилася як зброя, так і інші необхідні речі — кресало, кремій, ніж, точильний брусок, гребінець. Нерідко ці речі носили в шкіряній сумці, яка теж кріпилася до пояса. Сумки, як і пояси, прикрашалися бронзовими або срібними орнаментованими бляшками. Найбідніші носили лічками та постолі, які шили із шкіряної заготівки чотирикутної форми, згинаючи і зшиваючи її поверх стопи та на п'ятці. До ніг поршні і личаки поверх онуч кріпилися конопляними шнурами. Найбагатші мали чоботи. Чоловіки носили досить довге волосся, вуса дещо підстрижені й невеликі бороди. Поширеними були «шапки», які дуже різнилися відповідно до соціального статусу їх господаря. Як правило, дівчата

ходили з непокритими головами, з розпущеним або заплетеним у коси волоссям, яке притримувала зв'язана на потилиці стрічка. Заміжні жінки пов'язували голову платками чи рушниками. Невід'ємною частиною чоловічих і жіночих костюмів були прикраси. Жінки прикрашались скроневими кільцями та колтами. Найпоширенішою чоловічою прикрасою була *гривна*, її носили князі і бояри, нею нагороджували вірних слуг і дружинників.

Їли м'ясо дичини, а також яловичину(волоvinу), телятину, вепровину, баранину та ін. М'ясо варили в казані або пекли. Згадується також свиняче сало. За прикладом степовиків жилися також кониною, хоч рідко. З домашньої й дикої птиці згадуються кури, гуси, голуби, лебеді, журавлі, тетереви, рябчики. Дуже багато вживали риби, якої була сила-силенна в озерах і ріках, крім того, релігійні канони приписували часті пости. Пили молоко коров'яче й овече. З молока робили сир, але про масло звісток не маємо. Споживали також яйця. Городини було тоді небагато: ріпа, часник, цибуля, може огірки, зі стручкових рослин горох, боб, сочевиця. Улюбленою стравою була сочевиця, з якої приладжували сочиво. Найдорожчою приправою була сіль, яку експортували із Західної Русі.

Культурний розвиток Київської Русі створив підґрунтя, на якому пізніше постали різноманітні у своїх проявах та самобутні за своїм характером культури українського, російського та білоруського народів.

Давньоруська держава залишила яскравий слід у світовій історії IX - XIII ст. Її внесок до середньовічного політичного, економічного, суспільного й культурного життя був надзвичайно вагомим. Головне значення Давньоруської держави полягає в тому, що вона протягом п'яти століть історичного розвитку українського народу охоронила його від знищення і забезпечила розвиток державності, господарства, культури. Утримання держави було великим успіхом і результатом плідних державотворчих зусиль багатьох поколінь. Давньоруська держава створила підвалини для формування трьох східнослов'янських народностей, забезпечувала їх розвиток та налагодження соціально-економічних, політичних і культурних взаємовідносин між ними.

Контрольні запитання:

1. Назвіть основні фактори утворення держави у східних слов'ян.
2. Що спільного і що відмінного у діяльності київського князя Олега і княгині Ольги?
3. Чому за князювання великого київського князя Володимира Святославовича зникли племінні назви?
4. Чи можна назвати Київську Русь доби Володимира Великого та Ярослава Мудрого імперією?
5. Чому саме Київ став центром східнослов'янської держави?
6. За що Ярослава Мудрого називали «тестем Європи»?
7. Якими були основні причини феодалної роздробленості Русі?
8. Які історичні фактори виявились сприятливими для культурного розвитку Давньої Русі, а які — ні?
9. Які найвеличніші пам'ятки світської та релігійної кам'яної архітектури Вам відомі?
10. Які твори на релігійні і світські теми були популярними у Давній Русі?
11. Укажіть найзначніші літописні зведення Давньої Русі?
12. Якою була основна тема творів народного фольклору?
13. Які музичні жанри та музикальні інструменти були поширені на Русі?
14. Опишіть одяг, їжу, побудови житла і міст, світоглядні орієнтації давніх русичів?

ТЕМА 3. Українські землі в складі Великого князівства Литовського та інших держав. Виникнення українського козацтва.

§1.Захоплення і розподіл українських земель Литвою, Польщею та іншими державами.

Ослаблені монголо-татарськими нападами, роздроблені на окремі князівства, українські землі на початку XIV ст. стали об'єктом експансії з боку Литовського князівства. Консолідувавшись у нелегкій боротьбі з Лівонським і Тевтонським орденами, Литовське князівство розпочало своє проникнення на західноруські (білоруські) землі ще у середині XIII ст., за часів князя Мендовга (1230-1263 рр.). Ім'я Мендовг походить від литовських слів *mintis*(думка) і *daug*(багато) і буквально означає багато мислячий. У 1251 році Мендовг і його дружина Марта були хрещені в християнство латинського (римського) обряду. Литва була визнана папою римським Інокентієм IV як католицька держава. У 1253 році Мендовг і його дружина за дорученням Інокентія IV були короновані як литовський король і королева. Зараз це вважається початком Литовської держави і відзначається як державне свято Литви.

У першій чверті XIV ст. більша половина білоруських земель знаходилася вже під владою литовських князів, і вони почали спроби захоплення сусідніх українських земель. Безпосереднє залучення до складу Литовського князівства південно-західних руських (українських) земель почалося у часи правління великого литовського князя Гедиміна (1316-1341 рр.), який проводив політику підкорення руських земель, використовуючи різноманітні заходи: воєнні, дипломатичні, династичні. Його васалами стали мінський, лукомський, друцький, берестейський, дорогочинський князі. Він першим став титулувати себе «королем литовців і руських». Називав себе "збирачем земель руських". Гедимін був смертельно поранений під час облоги німецької фортеці Баєрбург на р. Німан. Його нащадки – Гедиміновичі вважалися найзначнішими

на Русі після роду Рюриковичів. Серед них були польська королівська династія Ягеллонів, польські, литовські та українські князівські роди: Збараські, Вишневецькі, Сангушки, Несвицькі, Ровенські, Порицькі, Воронежські, Чорторийські, Корецькі, київські князі Олельковичі, а також московські роди Голіцини, Куракіни, Хованські та Трубецькі.

З 1340 р. на Волині правив його син Любарт-Дмитро. Основна частина українських земель була захоплена за правління литовського князя Ольгерда, який у 1362 р. зайняв Київ. Цим фактично закінчилася княжа доба в історії України. Ольгерду навіть вдалося у 1362 р. на річці Синя Вода (Синюха) (раніше, ніж Дмитрію Донському на Куликовському полі) розгромити татар.

Ольгерд чітко формулює основне завдання Литовської держави: «Вся Русь просто мусить належати литовцям». У 1345-1377 рр. до Литви приєднано територію від м. Володимира на Заході до р. Оскіл на Сході, від Новгород-Сіверського на Півночі до середньої течії р. Південний Буг на Півдні. Добрим ставленням до української культури і церкви прихилив до себе населення України-Русі та українських князів і магнатів, які брали участь у державній адміністрації Великого князівства Литовського. На зайнятих руських (українських) землях Ольгерд посадив своїх родичів, а в деяких місцях залишив руських князів із Рюрикового роду. За його правління руська мова стала офіційною мовою Великого князівства Литовського. Князь Вітовт у 1392-1430 рр. приєднав землі у межиріччі Дніпра і Дністра з виходом до Чорного моря.

Причинами успіху литовців у експансії на українські землі була їх консолідація у боротьбі з німецькими рицарськими орденами: ослаблення Русі у результаті її роздроблення та монголо-татарської навали (до цього, як пише літописець, «Литва з болота на світ не показувалася»); феодалні усобиці у Золотій Орді.

Литовські князі започаткували звільнення українських земель від монголо-татарського іга. Зміцненню позицій литовських можновладців на українській території сприяли династичні зв'язки з галицько-волинськими князями, що давало їм змогу бути законними претендентами на місцеві княжі

престоли. Тому літописи й відзначають, що володарі Литви «не стільки силою, скільки мудрістю воювали». Взявши під свій контроль українські землі, литовці намагалися спочатку не вносити в місцевий уклад ніяких змін: «Ми старого не рухаємо, а нового не вводимо». Слід враховувати також і те, що місцеве населення, приймаючи литовського князя, прагнуло покінчити з попередніми князівськими стосунками старої династії. Оцінюючи ситуацію у Литовській державі, яка сталася після 1362 р., відомий український історик Н. Яковенко зазначає: «Витворений без помітних завойовницьких зусиль новий державний організм являв собою вельми неординарний суб'єкт історії – державу, у якій від народу – завойовника, по суті, зоставалася тільки назва: Велике князівство Литовське».

Слід зазначити, що українське та білоруське населення, а також їх землі склали більше 80 % території Великого князівства Литовського, тому це значно впливало на ситуацію в державі. Українці досить спокійно віднеслися до литовської експансії, оскільки влада литовців не була репресивною, самі литовські князі спочатку були православної віри, руська мова стала загальнодержавною. Крім того, люди бачили у Литві можливого захисника проти жорстоких набігів татар. Були прийняті й руські норми права, назви посад і т.д. Тому держава часто називалася Литовсько-Руським князівством.

Замки, збудовані в XIII ст. (Ужгородський, Мукачівський, Берегівський, Хустський), стали плацдармами дальшого закріплення Закарпаття у складі Угорської держави. Замки перетворилися в резиденції угорських королівських урядовців.

У 20-40-х рр. XIV ст. на теренах Буковини сформувалося автономне державне утворення - Шипінська земля, що визнала татарську зверхність. Землі Буковини у 1342 р. були завойовані Угорщиною. Угорський король сприяє переселенню до Буковини румун. У 1359 р. зі складу Угорщини виокремилось Молдавське князівство. Буковина увійшла до складу Молдови як автономна Шипінська земля, а з середини XV ст. — як звичайна адміністративна одиниця Молдови. Буковинське православне духовенство підлягало галицькому єпископу. Від 1387 до 1497 рр. Молдовське князівство

визнавало зверхність королівства Польща. Значну частину населення землі становили українці, а деякі волості були цілком українськими. В устрої і правовій системі Молдовського князівства було чимало рис, які сформувалися на Русі, навіть грамоти молдовських господарів тривалий час укладалися українською (староукраїнською) мовою. Щодо топонімічної назви «Буковина», то вона зустрічається в джерелах з середини XV ст. Буковина наприкінці XV ст. була розділена на три волості: Чернівецьку, Хотинську, Сучавську.

У першій половині XVI ст. (1514) Буковина разом з Молдавським князівством увійшла до складу Османської імперії, як автономне васальне князівство. Молдавський господар підлягав представникові султана – сілістрійському паші. Волосний устрій був ліквідований і на буковинських землях була створена нова турецька військово-адміністративна одиниця – Хотинська рая. Чернівецький округ управлявся старостою. Молдовські господарі володіли Північною Буковиною до 1774 р. У 70-80 рр. XV ст. в склад Османської імперії на правах імперської провінції потрапили землі Південної Бессарабії з містами Акерман, Ізмаїл, Кілея.

У цей же час поширює свою експансію на українські землі Польща. У 1349 р. Польща захопила Галицько-Холмське та Перемишльське князівства, а польський король Казимир III проголосив себе «правителем Королівства Русі».

Під владу Польщі була підпорядкована Галичина (1366) і частини Волинських земель. До коронних польських земель було додано майже 52 тис.кв.км. із населенням 200-250 тис.осіб, що збільшило територію Польщі майже у півтори рази. На відміну від литовців, поляки з самого початку прагнули перетворити зайняті території на свою провінцію, нав'язували «польське право» та адміністративну систему, витісняючи вплив православної церкви.. у 1387 р. Польща остаточно приєднує Галичину і Холмщину до своїх володінь, утримуючи їх під своєю владою до 1772 р. У складі Польського королівства Галичина під назвою Королівство Руське існувала деякий час як домен (приватне володіння польського короля). Король Польщі титулувався як господар і спадковий володар “Руської землі”, що обумовило деяку автономію

цієї землі у складі королівства Польщі. У 1434 р. на Галицьких землях утворюється Руське воєводство, яке стає провінцією Польського королівства. Управління галицькими землями у XIV ст. здійснювалося згідно з руською адміністративною схемою. З кінця XIV ст. на Галичині твориться особлива система староств. Староста був представником та намісником короля, зосереджував в своїх руках всю повноту місцевої політичної і судової влади. Центральне староство знаходилося у Львові, пізніше у Кам'янці, старости перебували у Галичі, Тереховлі, Сяноку, Белзі, Холме. Галицькою та Подільською землями керували особливі генеральні старости. У 30-х рр. XV ст. на Галичині та на Західному Поділлі почалися процеси активної уніфікації, полонізації. З 1434 р. у руських провінціях було запроваджено польське право, нав'язано польську адміністративну систему, створено шляхетське самоуправління. Територіально-адміністративний устрій переводиться у відповідність з польським (на воєводства-землі-повіти). У 1434-1436 рр. на українських землях було утворено три воєводства: Руське (у складі Львівської, Галицької, Холмської, Перемишлянської, Сяноцької земель), Белзьке та Подільське. Кожне воєводство та кожна земля мали свій суд, шляхетський сеймик. Воєвода очолював місцеву раду панів і ополчення, головував на сеймику, здійснював загальний нагляд за містами та повітами. Каштелян виступав помічником воєводи у військових і судових справах. В той же час старости залишалися повними господарями королівських земель, створюючи особливу адміністративну одиницю – староства. З часом сеймики почали відігравати провідну роль в суспільстві, що визначило дальшу еволюцію форм управління в напрямі до шляхетської демократії.

Таким чином, у XIII–XIV ст. українські землі були розчленовані і увійшли до складу різних держав. Почалася нова – польсько-литовська – доба в історії України.

У 1385 р. у зв'язку з загостренням зовнішньо- і внутрішньополітичної ситуації (розбрат серед литовської верхівки, загроза з боку Тевтонського ордену) великий князь Ягайло вирішує об'єднатися з польськими феодалами,

щоб зміцнити свою владу. У замку Крево (недалеко від Вільна) Ягайло і польські представники підписали акт про унію, яка дістала назву Кревської. Згідно з нею Ягайло отримував польську корону і руку польської королеви Ядвіги. За це до Польщі мали приєднати українські і білоруські землі, де вводилося католицизм, збройні сили об'єднувались, казна князівства мала використовуватись на потреби Польщі. Укладення унії допомогло стримати натиск Тевтонського ордену (в 1410 р. у Грюнвальдській битві німці були розгромлені), а також зміцнило становище польських феодалів, які почали захоплювати українські землі, насаджувати католицизм, посилювати визискування українського населення, полонізувати його.

Литва починає тривале суперництво з Москвою за спадок Київської Русі (обидві держави претендували на об'єднання в своїх межах усієї Русі і Східної Європи). Виникла так звана «литовська альтернатива» розвитку Східної Європи, коли цей регіон міг опинитися під контролем Литви. Але у битві під Ворсклою у 1399 р. великий князь литовський Вітовт зазнав поразки від татар, вбито було десятки князів, поліг цвіт литовсько-руського лицарства. Це значно обмежило можливості реалізації «литовської альтернативи».

Новим етапом польсько-литовських відносин стала Городельська унія. На сеймі в м. Городелі у 1413 р. було визнано існування великокнязівського престолу в Литві. Але обрання великого князя затверджувалось польським королем. Литовські феодалі-католики зрівнювались в правах з польськими у вирішенні державних справ, у тому числі й обранні великих князів литовських і королів польських. Участь православних у державному управлінні обмежувалась.

На першому етапі існування Великого князівства Литовського воно було органічним продовженням розвитку і еволюції суспільно-політичних форм давньої Русі. Князівсько-удільна система, державне право, як і загалом правові відносини ґрунтувались на староруському праві. Офіційний титул литовського князя визначався як «Великий князь Литовський і Руський». Проте у середині XV ст. в Литовській Русі започатковуються польські та німецькі впливи, які

згодом починають переважати і дають суспільству напрямок до нового поступу. За своїм політичним устроєм Велике князівство Литовське до кінця XIV ст. існувало як федерація земель-князівств, куди як повноправні суб'єкти входили Київщина, Чернігівщина, Сіверщина, Волинь, Поділля. Проте поступово зазнав еволюції державний устрій Литви: від федеративної до централізованої. Велике князівство Литовське будувалося за принципом «держави-держав» — тобто такої форми державності, за якої суверенна держава виявляла свою зверхність над підвладними їй державами. Це проявилось у тому, що ці держави (українські та білоруські князівства), попри досить широку незалежність щодо внутрішніх справ, у зовнішній політиці були його позбавлені. Вже наприкінці XV ст. Велике князівство Литовське було об'єднане під єдиною центральною великокняжою владою, хоча кожна з його областей, колишніх удільних князівств, зберігала деяку внутрішню автономію.

Носієм суверенної влади в державі був рід Гедиміна. Сталої системи наслідування влади не було, бо великим князем ставав не старший син, а найбільш здатний до державного правління. Великий князь був управителем усієї держави: він налагоджував взаємини й розв'язував суперечки між удільними князями, призначав їх у вивільнені уділи, командував військом, здійснював закордонну політику, репрезентував державу у зовнішніх зносинах. В уділах сиділи представники, що були відгалуженням Гедимінового роду, або призначені Великим князем, чи ті, хто отримував землі та посади в спадщину.

Намагаючись централізувати управління у Великому князівстві Литовському, князь Вітовт почав істотно обмежувати самостійність найвпливовіших князів. До кінця XIV ст. уся їхня залежність від великого князя Литви полягала у сплаті щорічної данини та «послушенстві». Саме за «непослушенство» були відібрані землі у новгород-сіверського, подільського, київського князів. У 1397 р. Київське князівство було ліквідоване. Ці заходи хоча й не призвели до остаточної ліквідації удільного устрою, але суттєво обмежили вплив місцевих князів, підірвали їх позиції, посилили центральну литовську владу.

Завершальним акордом на шляху суверенізації Великого князівства Литовського мала стати коронізація Вітовта, тобто прийняття ним титулу короля. Але це суперечило бажанню його брата в других і польського короля Ягайла. Справа дійшла до того, що ображені магнати обох держав ставили питання про війну Литви з Польщею. Щоб загасити конфлікт, Ягайло був готовий зректися польської корони на користь Вітовта, але останній укупі з литовськими магнатами наполягав на окремішності держав і не прийняв пропозиції Ягайла. Коронування було призначене на 8 вересня 1430 р. На урочистості з'їхалися почесні гості: Ягайло, великий князь Московський Василь I, інші руські князі, візантійські й татарські послы. Але польські пани перехопили в дорозі корону, коронування було відкладено, що стало сильним морально-психологічним ударом для дуже вже немолодого 82-річного Вітовта, який незабаром помер (27 жовтня 1430 р.).

Після його смерті, у 1440 р. було відновлено Київське удільне князівство, яке проте проіснувало недовго. Останнім удільним київським князем був Семен Оленькович, який помер у 1470 р. і після нього «на Києві князі перестали бути, а замість князів воєводи настали». Так перервалася традиція князівського правління в Києві, який ще довго у свідомості тогочасної людності залишався «першим з поміж усіх інших міст». Проте незабаром Київ зазнав дошкульного удару від татар. У цей час сформувався московсько-кримський союз, спрямований проти Польщі, Литви та Заволзької (Великої) Орди. Напад на Київ був здійснений за прямою вказівкою московського великого князя Івана III. Татари з'явилися біля Києва 1 вересня 1482 р., з якого в ті часи починався відлік нового року. Місто було спалене вщент. На знак своєї перемоги кримський хан відправив у дар Івану III золоті потир і дискос зі сплюндрованої татарами Святої Софії. Згодом після цього, Іван III вперше був названий «государем усієї Русі» (січень 1493 р.), що викликало у Литві рішучий протест.

У 1569 р. Польща і Литва підписують Люблінську унію, що було пов'язано з поразками Литви на першому етапі Лівонської війни. Польща і Литва об'єднуються в єдину державу – Річ Посполиту, де встановлюють єдиний

державний устрій (короля, який є великим князем литовським, обирають на спільному польсько-литовському сеймі), вводять єдину грошову систему, право (за польськими зразками). Католицизм оголошують державною релігією. Литва мала певну автономію, за нею залишилися білоруські землі, а Польща приєднала українські, поділивши їх на 6 воєводств. Становище українців різко погіршилося. Унія на тривалий час загальмувала розвиток автономістських тенденцій українського суспільства. Зміни в адміністративно-територіальному устрої та впровадження для управління чужих інституцій, засилля іноземців і відсторонення від влади українців призводило до вщухання національного життя та національних традицій. Унія прискорила процеси поляризації українського суспільства. Князі та шляхта не скористалися нагодою, щоби заявити право України бути, як і Польщі та Литві, третім рівноправним учасником федеративної Речі Посполитої. Поступлива позиція української еліти поклала початок її відмежуванню від інтересів власного народу, відкрила їй шляхи до денационалізації. Унія відкрила польським магнатам та шляхті можливості для придбання українських земель. Король роздавав землі на «вічність» особам шляхетського стану. Польські магнати позахоплювали велетенські володіння, нещадно гнобили селянство. Зміцнення та зростання феодалної власності на землю посилювали кріпацтво - необмежену панщину, господарство селянина підпорядковувалося інтересам фільварку. Унія посилювала дискримінацію українського населення в містах. Українцям чинили перешкоди при вступі до ремісничих цехів, обмежували місця їх проживання у містах, обкладали непомірними податками. Проте унія 1569 р. мала для України й деяке позитивне значення: знову більшість українських земель об'єдналася в межах однієї, хоч і ворожої українцям держави, що інтенсифікувало зв'язки між ними; прискорилося колонізація Подніпров'я.

Політична і релігійна ситуація в Україні загострилася в зв'язку з переходом на новий календарний стиль. У 1582 р. папа Григорій XIII наказав виправити старий юліанський календар, в якому внаслідок недоліків обчислення утворилася різниця між календарним та астрономічним часом. Папа наказав з 5

лютого 1582 р. додати 10 днів. Цю реформу в протестантських та православних країнах зустріли вороже, населення Польщі розділилося: католики прийняли новий стиль, а православні залишили старий. Зміна календаря призвела до посилення соціального і релігійного гніту, оскільки польські пани забороняли українським селянам відзначати свята за старим стилем (напр. Різдво, Пасху) і змушували їх в ті дні працювати, що викликало досить різку опозицію.

У першій половині XVI ст. хвиля Реформації – опозиційного католицизмові руху прокотилася над усією Європою, з несподіваною швидкістю поширившись на теренах Речі Посполитої, пробуджуючи до життя різні релігійні рухи (лютеранський, кальвіністський, антитринітарський). Ідеї Реформації: звільнення релігійного життя з-під влади Риму, демократизація церкви і наближення її до народу, переклад Біблії на національні мови, заснування шкіл – знайшли широкий розголос в Україні. Українці одержали важливі засоби протидії поширенню католицизму, пристосовуючи ідеї Реформації для власних потреб. Боротьба протестантів з католицькою церквою стала зразком для православних в оновленні власної церковної організації, в веденні в церковну службу української мови, у практиці полемічної літератури. Намагання створити національну церкву були позитивним явищем в Реформації. Під впливом Реформації національно-визвольний рух в Україні став під гасло боротьби за віру. У середині 60-х рр. XVI ст. у Речі Посполитій офіційно утвердилась релігійна віротерпимість.

У XVI – пер.пол. XVII ст. на українських теренах розквітла полемічна література, яка відстоювала права православної церкви та готувала громадську думку до сприйняття необхідності національної держави, розвитку української культури.

Після Люблінської унії на українських землях поруч із згортанням національного політичного життя та економічним закабаленням населення наступом на права і свободи місцевої людності та знищенням її мови і культури польська влада прагне нейтралізувати роль православ'я, змінивши його католицькою вірою. Для Польщі окатоличення українських земель мало

сприяти забезпеченню консолідації та єдності держави Річ Посполита. Успіху католицької пропаганди сприяли: державна підтримка, авторитет Риму, діяльність ієзуїтів, окатоличення та ополячення української еліти. Прагнучи здобути привілеї і посади, зрівнятися у правах з католиками, нащадки багатьох княжих та боярських родів зрікалися рідної мови, релігії.

Церква не могла протистояти світському втручанню у суто релігійні справи. Тепер вже не митрополит призначав єпископів, їх висували або ж пани-рада, або ж сам великий князь, що відкривало доступ до вищої ієрархії світським особам. Церковна криза зумовила втручання у релігійні справи братств, які створювалися при парафіяльних церквах. Активно протидіючи окатоличенню та полонізації українців, братства спробували взяти під свій контроль церковне життя та діяльність церковної ієрархії. Втручання у справи місцевої церкви світської влади, зростання анархії з боку братств та неконструктивна політика Константинопольської патріархії викликали невдоволення серед православного духовенства. Поступово у частини ієрархів православної церкви визріває думка про доцільність унії з католицькою церквою. Вважалося, що унія змінить ставлення держави до української церкви: закінчаться переслідування православних; українське духовенство зрівняється у своїх правах з католицьким, буде звільнено від податків, збереже свої земельні володіння та матиме своїх представників у сенаті; по містах православні матимуть ті самі права, що католики. Свою роль у формуванні унійних настроїв відіграло утворення у 1589 р. сильного Московського патріархату, який одразу почав претендувати на канонічний та юридичний контроль над Київською митрополією і залежними від неї єпархіями у Речі Посполитій. Прагнення певних кіл українського суспільства до церковної унії першим висловив львівський православний єпископ Гедеон Балабан. Його підтримали єпископи: холмський, турово-пінський, луцький, перемишлянський, володимирський, київський митрополит Михайло Рогоза.

Для урочистого проголошення унії київським митрополитом та польським королем було скликано церковний собор, який відбувся у м. Брест у жовтні

1596 р. Собор публічно проголосив унію, а владик, які до неї не пристали, та духовенство, що брало участь у православному соборі, піддав прокляттю. Уніатська частина затвердила акт об'єднання церков та утворення греко-католицької церкви, яка підпорядковувалася папі римському, як першоієрарху християнської церкви. Греко-католицька церква зберігала східний обряд, церковнослов'янську літургійну мову, право на заміщення митрополичої та єпископської кафедр, вживання юліанського календаря, нижче духовенство зберігало право одружуватися. Уніатське духовенство звільнялося від сплати податків, уніатська шляхта та міщани одержували право займати посади у державних та міських урядах, уніатським єпископам було обіцяно місце в сенаті.

Берестейська унія не внесла спокою і не об'єднала церкви. Навпаки, вона глибоко розколола українське суспільство. Крім, двох - православної і католицької, з'явилась третя - уніатська, яка перебувала, ніби між двома вогнями. Православні вбачали в греко-католиках зрадників, а католики не вважали їх повноцінними громадянами. Католицька верхівка вбачала в греко-католицькій церкві лише засіб поширення власного впливу, а не самостійну церковну організацію. Тих, хто не хотів перейти в унію, поляки стали називати схизматиками. З метою їх остаточної ліквідації православна віра в Україні була офіційно заборонена, а її прихильники відкрито переслідувалися польськими властями. Усупереч прийнятим у 1603 і 1607 рр. рішенням сейму про припинення переслідування православних, унія і надалі впроваджувалася силою. Католики та уніати вели справжню війну проти тих, хто відмовлявся коритися постанові Берестейського собору: спустошували монастирі, не дозволяли будувати церкви, відбирали православні храми.

На початку XVII ст. на допомогу православному табору, який останніми силами обороняв свої позиції, прийшло Запорозьке військо. Внаслідок цього польській уряд змушений був видати «Статті для заспокоєння руського народу», які узаконювали існування православної церкви. Проте вони не припинили наступу католицизму на українські землі, що вів до занепаду

православної церкви, яка втрачала роль осередку культурного життя, гаранта збереження національних традицій. Берестейська унія була для Польщі зручною формою посилення своєї влади в українських землях. Влада Речі Посполитої бажала через унію швидко окатоличити український народ, але побачивши, що цей процес іде повільно, почала нищити унію так само, як і православ'я. З часом прірва між українськими греко-католиками та поляками римо-католиками стає дедалі глибшою.

Для більшості населення висока ідея об'єднання всього християнства відступала перед загрозою колонізації України і відмови від усталених традицій.

§2. Крим в період пізнього Середньовіччя.

Монголо-татари, які повернулися в 1242 році з походу на Польщу й Угорщину осіли в Криму, що став улусом – провінцією Золотої Орди й управлявся намісником великого хана. Столицею Кримського улусу до середини XIV сторіччя стало місто «Кирим» – «Крим», побудований золотоординцями на південному сході Кримського півострова. У XIV ст. назва міста Крим поступово перейшла на весь півострів.

На початку XII ст. у Криму, на південному узбережжі з'являються колонії у вигляді торгових факторій, засновані Венеціанською республікою. У результаті запеклої боротьби венеціанців витісняють генуезці. У 50-60-х рр. XIV ст. генуезці захоплюють Балаклаву і Судак і в їхніх руках опиняється все чорноморське узбережжя від Керчі до Балаклавської бухти, яке вони назвали «капітанство Готії». Генуезці купували і продавали сукно, зброю, ювелірні вироби, прянощі, хутра, шкіри, мед, віск, сіль, зерно, рибу, ікру, оливкову олію і вино.

У 1443 р. чингізід Хаджі-Девлет Гірей в Литві був проголошений кримським ханом, за допомогою військ великого литовського князя Казимира IV і підтримки місцевої знаті повернувся на Кримський півострів і оголосив його територію Кримським ханством, що складалася з власне Криму,

Північного Причорномор'я і Таманського півострова. Столицею ханства стало місто Крим – Солхат (Старий Крим). Незабаром Хаджі-Гірей заснував на берегах ріки Чуруксу місто Бахчисарай («Палац у садах»), що став при його сині Менглі Гіреї новою кримською столицею.

Більшість населення ханства складала кримські татари. Перша згадка цього етноніму зафіксована на початку XVI ст. Кримські татари склалися з трьох народностей: передгірних татар, південнобережних татар і нащадків ногаїв і були мусульманського віросповідання сунітського напрямку. Ці народності сформувалися в результаті асиміляції племен хозарів, що мігрували у Крим, кочових тюркомовних печенігів, половців, татаро-монголів і таврів, що жили здавна тут, кіммерійців, скіфів, сарматів.

В елітну частину населення входили беки, оглани – царевичі-чінгізиди, мурзи – військові дворяни, магометанські священники мулли й богослови – улеми. Беки стояли на чолі родів, що з'єднувалися в аймаки – племена кримських татар.

Знать володіла землею, що забезпечувало її владу над татарами-скотарями, яких називали «чорним народом». На території Кримського ханства закріпилося кілька форм розподілу землі: ханське землеволодіння, бейлики – володіння знаті, султанське землеволодіння, мурзинське землеволодіння й общинні землі.

Беки мали право суду, установлювали розміри податків і панщини. Серед податків були: загальний податок, податки із урожаю, мито з купівлі-продажу, мито, подушна подать, мито від продажу винограду, плата за гумно й худобу. За наказом хана беки-васали зобов'язані були виставляти військо. Татарське дворянство – мурзи, одержували від беків землі й дарування за службу.

Управління ханством здійснювалося ханом і державною радою-диваном, що складався з хана, його заступника і спадкоємця калги – султана, старшої дружини або матері хана – ханші валіде, глави мусульманського духовництва ханства – муфтія, головних беків і огланів. Державною релігією був іслам, що робило мусульманство на чолі з муфтієм важливою політичною силою

Кримського ханства. Для обрання хана беї чотирьох великих феодальних кримських родів (*аргин, кипчак, ширін і барин*) збиралися на курултай, де ухвалювали рішення про кандидатуру. Новообраного хана підіймали на білому повстяному полотнищі, читали над ним мусульманські молитви, а потім урочисто зводили на престол. Кандидати на ханську посаду могли висуватися лише з роду Герейів, оскільки вони, як вважалося, були з числа нащадків Чингіз-хана. Серед цих осіб, у свою чергу, теж існувала черговість: на престол могли претендувати два молодших брата правлячого хана і лише потім ханські сини. З 1478 р, після визнання Кримом сюзеренітету Османської імперії, результат вибору беїв, став затверджуватися османським султаном. Поступово османські правителі отримали вирішальне слово в призначенні кримського хана, і церемонія вибору хана беями до XVIII ст. перетворилася на формальність, яка символічно підтверджувала султанський указ.

У першій половині XVII ст. Кримське ханство(самоназва (**Кримський юрт**)) складалося з 24 судових повітів. Все населення ханства поділялося на 3 групи: мусульмани, православні (есір), раїя (піддані різних релігійно-етнічних спільнот).

Центром кримської торгівлі були Перекоп, Кафа і Гезлев (Євпаторія). На півострів завозилися хутра, тканини, шкіри, залізо, зброя, тютюн, продовольство. Татари продавали сап'ян, смушки, шовк, вино. З Криму вивозилося багато солі, щорічно до півтори тисяч возів.

Регулярного війська в кримських татар не було. При великих походах хана і мурзи збирали добровольців, число яких доходило до 100000 (із ханом) або 20000 (із мурзами). У походи і набіги татари ніколи не брали із собою артилерії й обозу, але кожний воїн мав із собою 3-4 коня, що дозволяло рухатися дуже швидко. Їхні коні могли проскакати до 100 км у день. Атаки починалися за сигналом, яким був бій цимбал. На початку бою татари завжди намагалися обійти ліве крило супротивника для того, щоб зручніше було стріляти з лука. Основні татарські набіги проходили зимою по вкритих кригою ріках. Спочатку вперед відправлялися розвідники, за ними – основні сили орди. Після

захоплення здобичі війська поверталися в Крим завжди іншою дорогою.

Боротьба за панування в Криму з Великою ордою змусила кримських ханів звернутися по допомогу до Туреччини. У 1475 р. турецькі війська висадилися в Криму, захопили Кафу і всі міста південного узбережжя Криму, що стали «султанським санджаком» і ввійшли до складу Туреччини. З генуезькою присутністю на Кримському півострові було покінчено. Кримське ханство перетворилося на васала Туреччини.

В кінці XVI ст. Кримське ханство досягло своєї найвищої могутності. Йому сплачували данину племена адигів, Молдавія, Польща і до 1685 р. Московське царство (Росія).

§3. Суспільно-політичний лад та економічний розвиток України в кінці XVI – першій половині XVII ст.

Входження українських земель до складу Польської держави супроводжувалось посиленням феодальної експлуатації українського селянства. Розвиток міст, ремесел і торгівлі збільшував попит на сільськогосподарську продукцію та сировину, тому феодала бажали розширити їх виробництво. Їм стало вигідніше не отримувати з селян натуральні податки, а виробляти продукцію у своєму маєтку (фільварку). Це були багатогалузеві господарства, які ґрунтувались на підневільній праці селян (панщині). Для своїх фільварків феодалам потрібна була земля, тому вони всіляко обмежували селянське землеволодіння, збільшували панщину, юридично зафіксували кріпацтво.

Суть кріпацтва полягала у прикріпленні селян до землі, запровадженні обов'язкових селянських робіт на пана (панщини), позбавленні селян майже всіх прав, їх повній залежності від феодала, перетворенні на об'єкт його власності, використання поміщиком позаекономічного примусу.

Аграрна реформа здійснювалася згідно з виданою у 1557 р. польським королем Сигізмундом II Августом «Уставом на волоки». Відповідно до неї всі землі перемірювались і ділились на однакові ділянки – волоки (21,3 га). Найкращі землі відводилися під фільварки, зведені в одну велику площу.

Селянам віддавалися гірші, окраїнні землі. «Волочна поміра» підривала общину, оскільки земля тепер виділялася не на неї, а на окреме господарство – дим. Волока становила ту одиницю, з якої селянський двір мусив виконувати вісі феодалні повинності. На українських землях кріпосне право юридично було оформлено артикулами польського короля Генріха Валуа 1573 р. і III Литовським статутом 1588 р. Становище селянства погіршувалося ще й внаслідок здачі панамі своїх маєтків в оренду, найчастіше євреям-лихварям, які, прагнучи більших прибутків, посилювали експлуатацію селян.

Розвиток фільваркового господарства призвів до збільшення площі оброблюваних земель. Основною культурою залишалось жито, пшениця вирощувалася на продаж. У XV ст. відбулися суттєві зміни в господарстві: підвищилися ціни на худобу в Західній Європі і почався її експорт, що стимулювало розвиток скотарства. Велике значення мав деревообробний промисел. Лісоматеріали теж у великій кількості експортувалися в Європу. При фільварках засновувались різноманітні промислові підприємства по переробці сільськогосподарських продуктів та корисних копалин (млини, рудні, поташні, селітряні варниці – для виробництва пороху). У XV ст. зароджується ярмаркова торгівля, що було першою ознакою формування внутрішнього ринку. Ярмарки влаштовувались 1–2 рази на рік, тривали декілька днів. Важливим предметом торгівлі була сіль. Великою перешкодою для торгівлі були феодалні відносини. Купці змушені були десятки разів сплачувати мито за перевезення товарів. Так, на короткій відстані від Турки до Яворова та від Дрогобича до Ярослава мито брали 174 рази.

Суспільно-політичне, правове та економічне становище різних верств феодалів на українських землях визначалось розмірами їх земельної власності. Свої земельні володіння феодали збільшували за рахунок захоплення земель общини, купівлі земельних маєтків, колонізації неосвоєної території та феодалних земельних пожалувань. Великі землевласники мали назву «магнати» (від лат. – вельможа, володар) і здобули для себе широкі політичні права та привілеї, які значно відрізняли їх від середніх та дрібних феодалів.

Число магнатських родів не перевищувало 70. У XVI ст. цей стан був закритим, увійти до нього навіть багатим було неможливо. Найзнатнішими вважалися роди Острозьких, Вишневецьких, Заславських, Радзівіллів, Сапег, Потоцьких, Конєцпольських. Князеві В.-К. Острозькому належало понад 80 міст і містечок, 2760 сіл, 1,4 млн. га землі, і він став заможнішим від усіх інших вельмож і навіть самого короля Польщі. Я. Вишневецькому належало 230 тис. селян.

Магнати підлягали лише юрисдикції короля або великого князя литовського, призначалися на вищі посади (гетьманів, воєвод і старост), які вони навіть передавали у спадок. Магнати мали своє військо і виводили його на війну під власними хоругвами, за що їм надавалося почесне звання «князів і панів хоругвових». З магнатів складалася Рада великого князя («пани-Рада»), яка вирішувала найважливіші питання разом з князем. Після Люблінської унії її змінив Вальний Сейм. Він складався з трьох станів: короля, сенату і посольської ізби. Король обирався сеймом, не міг передавати свій престол у спадок, оголошувати війну і мир та скликати посполите рушення (ополчення) без згоди сенату, тобто його прерогативи обмежувались. Сенат об'єднував усіх вищих посадових осіб Речі Посполитої (воєвод, каштелянів). Найвпливовішою частиною Вального Сейму була посольська ізба з 170 делегатів – послів від земської шляхти. Компетенція сейму була широкою: прийняття законів, запровадження нових податків, скликання посполитого рушення. Усі питання на сеймі вирішувалися одностайно, діяв принцип «вільної заборони» – «ліберум вето».

До вищих службових осіб належали коронний маршалок, коронний канцлер, коронний та польний гетьмани.

В адміністративному відношенні Річ Посполита поділялася на 3 провінції: Велику Польщу, Малу Польщу (в основному українські землі) і Литву. Провінції поділялися на воєводства і повіти на чолі з старостами. На початку XVII ст. Річ Посполита мала площу майже 1 млн. км².

Нижче магнатів стояла шляхта – середні та дрібні феодалі, які жили на землях, отриманих за військову службу. Шляхта складала основну частину

постійного війська. За військову службу король надавав шляхті різні привілеї (звільнення від податків, підлеглості місцевій адміністрації). Шляхта не була замкненою верствою: до неї могли переходити селяни, поповичі. Поступово шляхта утверджує за собою все більші права і привілеї. Вона звільнюється від суду королівських чиновників, сплати мита на іноземні товари, отримує право вільної навігації по Віслі та Балтійському морю. Шляхтич міг обирати і бути обраним до складу повітових органів управління, а також послів на загальнодержавний сейм. Винному в образі шляхтича міщанину чи селянину відрубували руку. За порушення «шляхецького кодексу» (дезертирство, заняття торгівлею) шляхтич за вироком суду позбавлявся усіх привілеїв. На українських землях шляхта складала до 2,5 %, а в Польщі 8-10 %.

Ще одну суспільну верству складало духовенство. До нього входили священики з сім'ями, церковний причт. Священик мав ділянку землі і різні натуральні данини від парафіян. Духовний сан вважався спадковим – після батька парафію отримував син. Після Брестської унії 1596 р. зростає роль церкви як національної організації. Митрополит та єпископи виконували роль політичних репрезентантів українського народу перед польським урядом, оскільки інакших він не мав. Церковні собори набували загальнонародного значення.

У цей час, залежно від характеру повинностей, селяни поділялися на три категорії: 1) тяглі селяни, які працювали у пана на ріллі зі своєю худобою. Спочатку вони працювали 8-14 днів на рік, потім – 100, а далі – 200 днів. Крім праці в полі, були різні податки і служби: повіз, шляхова, сторожова; 2) ремісники та службові селяни. Були цілі села колісників, ковалів, пекарів. Службовими селянами вважалися конюхи, бортники та ін., які жили біля замків; 3) чиншові селяни, які платили чинш з власної землі продуктами. Панщина тривала від сходу до заходу сонця. Селянин втратив право переходу від поміщика.

Населення українських міст – міщани – поділялися на три основні групи: 1) патриціат (найбагатші купці і промисловці); 2) бюргерство (цехові майстри та

торгівці середньої заможності); 3) плебс (міське поспільство – ремісники, дрібні торговці). Найбільшими містами на початку XVII ст. були Львів (18 тис. жителів), Київ (15 тис. жителів), Біла Церква (10,7 тис. жителів).

Міське населення в середні віки ділилося за цеховою (професійною) ознакою, де привілейоване становище мало купецтво. Перші цехи з'являються ще в кінці XIV ст. Цех був самоуправною організацією з власним статутом на чолі з цехмістром. Панівне становище в цехах займали майстри, далі йшли підмайстри і учні. Після кількох років навчання підмайстер складав іспит, демонструючи зразок своєї роботи («шедевр»), і за згодою цеху міг бути атестований як майстер. Але кількість майстрів була регламентована, що не давало можливості обдарованій молоді вибитися в майстри.

Самі міста знаходилися в різному правовому становищі в залежності від того, на чийй землі вони знаходилися: державній чи приватній. Відповідно сплачували податки і виконували повинності. Окремим містам (з 1339 р.) почали видавати грамоти на магдебурзьке право (за ім'ям німецького міста). Такі міста звільнялися від управління і суду королівських намісників і діставали право на самоуправління. За це вони вносили державі певну суму грошей, звільнялися від більшості натуральних повинностей. На чолі міського самоврядування стояли вїйт та бурмістри; лава з лавниками була судовою організацією, а рада з радниками – адміністративною. Виконавчими особами були писар та шафарі. Ці органи контролювались багатшою частиною населення: купцями, лихварями, майстрами. Самоуправління за магдебурзьким правом мали Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Житомир, Київ. Переваги в органах самоуправління мало неукраїнське населення й уніати.

У Великому князівстві Литовському була проведена кодифікація законодавства, що знайшло своє відбиття в Судебнику великого князя Казимира (1468 р.) та Литовських Статутах (1529, 1566, 1588 років). Судебник великого князя Казимира регулював маєткові права, визначав покарання за порушення кордонів, наїзди, крадіжки. Дещо взято з «Руської Правди», але введена смертна кара.

Литовські Статути утверджували і збільшували права шляхти, мали тенденцію до зрівняння їх в правах з магнатами, значно обмежували права селян. Головна увага приділялася правовому регулюванню феодальної земельної власності. Шляхетська земельна власність усіх видів вважалася недоторканою. Кримінально-правові норми мали характер феодального привілею. Життя, здоров'я, майно, честь шляхти захищалися посиленними санкціями. За деякі злочини для шляхти передбачалися значно менші покарання, ніж для простих людей. Найтяжчим злочином вважалося посягання на життя і здоров'я короля і великого князя. Найтяжчим покаранням (на відміну від «Руської Правди») була смертна кара, яка передбачалася за державні злочини (заколот, здача замку і т. ін.), убивство. Розрізнялися проста смертна кара і кваліфікована (спалювання, четвертування). Були калічицькі покарання (відрубання руки), ув'язнення в башті. Для шляхти застосовували особливий каральний захід: виволання (викрикування), пов'язаний з публічним оголошенням вироку. Фактично це означало оголошення людини поза законом: вона втрачала шляхетство, майно, можливість жити на території держави.

Існувала і складна система майнових покарань, яка включала конфіскацію майна, головщину (штраф за убитого), відшкодування збитків.

§4. Виникнення і розвиток українського козацтва

Одна з найвизначніших сторінок історії України - історія українського козацтва. Вперше термін «козак» згадується в Початковій монгольській хроніці (1240 р.).

Існує кілька основних теорій походження козацтва: «етнічних витоків», «уходницька», «захисна» і «соціальна». Згідно з теорією «етнічних витоків», козаки – це особлива група нащадків інших народів (хозар, черкесів, татар). «Уходницька» теорія пов'язує появу козацтва з «уходом» населення в Придніпров'я на промисли за рибою, сіллю, дикими конями і т.д. Згідно «захисної» теорії козаки з'явилися у зв'язку з необхідністю захистити південні

кордони країни від набігів татар. «Соціальна» теорія пов'язує виникнення козацтва з посиленням політичного, економічного, соціального, національного та релігійного гніту. Виникнення козацтва спричинив комплекс причин та факторів, тому всі ці теорії слід розглядати у комплексі.

Посилення визискування селянства і міщанства, релігійний і національний гніт, напади татар призводили до того, що частина населення втікала в незаселені степові райони середньої течії Дніпра. Там втікачі поступово об'єднувались у групи, які спільно полювали, нападали на татар, відбиваючи у них полонених та награване майно. Так з XIV ст. на терені України з'являються козаки, які вписали чимало героїчних сторінок в її історію. Термін «козак» тюркського походження означав «вільна людина», «воjak», «степовий розбійник». Постійна загроза військових нападів змушувала козаків турбуватись, перш за все, про оборону. Як наслідок, виникали укріплення, які називалися січчю (від слова «сікти» – рубати), тому що місце заселення обставляли висіченими в лісі деревами. Оскільки козаки розміщалися за дніпровськими порогами, їх резиденція називалась *Запорізькою Січчю*. Термін «Запорізька Січ» вживався також у розумінні «військово-політична організація козаків». Поряд з цим вживався термін «запорізький кош», який означав керівництво козаків, їх місцеперебування, табір.

Історію українського козацтва можна розділити на кілька періодів: 1) 1489-1591 рр. – утворення козацтва та його становлення; 2) 1591-1647 рр. – період посилення військово-політичної ролі козацтва, перетворення його в окремий суспільний стан, центр національно-визвольного руху; 3) 1648-1664 рр. – участь в Національній революції та Визвольній війні українського народу, в якій козацтво було ядром руху, реалізатором державотворчих функцій; 4) 1664-1709 рр. – боротьба за збереження незалежності Січі з Москвою, Кримським ханством, Туреччиною; 5) 1709-1734 рр. – період існування запорожців за межами України; 6) 1734-1775 рр. – відновлення Січі, боротьба за її збереження та остаточна ліквідація її російським царизмом.

Легендарним засновником Запорізької Січі вважається Дмитро Байда-

Вишневецький, який походив з князівського роду на Волині. Він був черкаським та канівським старостою (намісником) великого князя литовського на півдні України, воював з татарами. На початку 1550-х рр. побудував замок на дніпровському острові Мала Хортиця для захисту від татарських набігів. На цій підставі деякі історики і вважають його засновником Запорізької Січі. У дійсності Січ виникла дещо раніше і на іншому дніпровському острові – Томаківці. У 1563 р. князь Вишневецький потрапив у полон до татар, був переданий туркам і за наказом султана страчений. Його діяльність оспівана в народній думі про козака Байду.

Були певні умови прийняття в козаки: потрібно було бути вільним і неодруженим, вміти говорити українською мовою (козацькою), сповідати православну віру, пройти певне навчання. Першою умовою часто нехтували, бо ж козаки приймали до своїх лав і кріпаків. Щодо останньої умови, то кандидат в козаки повинен був спочатку при звичаїтись до січових порядків, вивчити військові прийоми. Такі люди називалися молодиками, новаками, джурами. Прийнятий у запорізькі козаки записувався в один із 38 куренів, кількість яких була постійною. Часто при цьому він отримувал якесь прізвисько, що свідчило про його характер, зовнішність або нагадувало про деякі обставини життя.

Склад запорізького козацтва був багатонаціональним, хоча переважали українці. Тут були представники 20 національностей: росіяни, білоруси, поляки, татари, угорці, євреї, іспанці, грузини, вірмени. Незважаючи на різноманітність складу Січі, вона все ж мала об'єднуючі чинники, завдяки головним принципам її життєдіяльності. Це – свобода, рівність, товариство, православна віра, відсутність жінок, боротьба з ворогами, звільнення з полону християнських невільників і захист пригноблених.

Сімейні козаки також допускалися в Запоріжжя, але вони не могли тут жити з сім'ями. Вони оселялися в слободах, зимівниках і хуторах, займалися вирощуванням зерна, худоби, торгівлею і промислами і тому називалися не товаришами, а «посполитими», «зимовчаками». Але усі, січовики і зимовчаки називали себе «славним низовим військом Запорізьким» і товариством.

Ні знатність роду, ні станове походження, ні вік не мали на Січі особливого значення. Цінувались, перш за все, особисті якості: хоробрість, розум, винахідливість. У відносинах між козаками цінувався «стаж» перебування на Січі, а не вік – перевагу мав той, хто вступив до козаків раніше. Ті, що прийшли пізніше називали його «батьком», а він їх «синами». Ніякого певного часу перебування на Січі не встановлювалося, кожен міг вийти з неї за власним бажанням. Тих, хто мав заслуги і значний стаж називали «лицарство» або «товариство». Наприкінці XVI ст. запорожців нараховувалося 5-6 тис. Серед козаків було поширене братство – «побратимство» з метою допомагати, звільняти і навіть жертвувати життям один за одного.

Товариство вирішувало питання про війну і мир, розподіляло всі землі, ліси, угіддя, вибирало посадових осіб, карало винних у злочинах; від імені товариства писались відповіді на послання від різних держав та владних осіб, які присилалися на Січ.

Військо Запорізьке мало два поділи: військове і територіальне. У військовому було 38 куренів, а в територіальному – спочатку 5, а потім 8 паланок. Курені мали різні назви – за ім'ям отаманів – їх засновників, за назвою місцевості, звідки вийшли їх перші запорожці, або ж стану, з якого вони вийшли. Серед них: Іванівський, Сергіївський, Канівський, Поповичський, Титарський, Корсунський, Уманський, Полтавський і т.д. 10 куренів склали 1/4 Січі, яка називалася пірією і мала свою казну. Назва «курінь» походить від слова «курити», тобто «димити». Кожен курінь зовні виглядав як казарма до 30 м в довжину і 3,5 м в ширину.

«Паланка» у перекладі з турецької означає «невелике укріплення». Це було управління і сама територія. Паланки розміщались на площі, окружність якої складала 1700 км. Паланкову старшину складали: полковник, осаул та писар. Влада паланкового полковника була значною: він заміщав у своєму районі кошового отамана і тому мав право страчувати злочинців. Його влада поширювалася і на тих, хто проїжджав через паланку.

Господарство Запоріжжя мало *здобичницький* характер. Козаки багато в

чому жили за рахунок походів, але займалися також мисливством, рибальством, навіть хліборобством, добували сіль та селітру, виступали посередниками в торгівлі з Кримом та Туреччиною, багато уваги приділяли розведенню коней.

Весь склад Війська Запорізького ділився на старшину, молодиків та сіромах – рядових козаків та запорізьке поспільство, яке жило поза Січчю, на зимівниках. Ті козаки, що жили в селах, містечках, на хуторах, називались ще городовими. Біднота козацька звалася голотою, а багаті козаки – дуками. Перша писемна згадка про Запорізьку Січ зустрічається у «Всесвітній хроніці» (1551 р.) польського історика Мартина Бельського.

Запорозька Січ мала чітку військову організацію. На чолі всього війська стояв виборний гетьман, який офіційно називався старшим. Безпосередньо Січчю керував кошовий отаман, який обирався на один рік, але міг бути переобраним. Кошовий отаман поєднував в своїх руках військову, адміністративну, судову і духовну владу. У військовий час він був головнокомандуючим, вважався і зверхником запорізького духівництва і тому приймав і направляв духовних осіб в січову та паланкову церкви. Кошовий отаман також затверджував вибраних на раді старшин, надавав законної сили розподілу угідь, ділив воєнну здобич, військові доходи, грошове утримання, приймав нових осіб у Січ, вступав в дипломатичні стосунки з сусідніми державами. Його влада обмежувалася звітом, часом і радою. Якщо козаки були незадоволені діяльністю кошового отамана, то його могли навіть стратити.

Другою особою після нього був суддя, який у своїй діяльності керувався не писаним законом, якого зовсім не було у козаків, а переказами і традиціями. Покарання у козаків присуджувались в основному за кримінальні та майнові злочини. Суворі закони на Січі пояснювались такими причинами: 1) необхідно було припинити вияви аморальності, так як сюди приходили і люди сумнівної моральності; 2) козаки вели постійні війни і для підтримки порядку у війську необхідні були суворі закони. Серед кримінальних злочинів найтяжчим вважалося вбивство козаком свого товариша, непідкорення начальству, дезертирство, приведення на Січ жінок, пияцтво під час військового походу.

Покарання залежали від тяжкості злочину. Практикувалися прив'язування винних ланцюгами до гармати на майдані (за неповагу до начальства), биття канчуками. Існували і смертна кара, яка мала здебільшого кваліфікований характер: закопування живим у землю (за вбивство свого товариша), забивання киями біля ганебного стовпа.

Всіма письмовими справами керував військовий писар, роль якого часто була значно більшою, ніж просте виконання канцелярських обов'язків. Він складав накази, писав дипломатичні листи, рахував прибутки і витрати, був основним радником гетьмана чи кошового отамана в справах політики, нерідко вирішуючи все на свій розсуд. Зазвичай писарі приходили з Києво-Могилянського колегіуму (потім академії). Звідси поширене використання в листах запорізьких козаків текстів з святого письма, а також виразів типу «сдалека усмотреть перспективою своего ума». Ознакою влади гетьмана була булава, кошового отамана – бунчук, судді – печатка, писаря – каламар (срібна чорнильниця), полковника – пернач. Це називалось клейнодами. Помічниками гетьмана у військових справах були осаули, які спостерігали за порядком між козаками у мирний час на Січі, а у військовий – в таборі; слідкували за виконанням судових вироків; проводили розслідування злочинів. Знаком влади осаула була дерев'яна палиця, скована з обох кінців срібними кільцями. Артилерією та обозом відав обозний. Після запорізької військової старшини йшли курінні отамани, які командували окремими підрозділами. Значну роль у житті козацтва відігравали так звані «діди» – тобто колишні військові запорізькі старшини, які залишили свої посади за віком, хворобою чи були переобрані. Вони завдяки своєму досвіду мали суттєвий вплив на вирішення різних питань, були носіями звичаїв козаків, суворо слідкували за їх виконанням.

За військовою старшиною йшли військові служителі – довбиш, гармаш, товмач, кантаржий, шафар. Довбиш за допомогою литавр скликав козаків на раду, гармаш відав артилерією, товмач був перекладачем – повинен був знати іноземні мови, кантаржий зберігав військові міри і терези, збирав податки на

користь Війська з усіх завезених на Січ товарів. Подібну роботу виконували шафарі, але не в Січі, а на головних перевозах через річки.

До військових служителів належали також булавничий, бунчужний і хорунжий. Крім січової старшини, обирали ще старшину для походів. Полки по 500 чол. очолювали полковники, сотні – сотники. Козацький прапор був малинового кольору.

Вищою владою на Січі вважалася загальна військова рада (коло), що відбувалася в певні дні обов'язково (наприклад, 1 січня кожного року для переобрання старшини), а також за бажанням козацького товариства.

Постійне заняття військовою справою шліфувало військову майстерність козаків. Основу війська складала піхота, посилена артилерією. Кіннота була менш чисельною. На озброєнні були мушкети, пістолі, шаблі, келепа (бойові молотки), лук і стріли. Запорожці використовували для військових операцій метод «рейдів», часто комбінованих з партизанськими діями малих загонів, мали добру розвідку. В битвах козаків віддавали перевагу атакам з флангів і з тилу. З тією метою вони розділяли все своє військо на чотири частини: одну залишали в таборі, другу посилали в тил, а третю й четверту – на обидва фланги. Запорожцям були відомі досить складні бойові прийоми: лава або розгорнутий стрій; батовий або тришеренговий при обороні; триангула, тобто трикутник; атака колонами. Для оборони козаки використовували укріплений табір з возів з гарматами по кутах і валами. Для операцій на річках і морі Січ мала свій флот з чайок або байдаків (20 м в довжину, 4 м в ширину, 4-6 гармат, швидкість 15 км/г). В поході брала участь 50-300 таких чайок. Запорізька Січ була форпостом українських земель у боротьбі з татарськими нападами. З 1450 р. до 1556 р. орда 86 разів нападала на Україну. У відповідь козаки самі завдавали дошкульних ударів. У 1510 р. кримський хан наказав навіть «замкнути» Дніпро залізним ланцюгом, але це не допомогло. Походи запорожців проти татар і турок очолювали козацькі ватажки Байда Вишневецький, Іван Підкова, Самійло Кішка. Іван Підкова був родичем молдавського господаря (князя). Його назвали так тому, що він міг ламати

підкови. У 1577 р. він захопив молдавський престол, але не зміг втримати його, повернувся на Україну, де на вимогу турецького султана був схоплений польською владою і страчений. Його подвиги оспівано в народних думах, один зі своїх віршів йому присвятив Т. Шевченко.

Ще одним героєм народних дум був запорізький гетьман Самійло Кішка. Він був керівником багаточисельних походів запорожців в Крим та Туреччину у 1567-1570 рр. Потрапив у полон і відбув 20 років каторги на турецьких галерах. Організував повстання, зміг звільнитися і знов стати гетьманом, здійснив кілька походів в Молдову і Литву, де і загинув у 1602 р.

Ці походи на Крим, у Молдавію показали, що козаки були значною військово-політичною силою, тому польський уряд вирішив частину з них взяти на службу, щоб використовувати для воєнних цілей і тримати під контролем. У 1572 р. коронний гетьман Ю. Язловецький за указом польського короля Сигізмунда II взяв на службу 300 козаків. Їх прізвища заносили у спеціальні списки (реєстр), звідси їх назва – «реєстрові козаки». Їм встановили певну платню, вони підкорялися лише своєму «старшому». У 1590 р. у реєстрі було вже 1000 чоловік. Зростала і кількість нереєстрового козацтва.

Деякі історики, особливо іноземні, люблять акцентувати увагу читачів на тому, що козаки були любителями випити і цим зловживали. Дійсно, запорозьке козацтво було чоловічим товариством з усіма властивими йому якостями, і при цьому слід також враховувати, що жили вони і діяли в епоху Середньовіччя та Нового часу, коли звичаї та й спосіб життя були інакшими. До того ж, козаки любили похвалитися і часто перебільшували свої військові та й не лише військові досягнення. Тому не можна сприймати буквально те, що навіть самі про себе запорожці говорили: «У нас в Січі норів – хто «Отче наш» знає, той вранці встав, умиється та й чарки шукає». Як і більшість українців, козаки були схильні до гумору і навіть коли пили, завжди жартували. Горілку вони найчастіше називали оковитою (від лат. aqua vitae – вода життя) і зверталися до неї, як до живої істоти, перш ніж почати пити: «Хто ти?» – «Оковита!» «А з чого ти?» – «Із жита!» «Звідкіля ти?» – «Із неба!» «А куди ти?»

– «Куди треба!» «А білет у тебе є?» – «Ні, нема!» «Так отут же тобі і тюрма!» Як правило, козаки вживали спиртне під час обіду, що не так шкодило здоров'ю.

Коли приходили на обід в курінь, то знаходили їжу вже налиту у «ваганки» – продовгуваті прямокутні посудини, а біля них різні напої – горілку, мед, пиво, брагу, наливку – в великих дерев'яних коновках з підвішеними до них дерев'яними ж коряками або михайликами. Їжу запивали різними напоями з металевих чарок або з тих же михайликів, які вміщували 3 – 5 звичайних чарок: «а як у якого така чарка, що й собака не перескочче».

Дещо інакше було, коли козаки поверталися зі вдалих походів. Тоді козаки, прибувши на Січ, протягом кількох днів ходили вулицями, водили за собою великий натовп музикантів та січових півчих – школярів, скрізь розповідали про свої військові подвиги та успіхи, безперервно танцювали, за ними носили у відрах і котлах різного роду напої (крім вищевказаних ще також *варену*, що була сумішшю горілки, меду, сушених фруктів, переважно ізюму, винограду, груш, яблук, разом зварених з імбиром та іншими прянощами. У цей час, усякого, хто б не їхав і хто б не йшов, знайомий чи незнайомий, козаки запрошували у свою компанію, пригощали напоями та закусками і погано було тому, що відмовлявся від пригощання – його сварили «останніми словами» і з ганьбою проганяли.

Козаки цінували лише українську горілку, а до «несвоїх» напоїв ставилися зверхньо. Відомий історик запорозького козацтва Д. Яворницький описує такий випадок. У 1766 р. у Петербург поїхала делегація козаків на чолі з кошовим отаманом Петром Калнишевським. Коли у них закінчилася своя горілка, то вони не стали купувати місцеву, російську, а відправили на Січ свого посланця, який і привіз їм те, що вони замовляли.

Проте під час військових походів запорозькі козаки уникали вживання спиртного. Наприклад, Г.Боплан, який описав побут і звичаї українців у XVII ст., писав, що козаки вживають спиртне лише під час дозвілля, бо «коли перебувають у військовому поході чи задумують якесь важливе діло

дотримуються незвичайної тверезості. Під час походів цей люд дуже стриманий, а коли знайдеться між ними в поході якийсь пияк, отаман одразу ж наказує викинути його в море. Їм забороняється брати в морський похід чи на бойові операції горілку: вони дотримуються цього дуже суворо».

За словами А.Ф.Кашенка, під час підготовки до походу «у Січі неможливо було побачити щоб хто-небудь пиячив. Кошовий отаман, коли б здибав такого гулящого, то добре одчухрав би чубуком своєї люльки або тим, що трапилося б у руці, а коли б той ще сперечався або змагався, то й до гармати звелів би прикувати неслуха без сорочки, щоб погодував своїм тілом комарів».

Зарубіжний хроніст, віце-адмірал Крейс твердить: «Козаки, як і інші північні народи, охочі до міцних напоїв, одначе в поході, а особливо в морських поїздках рідко зустрічали п'яного, бо забороняється їм під страхом суворої кари брати з собою вино та горілки».

Взагалі будь-яке пияцтво запорозький Кіш вважав розпустою і постійно боровся проти цього зла, хоча й не завжди успішно, суворо забороняючи особливо таємні шинки, як «істинний притин» усіляких гайдамак і харцизів. Петро Конашевич-Сагайдачний в 1617 р. писав, що «ремісникам, купцям, шинкарям... наказуємо, щоб не називалися козаками, й вилучаємо їх від себе і на майбутнє таких до нашого війська приймати не будемо».

Не схвалювалося також пияцтво і в середовищі «начальницьких осіб»: якщо кошовий отаман або січова старшина помітять цей недолік у кого-небудь із службових осіб, то попереджали його особливим ордером (наказом) на цей рахунок і наказували йому суворо дотримуватися ордера і не «потьмарюватись проклятими люлькою і пияцтвом». Існують відомості, що в тютюн запорожці додавали лікарські трави, що зменшувало негативний вплив паління на організм.

Зрештою, піддавшись гульні, запорозькі козаки не були схожі на тих жалюгідних п'яниць, які пропивали свої душі в чорних та брудних шинках і які втрачали людську подобу: лицар навіть і в гульні залишався лицарем. Гуляючи, козак виявляв особливого роду молодецтво, прагнення використовувати життя

для веселощів та радості. Це впливало з самого способу життя козака: не маючи сім'ї, бачачи постійно смерть, козак прагнув своє не завжди довге життя прикрасити тими задоволеннями, які були доступні йому в Січі.

Запорожці любили послухати своїх кобзарів, нерідко самі складали пісні і думки, бралися за кобзи, які були в них улюбленим музичним інструментом. Кобзар завжди був бажаним гостем у них, тому що він «про долю співав». Крім того, кобзар у запорожців був зберігачем козацьких переказів, автором «лицарських подвигів». Кобза, за міркуваннями козаків, видумана самим Богом і його святими, тому й вона в такій честі. Для самотнього запорожця, який мандрував степом і нерідко не мав тижнями можливості ні до кого сказати слова, кобза була єдиною відрадою: «Струни мої золотії, грайте ж мені стиха.

Нехай козак – нетяжище та забуде лихо».

Як відомо, козаки жили серед квітучої природи з чистим і свіжим повітрям. За давнім звичаєм, більшу частину року вони ходили в легкій одежі, без головних уборів, часто босими і з оголеним торсом, що давало добрий ефект для загартовування. Козаки вставали на ноги із сходом сонця, зразу ж умивалися холодною джерельною або річковою водою. Купалися запорожці не тільки влітку, а й восени, а хто – так і всю зиму. Француз Н. де Бартеон, характеризує козаків, порівнював їх з індіанцями: «Козаки – дужі, загартовані».

Добуваючи скромну їжу, – говорить про запорожців їх сучасник, – полюванням чи рибальством, запорожці нічим іншим не займалися, окрім зброї і були рідкісним прикладом поміркованості у всьому. Так, від лихоманки вони пили горілку із попелом чи рушничним порохом, засипаючи в чарку вина півзаряду пороху; для загоєння ран прикладали до хворих місць розтерту зі слиною землю, а у відсутність металевого посуду для приготування їжі використовували дерев'яні ковші, підкидаючи безперервно один за одним у них нагріті на вогні камені, адже доки не закипала вода у цьому посуді.

Згідно з даними Д. Яворницького, в Запорозькій Січі на стіл подавали такі страви: соломаху (густо зварене на воді житнє борошно чи пшоно), шербу

(рідко зварене на риб'ячій ющі борошно). Круту тетерю їли з риб'ячою юшкою, жиром, молоком, водою. Мамалигу (тісто з проса чи кукурудзи) їли з бринзою чи пастермою – висушеною на сонці бараниною. Ласували козаки й м'ясом, зокрема свининою і дичиною. Якщо ж козаки, крім звичайної їжі, бажали поласувати варениками, сирниками, гречаниками з часником, галушками, то для цього вони складали артіль, збирали гроші, на них купляли продовольство і передавали його курінному кухарю. Крім названих блюд, козаки їли також рубці, свинину – «свинячу голову до хрону та локшину на переміну». Специфічною козацькою їжею були загреби – коржі, які називалися так тому, що клалися у натоплену піч і загірбалися попелом і гарячими вуглинами. До речі, Д. Яворницький ніде не пише про якусь особливу любов запорожців до сала.

Стосовно приїжджих та гостей запорожці завжди були щедрими та приязними. «У Запорожжі усякий бажаний може зайти в курінь і їсти з ними без усіляких розпитувань чи подяки за гостинність» – писав сучасник.

Поряд з гостинністю запорозькі козаки вище всього ставили особливу чесність. «Хоча у Січі, - пише католицький патер Кітович, - жили люди усілякого роду – втікачі та відступники від усіх вір – але там панувала така чесність і така безпека, що ті, хто приїжджав з товарами або за товарами, не боялися і волоска втратити зі своєї голови. Можна було на вулиці залишити своє майно, не турбуючись, що його вкрадуть. Усілякий злочин проти чистоти чесності, гостя чи січовика, негайно карається смертю».

У козацькій пісні з цього приводу співалося:

«У нас над усе честь і слава, військова справа, -

Щоб і себе на сміх не дати, і ворогів під ноги топтати».

Характерними рисами козацтва були відсутність кріпосництва, формальна рівність між козаками. Фактично Запорізька Січ була *козацькою республікою*. Запорізька Січ стала початковим етапом у формуванні української державності. Своєрідна за структурою військово-адміністративна влада мала можливість виконувати різноманітні внутрішні і зовнішні функції, властиві державному

утворенню.

В кінці XVI ст. козацтво виділяється в окремий суспільний стан на Україні, стає значною військово-політичною силою, центром національно-визвольного руху, ядром української державності.

На відміну від таборитів і граничар і навіть донського козацтва, як найбільш типологічно близького українському, запорізьке козацтво еволюціонувало до значно вищих форм своєї організації. Козаки створили Запорізьку Січ, але водночас сама Запорізька Січ стала тим фактором, який суттєво вплинув на подальшу еволюцію козацтва і долю України. Січ дала Україні і політиків, і воєначальників, які сприяли поступу своєї Вітчизни, зростанню її авторитету на міжнародній арені. Козацтво стало *авангардом* народу, народних повстань і рухів. Воно стало виконувати *державотворчі* функції. Саме козаки підхопили естафету державної традиції, яка тимчасово перервалася після ліквідації Галицько-Волинського і Київського князівств. Феномен цього явища у тому, що вперше державотворча функція перейшла безпосередньо до представників народу. Українська державність збагатилася історичними формами, які істотно відрізнялися від основ феодального суспільства, що панували в інших країнах.

Запорожці виробили своєрідний внутрішній суспільний устрій, який, засвоївши попередні общинні традиції і збагатившись новими елементами, був справжнім суспільно-політичним феноменом. Проста, але ефективна система органів влади, участь всіх козаків у вирішенні найважливіших питань перетворили Запорізьку Січ на стійкий політичний організм, забезпечили їй високу виживаність. Для Запорізької Січі протягом століть її існування характерний як найширший спектр суспільно-політичної і соціально-економічної діяльності. На українських землях не було практично жодної сфери життя, яка б залишалася поза її увагою. Існування Запорізької Січі як самостійної політичної сили неодноразово визнавалося іншими державами. З ними велись переговори, укладались угоди і військові союзи. Військова сила запорожців та оригінальна тактика бою, якою козаки збагатили військово мистецтво, були добре відомі за межами України.

Характерною рисою діяльності Запорізької Січі було прагнення поширити свій політичний вплив на всі українські землі. Феномен українського козацтва ще й у тому, що саме воно стало вирішальною силою у боротьбі за українську державність і пізніше ця державність була створена за зразком і структурою запорізького козацтва. Цим українське козацтво суттєво відрізняється від донського козацтва, яке виконувало лише військово-оборонні функції.

Козацький ідеал відіграв значну роль в розвитку соціальної активності селянства, він став фактором реалізації їх мрій і прагнень, матеріалізувався під час повстань, коли на звільненій території вводилися козацькі порядки. Фактом свого існування козацтво дало помітний імпульс розвитку суспільної свідомості народу, забезпечило появу нових елементів ментальності, пов'язаних з свободою і власною державою.

До цього ж часу відноситься діяльність одного з найвизначніших політичних і військових діячів в історії України Петра Кононовича Сагайдачного (Конашевича-Сагайдачного). Петро Конашевич народився в селі Кульчиці Перемишльської землі Руського воєводства (нині Самбірського району Львівської області) у шляхетській православній родині. Свій рід виводив з боярської шляхти, яка володіла селом Кульчиці. Протягом 1589—92 років Сагайдачний отримував початкову освіту у Самборі. А з 1592 по 1598 рік навчався в Острозькій школі на Волині разом із Мелетієм Смотрицьким, автором знаменитої «Граматики». Після випуску Сагайдачний переїхав до Львова, а потім до Києва, де працював домашнім вчителем, а також помічником київського судді. Освічений, талановитий і хоробрий Сагайдачний незабаром зайняв помітне місце серед козацької старшини. Він очолював відважні морські походи козаків на Стамбул, Трапезунд, Синоп. Розробив і вдосконалив козацьку тактику морського бою на «чайках» — швидкохідних човнах. З 1600 року він керував майже всіма значними походами, що набули загальноєвропейського значення. Під час бойових дій, Сагайдачний відхилив пасивну тактичну систему, що набула поширення в Західній Європі. На противагу цьому, замість маневрування по тилах супротивника та знищення

його комунікацій, він використовував швидкий і несподіваний маневр, що дозволяв йому отримати найсприятливіші умови для нав'язування бою. Першим великим походом Петра Сагайдачного, як ватажка запорожців, став морський похід на Варну 1606 року. Під час цього походу, козаки здобули фортецю, що до того вважалася неприступною, захопили 10 турецьких галер із вантажем та екіпажами. Через цей похід, султан видав наказ перегородити Дніпро біля острова Тавані залізним ланцюгом і заблокувати козаків, проте це виявилось марним.

Після повернення з походу Сагайдачний проводить реформу війська на Січі: поділяє його на сотні та полки, поновлює навчання. Одночасно впроваджує сувору дисципліну, забороняє пити горілку під час морських походів, а за провини "карав на смерть". Внаслідок реформи партизанські ватаги козаків стали подібними на регулярне військо, покращилась організація та боєздатність козацького війська. Сагайдачний впровадив нову тактику ведення бою, в походи козаки відпливали вночі, перед настанням нового місяця, непоміченими проминали турецькі фортеці Кизи-Кермень, Тавань, Аслам-Кермень і за 36-40 годин досягали берегів Туреччини.

В 1607 році запорожці провели великий похід на Кримське ханство, під час котрого захопили і спалили Перекоп та Очаків. В 1608 - початку 1609 року, Сагайдачний здійснив морський похід на 16 човнах - "чайках" в гирло Дунаю, під час котрого здійснили напад на Кілію, Білгород та Ізмаїл.

В 1615 році 80 козацьких чайок підійшли до Константинополя, де спалили вщент гавані Мізевні та Архіокі разом із флотом, що знаходився там. Турецький султан послав в погоню за козаками цілу флотилію. Проте, в морських битвах біля острова Зміїний та під Очаковом турецька флотилія була розгромлена, а козаки взяли в полон турецького адмірала Алі-пашу.

В червні 1616 року Сагайдачного проголошують Гетьманом Війська Запорізького. Невдовзі після обрання Гетьманом, Сагайдачний організує похід до неприступної турецької фортеці Кафи (сучасна Феодосія), що була головним невільничим ринком у Криму. 22 липня 1616 р. Сагайдачний разом із

4 тисячами козаків висадився поблизу фортеці. Козаки штурмом здобули добре укріплену фортецю з 14-тисячним гарнізоном. У результаті походу був знищений турецький флот, а з неволі визволено тисячі невільників.

Восени 1616 року Сагайдачний організує новий похід до Туреччини. Спершу спалює турецький флот (26 галер) поблизу Мінери, а потім висадившись на берег, несподіваним штурмом бере Трапезунд. Намагаючись знищити козаків при поверненні додому, султан відряджає ескадру під командуванням адмірала Ціколі-паші. Проте, в битві на рейді Синопа, козаки, потопивши три великі кораблі та декілька менших, змушують турків повертатись назад до Стамбулу. Після цієї перемоги Сагайдачний атакує Стамбул. „Козаки, - свідчить турецька архівна хроніка, - ввійшли в Стамбул, вбили 5 чи 6 тисяч турків, захопили велику кількість полонених і спалили половину міста”. Вже біля Січі, в протоці Кінські води, козацька флотилія зустрілася з посланою навздогін ескадрою адмірала Ібрагім-паші. В короткій, проте жорстокій битві козаки розгромили турецького адмірала.

Після повернення, козаки продовжують атакувати турецькі фортеці, за свідченням сучасників козаки контролювали навігацію між Босфором і Дніпрово-Бугським лиманом. Як вказував відомий італійський мандрівник П'єтро дела Валле у травні 1618 року: "Турки не мають на Чорному морі жодного місця, яке б не взяли і не сплюндрували козаки. В усякому разі вони сьогодні на Чорному морі така значна сила, що, якщо докладуть більше енергії, будуть цілком його контролювати."

1618 р. українське козацтво взяло участь у черговій польсько-російській війні. Навесні коронне військо Речі Посполитої на чолі з королевичем Владиславом підійшло до м. Вязьма і розкинуло табір, очікуючи підходу підкріплень. Проте ані вояків, ані грошей не надійшло, тож і більшість жовнірів залишила табір. Аби врятувати королевича і виправити ситуацію, польський уряд звернувся по допомогу до Війська Запорозького. Після переговорів українське командування під керівництвом гетьмана Петра Сагайдачного розробило план майбутнього походу. Оскільки за донесеннями козацької

розвідки більшість російських військ було націлено на смоленський напрям, то Сагайдачний відкинув польський план, який передбачав рух козаків від Смоленська до Вязьми, натомість обравши шлях від Путивля прямо на Москву. Задля збереження таємниці гетьман не повідомив польську сторону про свій план. Крім того, було проведено операцію з відвернення уваги московських воєвод від південного кордону (у травні 1618 р. в районі Калуги діяв 4-тисячний козацький загін).

У середині червня Сагайдачний закінчив збирати 20-тисячне військо і розпочав похід. Протягом кількох тижнів українці захопили Путивль, Рильськ, Курськ, Лівни, Єлець. Під останнім до Сагайдачного приєднався загін, посланий у травні під Калугу. Дорогою він захопив міста Лебедин, Скопин, Рязськ. У вересні 1618 року, українські і польські війська під проводом гетьманів Петра Сагайдачного і Яна Ходкевича обложили Москву. Військо Сагайдачного стояло перед Арбатськими ворітьми Земляного валу і готувалося до штурму. Однак власне штурм Арбатських воріт 1 жовтня (на свято Покрови) 1618 року був вкрай невдалим, бо польська шляхта не збиралась битися насмерть, до того ж двоє найманців — французьких інженерів — перебігли через несплату жалування на бік московитів і передали їм плани атакуючих.

Переговори велися в селі Деуліні неподалік Троїце-Сергіївої лаври. 1 грудня 1618 року було укладене так зване Деулінське перемир'я. Владислав відмовився від своїх прав на московський престол. За цю відмову Польща отримала білоруські й українські землі, які до того були під владою Москви — Смоленську, Чернігівську та Новгород-Сіверську, всього 29 міст. Наприкінці 1618 — на початку 1619 року закінчилась громадянська війна в Росії, яка тривала 15 років. Військо Сагайдачного повернулось в Україну через Болхов—Орел—Севськ.

Протягом трьох місяців козаки подолали понад 1200 км (поляки в цей час пройшли 250 км, без серйозного опору, і не взяли жодної фортеці). Згідно з дослідженнями Гуржія і Корнієнка, українські полки рухалися з середньою

швидкістю 15—20 км на добу, у 6-8 разів швидше, ніж поляки, у 2-3 рази — ніж європейці.

Сагайдачний боровся за зміцнення православної церкви, допоміг відновити її керівництво на Україні (митрополита у Києві та 5 єпископів). Саме під час урядування Сагайдачного Речі Посполитій уперше довелося укласти з козацтвом як суб'єктом права і політичним інститутом договори (1617 р. — Вільшанський, 1619 р. — Роставицький). Це мало істотне значення для піднесення ролі козацтва в політичному житті, створювало передумови для становлення національної державності України. З усім військом Запорізьким Петро Сагайдачний вступив до Київського (Богоявленського) братства, що виступало проти колонізаторської політики шляхетської Польщі. І хоча нова культурна інституція була створена без дозволу короля, братство не відважувалися заборонити чи скасувати, бо побоювалися козацтва. За активної участі Сагайдачного на Русі-Україні 1620 р., всупереч політиці польсько-шляхетського уряду і католицької та уніатської церков, було відновлено православну ієрархію, ліквідовану після Брестської церковної унії 1596 р. Таким чином Сагайдачний зробив безпрецедентний для свого часу крок — поставив зброю на охорону освіти рідної країни та її культури.

Сагайдачний та очолюване ним 40-тисячне козацьке військо, спільно із польською армією, відіграло вирішальну роль у 1621 р. під розгромі під Хотиним турецької армії, що загрожувала ряду країн Європи. Могутня турецька армія у кількості 300 тис. осіб. була фактично розгромлена 40-тисячним військом козаків на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним. Козаки та Петро Сагайдачний відіграли вирішальну роль у одній з найбільших битв Європи, так як турки кидали всі сили на козацькі війська. Турецький султан дотримувався думки, що коли не буде козаків, польське військо вони швидко розгромлять. На цю битву султан стягнув сили з трьох сторін світу. І за свідченням кам'янецького літописця, якби не козаки то польське військо не протрималося би і 4 днів. Навіть сеймовий комісар польської армії магнат Яків Собеський мусив визнати: Справжніми переможцями під Хотиним і рятівниками Польщі

були козаки.

Петро Сагайдачний помер 10 квітня 1622 внаслідок вогнепального поранення руки, яке отримав під час битви під Хотиним (1621 р.) Похований у Києво-Братському монастирі. Могила не збереглася внаслідок перебудови монастирської стіни у XVIII ст. Перед смертю Сагайдачний заповів своє майно на освітні, благодійні і релігійні цілі, зокрема Київському братству і Львівській братській школі, щоб на доходи від цього майна могли навчатись бідні діти. Петро Конашевич-Сагайдачний оспіваний у багатьох козацьких думах та українських народних піснях, історичній літературі.

Остаточне оформлення кріпосного права, захоплення польською шляхтою у володіння українських земель, втручання феодалів в життя міст, зіткнення інтересів шляхетської та козацької верстви, репресивні заходи проти козацтва загострили соціально-політичну ситуацію в Україні, спричинивши декілька хвиль активного протесту проти існуючих порядків.

Стихійні виступи козаків, селян, міщан переросли у перше велике повстання проти польського панування в Україні 1591-1593 рр. під провідом Криштофа Косинського, який у 1591 р. був обраний запорозьким гетьманом. Загін козаків на чолі з Косинським у грудні 1591 р. здобув Білу Церкву, Богуслав, Переяслав. У 1592 р. повстання охопило Київське, Волинське, Брацлавське, Подільське воєводства. У кінці 1592 - на початку 1593 р. повстанське військо діяло на Волині, де захопило деякі міста. На підконтрольних територіях відбувалося масове покозачення і запровадження козацького ладу. Для боротьби з повсталими польська шляхта зібрала значне військо під командуванням воєводи Острозького. У вирішальній битві 23 січня 1593 р. під містечком П'ятка на Волині козацькі війська зазнали поразки і були змушені відступити на Запоріжжя. Але Косинський не склав зброї. Зібравши двохтисячне військо повстанці у травні 1593 р. розпочали новий наступ. Під час облоги Черкас Косинський загинув. (був підступно захоплений та замурований у стіні. Проте козацтво, селянство і міщанство не припинило боротьби. Восени

1593 р. запорожці пішли на Київ та взяли його в облогу, однак дізнавшись про зруйнування Січі татарською ордою, змушені були повернутися на Низ.

У 1594-1596 рр. Україну охопило національно-визвольне повстання проти польських загарбників під проводом козака Северина Наливайка. У 1594 р. Наливайко створює загін “охочих” козаків для захисту Брацлавщини від татар, здійснює похід на татар. Водночас Наливайко направляє на Січ представників з метою прихилити січовиків для спільного виступу проти поляків. Частина запорожців і реєстрових, обравши наказним гетьманом Григорія Лободу, вирушила на допомогу наливайківцям. Першою перемогою козаків був розгром шляхти Брацлавського воєводства та захоплення Брацлава, Бара, Вінниці. Від шляхти була звільнена значна частина Подільського, східна частина Волинського воєводств. Навесні 1595 р. в загонах повсталих налічувалося 12 тис. осіб. Важливу роль в розгортанні повстання відіграли переможні рейди, які козацьке військо здійснило по Україні впродовж 1595 р. Загони під командуванням Наливайка здобули Старокостянтинів та Луцьк, а вийшовши на білоруське Полісся, оволоділи Слуцьком, Бобруйськом, Могилевом. Тим часом військо Лободи оволоділо Черкасами, Каневом, загін Шаули здобув Київ. На кінець 1595 р. все українське Правобережжя опинилося в руках повстанців. Селяни і міщани оголошували себе вільними козаками, встановлювали козацький лад.

Польща кинула проти повстанців коронне військо під командуванням С.Жолкевського. Об'єднане козацько-селянське військо налічувало 5-6 тис. осіб, що дало змогу розгромити передові загони шляхетських військ, але перед основними силами воно змушене було відступити. Одна з вирішальних битв відбулася біля Трипілля, у ході якої обидві сторони зазнали значних втрат. Повстанці відійшли до Києва, а потім зосередилися під Переяславом. На раді більшість козаків вирішила перейти кордон у межі Російської держави. За три версти до Лубен, в урочищі Солониця коронне військо нав'язало повсталим вирішальну битву. Обложені переважаючими силами польського війська, повстанці майже два тижні відбивали всі приступи. С.Жолкевський пообіцяв

реєстровцям амністію, якщо вони складуть зброю. Довідавшись про переговори козацької старшини з С.Жолкевським, повстанці запідозрили Лободу у зраді й вбили його. Але прибічники Лободи підступно схопили Наливайка та Шаулу і видали їх полякам. Під час переговорів польське військо зненацька напало на козацький табір і знищило більшість повстанців. Наливайка та інших шістьох ватажків повстання було, після жорстоких тортур, страчено (спалено у мідному бику).

Повстання 1591-1593 рр. та 1594-1596 рр. викликали серйозне занепокоєння правлячих кіл Речі Посполитої, що взяли курс на ліквідацію козацького імунітету. Невдачі попередніх виступів привели до розколу козацтва і виникнення в його середовищі двох течій: радикальної (перерозподіл шляхетських земель та майна шляхом повстання) та поміркованої (розширення козацьких прав і вольностей шляхом договорів з польським урядом).

У 20-х рр. XVII ст. стосунки козацтва з польською владою знову загострюються. Склалася значна невідповідність між силою, авторитетом і впливом козацтва та його реальними правами і привілеями. У відповідь на утиски з боку Польщі козацтво, демонструючи свою незалежність, активізувало втручання у турецько-татарські справи. На початку 1625 р. київські міщани разом з козаками вчинили розправу над утискувачами православної віри, які намагалися закрити в місті всі православні храми. У 1625 р. король висунув вимоги: скоротити реєстр до 4 тис., прогнати із Запорожжя всіх виписаних із реєстру козаків, припинити походи проти Туреччини й Криму. У випадку непокори він погрожував зруйнувати Січ, але козаки відкинули ультиматум, почали збирати силу, самостійно обрали гетьманом Марка Жмайла. Польська влада відправила на Київщину, для придушення козацько-селянського руху, військо С. Конецпольського, яке нараховувало 20 тис. осіб. 16 жовтня поляки зупинилися недалеко від козацького табору, влаштованого біля гирла р. Цибульник і передали козацькій старшині вимоги: видати отаманів, учасників нападів на шляхетські садиби, членів посольств до Москви, спалити човни і припинити походи на Чорне море, повернути старостам захоплені землі,

істотно зменшити реєстр, не вступати у відносини з іншими країнами. Отримавши негативну відповідь, шляхетські полки рушили на козацький табір. Обидві сторони зазнали великих втрат у дводенній битві. Коронний гетьман змушений був розпочати з повстанцями переговори. Але в козацькому стані не було згоди: знову загострилися суперечності між старшиною та низами. Прихильники поміркованої течії, усунувши від влади Жмайла та передавши булаву Михайлові Дорошенку, уклали з поляками компромісну Куруківську угоду, за якою всі повстанці були амністовані, реєстр зростав від 3 до 6 тис. Козаки зобов'язувалися не допускатися на Запорожжя втікачів з панських маєтків, не втручатися у релігійні справи, припинити морські походи. Але, у 1628 р. організаційно оформляється нереєстрове козацтво, незалежне від уряду Речі Посполитої. Першими його гетьманами були Іван Сулима і Левко Іванович.

У 1629 р. польський уряд вперше розквартирував значну частину війська на території Київського воєводства, щоб запобігти новим народним виступам. Грабунки та розбої польських жовнірів, зростання релігійних утисків зумовили вибух народного гніву. На початку 1630 р. Подніпров'я охопило повстання, очолене Тарасом Федоровичем (Трясилом) – татариним за походженням (справжнє ім'я – Хасан). Козаки, обравши Федоровича своїм ватажком, вирушили з Січі “на волость”. Повстання швидко охопило значну частину Лівобережжя. На приборкання повстанців було кинуте військо під командуванням Конєцпольського. Під Переяславом розпочалися бої, які тривали протягом трьох тижнів. Центральною подією протистояння була так звана “Тарасова ніч”, коли козацький загін проник у табір Конєцпольського і винищив особисту охорону коронного гетьмана з 150 шляхтичів. Зазнавши значних втрат, Конєцпольський змушений був піти на переговори. Козацько-старшинська верхівка усунула ватажка від керівництва і уклала компромісну угоду, яка зберігала основні вимоги Куруківської та збільшувала реєстр до 8 тис. осіб.

У 1635 р. поляки завершили будівництво Коздацької фортеці, яка блокувала рух втікачів на Запорожжя та рейди запорожців. Того ж року загін січовиків на чолі з І.Сулимою захопив та зруйнував її.

Найбільшим в період із кінця XVI до початку Визвольної війни стало козацько-селянське повстання 1637-1638 рр. На початковому його етапі лідером став гетьман нереєстрового козацтва П.Бут (Павлюк). Виступаючи під гаслами боротьби з “ляхами”, захисту православної віри повстання поширило свій вплив на Подніпров'я. Бут надіслав універсали до міст і сіл із закликом підніматися на боротьбу, налагодив агітацію серед реєстровців.

Рейди козацького війська у 1637 р. на Лівобережжя стимулювали повстанський рух. Дізнавшись про наближення коронного війська, повстанців підтримали жителі Білої Церкви та Канева. 6 грудня 1637 р. 10 тис.повстанців атакували під Кумейками 15-тисячну польську армію. Чисельна перевага польського війська обумовила поразку козаків. Козаки скинула Бута з гетьманства і почали переговори, що закінчилися капітуляцією козаків і видачею козацьких ватажків. Проте, навесні 1638 р., козаки знову активізують свою боротьбу. Спочатку повстання очолює Я.Остряниця, потім - Д.Гуня. Та сили були нерівними, особливо коли на допомогу коронному війську прийшли жовніри Я.Вишневецького. Після поразки у бою під с.Жовнин повстанці знову змушені були капітулювати. На скликаній козацькій раді у Києві було оголошено ухвалену сеймом “Ординацію Запорозького реєстрового війська”, спрямовану на скасування його привілеїв: ліквідувалося козацьке самоврядування і судочинство; реєстр обмежувався до 6 тис. чоловік; козаки мали право селитися у трьох старостах -Черкаському, Чигиринському, Корсунському; гетьмана заміняв обраний сеймом комісар; нереєстрові козаки переходили до складу посполитих.

Основними причинами невдач повсталих були: стихійність, неорганізованість, недосконале озброєння; локальний характер дій; тертя між козацькою старшиною та рядовим козацтвом; нечіткість програмних установок; відсутність єдиного командування тощо. Однак, незважаючи на поразки,

селянсько-козацькі повстання відіграли значну роль в історії українського народу, оскільки суттєво гальмували процеси ополячення та окатоличення, підвищували авторитет та престиж козацтва, сприяли накопиченню досвіду боротьби, служили прикладом для майбутніх поколінь борців за визволення народу, прискорювали формування національної самосвідомості.

§5. Культура України у XIV- першій половині XVIIст.

З початком XVI ст. в Україні активізується містобудування. Найінтенсивніше розбудовується система міських укріплень як давніх історичних міст, так і новозасновуваних.

У загальному контексті розвитку будівельної справи стає все більш наочним розрив з традиціями попереднього періоду, особливо помітний у великих містах. Настання принципово нової соціокультурної епохи засвідчується в архітектурі XVI — початку XVII ст., особливо у Львові, пануванням стилю пізнього Ренесансу. У цьому стилі у Львові каплиця Трьох святих (1578), вежа Вірменської церкви (1576), а також вежа Корнякта (дзвіниця Успенської церкви, 1572–1578) і братська Успенська церква (1591–1629). Унікальним зразком світської ренесансної архітектури в Україні є двір львівського купця грецького походження Костянтина Корнякта. Будівля — єдина в місті — отримала просторий внутрішній двір, обрамлений з трьох сторін відкритими галереями з аркадами за зразками італійських палаццо з відкритими лоджіями.

Великий будівельний рух кінця XVI — початку XVII ст. завдячує своїм розвитком головним чином діяльності братств. Про це свідчать православні братські церкви в Замості (1589), Сокалі (кінець XVI ст.), Любліні (1607), Луцьку (1617). З початком XVII ст. будівельна активність братств поширюється також на схід (Київ, Чернігів, Остер, Переяславль, Канів, Новгород-Сіверський).

Найзначущі зразками декоративно-прикладного мистецтва XVI — першої половини XVII ст. варто шукати у скульптурі. Скульптура в цей період також

розвивається як елемент архітектурного оздоблення ззовні та зсередини, а також на надгробках заможних шляхтичів, не тільки католиків, але й православних. Цікавими зразками погребальної скульптури є надгробні пам'ятники з розкішною плоскорізьбою кінця XVI ст. у Львові, Дрогобичі, Києві та інших містах. Погребальна скульптура цікава тим, що вона не виліплювалася, а вирізалася з м'яких порід каменю, що споріднює її з різьбою. Найвизначніші пам'ятки даного скульптурного напрямку — монументальний пам'ятник князя Януша Острозького і його першої дружини Сусанни Середі (Тарнув, Кафедральний костюл), надгробки родини Жолкевських в костюлі св. Лаврентія у Жовкві, а також потрійний надгробок Миколи, Олександра та Прокопа Сенявських і Адама Ієроніма Сенявського в каплиці замку в Бережанах. Останній — єдиний приклад лежачої фігури на саркофазі, оточеному колонами, на яких опирається масивне завершення з фігурами та левами-щитоносцями з гербом.

Найвідоміші пам'ятки образотворчого мистецтва цього періоду належать до іконопису. Наймасштабніші зображення вкривають іконостас, тим більше що замість традиційного ансамблю двох рядів ікон розпочинається розвиток багаторядного його варіанта (класичний, зрештою, став чотирьорядний іконостас).

Значні зміни попередніх традицій характеризують розвиток українського живопису наступного століття. Із типового для середньовічної доби релігійного малярства у вигляді фресок й ікон починає виокремлюватись світський напрям малярства, уособлюваний передовсім портретним жанром. Наближає іконопис XVII ст. до світського живопису, навіть суто технологічно, вживання олійної фарби. Одним з найяскравіших взірців нового підходу до іконопису є ікона «Різдво Богородиці», що зберігалася у *П'ятницькій церкві* Львова.

Безпосередньо портретна школа починає формуватись на західноукраїнських землях з другої половини XVI ст. Відомі цілком реалістичні й майстерно виконані портрети К. Корнякта, дружини турецького султана «Роксолани» (Насті Лісовської), фундаторки православних монастирів на

Лівобережжі Раїни Вишневецької, К. Острозького, дочки старости львівського братства Варвари Лангиш та багатьох львівських міщан — діячів братства. Київські портрети на полотні першої половини XVII ст. до нашого часу не дійшли. Відомі лише фрескові (стінописні) портрети ігумена Красовського 1614 р. з Кирилівської церкви та Петра Могили з фрески у церкві Спаса на Берестові. Зберігалася також у гравюрі короґва гетьмана Петра Сагайдачного (1622).

До середини XVI ст. активізувалось мистецтво книжкової мініатюри. Провідне місце в її історії у цей період посідають три ілюстровані рукописи, мабуть, холмського походження: Служебник, Євангеліє та мініатюри, вшиті до Холмського Євангелія XIII ст. Мініатюри відзначені розбудованими рамками із стилізованими рослинними мотивами, орнамент так щільно заповнює аркуші, що фігури євангелістів частково виходять на орнамент, що вказує на західноєвропейські впливи. Мініатюри *Пересопницького Євангелія* репрезентують найвищий професійний рівень книжкового малярства, як і українського малярства загалом. За змістом воно являє переклад Нового Заповіту з болгарської мови на тогочасну українську. Переклад було здійснено у 1556–1561 рр., у місті Пересопниці на Волині (зараз село Рівненського району Рівненської області) — звідси назва Євангелія. Унікальне місце ілюстрацій Пересопницького Євангелія в історії визначене й нехарактерним форматом аркушів кодексу — великі розміри давали рідкісний простір для творчості, яка виходить за рамки мініатюри у загальноприйнятому розумінні. Хоча із-за конкуренції більш технологічно досконалої друкованої книжкової мініатюри цей малярський напрям не зазнав, саме на «Пересопницькому Євангелії» складає тепер присягу при вступі на посаду Президент України.

У другій половині XVI ст. у зв'язку з поширенням книгодрукарства виникає *граверство на дереві* — так званий дереворит (а потім і на гравіювання на міді), яке мало основні центри у Львові, Острозі, Києві. Граверство змінює графічні мініатюри і розпис манускриптів з поширенням друкарства. Перші друковані видання І. Федоровича оздоблювалися здебільшого багатим ренесансним рослинним орнаментом. Чи не найдавніший зразок образотворчого граверства

— дереворит «Ісус Христос» у євангелії XVI ст. Перші в історії українського друкарства сюжетні гравюри-ілюстрації впровадив Памва Беринда, подавши їх до кожного казання з «Євангелія учительного» (Кринос, 1606).

У загальній лінії розвитку української літератури ренесансно-ранньобарокової доби вичленовуємо дві найпомітніші лінії. Перша з цих ліній пов'язана зі становлення української писемної мови. У широкому сенсі у цьому вбачаються реформаційні процеси, що з Європи поширилися на Польську й Литовську держави і підтримувались впродовж другої половини XVI ст. не тільки заможною міською торгово-ремесленою верхівкою, а чи не третиною шляхти. Одним з результатів протестантського впливу на культуру стали спроби наблизити літературну мову до народної з тим, щоб зробити її доступною для загалу населення.

Найраннішим зразком віршованого «олітературення» живої української мови у XVI ст. є «Пасквіль 1575 року» («Хто йдеш мимо — стань годину») луцького шляхтича *Івана Жоравницького*, який служив у Луцькій міській канцелярії. Пасквіль звернено проти дружини рідного брата І. Жоравницького, яка мала у суспільстві сумнівну репутацію:

*Хоча й вік подойшлий має,
А розпусти не встидає;
Убирається в форборти,
Лиш не дбає про чесноти.*

Звертаючись до брата в дусі народних епічних традицій закликком «ой ти, муже необачний», автор радить йому зайнятися «перевихованням» дружини у звичний для кожного шляхтича спосіб — вибити її киями, що додатково підкреслюється вживанням «шляхетських», тобто польських за походженням слів. Однак на стині XVI–XVII ст. у контексті гострих ідейно-релігійних суперечок православних із уніатами, католиками та почасти протестантами у культурі літературного мовлення став помітним пріоритет «високої» церковнослов'янської лексики перед народною.

Особливо колоритною і рельєфною фігурою латино-польськомовної літератури середини XVI ст. був талановитий прозаїк-публіцист, перший від часів Київської Русі український письменник-полеміст *Станіслав Оріховський-Роксолан* (1513–1566). Подібно до своїх попередників і сучасників доби Відродження, він був глибоко обізнаний з усіма здобутками античної, середньовічної та гуманістичної культури, чимало мандрував по Європі. Після Краківського та Віденського університетів, під час навчання у Віттенберзькому університеті С. Оріховський близько зійшовся із засновником реформаційного руху в Європі М. Лютером і три роки мешкав у його оселі в оточенні його найближчих сподвижників (таких як Ф.Меланхтон) і учнів. Залишив Німеччину на вимогу батька, переляканого протестантськими захопленнями свого сина, і продовжував навчання у Болонському та Падуанському університетах. Після повернення на батьківщину написав трактати *«Зразковий підданий...»* і *«Напучення королеві польському Сигізмунду II Августу»*, в яких обстоював незнані в епоху середньовіччя, коли панувала теорія Божого всевладдя та надприродної необмеженої влади монарха, принципи сполучення «розуму та сили», «філософа на троні», вищості закону над волею короля, необхідність державної підтримки системи освіти тощо. Він опублікував низку пристрасних антитурецьких промов із закликом до короля і шляхти одностайно стати разом з усім «хрещеним людом» проти турецької загрози. У своїх творах, які користувалися великою популярністю, С. Оріховський-Роксолан також сприяв укладанню політичної унії з Литовською державою, виступав за перенесення столиці нового державного утворення до давнього Києва, подаючи для того відповідні аргументи.

Під впливом західних зразків в українській літературі другої половини XVI ст. з'являються і набувають значного розвитку нові поетичні жанри *геральдичної або гербової поезії* та *епіграми*, початково пов'язані з культурою книгодрукування.

У кожному українському друкованому виданні незалежно від того, церковний чи світський характер воно мало, вміщувалися вірші «на герб», яких

могло бути й декілька в одній книзі. Розмір одного такого вірша також був різним — від десяти до понад сотні рядків. Геральдичні вірші вміщувалися у книзі безпосередньо за графічними зображеннями гербів заможних українських шляхетських родів, представники яких мали стосунок до видання книги, або гербів громадських організацій чи об'єднань (братства, Військо Запорізьке низове або міські ремісничі цехи, що також мали свої герби). Цілком закономірно, що найважливіше з видань XVI ст., «Острозька Біблія» (1581), містило вірші чільного діяча Острозького гуртка книжників, першого ректора тамтешньої Академії Герасима Смотрицького на герб князя Костянтина-Василя Острозького і його ж панегіричну віршову передмову, де славиться цей персонаж.

Епіграма також входить в українську літературу спочатку як один з елементів оформлення друкованих видань, хоча присутність епіграми у книзі не була обов'язковою. Її завданням було налаштувати читача на сприйняття подальшого тексту. Але в барокову добу досить скоро завдяки сконденсованості змісту і влучності вислову епіграма стає самостійним поетичним жанром. З'являються цілі збірки епіграм, які заступають місце популярних серед читачів афористичних збірників минулого на кшталт давньоруської «Бджоли». Першою такою збіркою в Україні стала «*Діоптра, альбо Зерцало...*» архімандрита Дубненського монастиря (на Рівненщині) Віталія, яка вийшла друком 1612 р. і пережила низку видань у XVII і XVIII ст.

Вірші «на погреб» або *ляменти* також мали уславлювати в майбутніх поколіннях героїчні й подвижницькі постаті діячів національно-культурного руху, стверджувати ідею вдячного успадкування і примноження створених і переданих ними цінностей всупереч невблаганному плину часу. Найвідомішим з творів жанру є твір Касіяна Саковича та декількох спудеїв (студентів) «Вірші на погреб...» гетьмана П. Сагайдачного (1622), але він є далеко не єдиним твором такого роду.

Новим явищем для української літератури з кінця XVI ст. стають також запозичені поетичні жанри *декламації* та *діалогу*, які передували появі

театральної драми. Це жанри лише до певної міри літературні, оскільки передбачали передусім усне виконання, хоча найвизначніші твори виходили друком. Декламації (від лат. *declamatio* — вправа у красномовстві) призначалися для урочистого відзначення церковних, шкільних або інших свят, а також виголошувалися з нагоди різних важливих подій того часу. Виконували їх переважно учні, кількість яких могла коливатися від 3–4 до 20 і більше. Серед декламацій, які дійшли до нашого часу, найдавнішою є братська *«Просфонима»* (Львів, 1591), виголошена на честь приїзду київського митрополита. Якщо в декламаціях виголошувачі на сцені змінювали один одного за чергою, то в діалогах вже два чи більше персонажів ведуть між собою розмови, в яких відбувається розвиток сюжетної лінії. Яскравими зразками діалогів є твори Андрія Скульського (1630) та Іоанікія Волковича (1631).

Серед низки нових літературних жанрів найбільшого культурно-ідеологічного значення набув розвиток полемічної літератури, яка особливо актуальною стала у другій половині XVI — на початку XVII ст. у зв'язку з наступом католицизму і насадженням Брестської унії 1596 р. В цей час було створено близько 140 великих полемічних творів, з яких близько 80 написано католиками та уніатами, і близько 60 — православними. Хоча значна частина праць залишилася ненадрукованою, їх переписували, передавали один одному, читали на різних зібраннях.

Одними з перших значних полемічних творів тогочасною книжною українською мовою були дві книги ректора і викладача Острозького колегіуму *Герасима Смотрицького* *«Ключ Царства небесного»* та *«Календар римський новий»* (1587). У них автор засудив не стільки саму спробу приведення календаря у відповідність із астрономічними законами, скільки примусовий характер нововведення і його культурно-соціальні наслідки. Нападки на православних і звинувачення на їх адресу з боку католиків автор розцінював як ознаку втрати ними справжнього духовного зв'язку з апостольською традицією і передусім з апостолом Петром, *«ключарем небесного царства»*, адже саме він офіційно вважається першим єпископом у Римі.

До найяскравіших за емоційною силою творів полемічної літератури слід віднести також книгу *Мелетія Смотрицького* «Тренос» (з грецької — «Плач»), опубліковану в 1610 р. Цей речитативно-поетичний твір написано з використанням народнопоетичного жанру голосіння — плачу Матері-церкви, зверненого до дітей — українських православних магнатів, що відреклися від неї і пішли за мачухою — католицькою церквою (перераховано близько 50 визначних українських та білоруських родів). Автор висловлює сум з приводу смерті захисника православної віри князя К. Острозького. Різко засуджується Брестська унія і католицьке духівництво, яке характеризується як «італійські бандити». Твір М. Смотрицького справляв настільки сильне враження на сучасників, його авторові довелося тривалий час переховуватися від покарання по різних православних монастирях.

Справді видатним письменником-полемістом був також відомий активною участю в роботі Київського братства та Лаврської друкарні з 1616 р. *Захарія Копистенський* (помер 1627 р. у сані архімандрита Києво-Печерської лаври). Основною літературною працею З. Копистенського є фундаментальний полемічний трактат у чотирьох книгах під назвою «Палінодія або Книга оборони...», яка писалася протягом 1619–1622 р. «Палінодія...» базується на численних історичних, богословських та літературних джерел книжною українською мовою з використанням багатой народнопоетичної образності — приказок, прислів'їв, порівнянь, а також афористичних висловів самого Копистенського. У чотирьох частинах трактату автор спростовує положення про першість Папи Римського, доводить рівність ієрархічних прав усіх єпископів Грецької та Римської церкви, обґрунтовує положення про щільну єдність цих Церков, підтверджує свої висновки багатим історичним, богословським та полемічним фактажем.

Дещо інший ідейний напрям у полемічній православній літературі репрезентував *Іван Вишенський* (близько 1550–1620), якого поряд з З. Копистенським вважають кращим полемістом свого часу. Вишенський був родом з м. Судова Вишня у Східній Галичині (тепер Львівська область).

Замолоду жив у Луцьку, з 80-х рр. XVI ст. переселився на Афон (півострів в Егейському морі) — став ченцем Афонського монастиря, одного з найбільших центрів православного чернецтва. У 1604 р. повернувся до України, два роки жив у Львові та інших місцях, після чого знову відправився на Афон, де й помер аскетом-печерником.

На сьогодні відомо 17 творів Вишенського — трактатів і листів-послань, написаних між 1588 і 1615 рр., які він надсилав з Афону до України. Десять з них він об'єднав у рукописну «Книжку...». Іван Вишенський виступав не тільки проти вищої ієрархії, що призвели до унії, а також проти католицької та західної культури. Світський «мудрості» він протиставив, посилаючись на авторитет апостола Павла, автора переважної більшості «Послань», які увійшли у Новий Заповіт, ідею євангельського «глупства» — покаєння, морального очищення, відмови від земних благ, повернення до ідеалів перших християнських громад, де всі рівні перед Богом. Однак, попри увесь свій блискучий ораторський пафос, убивчий сарказм та уїдливу іронію, якими захоплювались сучасники, І. Вишенський пропонував представникам обох ворогуючих таборів («мудрому латиннику», «глупому русину») залишатись при власних переконаннях. Творчість І. Вишенського слід розглядати як один із виявів традиції релігійного неофітства, корені якого сягають часів Київської Русі, а нова редакція — ісихіастичних тенденцій в українській культурі XV ст.

Спеціальним жанром літератури історичного спрямування залишалося літописання. Порівняно з попереднім періодом воно помітно змінилося. Літописи цього часу (найвідоміші — *Густинський*, збірка «Літописці Волині й України», *Острозький літописець*) зберігали хронологічну мережу, а також значною мірою дотримуючись середньовічної світоглядної орієнтації.

Здебільшого рівень освіти в Україні на початку XVI ст. продовжував залишатись початковим. Іншими словами, порівняно з княжою добою він просунувся вперед не в якісному відношенні, а кількісно. У школах при церквах, монастирях, і маєтках магнатів учні вивчали азбуку, молитви, читали часослов, псалтир. Вчилися писати скорописом, який виробляється у XV ст. і з

XVI ст. уживається в актовому письмі та урядовому діловодстві, вчилися також рахувати. Учителями, як правило, були *дяки*. Дяками називали церковних читців і співців, а також «уставників», які добре розумілися на тонкощах церковної служби. За свою роботу вони отримували певну дотацію, а після закінчення навчання від батьків горщик каші або гривню грішми. Рідше вчителями були «бакаляри», здебільшого молоді люди з незакінченою освітою, здобутою десь за кордоном, які в перспективі могли стати священиками. Дяки допомагали священикам при богослужінні, іноді були єдиними письменними людьми в дрібних селах і користалися з того, адже саме до них мали звертатися селяни для вирішення різних побутових проблем.

В колегіях курс поділявся на дві групи: «тривіум» (граматика, поетика, риторика) і «квадривіум» (математика, астрономія, музика, діалектика). Мовою навчання була латинська. Навчали також основам історії, географії, космографії, природознавства. Введення курсу теології (богослів'я) давало право на проголошення закладу академією. В 1580 р. за активного сприяння найбагатшого магната Речі Посполитої, найвидатнішого православного мецената доби князя К. Острозького в його фамільному маєтку Острозі на базі діючої раніше школи було засновано *Острозький греко-слов'яно-латинський колегіум*, що задумувався також як майбутня православна академія. Для цього К. Острозький зібрав групу високоосвічених фахівців, які стали основою педагогічного колективу. В Острозькій академії переважно навчали слов'яно-руською, грецькою та латинською мовами, тому називали її ще «тримовним ліцеєм». Заснування православного вищого освітнього закладу було лише одним із серії запланованих культурних заходів.

Першим ректором Острозької академії був відомий письменник, шляхтич з Поділля Герасим Смотрицький. Викладачами працювали відомі культурні діячі і письменники Дем'ян Наливайко (брат козацького повстанського гетьмана Северина Наливайка), Василь Суразький, Клірик Острозький, Христофор Філалет, та ін. Вони були активними членами *Острозького*

культурно-освітнього і літературного гуртка. На жаль, академія і гурток після смерті князя К. Острозького (1608) відчутно занепали.

Подальша розбудова православної освітньої системи пов'язана з діяльністю православних братств. У 1585 р. Львівське братство організувало свою школу. Братські школи мали в цілому демократичний характер, тут вчилися фактично представники всіх станів: міщан, козаків, дрібної шляхти, нижчого духівництва. Запозичуючи деякі елементи західноєвропейської системи освіти, такі як диспути, декламації, виставляння приурочених до церковних свят драматичних сцен на біблійні сюжети тощо, братчики намагалися надавати усім цим елементам українського культурного забарвлення. Учителі братських шкіл (*дидаскали*), студенти (*студеї*) і учні початкових класів (*бурсаки*) подорожували по містах і селах України, поширюючи знання і намагаючись заробити і влаштуватись. Предмети викладалися тогочасною українською мовою. Викладали слов'янську та грецьку мови, а також «вільні науки». Одним з учителів був майбутній «козацький» київський митрополит Іван (у чернецтві — Іов) Борецький.

У 1586 р. було складено дуже цікавий документ — «Порядок шкільний», в якому викладено педагогічні вимоги до учителя. Він мав бути «побожний, скромний, не гнівливий, не срамослов, не чародій, не сміхун, не байкар, не прихильний ересі, а підмога благочестя, що являє собою образ добра в усьому». Виховувати дітей він повинен так, щоб «не залишився винен ні за одного Богу Вседержителеві, і потім батькам їх, і йому самому». Для вчителя всі учні мали бути рівні, діти багатих і «сироти вбогі», і ті, що «по вулиці ходять поживи просити». Цей документ свідчить про високі вимоги, які ставились до вчителя у той час.

За аналогією із Львівською школою і під керівництвом її педагогів і вихованців виникають братські школи у Галичі, Луцьку, Вінниці, Немирові, та інших містах. Культурно-освітній і громадсько-політичний братський рух поступово поширюється із заходу на схід у стратегічному напрямку на давній Київ. Так, 1599 р. до Києво-Печерської лаври перебирається із Західної

України Є.Плетенецький, який закупив «припалу ю пилом» друкарню Балабанів. Ставши у Лаврі архімандритом, Плетенецький заснував для своєї друкарні паперову фабрику у Радомишлі й приступив до згуртування культурно-освітнього гуртка. У 1615 р. у Києві засновується братська школа. Першим її ректором був вихованець Львівської школи Іван Борецький, другим — Мелетій Смотрицький, третім — Касіян Сакович. Подібні до братських школи виникають і на Запоріжжі, адже з 1616 р. Військо Запорізьке низове стає колективним членом Київського братства.

Розвиток освіти стимулював появу перших навчальних підручників, які засвідчили доволі високий рівень навчально-методичної роботи в православних закладах освіти на українських землях. Року 1619 у друкарні Віленського братства вийшла *«Грамматика словенская» Мелетія Смотрицького*. За цим підручником до кінця XVIII ст.) навчалися мові учні українських, російських, білоруських, болгарських, сербських та інших православних шкіл. Велике значення мала також книга ученого-лінгвіста Памви Беринди *«Лексикон славено-росский и имен толкования»* (Київ, 1627). В цій книзі було перекладено зі слов'янської на тогочасну українську мову близько 7 тис. іменників з тлумаченнями.

У 1631 р. визначний культурний діяч, на той час архімандрит Києво-Печерської лаври, *Петро Могила* (1595–1647) заснував при лаврі нову школу за латинськими взірцями, яка вже 1632 р. була об'єднана з Київською братською школою. Так утворився *Києво-Могилянський колегіум*, що в майбутньому стане одним з центрів освіти та науки не тільки в Україні, але й усьому слов'янському світі.

Безпосередньо в Україні книгодрукування поширилося тільки у другій половині XVI ст. Початок йому поклав утікач з Москви *Іван Федорович* (Федоров), який змушений був покинути Московію через переслідування духівництва і бояр. У 1572 р. він прибув до Львова, де за гроші українських меценатів заснував друкарню з кириличним шрифтом. У 1574 р. тут побачив світ *«Апостол»* — перша друкована книга в Україні, яка призначалася для

церковно-богослужбового вжитку. У 1578 р. з друкарні Федоровича виходять «Азбука» і «Буквар», призначені вже саме для тогочасних початкових шкіл.

Князь К. Острозький задумав видати Біблію церковнослов'янською мовою, з тим, щоб нею можна було скористатися в полеміці з католиками. Церковнослов'янська мова мислилася такою ж традиційною мовою міжнародного спілкування, як і латинська мова у Західній Європі. Тому з 1580 р. І. Федорович працює в Острозі, де за рік виходить славнозвісна «*Острозька Біблія*» — перше повне друковане видання Біблії церковнослов'янською мовою. І. Федорович помер у Львові в 1583 р., а його друкарню викупило Львівське братство.

Окрім друкарні Федоровича в Україні швидко почали роботу також інші друкарні — Дерманська, Рахманівська, Стратинська, Крилоська, Кременецька на Волині, а дещо згодом — Київська Лаврська, Почаївська, Чернігівська та ін.

У розглядуваний період зароджується професійне театральне мистецтво. Воно виявляється в появі на рубежі XVI–XVII ст. справжніх віршованих *шкільних драм* з режисурою, декораціями і костюмами, де переважали релігійні та міфологічні сюжети, а акторами були учні братських шкіл та студенти колегій. Останні згадки про шкільні драми відносяться до 1630–1640-х рр. Формується також такий жанр театального мистецтва, як *комедія* у формі *інтермедій* на побутові теми, які виконувались в антрактах між актами поважної релігійної драми. Перші дві українські інтермедії, що дійшли до нашого часу, датуються 1619 р.

З XVII ст. починається історія українського *вертепу* — лялькової театральної вистави з різдвяним сюжетом. Вистави відбувались у двоповерховій дерев'яній скриньці, де на верхньому поверсі демонструвалася невеличка вистава на сюжет Євангелія від Луки, а на нижньому — різноманітні комічні сюжети з народного життя. Часто вертепні вистави обходилися без ляльок і скриньки: ролі виконувалися вживу, але актори неодмінно носили з собою макети «вертепу» (використовуваної як хлів печери, у якій прийшов на світ Ісус) і «зірки», яка показувала шлях до вертепу «халдейським волхвам».

Певний якісний стрибок розвитку пережила в Україні *музична культура*, основою якої залишалась усна народна пісенна творчість, представлена жанрами історичної пісні та думи. Тематика найдавніших дум тісно пов'язана з татаро-турецькими війнами: «Про азовських братів», «Про Марусю Богуславку», «Невільничий плач», «Про Олексія Поповича» тощо. Події розгортаються в Трапезунді, Кафі, згадуються Царгород, земля Орабська, Причорномор'я, землі між Богом (Південним Бугом) і Дністром. Переважають образи страждання, страдницьких плачів і неймовірної туги за рідною землею. Тексти й мелодії пісень і дум складали народні поети та композитори — кобзарі і бандуристи, які самі ж і виконували ці твори. Найпоширенішими народними інструментами були бандура, кобза, цимбали, скрипка, сопілка, дудка, в Карпатах — трембіта. Найпопулярнішими танцями були «козачок», «метелиця», «веснянка». З XVI ст. по багатьох українських містах виникли ремісничі цехи, що спеціалізувалися на виготовленні музичних інструментів.

Денний раціон пересічного українця складався з близько 0,6 кг хліба та 2,5 л пива. Іншими поширеними продуктами були каша, сир, яйця, у відповідну пору року фрукти. М'ясо їли рідко, як правило, на великі свята.. Солодощі були рідкістю, й навіть багата знать лише на свята могла дозволити собі вино. Найбідніші селяни і городяни ходили просто голодними. Через погані гігієнічні умови високою була дитяча смертність, а середня тривалість життя, з урахуванням останньої, не перевищувала 25–30 років. Підбиваючи загальний підсумок розвитку вітчизняної культури XVI — першої половини XVII ст., можна сказати, що вона той час *уже* не була «руською», однак *ще* не стала «українською».

Контрольні питання

1. Чому Литовському князівству вдалося порівняно легко захопити українські землі?
2. Що таке «литовська альтернатива» розвитку Східної Європи?
3. У чому були причини Люблінської унії?
4. Які причини утворення українського козацтва?

5. Назвіть умови прийняття у козаки.
6. Якою була структура Запорозької Січі?
7. Хто такі «військові служителі», якими були їх функції на Запорозькій Січі?
8. У чому феномен українського козацтва?
9. Що таке магдебурзьке право?
10. У чому були причини селянсько-козацьких повстань кінця XVI – 20-30 рр. XVII ст.?
11. Що зробив для зміцнення становлення українського козацтва П. Конашевич-Сагайдачний?
12. Чим займалися православні братства?
13. Які міста були основними осередками української культури у XVI – XVII ст.?
14. Які історичні процеси та соціокультурні тенденції впливали на розвиток української культури XVI — першої половини XVII ст.?
15. Які стилістичні зміни відбулись в архітектурі XVI — першої половини XVII ст.?
16. Які нові жанри з'явилися в українській літературі у ранній Новий час?
17. У яких формах відбувалась на українських землях освітня революція?
18. У яких напрямках розвивалась нова музична культура?

Тестові завдання №1

Варіант 1.

Завдання 1 – 25 мають по 4 варіанти відповідей. У кожному завданні – лише одна правильна відповідь. Оберіть правильну відповідь та позначте її відповідною літерою у клітинці.

Як називається найдавніша епоха в історії людства?

- А) бронзовий вік;
- Б) енеоліт;
- В) кам'яний вік;
- Г) середні віки.

На які періоди поділяється кам'яний вік?

А) палеозой, мезозой, кайнозой;

Б) палеоліт, мезоліт, неоліт;

В) фетишизм, анімізм, магія;

Г) крито-мікенський, архаїчний, класичний.

Який метал стародавні люди почали використовувати найпершим у своїй історії?

А) цинк;

Б) алюміній;

В) мідь;

Г) платину.

Яке з цих міст не належало до античних міст-держав Північного Причорномор'я?

А) Мелітополь;

Б) Тір;

В) Ольвія;

Г) Херсонес.

Яка з цих теорій пояснює походження слов'ян?

А) київська;

Б) автохтонна;

В) козацька;

Г) панславізму.

Як називався бог сонця і світла у стародавніх східних слов'ян?

А) Перун;

Б) Стрибог;

В) Ярило;

Г) Даждьбог.

Яке місто було центром Давньоруської держави?

А) Харків;

Б) Одеса;

В) Полтава;

Г) Київ.

Хто був першим князем Київської Русі?

А) Олег;

Б) Ігор;

В) Святослав;

Г) Володимир.

Коли було підписано перший міжнародний договір Київської Русі?

А) 860 р.;

Б) 907 р.;

В) 944 р.;

Г) 988 р.

Коли було здійснено хрещення Русі?

А) 980 р.;

Б) 988 р.;

В) 992 р.;

Г) 998 р.



Який князь здійснив хрещення Русі?

А) Олег;

Б) Ігор;

В) Святослав;

Г) Володимир.

Який з цих київських князів отримав прізвисько “Мудрий”?

А) Олег;

Б) Ігор;

В) Святослав;

Г) Ярослав.

Коли вперше згадується термін “Україна”?

А) 882 р.;

Б) 1015 р.;

В) 1125 р.;

Г) 1187 р.

Яка з цих земель не входила до складу Галицько-Волинського князівства?

А) Буковина;

Б) Поділля;

В) Холмщина;

Г) Закарпаття.

Як називалися невільні люди в період Київської Русі?

А) старці градські;

Б) нарочиті мужі;

В) холопи;

Г) смерди.



Хто створив слов’янську азбуку?

А) Володимир Мономах;

Б) Кирило і Мефодій;

В) Нестор Літописець;

Г) Алімпій.

Яка галузь економіки була провідною в період Київської Русі?

А) землеробство;

Б) металургія;

- В) бджільництво;
- Г) каменярство.

Яке князівство було найсильнішим в період феодального роздроблення на Південно-Західній Русі?

- А) Переяславське;
- Б) Галицько-Волинське;
- В) Чернігівське;
- Г) Сіверське.

Який кочовий народ встановив свою владу над Руссю, відому як «іго»?

- А) скіфи;
- Б) сармати;
- В) монголо-татари;
- Г) алани.

Що таке «ярлик»?

- А) данина;
- Б) гроші;
- В) грамота на князювання;
- Г) підрозділ війська.

Коли було укладено Городельську унію?

- А) 1362 р.;
- Б) 1387 р.;
- В) 1413 р.;
- Г) 1569 р.

Коли вперше в документах згадуються українські козаки?

- А) 1240 р.;
- Б) 1489 р.;
- В) 1591 р.;
- Г) 1615 р.

Яке місто було столицею Кримського улусу до середини XIV ст.?

- А) Крим-Солхат;
- Б) Бахчисарай;
- В) Кафа;
- Г) Гевлев.

Як називалася посада військового керівника Запорозької Січі?

- А) осавул;
- Б) полковник;
- В) начальник;
- Г) кошовий отаман.

Хто з козацьких ватажків вперше організував городові полки?

- А) Михайло Дорошенко;
- Б) Петро Сагайдачний;
- В) Самійло Кішка;
- Г) Павло Бут.

У завданнях 26 – 30 до кожного з 4 завдань, позначених буквами, оберіть правильний, на вашу думку, варіант відповіді, позначений цифрою. Запишіть у таблицю в тесті цифри обраних відповідей.

Встановіть відповідність між прізвищами історичних осіб та подіями, активними учасниками яких вони були.

Прізвища	Події
Володимир Великий Княгиня Ольга Ярослав Мудрий Володимир Мономах	А) перший міст через Дніпро Б) Софія Київська В) Податкова реформа Г) Хрещення Русі

27.

Прізвища	Події
Данило Галицький Ягайло Байда-Вишневецький Батухан	А) захоплення Києва Б) Кревська унія В) заснування Львова Г) заснування Запорозької Січі

28.

Прізвища	Події
Ю. Язловецький П. Сагайдачний С. Наливайко І. Федоров (Федорович)	А) захоплення Кафи Б) заснування реєстрового козацтва В) заснування першої в Україні друкарні Г) народно-козацьке повстання

29.

Поняття	визначення

1) уроки	А) місце збору данини
2) погости	Б) розмір данини
3) вервь	В) оголошення пропажі майна
4) заклик	Г) сільська територіальна община

30.

Поняття	визначення
1) купа) повністю безправні та залежні люди
2) ряд) позика
3) древляни) договір на виконання певних робіт
4) холопи) одне із східнослов'янських племен

У завданнях 31 – 35 розташуйте історичні події у правильній, на вашу думку, хронологічній послідовності. Запишіть букви, якими позначені події, у таблицю в тесті. Перша подія має відповідати цифрі 1 у таблиці, друга – цифрі 2 і т.д.

31 Встановіть хронологічну послідовність подій.

- А) Хрещення Русі;
- Б) Утворення Галицько-Волинської держави;
- В) Правління Ярослава Мудрого;
- Г) Захоплення Києва монголо-татарами.

1	2	3	4

- А) Утворення Запорозької Січі;
- Б) Битва на Калці;
- В) Люблінська унія;
- Г) Повстання під проводом С. Наливайка.

1	2	3	4

- А) Правління київського князя Святослава Хороброго;

- Б) Заснування митрополії у Києві;
- В) Заснування міста Києва;
- Г) Трипільська культура.

1	2	3	4

- А) Перша писемна згадка про Запорозьку Січ;
- Б) Перша писемна згадка про українських козаків;
- В) Перша писемна згадка про утворення реєстрового козацтва;
- Г) Перша писемна згадка терміну «козак».

1	2	3	4

35.

- А) Правління галицько-волинського князя Романа Мстиславовича;
- Б) «Оксамитове» литовське проникнення на Русь;
- В) Встановлення монголо-татарського іґа на Русі;
- Г) Побудова Десятинної церкви в Києві.

1	2	3	4

У завданнях 36 – 39 після слова «Відповідь» напишіть рік або прізвище, залежно від вимог завдання. Рік події записуйте цифрами, починаючи з лівої клітинки поля, а прізвище – друкованими великими літерами.

- 36 Прочитайте уривок з історичного джерела і дайте відповідь на питання.
 ...Слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші – деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і назвалися полочанами – од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї (річки) вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, (що) сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем – (словенами); і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами. І так розійшовся слов'янський народ...

Хто є автором цього документа?

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

- 37 Прочитайте уривок з історичного джерела і дайте відповідь на питання.
 «І до книг він мав нахил, читаючи їх часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо святе, і

списали вони багато книг. І придбав він книги, що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Отець бо його землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаємо, учення приймаючи книжне». Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989. – С. 90 – 91.

Про якого князя – любителя книг, йде мова в тексті?

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

38 Прочитайте факти біографії історичного діяча і напишіть його прізвище.

Родом з Галичини, з міста Самбора, навчався в найкращій тоді в Україні православній школі в м. Острозі. На початку XVII ст. діяв на Запорозькій Січі, де його обрали гетьманом. Прославився походами на турків і татар. В 1615 р. взяв турецьку фортецю Варну, в 1616 р. – Кафу, брав участь у битві під Хотиним 1621 р., де дістав смертельне поранення.

. Тема 4. Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої середини XVII ст.

§1. Причини, початок та основні події війни у 1648-1653 роках.

У середині XVII ст. українське населення знаходилося в тяжкому стані. Про незадоволення українського народу своїм становищем свідчить ціла низка повстань протягом 50 років, про які розповідалося на минулій лекції. Ці повстання закінчилися поразками, але причини, якими вони були викликані, залишалися, тому нова конфронтація з польською владою була неминучою.

Навесні 1648 р. в Україні почалося нове повстання, яке суттєво вплинуло на міжнародні відносини у Східній Європі, мало епохальне значення в історії українського народу, важливе – в історії Росії та Польщі.

Причини Національної революції та Визвольної війни:

1. політичні – безправ'я українського народу, тяжкий політичний гніт з боку Польщі, прагнення розширити і зміцнити права козацтва;
2. соціальні – посилення феодальної експлуатації з боку польських магнатів, шляхти та єврейських орендарів;
3. національні – прагнення українського народу звільнитися від гніту Польщі і польського панства, яке вважало українців людьми другого сорту; зберегти себе як народ, убезпечити від етнічних чисток і репресій;
4. релігійні – прагнення відстояти свою православну віру, захистити її від натиску католицизму та уніатства.

Завдання революції:

1. створення незалежної соборної української держави;
2. ліквідація польсько-шляхетського землеволодіння і заміна його, як основним, українським козацьким, встановлення нових виробничих відносин.

Ці завдання за своєю суттю були *революційними*. Визначальним було завоювання незалежності, оскільки лише таким шляхом можна було вирішити всі інші завдання: соціальні, економічні, національні та релігійні.

Революційний характер подій виявлявся у таких докорінних змінах у житті

українського суспільства в середині XVII ст. як:

- ліквідація влади польського короля, магнатів і шляхти на значній території України; заміна польської влади українською;
- революційні зміни у сфері власності: ліквідація польського магнатсько-шляхетського землеволодіння та заміна його козацьким; фактичне скасування кріпосного права та особисте звільнення сотень тисяч селян;
- становлення та формування Української національної держави;
- суттєві зрушення в релігійній сфері: фактична ліквідація на звільненій території панування католицької церкви та перехід до домінування православ'я;
- істотні зміни в ідеології та менталітеті українців: провідною стає ідея української державності, докорінно змінюється в бік зростання національна самосвідомість більшості українського народу;
- про революційний характер подій свідчать масштаби участі в них українського населення: не кількатисячні повстання, як у 20-30-х роках XVII ст., а абсолютна більшість українського народу.

Початок і основні події Національної революції та Визвольної війни тісно пов'язані з життям і діяльністю її керівника – Богдана-Зіновія Хмельницького. Б. Хмельницький народився 27 грудня 1595 р. в м. Чигирині у сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького, який був чигиринським підстаростою. Богдан здобув добру освіту – вчився спочатку в українській школі, потім – у польській єзуїтській школі на Львівщині, там навчився польської та латинської мов, а пізніше вивчив турецьку, татарську. Він брав участь у польсько-турецькій війні 1620-1621 рр., зокрема в битві під Цецорою, де загинув його батько, а сам Богдан потрапив у полон, де знаходився 2 роки. Після повернення він разом із запорожцями неодноразово ходив у 20-х рр. в морські походи на турецькі міста, став сотником, потім військовим писарем на Запоріжжі.

Про зовнішність і характер Богдана Хмельницького сучасник посол Венеціанської республіки Альберт Віміна, що бував в Україні, писав, що "на зріст він скоріше високий, ніж середній, широкий у костях, сильної будови.

Мова його і спосіб керування показують, що він має зрілий і проникливий розум ... У поведінці він м'який і простий і тим викликає до себе любов козаків, але, з другого боку, держить їх в дисципліні суворими карами".

Після ординації 1638 р. він знову чигиринський сотник, господарює у себе на хуторі Суботові. В 1646 р. його хутір пограбував польський шляхтич Чаплинський, при цьому побито малолітнього сина Б. Хмельницького. Спроби законним шляхом розв'язати конфлікт ні до чого не призвели. Більше того, Хмельницького ув'язнили. Він змушений був утікати на Запоріжжя, де його прихильники вигнали польський гарнізон і обрали його гетьманом. Так особиста доля Б. Хмельницького переплелася з долею його народу.

Основні періоди Національної революції та Визвольної війни:

1. *січень 1648 р. – серпень 1649 р.* – період перших великих перемог, революційних змін політичного і соціально-економічного характеру, найбільший розмах народної боротьби, визволення значної частини українських земель, що закріпив Зборівський договір;

2. *серпень 1649 р. – січень 1654 р.* – розбудова української національної козацької держави, продовження збройної боротьби;

3. *січень 1654 р. – липень 1657 р.* – вступ Московського царства у війну з Польщею, спільні воєнні дії України і Москви, входження України під протекторат Москви;

4. *липень 1657 р. – березень 1664 р.* – боротьба старшинських угруповань за владу, переплетіння громадянської війни з елементами визвольної боротьби проти Польщі і Москви, поділ України на Правобережну і Лівобережну частини з протилежними політичними орієнтаціями.

Прагнучи забезпечити тил та посилити своє військо, Хмельницький укладає угоду про союз з кримським ханом. На бік Хмельницького перейшли реєстрові козаки, які вбили пропольське настроєну старшину. Назустріч Хмельницькому вийшло два загони польських військ, які він вирішив розгромити частинами. Його війська зустрілися з авангардом польських військ під керівництвом сина коронного гетьмана С. Потоцького (10 тис. чол.) в урочищі Жовті Води. Бої

тривали з 19 квітня по 6 травня 1648 р. Польські війська були розгромлені. 3 тис. чол. потрапило в полон.

15-16 травня 1648 р. війська Хмельницького (15 тис. повсталих і 4 тис. татар) зустрілися з основним загоном польських військ (20 тис.) в районі Корсуня. Поляки знову були розгромлені. 8500 з них потрапило в полон, в тому числі обидва гетьмани: Потоцький і Калиновський. В цей же час (10 травня) помер польський король Владислав, що створило сприятливі умови розгортання повстання. Перемоги Хмельницького поставили Річ Посполиту на межу катастрофи. Польща опинилася одразу без короля і без війська. Країну роздирали магнатські чвари й ворожнеча партій та угруповань у боротьбі за владу. Все це створило сприятливі умови для піднесення національно-визвольної боротьби в Україні. Шляхта покидала маєтки на українських землях, відбувалося масове покозачення населення. За свідченням сучасника, "усе, що живо, піднялося в козацтво".

Спочатку Хмельницький не думав відділяти Україну від Польщі, вимагаючи збільшити реєстр до 12 тис., захистити православну віру, але подальші події привели до зміни його намірів. Своєю резиденцією Хмельницький зробив місто Чигирин, де почав формувати свою армію. На вересень 1648 р. було сформовано 35 полків чисельністю 80 тис. чол.

Повстання поширилося по всій Україні. Основною силою його було селянство, а ядром – козацтво. Хмельницького підтримали і взяли участь у повстанні всі верстви населення України, за винятком великих полонізованих українських магнатів та вищого православного духівництва.

Нова велика битва між повсталими і польським військом відбулася 11-13 вересня 1648 р. біля м. Пилявці (нині Хмельницька обл.). Польське військо нараховувало близько 50 тис. чол., а також декілька десятків тисяч слуг. У Хмельницького було разом з татарами 85 тис. чол. Поляки зазнали нищівної поразки. Повстанцям дісталися величезні трофеї і 80 гармат, на 10 млн. злотих усякого добра, багато оздоблені карети, золотий та срібний посуд, 120 тис. возів з кіньми.

Наприкінці грудня 1648 р. Б.Хмельницький на чолі повстанського війська тріумфально вступив до Києва. Його зустрічали як "українського Мойсея", що "визволив народ від польського рабства". В урочистій зустрічі гетьмана брали участь єрусалимський патріарх Паїсій, митрополит С. Косов, послы Молдавії, Туреччини, Трансільванії, Волощини, українські козаки, селяни та міщани. Саме у Києві Б. Хмельницький вперше висловив польським послам свою державницьку програму: "Визволю я з лядської неволі народ руський увесь ... по Львів, Холм і Галич".

Між тим польська сторона, використавши умови перемир'я не для конструктивного діалогу з українцями, а для збирання сил, вже у травні 1649 р. розпочала масовий наступ на українські землі. Річ Посполита готувала комбінований удар, який мали здійснити три потужні збройні формування на чолі з королем Яном Казимиром, Яремою Вишневецьким та литовським гетьманом Янушем Радзивілом.

Проте литовська армія не змогла подолати протидію білоруських повстанців, яким Хмельницький відправив на допомогу козацькі загони. У скрутну ситуацію потрапив і Я.Вишневецький, військо якого Хмельницький оточив під Збаражем. Коли ж польський король вирушив на допомогу оточеним, гетьман швидким маневром не тільки зупинив наступ поляків, а й примусив їх поспіхом будувати табір для оборони.

Бойові дії продовжилися у 1649 р. 5-6 серпня в битві під Зборовом (нині Тернопільська обл.) Хмельницький завдав відчутних втрат польській армії, але її врятував від розгрому татарський хан, який не хотів посилення України, чому, без сумніву, сприяла б нова перемога Хмельницького. Хан пішов на таємні переговори з королем, отримав багаті дарунки і змусив Хмельницького укласти з королем договір.

Зборівський мирний договір, який отримав офіційну назву - "Декларація ласки його королівської милості Війську Запорозькому на пункти супліки данної" - був укладений 18 серпня 1649 р.

Договір формально підтверджував козацькі права і привілеї, а всім учасникам повстання оголошувалась амністія. Відповідно до його умов козацький реєстр збільшувався до 40 тис. чол., але всі хто не ввійшов до цього розширеного реєстру, поверталися до свого попереднього стану - міщанського чи селянського. Магнатам і шляхті православного та католицького віросповідання поверталися конфісковані раніше володіння. Під козацьке управління на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким переходили воєводства Київське, Брацлавське й Чернігівське. Проте території шести козацьких полків (Барського, Зв'ягельського, Любартівського, Миропільського, Остропільського й Подністровського) втрачалися. На козацькій території панування польської шляхти обмежувалось. Влада тут належала гетьманові з резиденцією в м. Чигирині і козацькій старшині. Державні посади в цих воєводствах мали право обіймати лише особи православної віри. Заборонялося мешкати в цій області євреям та єзуїтам. Підрозділам коронного польського війська не дозволялося перебувати сюди і розташовуватись тут на постій.

Ряд пунктів стосувалися релігійних проблем. Католицька і православна шляхта зрівнювалася у правах, а православний київський митрополит мав увійти до польського сенату. Питання про церковну унію, церковні права й маєтності мало бути розв'язане на найближчому сеймі.

У січні 1650 р. польський сейм в дуже загальних виразах затвердив статті Зборівського мирного договору. Але виконувати їх Польща не збиралася. Так, православний митрополит не одержав обіцяного місця в сенаті, бо цьому рішуче спротивилося католицьке духовенство. Справу ліквідації уніатської церкви в Україні було відкладено "до майбутнього сейму". Польські політичні кола не хотіли примиритися з думкою про самостійне існування козацької України.

Не задовольняли умови Зборівського договору і частину українського народу. Реконструкція дореволюційних соціально-економічних відносин в Україні, повернення польської шляхти до своїх маєтків та відновлення панщини, викликало невдоволення широких селянських мас. У багатьох місцях

виникали селянські повстання проти польських панів, які намагалися повернутися до своїх володінь. А у лютому - березні 1650 р. на Запоріжжі навіть відбувся збройний виступ проти гетьманської адміністрації. Низові козаки проголосили своїм гетьманом Худолія, що змусило Хмельницького силою придушити повстання, а свого суперника - скарати на смерть.

Статті Зборівського мирного договору не могли задовольнити також керівників української політики на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким. Замість повного звільнення всього українського народу й створення своєї власної держави довелося формально задовольнитися національно-територіальною автономією. Тому не дивно, що Б. Хмельницький розглядав Зборівський договір лиш як тимчасовий. Нові бої були неминучими.

18 червня 1651 р. польське військо (150 тис. чол.) і повстанці (100 тис. + 50 тис. татар) зійшлися біля м. Берестечка на Волині. Спочатку події розгорталися вдало для козаків, але 20 червня татари не витримали артилерійського обстрілу і почали тікати, захопивши з собою Хмельницького, який намагався їх зупинити. Повстанці опинилися в тяжкому становищі – позиційному і психологічному. І. Богуну вдалося вивести частину війська з оточення, але поразка і втрати були великими. Полягло близько 30 тис. чоловік. Польські і литовські війська зайняли значну частину України разом з Києвом. Але населення не припинило опору. Тому обидві сторони погодилися на переговори.

18 вересня 1651 р. було підписано Білоцерківський договір. Реєстр зменшувався до 20 тис. чол. Реєстрові могли жити лише на Київщині. Гетьмана позбавляли права вступати в міжнародні відносини. Селяни повинні були повернутись до панів.

Бойові дії продовжувались і в наступному році. 22-23 травня 1652 р. Б. Хмельницький у битві біля гори Батіг (нині с. Четвертинівка Вінницької обл.) розгромив 20-тисячне польське військо. Близько 15 тис. поляків загинуло. Це була найблискучіша перемога Хмельницького.

До видатних полководців Визвольної війни належали Максим Кривоніс

(Перебийніс), Іван Богун, Іван Золотаренко та багато інших, які висунулись під час багаторічних військових дій. У 1648 р. Максим Кривоніс був першим полковником (фактично заступником гетьмана) і зіграв велику роль у битвах під Жовтими Водами, Корсунем, звільненні Чернігівщини, Поділля. Кривоніс помер від хвороби у листопаді 1648 р. під час облоги міста Замостя.

Після смерті М.Кривоноса першим полковником стає Іван Богун. Він походив з дрібної української шляхти, брав участь у повстанні 1637-1638 рр. Під час Визвольної війни – кальницький, потім вінницький полковник. Відзначився в битвах під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, в боях під Винницею весною 1651 р.; особливо важливу роль Богун зіграв в битві під Берестечком, коли йому вдалося вивести з оточення значну частину козаків. І. Богун був одним з найпопулярніших прибічників ідеї незалежності України. Його розстріляли поляки у лютому 1664 р. біля міста Новгород-Сіверського.

Іван Золотаренко походив з давнього козацького роду. У 1653-1655 рр. був ніжинським полковником. Брав активну участь в боях в Білорусії, де захопив біля 200 міст, замків та містечок, набув величезної популярності, допоміг російським військам завоювати Смоленськ, був призначений наказним гетьманом – командуючим військами, які діяли в білоруському напрямі. Його вбили пострілом із засідки в 1656 р.

Восени 1653 р. головне польське військо зосереджується під Жванцем (нині Хмельницька обл.). Його оточили полки Хмельницького і татари. Поляки дуже потерпали від холоду, голоду і хвороб і були напередодні поразки, але знову їх врятував хан, який уклав з королем таємну угоду, за якою останній повинен був заплатити татарам 100 тис. червінців і дозволяв їм 40 днів брати ясир на Волині. Відносини з Україною повинні були регулюватися умовами Зборівської угоди.

§2. Формування української національної держави.

Військові перемоги Б. Хмельницького призвели до суттєвих змін у

політичному становищі на Україні. На звільненій території ліквідовувались органи державної влади Речі Посполитої і почала утворюватись нова політична система, формувалась українська національна держава. Піднесення національно-визвольного руху, завдання ведення тривалої і широкомасштабної війни, необхідність управління великою масою людей, значний розмір звільненої території і міжнародні справи – все це вимагало створення нового ефективного військово-адміністративного апарату, здатного організувати повсталих і досягти поставленої мети.

Зразком для політичного устрою всієї України був устрій Запорізької Січі. Формування української держави відбувалося в умовах війни, тому для виконання державних функцій використовувалась перевірена на практиці військово-адміністративна, полково-сотенна організація козацтва. Правове оформлення українська державність отримала у Зборівському (1649 р.) та Білоцерківському (1651 р.) договорах Б. Хмельницького з Польщею. Українське населення визнавало саме ці органи публічної влади, які були створені Б. Хмельницьким, і сприяло їх діяльності.

Вся територія оголошувалася власністю Війська Запорізького. Населення розділялося на декілька станів, що мали своє самоврядування, але всі разом підпорядковувалися гетьманському уряду: селяни (виконували господарську повинність, тобто були підданими власника землі, але мали свою управу і свій суд – так званий копний суд); міщани, що розділялися на тих, хто мав магдебурзьке право, (а значить мав свій магістрат і суд), і тих, що не мали (знаходилися під козацькою, тобто державною юрисдикцією); духовенство, що мало власне самоврядування і суд, і шляхта, що, у принципі, злилася зі старшинським козацьким прошарком. Влада належала військовому стану – козакам, що в мирний час ставали хліборобами і землевласниками, іноді займалися промислами, а виходить, входили в територіальні одиниці (сотня, полк), кожна з яких мала своє самоврядування і суд, але строго підпорядковувалася вищому органу. Вся система була виборною: селяни обирали своїх старших і членів копного суду, так само робили міщани і козаки.

Духівництво також обиралося, зокрема, священники приходів. Обиралися сотники, полковники і гетьман, але генеральна старшина формувалася гетьманом. Посполитий (селянин або міщанин) міг перейти в козаки і навпаки, козаки в посполиті.

Адміністративна система складалася з декількох ланок. Центральне місце в системі органів нової влади займав гетьман, яким з 1648 р. був Б. Хмельницький. Йому належала вища військова, законодавча, виконавча і судова влада. Найважливіші військово-політичні питання мала розв'язувати військова рада, в якій могло брати участь все військо. Проте вона збиралася рідко. В зв'язку з тим, що чисельність війська досягла 200 тис. чол., у раді, як правило, брали участь ті військові частини, які знаходилися поряд, – інші полки надсилали своїх представників.

Більш дієвим і постійним органом влади була рада генеральної старшини. До неї входили: обозний, 2 осаули, 2 судді, генеральний писар; пізніше – також генеральні хорунжий, бунчужний і підскарбій. Старшинська рада могла бути вузькою або більш широкою: генеральної старшини, генеральної старшини з полковниками, ще ширше – із сотниками. Раду генеральної старшини скликав гетьман перед кожною військовою радою, а також при необхідності вирішити складні питання.

Вся територія України поділялась на полки, кількість яких в залежності від обставин змінювалась (у 1648 р. – 40, у 1649 р. – 16, у 1650 р. – 20). На чолі полку стояв призначений гетьманом або обраний полковою радою полковник. Йому належала вся повнота влади на території полку. З полковником військові й адміністративні функції здійснювала також полкова старшина: полковий писар, обозний, суддя, осаул і т.п. Полки ділилися на сотні на чолі з сотником і аналогічною полковій старшиною. В полку могло бути до 20 сотень. Сотні ділились на курені (по 20-30 козаків у кожному) на чолі з курінним отаманом. У містах і селах управління здійснювали отамани, а в тих, що мали магдебургське право, – магістри на чолі з війтами, ратуші.

Полково-сотенний устрій української держави був унікальним явищем в

світовому державному будівництві, притаманним лише Україні. Особливістю його було те, що він означав здійснення не лише військової влади, але й адміністративної і судової. Другою особливістю була виборність органів влади, значна роль колегіальних установ, чого не було тоді в Європі. Державний лад України того часу був прогресивнішим, ніж у інших країнах.

Успіхи у Визвольній війні призвели і до суттєвих змін у соціально-економічній ситуації на Україні. Вигнання польської шляхти фактично означало і позбавлення її землеволодіння, – тому земля переходила в руки селян і козаків. Значно зміцнила свої економічні позиції козацька старшина. Зміни відбулися і в соціальній структурі українського суспільства. Вплив козацтва як соціального стану, його чисельність значно зросли. Вільніше стали себе почувати селяни і міщани, хоча багаторічні безперервні бої, розруха, людські та матеріальні втрати виснажували народ.

Апарат державної влади і управління, що формувався, потребував матеріального забезпечення. Оскільки стара фінансова система була зруйнована, а нова тільки створювалася, види податків і способи їх стягування не були точно визначені. Хоч гетьман у принципі й виступав проти "стації" (податок на утримання війська), на практиці вона зберігалася, щоправда, в дещо зміненій формі. Продовжувала існувати й "подимщина" - заздалегідь визначений податок від диму (двору), землі. Зберігався податок на різні промисли (млини, гуральні тощо). Крім того, міщани сплачували ще й внутрішнє мито за право торгувати. З тих, хто виробляв спиртні напої, стягувалася так звана "показенщина". Ці та інші податки мали стягуватися лише із міщан і селян. Козаки (та частина населення, яка знаходилася у збройних силах) звільнялися від податків. Фактично усі податки, які до 1648 р. Україна віддавала до скарбниці короля, тепер надходили до військової скарбниці. За деякими даними (на жовтень 1650 р.) Б. Хмельницький отримав 5 млн. злотих прибутку.

Фінансову сферу держави гетьман спочатку контролював особисто, а з 1654 р. була введена посада генерального підскарбія, який відав державною

скарбницею, прибутками та витратами державних коштів. Він же керував збором податків, встановлював мита, стояв на чолі генеральної військової канцелярії. Місцевими фінансами керували полкові і сотенні "уряди". У містах, де були органи місцевого самоврядування, податки, як правило, збирали на місцеві потреби з торгів, перевозів, "хлібів усяких", воскобоєнь, від продажу напоїв, за користування торговими рядами, крамницями, із заїжджих дворів тощо, але частину зібраних грошей передавали і до військового скарбу.

Зростаючі потреби в грошах вимагали впорядкування монетної системи. Наявна кількість грошей, що була в обігу, не задовольняла ці потреби. У зв'язку з цим Б. Хмельницький вжив, з одного боку, енергійних заходів щодо нагромадження в країні золотої і срібної монети, обклавши високими митами вивіз благородних металів: "Так же хто би провадил з землі нашої золото, сrebro, каміне дороге, перла, і із тих товаров од ста таляров - по золотих п'ят", а з другого - зробив спробу ввести власну грошову систему. У листопаді 1649 р. за його розпорядженням у Чигирині розпочалося карбування монети. На одному її боці був меч, а на другому - ім'я "Богдан".

Напередодні і в ході Національної революції було сформульовано декілька концепцій можливого державно-політичного устрою України:

1. концепція «ягеллонського легітимізму», тобто збереження України в складі Польщі, але на правах автономії;
2. москвофільська – орієнтація на Москву, московський протекторат над Україною;
3. протурецька – орієнтація на Туреччину, її протекторат над Україною;
4. утворення незалежної Української козацької держави.

В політичному розвитку України йшла боротьба двох основних тенденцій: демократично-охлакратичної та монархічної (гетьманської). Автором і головним прибічником ідеї українського монархізму був сам Б. Хмельницький, який прагнув до самодержавної влади на Україні.

Нова українська держава створювалась на основі ідеології української *козацької державності*, де провідною верствою населення повинно було стати

козацтво. Вже у 1649 р. Б. Хмельницький висуває ідею створення незалежної, соборної (об'єднаної) козацької України в етнічних межах. Він справедливо вважає цю державу спадкоємицею Київської Русі. Державу Б. Хмельницького можна кваліфікувати як аристократичну республіку. У 1650 р. її територія сягала 200 тис. км², а населення – 1,5 млн. осіб. Проте слід відзначити, що територія України не була стабільною внаслідок майже перманентної війни.

Б. Хмельницький проводив активну зовнішню політику, Він розумів, що сама Україна навряд чи зможе звільнитися від польського панування, тому уже з 1648 р. цілеспрямовано шукав союзників. Йому вдалося укласти військовий союз з Кримським ханством, і татари брали участь у всіх найважливіших битвах з польським військом (правда, їх роль у цьому, як показано вище, була неоднозначною). Вів Хмельницький переговори і з Туреччиною про можливу її участь у війні проти Польщі. Султан пропонував перейти в його підданство, але Хмельницький не погодився. Прагнучи ізолювати Польщу, він налагоджував відносини з Валахією, Молдавією, Семиградям (Трансільванією), Швецією. Активно велись переговори про співробітництво (з 1648 р.) з Московським царством. Було встановлено дипломатичні зв'язки з Австрією, Англією, Венецією, Персією. Це свідчить про те, що Україна стає суб'єктом міжнародних відносин, суб'єктом міжнародного права.

Велику зацікавленість виявив Б. Хмельницький до молдавських справ, здійснивши на її територію декілька походів. У серпні 1650 р. українські і татарські війська вступили до Молдови і захопили її столицю Ясси, оскільки господар (князь) Молдови Василь Лупул підтримував зв'язки з польськими магнатами. Лупул змушений був відмовитися від союзу з Польщею, сплатити переможцям контрибуцію і пообіцяв віддати свою дочку Розанду за сина Хмельницького Тимоша. Таким чином, Хмельницький забезпечив свій тил і на деякий час отримав нового союзника.

В 1653 р. відбувся новий молдавський похід, який очолив Тиміш Хмельницький. Його здійснили на прохання В. Лупула, на якого напали сусіди. Спочатку Тиміш діяв успішно і повернув престол своєму тестеві, але потім

зазнав поразки і помер від рани 6 вересня 1653 р. Цей факт мав суттєве значення для подальшого розгортання подій на Україні.

§3.Переяславська Рада 8 січня 1654 року.

Перебіг війни з Польщею, незважаючи на значні успіхи і перемоги українського війська, все більше переконував Б. Хмельницького і старшину в тому, що самим їм не звільнитися від польського панування. Польща могла б продовжувати війну, великі людські та матеріальні втрати знесли український народ. Проте припиняти боротьбу він не збирався. І в той же час її продовження один на один з Польщею фактично означало б війну на самознищення. Мова йшла про існування всього народу. Тому Б. Хмельницький активно шукав сильних союзників. В 1650-1651 рр. йшли переговори про можливий перехід «під руку» турецького султана. Останній навіть оголосив, що Хмельницький є його васалом, але цей проект не здійснився, оскільки турки активно в справі війни не включалися, «дозволяючи» це робити татарам, які були союзником ненадійним. До того ж значним бар'єром була релігійна несумісність мусульман і християн, давня ворожнеча з-за жорстоких нападів татар на українські землі. Тому Б. Хмельницький вирішив обрати «менше зло», звертаючись з проханням про допомогу до Москви. Московському царству була вигідною така пропозиція, з точки зору його геополітичних інтересів: вона давала вихід до Чорного моря, ослаблювала давніх суперників – Кримське ханство, Литву та Польщу.

1 жовтня 1653 р. Земський Собор в Москві прийняв рішення, щоб «гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорізьке з містами і землями взяти під государеву руку». 31 грудня 1653 р. Москва оголосила війну Польщі, а московські послы прибули до Переяслава.

8 січня 1654 р. в Переяславі відбулася генеральна військова рада, на яку прибули представники від полків та різних верств населення України (міщани, селяни, духовенство). На раді були присутніми 12 полковників та 5 генеральних старшин на чолі з гетьманом. Не прибули на раду 5 полковників, митрополит С.

Косів. Не було на раді представників від Белзького, Волинського, Подільського і Руського воєводств, в яких проживало більше третини населення тогочасної України. Учасниками ради були близько 300 осіб.

Б. Хмельницький запропонував, щоб вони обрали собі одного государя з чотирьох: турецького султана, кримського хана, польського короля або московського царя, тобто його пропозиція не була безальтернативною. Охарактеризувавши кожного, Б. Хмельницький висловився за московського царя, зазначивши, що він однієї віри з українцями. Учасники ради підтримали думку Хмельницького.

Проте після цього виник конфлікт між царськими послами і козацькою старшиною. Присягаючи царю, старшина вимагала, щоб і послы присягнули від імені царя, що будуть зберігати вольності козацькі, не видаватимуть їх Польщі. Але послы відмовилися, пояснюючи, що цар – самодержець і нікому не присягає. Як показали наступні події, недаремне московські царські послы не хотіли присягати!

Присяга населення України, яке знаходилось під владою Б. Хмельницького, відбувалася у січні-лютому 1654 р. у 177 містах і містечках. Всього у книгах присяги записано 127338 чол. В цілому народ віднісся до присяги схвально. Але відмовилися від присяги Уманський та Брацлавський полки, найвидатніші на той час полковники Іван Богун та Іван Сірко, київський митрополит Косів. У полках Полтавському та Кропив'янському московських представників побили киями. У ряді випадків присягу примушували складати. Так, силою до присяги був приведений Київ. Кияни не хотіли йти до церкви, а їх туди заганяли. Під час присяги люди не називалися своїми іменами, щоб зробити свій підпис недійсним, а після складання присяги дуже її ляли. При «агітації» за присягу не обходилося без залякувань чи, навпаки, обіцянок усіляких благ (грошей, сукна) з боку московських представників. Тих, хто відмовлявся складати присягу, погрожували вислати за «зборівську лінію», тобто на землі, що були під контролем Польщідержави частково обмежувався у міжнародній та фінансових сферах..

Документально рішення Переяславської ради була закріплено так званими «Статтями Богдана Хмельницького» або «Березневими статтями» (затвержені царем і Боярською думою в березні 1654 р.). Це був договір між Україною і Московським царством. Москва зобов'язувалася вступити у війну проти Польщі. Україна переходила «під руку» московського царя як самостійна держава – зі своїм главою (гетьманом), своїм політичним устроєм, територією. Реєстр устанавлювався в 60 тис. чол., козаки могли жити і судитись за своїми законами. Гетьман міг вступати у міжнародні відносини з іншими державами, крім Польщі і Туреччини. Гетьмана мало обирати військо і лише повідомляти про це царя. Збір податків залишався за українськими урядовцями, але вони повинні були передавати частину їх московським. Таким чином, суверенітет Української

Водночас під час підписання Березневих статей і Переяславського договору з боку гетьманського уряду були допущені певні прорахунки, що зіграли потім негативну роль у стосунках між Москвою й Україною. Москва скористалася тим, що в умовах договору чітко не визначалася форма відносин між Україною і Москвою; московський уряд не присягнув у тому, що він буде виконувати свої зобов'язання; Б. Хмельницькому варто було б обмежитися особистою присягою, а не дозволяти присягати всьому народу; помилкою був і дозвіл мати російських воєвод в українських містах, а також збір податків на користь царя в Україні.

Таким чином, Переяславський договір:

- 1) констатував відділення України від Речі Посполитої;
- 2) означав міжнародно-правове визнання Української держави;
- 3) засвідчив внутріполітичний суверенітет Української держави, зберігав її основні політичні інститути;
- 4) суттєво змінював геополітичну ситуацію у Східній Європі, посилював позиції України у боротьбі з Польщею, зміцнював вплив Москви у цьому регіоні.

Переяславський договір розпочав нову добу в відносинах між Україною і

Московщиною. Москва з самого початку намагалася обмежити права України і згодом планувала перетворити її в звичайну провінцію.

Існують різні наукові оцінки договору 1654 р. щодо відносин між Москвою і Україною. Зокрема вони розцінювались як: 1) персональна унія; 2) васалітет; 3) тимчасовий військовий союз; 4) возз'єднання; 5) приєднання; 6) реальна унія; 7) неповна інкорпорація; 8) протекторат; 9) конфедерація.

Зараз найпоширенішими є думки про те, що це були тимчасовий військово-політичний союз або протекторат.

Рішення Б. Хмельницького про перехід «під руку» московського царя було вимушеним кроком, напевне не розрахованим на «вічну» перспективу. В тих умовах кращого варіанту, скоріш за все не було.

§4. Завершальні періоди Визвольної війни. Поділ України

Входження України під протекторат Москви суттєво змінило геополітичну ситуацію у Східній Європі, викликало негативну реакцію з боку Польщі, Туреччини, Кримського ханства. Польський король звернувся до українського народу з закликом повернутись у його підданство, але безрезультатно.

Навесні 1654 р. у війну з Польщею вступила Москва, але віддавала перевагу бойовим діям в Білорусії, намагаючись зайняти її територію і, очевидно, вважаючи, що Україна вже й так знаходиться у її підданстві. Тут воювали й українські війська. У 1654 р. московські війська на території України участі в боях не брали. Місцевому населенню і козакам довелося самим оборонятись. Особливо героїчною була оборона Буші у жовтні 1654 р. на Поділлі на чолі з полковником Гречкою.

Перша велика битва з участю московських військ відбулася у січні 1655 р. під Охматовим на Черкащині («Дрижапільська битва»). Сторони зазнали значних втрат, але ніхто не переміг. Пізніше союзні війська визволили Поділля, частину Галичини, але напад татар, які стали союзниками Польщі, змусив їх відійти. На Польщу напала Швеція і окупувала значну частину її території. Зі

Швецією почала війну і Москва. Скориставшись цим, поляки запропонували Москві перемир'я, яке було підписане у вересні 1656 р. у м. Вільно. Воєнні дії припинилися, обидві країни обіцяли не вступати в переговори про мир із Швецією. Поляки обіцяли московському царю, що після смерті їх короля Яна-Казимира його (царя) оберуть польським королем. Довго довелось царю цього чекати, бо Ян-Казимир помер аж у 1668 р. Українські послы до участі в переговорах навіть не були допущені. Фактично це була зрада Москвою свого союзника. Україна знову опинилася сам на сам із Польщею.

Б. Хмельницький розпочинає активний пошук нових союзників. Йому вдається домовитися про спільні дії зі шведським королем та семиградським (угорським) князем. В Польщу посилають експедиційний корпус на чолі з полковником А. Ждановичем. Союзникам вдалося взяти Краків і Варшаву, і здавалося, що Польща на порозі краху, але допомога австрійців і чвари серед союзників врятували її. Семиградські війська капітулювали, а українські відступили на свою територію.

В цей час Б. Хмельницький вже тяжко хворів, 27 липня 1657 року він помер і був похований в Іллінській церкві на своєму хуторі Суботові.

Богдан Хмельницький – найвидатніший політичний діяч в історії України. Йому належить заслуга організації української незалежної держави, він протягом 10 років очолював Визвольну війну українського народу. Б. Хмельницький – видатний полководець і дипломат. Він помер і справа визволення України до кінця не була вирішеною. Ще за його життя гетьманом формально обрали його сина Юрія, якому було лише 16 років, але згодом він відмовився від булави.

Гетьманом обирають Івана Виговського, який при Богдані був генеральним писарем. У цей час починається боротьба старшинських угруповань за владу, що негативно позначилося на стані всієї України. Виговський знову вирішив орієнтуватись на Польщу, проти чого виступила промосковська партія серед старшини та значна частина селянства. Цей рух очолили полтавський полковник М. Пушкар та кошовий отаман Барабаш. У боротьбі переміг

Виговський; його супротивники, а разом з ними ще 50 тис. чол. загинули.

У вересні 1658 р. Виговський у м. Гадячі уклав з польськими представниками угоду, за якою Україна розривала відносини з Москвою і поверталась до складу Польщі. Три воєводства – Київське, Чернігівське і Брацлавське – мали утворити Велике князівство Руське, яке повинно було об'єднатися з Польщею і Литвою на рівних правах у триєдину державу. Законодавча влада мала належати Раді у складі послів з усієї України, виконавча – довічно обраному гетьману. Передбачалось створення свого уряду, суду, скарбниці, грошей, війська в 40 тис. чол. Привілеї надавали старшині, яка могла отримувати шляхетство (по 100 козаків з кожного полку щорічно). У проекті йшлося про ліквідацію унії, зрівняння православної церкви з католицькою, право вищим ієрархам українського православ'я засідати в сенаті. Усі найвищі урядовці мали бути з українців. Це був дуже цікавий проект, який мав більше прилучити Україну до Європи, проте він фактично позбавляв її незалежності.

Московський уряд, стурбований Гадяцькою угодою, направляє на Україну 150-тисячну армію. Вирішальна битва між українсько-татарськими та московськими військами відбулася 28-29 червня 1659 р. під Конотопом. Московське військо було повністю розгромлене. 30000 московітів полягло на полі бою. «У жалібному одязі цар Олексій Михайлович вийшов до народу, і жах охопив Москву», – так писав про цю подію російський історик С. Соловйов.

Але Виговському не вдалося скористатися плодами своєї перемоги. Опозиція проти нього зростала, промосковська партія міцніла, висуваючи на противагу Виговському гетьманом Юрія Хмельницького. Виговський у жовтні 1659 р. змушений був відмовитись від гетьманства.

Гетьманом обирають Юрія Хмельницького (1659-1662 рр.) – людину слабовільну і безталанну. Москва підписує з ним нові Переяславські статті, за якими гетьману забороняється мати зовнішньополітичні відносини. Збільшувалась кількість царських військових залог у містах України. Так

Москва хотіла убезпечити себе і тісніше прив'язати Україну.

Війна з Польщею продовжувалась. Під Чудновим на Житомирщині у 1660 р. російська армія Шереметьєва зазнала поразки. У вересні 1660 р. Ю. Хмельницький уклав з польськими представниками Слободищенський трактат (від назви села на Житомирщині), за яким Україна поверталась під владу Польщі на умовах Гадяцької угоди без центрального пункту про Руське князівство. Юрій Хмельницький разом з поляками вів бойові дії проти московських військ і тих козаків, які були не згодні з його політикою. До речі, їх очолював рідний дядько Юрія (брат його матері) переяславський полковник Яким Сомко. Сомко у битві під Каневом розгромив Юрія, незадоволення яким все зростало. В кінці 1662 р. Юрій відмовився від гетьманства, передавши булаву своєму родичеві (одруженому на його сестрі) Павлові Тетері (1663-1665 рр.).

На Лівобережній Україні владу Тетері не визнавали. Тут теж почалася боротьба за владу. На гетьманську булаву претендували полковник Яким Сомко (брат першої дружини Б. Хмельницького), полковник Василь Золотаренко (брат третьої дружини Б. Хмельницького), кошовий отаман Іван Брюховецький (колишній джура – ад'ютант Б. Хмельницького). В червні 1663 р. на чорній раді в Ніжині («чорній» тому, що в ній брали участь не лише козаки, а й селяни і міщани – чернь) завдяки соціальній демагогії і підтримці московських воєвод гетьманом обрали І. Брюховецького, який незабаром стратив своїх суперників.

Таким чином, відбувся поділ України на дві частини: Правобережну, де гетьманом був орієнтований на Польщу П. Тетеря, і Лівобережну, де гетьманом став представник промосковської орієнтації І. Брюховецький. Частина України звільнялася від Польщі і мала своє управління. На довгий час Україна виявилася розчленованою. Це були основні результати Визвольної війни. Офіційно це було закріплено у січні 1667 р., коли у с. Андрусово близько Смоленська Польща і Москва підписали перемир'я на 13,5 років. У складі Московського царства залишалась Лівобережна Україна і Київ. Запорозька Січ

переходила під спільне управління Москви і Польщі. Підписанням Андрусівського перемир'я, своєю згодою на розчленування України царський уряд порушив свої зобов'язання про захист України, зафіксовані Переяславською угодою 1654 р. Це був компроміс між двома монархіями (Польщею і Московією) за рахунок поділу України. Для України це мало негативне значення, оскільки розділяло український народ, ускладнювало його консолідацію, обмежувало можливості політичного розвитку, гальмувало поступ культури.

Наслідки і значення Національної революції та Визвольної війни:

- у ході визвольних змагань не вдалося звільнити всю Україну від польського панування, проте була створена автономна національна українська держава, відновлено традицію державотворення українського народу;
- українському народу вдалося зберегти свою етнічну самобутність, свою мову, культуру, звичаї, врятуватися від геноциду;
- у процесі боротьби з іноземними поневолючами було сформульовано національну ідею українського народу – ідею незалежності, свободи і побудови власної держави;
- сформувалася українська політична еліта;
- тяжкими були демографічні наслідки Визвольної війни: втрати населення від епідемій, голоду, міграцій склали 2,5-3 млн. осіб (з 5 млн. етнічних українців Речі Посполитої);
- одним з наслідків війни була політична диференціація і поляризація української старшини (пропольські, промосковські, протурецькі угруповання);
- наслідком війни було спустошення і знелюднення Правобережжя і колонізація Слобожанщини;
- у результаті визвольних змагань за державою закріплюється назва «Україна».

Контрольні питання:

1. Назвіть основні причини Національної революції та Визвольної війни українського народу середини XVII ст.

2. Якими були характерні риси Української козацької держави доби Б. Хмельницького?
3. Охарактеризуйте основні військові успіхи Б. Хмельницького.
4. У чому виявлявся революційний характер подій 1648 – 1649 рр.?
5. Якими були особливості полково-сотенного устрою Української козацької держави?
6. Якими були причини молдавських походів Б. Хмельницького?
7. У чому були причини скликання Переяславської ради 8 січня 1654 р.?
8. Яким було ставлення українців до рішень Переяславської ради?
9. Назвіть основні історико-правові оцінки Переяславської ради 8 січня 1654 р.
10. Дайте оцінку державницької та військово-політичної діяльності Б. Хмельницького.
11. У чому суть Гадячської угоди І. Виговського з поляками?

Тема 5. Українські землі наприкінці XVII – XVIII ст.

§1. Руїна.

Поділ України у 1663 р. на Лівобережну і Правобережну, боротьба старшинських угруповань за владу, суперництво промосковської та пропольської партій (а згодом і протурецької), продовження війни з Польщею призвели до великих спустошень і розрухи, тому цей період в історії України (1663-1687 рр.) називається Руїною.

У 1664 р. польські війська здійснили новий похід на Лівобережну Україну, але зазнали поразки. На Правобережжі почалося повстання, яке призвело до фактичної ліквідації польської влади у цьому регіоні. Гетьман П. Тетеря тікає в Польщу, на його місце обирають Петра Дорошенка (1665-1676 рр.). Він народився у 1627 р., його дід – Михайло Дорошенко – був гетьманом, а батько – полковником. Вже у 1654 р. він сам став полковником, а при гетьмані Тетері був генеральним осавулом. Петро Дорошенко поставив собі за мету об'єднати усі українські землі. У 1667 р. разом з татарами йому вдалося вигнати поляків з Правобережжя і встановити кордон по р. Горинь.

У цей час лівобережний гетьман І. Брюховецький, намагаючись зміцнити свої позиції, посилив залежність України від Москви, підписавши Московські статті 1665 р. Гетьмана мали обирати за вказівкою царя, кількість гарнізонів московських військ в Україні значно збільшувалась, царські воєводи могли збирати податі на свою користь. Частина старшини отримала московське дворянство, а сам Брюховецький одружився на княжні Долгоруковій, одержав маєтності у своє володіння.

Посилення податкового гніту викликало народні повстання 1666 і 1668 років. Цим скористався П. Дорошенко, який ввів свої війська на Лівобережну Україну. Лівобережні козаки перейшли на його бік, а Брюховецького вбили. Дорошенко на деякий час стає гетьманом по обидва боки Дніпра, об'єднавши Україну. Але неприємності у власній сім'ї змусили його повернутись у Чигирин. Це використали московські урядовці, які сприяли обранню нового

гетьмана Лівобережної України – Дем'яна Многогрішного (1668-1672 рр.). Враховуючи уроки повстань 1666 і 1668 рр., Москва змушена була дещо послабити свій наступ на права України. За Глухівськими статтями 1669 р. кількість залог в містах України зменшувалась, збір податків перекладався на козацьку старшину. Резиденцією гетьмана стало м. Батурин. Але швидко діяльність нового гетьмана, який дбав, перш за все, про власне збагачення і збагачення своєї родини, викликала незадоволення старшини, якій вдалося дискредитувати його. Многогрішного скинули з гетьманства і заслали в Сибір. Гетьманом обрали (1672-1687 рр.).

В цей час на Правобережжі П. Дорошенко, розуміючи, що звільнитися від гніту Польщі і Москви йому самому не вдасться, приймає протекторат Туреччини на тих самих умовах, що й Молдавія і Волощина. Україна отримувала автономію, не повинна була навіть платити султанові ніякої податі, тільки постачати йому військо. Рішення про турецьку орієнтацію було прийняте на раді в Корсуні у 1669 р.

У 1672 р. турецькі, татарські, молдавські та українські війська Дорошенка розгромили польську армію під м. Бучачем (нині Тернопільська обл.), і польський уряд змушений був підписати принизливий для себе Бучацький мирний договір. Поділля відходило до Туреччини, а Брацлавщина і Київщина – під владу Дорошенка. Таким чином, Польща втратила більшу частину України. Цим вирішила скористатися Москва і гетьман І. Самойлович. У 1674 р. їх війська вступили на Правобережжя. Міста здавалися їм без бою, не бажаючи бути під владою Туреччини і Дорошенка. В березні 1674 р. у Переяславі відбулася генеральна рада, в якій взяли участь представники 10 правобережних полків. Рада вирішила всі ці полки з'єднати з Лівобережжям у складі Московської держави. І. Самойлович стає на деякий час гетьманом обох частин України. Дорошенко зрікається булави.

Проте Туреччині не подобався такий перебіг подій, і в 1677 р. вона проголошує гетьманом Правобережної України і “князем Сарматським” Юрія Хмельницького (1677-1681 рр.). У 1677 і 1678 роках Туреччина організовує

нові походи на Україну (“Чигиринські походи”). Її військам вдалося взяти Чигирин, але в цілому походи закінчилися безрезультатно. У 1681 р. в Бахчисараї між Москвою і Туреччиною було підписано мирну угоду, за якою остання відмовилася від претензій на Лівобережну Україну та Запоріжжя, але Правобережжя залишалось під її контролем.

До цього ж часу відноситься діяльність найвідомішого кошового отамана Запорізької Січі Івана Сірка. Він народився в м. Мерефі біля Харкова в козацькій сім'ї. За деякими даними у 1645 р. командував загоном козаків, що брали участь в бойових діях на території Франції проти іспанських військ. Активний учасник Визвольної війни, з 1654 р. – полковник, у 1658-1660 р. був вінницьким полковником. З 1660 р. неодноразово обирався кошовим отаманом Запорізької Січі. Він був єдиною в історії козацтва людиною, кого запорожці обирали на цю посаду 15 разів! За час своєї військової діяльності І. Сірко брав участь як командир в 55 битвах і скрізь, крім єдиного випадку, виходив переможцем. Неодноразово він ходив походами на Крим і Очаків, звільняючи полонених і захоплюючи багату здобич. Татари називали його Урус-шайтаном, тобто руським чортом. Одна із самих знаменитих битв запорожців за Сірка відбулася в різдвяні дні 1675 р., коли турецький султан, прагнучи скористатися святами, вирішив знищити Запорізьку Січ. Для цього він направив 15 тис. добірних яничар і 20 тис. татар на Січ, щоб вони застали зненацька запорожців і всіх їх перебили. Проте операція турків провалилася. Вони проникли на центральну площу Січі, але тут їх впритул розстріляли запорожці зі своїх куренів. Загибло 13,5 тис. яничар, 150 потрапило в полон. У козаків втрати були на декілька порядків менше – загибло 50 і поранено було 80. Султан Махмуд IV у листі запропонував козакам здатися добровільно. Відповідь запорожців увійшла в історію як “Лист запорізьких козаків турецькому султану”, увічнений у знаменитій картині І. Рєпіна. Лист від імені запорожців підписав Іван Сірко. “Ти – шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш, і самого люципера секретар” – писали автори листа султану. Але не тільки султан писав Сірку. З ним мали листування польський король Ян Собеський,

московський цар Федір, кримський хан, гетьмани України Ю. Хмельницький, П. Дорошенко, І. Самойлович. І. Сірко фактично врятував життя майбутньому гетьману України І. Мазепі. Прославлений воїн Іван Сірко помер своєю смертю 1 серпня 1680 р. на своєму хуторі і був похований у селі Капулівка біля теперішнього м. Нікополя. Після смерті Сірка запорожці вже ніколи не грали такої видатної ролі у військово-політичній історії, хоча вплив їх на хід подій у цьому регіоні все ще був значним.

У 1686 р. Москва підписала з Польщею “Вічний мир”, який зберіг поділ України на дві частини. Москва приєдналась до антитурецької “Священної ліги”. В зв’язку з цим у 1687 р. був організований перший Кримський похід московських і українських військ, який закінчився невдачею. Вина за його провал була покладена на гетьмана Самойловича, якого скинули з посади і заслали в Сибір.

§2. Україна і Північна війна.

У 1687 р. гетьманом обрали Івана Степановича Мазепу (1687-1709 рр.). Він народився близько 1640 р., вчився у Києво-Могилянській та Варшавській колегіях. Знав 7 іноземних мов. З 1669 р. служив у Дорошенка, з 1674 р. – у Самойловича. Його характерною рисою було вміння завойовувати довір’я. В 1682 р. – він уже генеральний осавул. Мазепа брав участь у другому Кримському (1689) та Азовських походах 1695-1696 років Петра I. Зміг завоювати авторитет у нового московського царя, отримати звання генерала, графа, найвищий орден Андрія Первозванного.

І. Мазепа зробив чимало корисного для розвитку освіти, науки і культури України, витрачаючи значні особисті кошти на будівництво і реконструкцію храмів і монастирів (за роки його правління було побудовано 20 церков і монастирів, відреставровано храм Святої Софії), що дало підстави для формування особливого стилю архітектури – “мазепинського бароко”. На потреби Києво-Печерської лаври він надав 73 тис. золотих, завдяки його

зусиллям Києво-Могилянська колегія отримала статус академії і нерідко в ті часи називалася Могилянсько-Мазепинською.

Разом з тим, у 1701 р. він видав універсал про дводенну панщину для селян Ніжинського полку, що створювало прецедент для закріпачення селянства Лівобережжя.

У 1700 р. Московське царство починає в союзі з Польщею і Данією війну зі Швецією, яка дістала назву Північної війни.

Україна змушена була взяти участь у цій війні. Козаки воювали зі шведами поза межами України і зазнавали великих втрат. Страшним тягарем було будівництво фортець, утримання московського війська, збір податків, сума яких у зв'язку з війною значно зросла. Посилення централізації Московської держави, якої домагався Петро I, суперечило існуванню автономної України. Цар задумав переселити козацтво на східні землі, а Україну віддати під управління свого намісника.

Спочатку московське військо в Північній війні зазнавало невдач. У 1704 р. бойові дії почалися безпосередньо на Україні, де українські війська успішно воювали проти поляків – на той час прибічників шведів і самих шведських військ. Полкам Мазепи вдалося на деякий час зайняти Правобережну Україну, взяти участь у захопленні Варшави. Але у 1706 р. Польща зазнала поразки, і основні сили шведів зосереджуються проти Москви. В вересні 1708 р. шведські війська вступають на територію України. На їх бік з 5-тисячним військом переходить гетьман І. Мазепа. Він обіцяє шведському королю зимові квартири, продовольство і фураж, військову допомогу. Шведський король зобов'язується обороняти Україну, зберегти права старшини і козаків.

Чому Мазепа пішов на цей ризикований крок, поставивши на карту своє становище гетьмана, своє багатство (Мазепа мав понад 100 тис. селян у своїй власності)? Адже навіть при ліквідації автономії України він міг отримати почесну відставку і мирно й багато доживати свій вік. Чи був його вчинок зрадою? На нашу думку, ні. Мазепа не зрадив свого народу, ризикнув своїм становищем і життям, щоб зробити Україну незалежною. Він розумів, що

Швеція далеко, і впливати звідти на Україну буде набагато важче, ніж з Москви. До цього Москва неодноразово зраджувала Україну (Віленське перемир'я 1656 р., Андрусівське перемир'я з Польщею 1667 р., постійне обмеження прав України всупереч Березневим статтям 1654 р. і т.д.).

Коли Петро I дізнався про перехід Мазепи до шведів, він наказав провести масові репресії в Україні. Столиця гетьмана – Батурин була зруйнована, 15 тис. його жителів (в тому числі жінки й діти) були вбиті. Такої ж участі зазнали Лебедин, Ромни та багато інших міст і сіл. Основна частина народних мас була дезорієнтована і залишилася пасивною у війні, що продовжувалась на території України. Запорожці на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком підтримали Мазепу. За це царські війська зруйнували Січ, навіть мертвих виймаючи з могил і відрубуючи їм голови.

Вирішальна битва між московськими та шведськими військами відбулася 27 червня 1709 р. біля Полтави. (42 тис. московітів проти 24 тис. шведів). Шведські війська зазнали поразки. Вони втратили 9234 убитими, 2874 – полоненими, у т.ч. 1 фельдмаршал, 4 генерали, а згодом ще 20 тис. здалося у полон біля переправи через Дніпро. Російські війська втратили 1345 убитими. Була захоплена основна казна шведської армії (2 млн. монет), каси полків (400 тис. монет) і кошти І. Мазепи (300 тис. монет). Полтавська битва стала переломною в ході Північної війни. Значно зріс авторитет Москви і Петра I. Проте це стало катастрофою для Мазепи і його планів щодо незалежності України. У вересні 1709 р., приголомшений поразкою і крахом своїх надій, Мазепа помирає. Мазепа мав добрі наміри щодо зміцнення державності України, але прорахувався і, тим самим, ще більше погіршив становище. Але, на відміну від багатьох інших гетьманів, він боровся і діяв, а не пристосовувався і мовчав.

На місце Мазепи ще у 1708 р. Петро I наказує обрати гетьманом Івана Скоропадського (1708-1722). Послідовники і прихильники Мазепи обирають своїм гетьманом Пилипа Орлика, який створює проект першої Конституції України. Основним її положенням були тези про незалежність України на обох

берегах Дніпра від усілякого іноземного панування. Гетьманські прерогативи дещо обмежувалися, тричі на рік мала збиратися генеральна рада у складі полкової й сотенної старшини, представників запорізького війська. Усі посади мали бути виборними, православ'я – пануючою релігією. Планувалося чітко розмежувати державний скарб, яким би керував генеральний підскарбій, і особисті фінанси гетьмана. Передбачалася перевірка державних земель, що знаходились в користуванні старшини, встановлення контролю за повинностями підданих, скасування деяких податків. Конституція П. Орлика була прийнята широким демократизмом, стала важливим досягненням правничої думки того часу.

У 1713 р. Петро I видав указ про перейменування Московії на Росію, а в 1721 р., після перемоги в Північній війні, – на Російську імперію. Лівобережну Україну (Гетьманщину) офіційно почали називати Малоросією.

§3. Обмеження і ліквідація автономії України у складі Російської імперії.

Обмеження і ліквідація державності і автономії України у складі Росії пройшло кілька етапів:

- 1) 1654-1708 роки – перехід від протекторату до автономії України, поступове, але постійне обмеження її прав;
- 2) 1708-1727 роки – форсований наступ на українську автономію;
- 3) 1727-1764 роки – чергування двох тенденцій в російському уряді щодо України – звідси то повернення гетьманської влади, то посилення імперського тиску;
- 4) 1764-1781 роки – остаточна ліквідація української автономії.

Після Полтавської битви гетьман І.Скоропадський звернувся до царя із проханням підтвердити права й вільності Гетьманщини. Але Петро I не тільки не підтвердив їх, але й видав “Рішучий указ” 1709 р., за яким козацькі війська, як і раніше, повинні були підкорятися московським генералам, а московським

воєводам дозволялося втручатися в українські справи. Значним обмеженням влади гетьмана стало призначення в Україну царських резидентів. Українські землі почали роздавати царським вельможам. Резиденція гетьмана була перенесена в м. Глухів, ближче до російського кордону. Тут “квартирувало” 2 царських полки.

Наступним актом обмеження влади гетьмана стало створення у 1722 р. Малоросійської колегії з 6 офіцерів на чолі з бригадиром С. Вельяміновим. Це аргументували тим, що на Україні непорядки в судах, у збиранні податків, хабарництво. Фактично це означало, що Малоросійська колегія стає вищим контролюючим органом Гетьманщини. На посади полковників почали призначати неукраїнців. Після смерті у 1722 р. Скоропадського імператор не дозволив обрати нового гетьмана. Наказним гетьманом став Павло Полуботок (1722-1724), який разом зі старшиною звернувся до царя з проханням ліквідувати Малоросійську колегію, дозволити обрати нового гетьмана. Але цар відповів, що від Богдана Хмельницького до Скоропадського “все гетманы явились изменниками”, і не дозволив цього. Полуботка заарештували, і він помер у в’язниці в Петербурзі у 1724 р.

Згодом помер Петро I, а його внук Петро II дозволив обрати гетьмана. На цю посаду обрали авторитетного 73-річного Данила Апостола, який походив із сім’ї полковника і сам у 28 років став полковником, знаходячись потім на цій посаді 45 років. Д.Апостол був досить багатою людиною. В 1724 р. йому належало 4 містечка, 16 сіл, 3 сільця, 1 слобідка, 10 хуторів, де було всього 2678 дворів; він також мав замок, пасіки, млини, цегельні, сукняні, килимові, винокурні, пивоварний заводи.

Він звернувся до царя з проханням відновити автономію України, як за Б. Хмельницького. Йому відповіли “Решительными пунктами” 1728 р., зміст яких свідчив, що мова йде не про дві договірні сторони, а про указ царя щодо порядків на Гетьманщині. Царський уряд поступово уніфікував посади козацької старшини, прирівнявши їх до чинів “Табелю про ранги”, введеного Петром I. Гетьман прирівнювався до генерал-аншефа (повного генерала),

генеральний обозний – до генерал-майора, інша генеральська старшина – до російських полковників, тобто українські чини у цілому знижувалися (український полковник не дорівнював російському полковнику). Та й то полковники в Україні тепер призначалися тільки російським урядом. При Д. Апостолі з 9 полковників 6 були іноземцями.

При гетьмані Апостолі почалася кодифікація українського права. Після 15-річної роботи комісія підготувала кодекс – “Права, за якими судиться малоросійський народ”. Але оскільки він передбачав автономність України, Сенат не затвердив його.

Після смерті Д. Апостола у 1734 р. цариця Анна Іванівна не дозволила обрання нового гетьмана. За її указом правління Лівобережною і Слобідською Україною передавали Правлінню гетьманського уряду з 6 чол., з яких три – українські старшини. Але головував у ньому царський резидент. У 1735 р. Правління провело реформу, розділивши козаків на дві категорії: багаті, боєздатні козаки (виборні) і не здатні купити собі військове спорядження – підпомічники. У 1754 р. у реєстрі налічувалося 175 тис. виборних і 190 тис. підпомічників.

У 1750 р., під час царювання дочки Петра I Єлизавети, було дозволено обрання нового гетьмана. Ним став брат фаворита імператриці Кирило Розумовський (1750-1764), якому тоді було лише 22 роки. Він провів судову реформу в Гетьманщині (1760 р.): її територія розподілялася на 20 судових повітів, де були суд земський – для цивільних справ і суд підкоморський – для земельних, для карних – громадські суди. Усіх суддів обирала козацька старшина. У 1754 р. були ліквідовані митні кордони між Україною і Росією, що означало ліквідацію ще одного атрибута автономії України.

З-під юрисдикції гетьмана був вилучений Київ, російський уряд установив контроль над наданням гетьманом посад і маєтків, йому було заборонено вести листування з іншими державами.

К.Розумовський розумів деякий анахронізм устрою української державності й хотів перетворити козацьку напіввійськову державу, що базувалася на розподілі на військові одиниці, у цивільну, шляхетську.

Після того, як російською імператрицею стала Катерина II, вона задумала посилити централізацію своєї держави, ліквідувати автономію України, перетворивши її на звичайну провінцію Росії. Катерина хотіла, щоб не тільки гетьмана не стало, а щоб “сама назва гетьмана зникла”.

В цей час українська старшина висуває ідею спадковості влади гетьмана. Дізнавшись про це, Катерина II обвинувачує К. Розумовського у зраді, змушує його відмовитись від гетьманства. Так було ліквідовано автономію України, залишки української державності.

В Лівобережній Україні було створено Малоросійське генерал-губернаторство, а для управління Україною – Малоросійську колегію з 4 російських і 4 українських членів.

4 червня 1775 р. за наказом Катерини II було зруйновано Запорізьку Січ – останній атрибут української державності. Катерина II не могла терпіти існування козацької республіки в імперії, а військове значення Запорізька Січ вже втрачала. Останнього кошового отамана Січі Петра Калнишевського (незважаючи на те, що він мав звання генерал-лейтенанта російської армії) було заслано на Соловки, де він відбував 28-річне заслання і помер у 1803 р. у віці 113 років. Частина запорожців переселилася у пониззя Дунаю, де заснувала Задунайську Січ.

Україна втратила свої збройні сили, одну з головних однак національної держави, свій оригінальний політичний устрій, автономні права і була зведена до стану звичайної окраїни Російської імперії.

§4. Правобережні і західноукраїнські землі наприкінці XVII – у XVIII ст.

Правобережна Україна (Волинь, Київщина, Поділля), Східна Галичина у

цей період входили до складу Польщі. Північна Буковина (до 1774 р.) входила до складу Молдавської держави, яка перебувала під протекторатом Туреччини. Закарпаття входило до складу Трансільванії (Семиграддя), що теж перебувало під протекторатом Туреччини. Але з 1687 р. ця територія відійшла в результаті австрійсько-турецької війни до Австрії.

Правобережна Україна продовжувала бути об'єктом зазіхань із боку Туреччини, Польщі й Росії. Піввікова боротьба за цей край закінчилася на початку XVII в. на користь Польщі.

Площа Правобережної України складала 160 тис. км², а населення у кінці XVIII ст. – 3,4 млн. В результаті довготривалих воєн за останню чверть XVII ст. Правобережна Україна втратила 70 % своєї людності, але вже в кінці наступного століття тут проживало близько 3 млн. українців. Проте провідну роль в політичному та економічному житті відігравали поляки (270 тис. осіб), а також певною мірою євреї (200 тис.).

У політичній системі Речі Посполитої правобережним і західноукраїнським землям відводилася роль колонії.

Загальне послаблення Польщі змусило польські керівні кола піти на обмеження “золотого права” шляхетства – “ліберум вето” – права депутата виступити проти прийняття будь-якого рішення. Постановою сейму 1764 р. було відмінене застосування “ліберум вето” при вирішенні економічних питань, а остаточно його було відмінено конституцією Польщі 1791 р.

Продовжувався процес колонізації українського населення. Польська мова у XVIII ст. стала офіційною навіть на Київщині та Волині, її широко використовувало духовенство, нею писали книги й викладали у школах. Посилювались і процеси покатоличення. У 1721 р. стала уніатською головна святиня Волині – Почаївський монастир. До 1765 р. на Київщині та Поділлі залишилось всього 20 православних парафій. Хоча в 1767 р. польський сейм зрівняв в правах католиків та православних, проте на практиці це не реалізовувалось.

Земельна власність, як і раніше зосереджувалась в руках польських

магнатів. На початку XVIII ст. магнатам на Київщині належало 75 % всіх дворів, а шляхті – 1 %.

Захищаючи власні виняткові привілеї, шляхта намагалася обмежити входження у свій стан представників інших верств населення. Тому з 1669 р. з'являється інститут неповного шляхетства. Нова шляхта не мала права, аж до третього покоління, займати державні посади й обиратися депутатами сейму й сеймиків. На початку XVIII в. шляхта нараховувала 95 тис. осіб або 3,4% населення.

На території Правобережної України протягом XVIII ст. залишалися три види маєтків: у першому переважали слободи, грошова рента (чинш) і продуктивний податок; у другому – поряд із чиншем використовувалася відробіткова рента (панщина); у третьому – переважала панщина.

Впровадження слобод було вимушеним кроком польської шляхти, певним наслідком національно-визвольної боротьби. Селяни, які поселялися на панській землі, на якийсь час (до 6 років) звільнялися від усяких повинностей, що давало можливість залучати додаткову робочу силу й відроджувати зруйновану економіку краю.

У Закарпатті на початку XVIII ст. відбувався перерозподіл земельної власності. Маєтки супротивників австрійської влади конфісковували й передавалися німецьким феодалам. Це привело до опору (у тому числі й збройного) з боку угорських феодалів. Компромісу досягли в 1711 р., коли угорських феодалів зрівняли в правах з австрійськими дворянами. Угорська шляхта звільнялася від державних податків, які перерозподілялися між міщанами (12%) і селянами (88%).

Застарілі феодальні відносини не давали можливості швидко розвиватися містам. Залежність від магнатів, наявність значної кількості міщан, які займалися сільським господарством, заважали стати містам дійсними торгово-ремісничими центрами. У середині XVIII ст. у містах Східної Галичини проживало 333 тис. осіб, або 12,8% усього населення. На той час міщани втратили всі ознаки економічної незалежності і єдиним привілеєм для них

залишалося право ярмаркової торгівлі. Залежно від величини й кількості населення міста розділялися на три групи: Львів, королівські й муніципальні.

Основною масою залежного населення залишалися селяни. Разом з невеликою кількістю особисто вільних селян – кметів, які несли феодалську повинність на користь держави, існувала більша група кріпаків, які мали різних власників (державу, монастир, магната). До них відносилися тяглові селяни. Такі категорії кріпаків, як підсадки, городники мали тільки присадибні ділянки. Підсусідки, коморники, захребетники не мали свого господарства, жили в чужих дворах, “у сусідів”, наймитували в заможних селян і міщан.

У сільському господарстві чітко вирізняються тенденції до обезземелювання селян (у Галичині 41 % загальної кількості селян у першій половині XVIII ст.), збільшення панщини (16-год. робочий день влітку, урочна (фіксована) система праці). Намагаючись збільшити свої прибутки, поміщики вдавалися до посилення експлуатації селянства.

В цілому становище українського населення в цей час на правобережних та західноукраїнських землях було гіршим, ніж на лівобережних.

§5. Народні рухи та повстання в Україні у XVIII столітті.

На зламі XVII–XVIII століть значна частина Правобережної України все ще знаходилась під контролем Польщі. Польський уряд продовжував свою колонізаторську лінію, але й був змушений дозволити існування козацьких полків у Фастові, Богуславі, Корсуні, Брацлаві та інших містах, оскільки не міг сам обороняти ці землі від турецько-татарських набігів. Козацькі полки і їх керівники, серед яких виділявся фастівський полковник Семен Палій (Гурко), стали центрами визвольної боротьби на початку XVIII ст.

Селянсько-козацьке повстання почалося у 1702 р. Повстанцям вдалося взяти ряд міст, звільнити Київщину, основну частину Поділля і Волині. Зібравши велике військо, поляки реставрували свою владу на Поділлі, жорстоко розправляючись з повстанцями. Вони стратили близько 10 тис. чол., а 70 тис.

селян, запідозрених в участі у повстанні, було скалічено. Але на Київщині повстання продовжувалось.

У 1704 р. на Правобережжя для допомоги Польщі в боротьбі зі Швецією прийшли лівобережні козацькі полки на чолі з Мазепою. За поданням Мазепи цар дозволив заарештувати Палія, якого відправили в Сибір. Палія повернули із Сибіру лише після переходу Мазепи на бік шведів.

В 30-ті роки XVIII століття на Україні виник повстанський рух, учасників якого називали гайдамаками (з турецького – означає гнати, робити набіги). Перше велике повстання гайдамаків почалося у 1734 р. Приводом до нього стала чутка, ніби цариця Анна Іванівна видала “Золоту грамоту”, де закликає не підкорятися шляхтичам. Але дійсною причиною повстання було посилення феодального гніту, релігійного та національного, дуже тяжке становище населення Правобережжя. Центром повстання стало Поділля, а його керівником – начальник надвірних козаків князя Любомирського у Шаргороді Верлан. Гайдамаки звільнили Вінницю, Жванець, Збараж, але зазнали поразки від російських і польських військ. Проте рух продовжувався. Його основним осередком став Чорний ліс (у верхів’ях р. Інгул). Повстанців очолив Гнат Голий (Верлан після поразки повстання 1734 р. втік у Молдавію). Спалахи повстань відбулися у 1736, 1737, 1738 роках. Повстанцям вдалося захопити ряд міст (Чигирин, Умань), але зрада одного з ватажків (Сави Чалого) спричинила їх поразку. Проте окремі гайдамацькі напади тривали аж до 1750 р., коли народ піднявся на нові повстання. Гайдамакам знову вдалося взяти ряд міст, але діями вони роз’єднано і зазнали поразки.

Найбільшого розмаху гайдамацький рух досяг у 1768 р. Він отримав назву “Коліївщина” (від слова “колій” – той, що коле). В цей час польський король підписує угоду з російським урядом про зрівняння православних в політичних правах з католиками. Проти цього виступила частина шляхти, яка об’єдналася у так звану Барську конфедерацію і розпочала масовий терор проти українського населення. Відповіддю на насильство і свавілля польських конфедератів стало повстання під керівництвом запорізького козака Максима Залізняка. Зібравши в

травні 1765 р. декілька тисяч повстанців в урочищі Холодний Яр (біля Чигирини), Залізняк вирушив у рейд по Черкащині. Повстанці взяли Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Лисянку. Головного удару вирішено було завдати по Умані. На бік повсталих перейшли уманські надвірні козаки на чолі з Іваном Гонтою. Їм вдалося взяти Умань, де вони перебили більше 2 тис. шляхтичів, ксьондзів, єврейських лихварів і орендаторів. Поширення повстання на значну частину Правобережжя змусило польський уряд просити допомоги у російських військ. Російські полки оточили повсталих, підступно заманили їх ватажків до себе у табір і схопили. Залізняка як російського підданого судили в Києві і заслали в Сибір. Гонту після жахливих катувань стратили. Всього було замучено близько 3 тис. учасників повстання.

Коліївщина була останнім великим селянсько-козацьким повстанням на Україні.

На західноукраїнських землях, де становище селянства було ще тяжчим, ніж на Правобережжі, гнів і незадоволення народних мас виявлялися у русі опришків. Найбільше прославився ватажок опришків Олекса Довбуш (1700-1745), який очолював цей рух у 1738-1745 рр. На відміну від гайдамаків, опришки діяли невеликими загонами, нападаючи на маєтки, роздавали панське добро селянам, вбивали тих, хто особливо жорстоко знущався з народу. Олекса Довбуш був підступно вбитий у 1745 р., але рух опришків продовжувався.

Селянські заворушення на Лівобережній Україні посилювалися після указу імператриці Катерини II у 1783 р. про закріпачення селян на цій території. Найбільшим з них було повстання в с. Турбаях на Полтавщині. На початку XVIII ст. мешканці цього села були вільними козаками, але потім їх виписали з цього стану. У 1776 р. село перейшло у володіння поміщиків Базилевських, які посилити визискування селян. Турбаївці подали позов у Сенат, який, проте, визнав козаками лише 76 сімей (з 2000 жителів). На знак протесту селяни відмовилися виконувати панщину і створили своє самоврядування за козацьким зразком, обравши отамана, суддю та писаря. В червні 1789 р. турбаївці, очолювані братами Рогачками і С. Помазаном, взяли село під повний контроль,

обеззброїли військову команду, вбили Базилевських і захопили їх добро. Деякий час місцева влада намагалася врегулювати відносини з турбаївцями без застосування сили, але, зіткнувшись з їх непокорю, ввела у село війська, які розправилися з повстанцями. Активних учасників після тілесних покарань заслали в Сибір, інших переселили у південні райони України. Село, яке потім виникло на цьому місці, стало називатися Скорботним.

Повстання в Турбаях було локальним, але типовим проявом антифеодального руху.

§6. Слобідська Україна в кінці XVII – XVIII ст.

Слобідська Україна знаходилася на схід від Гетьманщини і до її складу входили сучасна Харківщина, схід Сумщини, північна частина нинішніх Луганської та Донецької областей, південна – Белгородської, Курської, Воронежської.

Ця територія була знелюднена після монголо-татарської навали і саме через неї проходили головні шляхи, через які татари йшли на Московщину: Муравський та Ізюмський. З XIV ст. цей регіон називався “Дике поле”.

Перша українська колонізація цього краю розпочалася після поразки селянсько-козацького повстання 1637-1638 років, коли козацький ватажок Острянин і з ним ще близько 1000 осіб оселилися біля Чугуєва.

Нова хвиля переселенського руху українців на Слобожанщину почалася під час Національної революції та Визвольної війни. Українські селяни, міщани втікали від гніту польських феодалів, нападів татар і страхіть воєн. Поселялись тут також російські селяни та старообрядці. Від назви поселень – слобод ця територія почала називатися Слобожанщиною або Слобідською Україною.

Одночасно з селянськими переселенцями з’являються на Слобожанщині і монастирі: у 1624 р. Свято гірський, у 1652 р. – Острогоський. В 1652 р. було засновано місто Суми, у 1654 р. осадчий Іван Каркач з 37 родинами заснував Харків, у цьому ж році була заселена поселенцями Охтирка.

Переселенці, враховуючи стан постійної військової небезпеки та козацькі традиції, що вже склалися, створили полково-сотенний устрій Слобожанщини. Всього було 5 полків: Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський, Острогозький (Рибінський). Проте устрій Слобожанщини дещо відрізнявся від устрою Гетьманщини: 1) тут не було єдиного зверхника – гетьмана; 2) полковників обирали, але довічно; 3) влада полковників була спадковою; 4) в сотнях обирали сотника, який сам добирав собі всю старшину.

Слобідські полки підлягали владі білгородського воєводи, який сам затверджував полковників. Московський уряд спеціально не об'єднував слобідські полки в єдину цілість, щоб не допустити їх від'єднання, єдиної опозиції проти Москви. До кожного полковника московські урядовці зверталися окремо, встановлювали їм права та обов'язки. Головним привілеєм було право козацького устрою, а, крім нього, – свобода від податку з землі, право вільної торгівлі та виробництва горілки. Поселенцям виділялося по 10-15 десятин землі на душу, зерно для посіву, спочатку звільнення від податків. Гетьман І.Самойлович клопотав, щоб Слобідську Україну з її полками передали в його підпорядкування, але Москві було не вигідно таке посилення влади гетьмана й тому йому відмовили.

Спочатку населення Слобожанщини було козацьким і мало військове призначення. Але із часом почала збільшуватися кількість селян і міщан.

Близько 1700 р. на Слобожанщині проживало 250 тис., а через 100 років 1 млн. поселенців.

Окрім охорони цієї території від нападів татар, московський уряд використовував слобідських козаків у походах проти «своїх» - військ гетьманів І. Виговського, П. Орлика.

У 1700 р. Петро I видав указ про обов'язкову постійну службу слобідських козаків, що означало певне обмеження автономії Слобідської України. У 1724 р. слобідські козаки ходили на Персію, у 1733 р. – на Польщу, у 1736 р. – на Крим, у 1739 р. – на Молдавію.

У 1732 р. було зроблено новий крок до обмеження автономії

Слобожанщини. Обмежувались права слобідських полковників по керівництву полками. Скасовувалось право “займанщини”, тобто права займати і обробляти вільні землі. У 1748 р. козакам заборонили переходити з одного полку до іншого. Почали формуватися регулярні військові роти на чолі з ротмістрами, які поступово витісняли козацькі полки.

Проте протягом XVIII ст. козацька старшина одержала більші маєтки на цій території, поклавши початок великому землеволодінню. Сумський полковник Кондратьєв одержав такі величезні “пожалування”, що в 1780 р. його родина володіла 120 тис. га землі.

Селяни або “посполиті” були вільними хліборобами й могли, за бажанням, селитися, переселятися по всій території краю, навіть вступати в козаки, але повинні були платити податки. Якщо вони вступали в козацький стан, то могли зайняти вільні військові землі й повинні були нести військову службу.

Полковий устрій слобідського козацтва було скасовано у 1765 р. Замість козацьких полків було утворено 5 гусарських, козаків обернено на “військових обивателів” і обкладено податком. На землях Слобідської України утворена Слобідсько-Українська губернія. Слобожанщина втратила залишки своєї автономії і перетворилася на провінцію Російської імперії.

§7. Південна та Правобережна Україна в другій половині XVIII ст.

У другій половині продовжувалася боротьба за Південну Україну між Росією та Туреччиною. У 1768-1774 рр. та 1787-1791 рр. проходили російсько-турецькі війни, результат яких істотно вплинув на статус цих земель.

У січні 1768 р. кримські татари здійснили рейд на Правобережну Україну, але змушені були відступити. Україна стала центром зосередження і розгортання російських військ, їх найближчим тилом, що вимагало постачання великої кількості провіанту, фуражу, транспорту. З лівобережного козацтва було сформовано окремий корпус, а з мешканців Правобережжя – волонтерські

формування. В боях проти турків взяли участь запорожці, гусарські, пікінерські полки з України. Росія здобула перемогу у війні, і в 1774 р. було підписано Кючук-Кайнарджійський мирний договір, за яким Росія отримала територію між Дніпром і Бугом, фортеці Керч і Єнікале в Криму, Кінбурн у гирлі Дніпра, а також право вільного судноплавства по Чорному морю. Туреччина змушена була визнати незалежність Кримського ханства.

Згодом російські війська окупували Крим, і цариця Катерина II оголошує про приєднання його до Росії (1783 р.). Близько 300 тис. татар змушені були емігрувати з Криму до Туреччини з-за політики царського уряду, спрямованої на витіснення місцевого населення. Приєднання Криму мало велике значення, оскільки ліквідувався багатовіковий плацдарм для нападів турецько-татарських військ на Україну; навколо почали освоювати землі Півдня України. У самому Криму не стало рабовласництва і работоргівлі, що, без сумніву, мало прогресивне значення.

В період російсько-турецької війни 1787-1791 рр. російське командування змушене було дозволити сформувати з колишніх запорожців Чорноморське козацьке військо, яке взяло активну участь у війні. Була створена і Козацька Чорноморська флотилія. Росія знову здобула перемогу у війні. За Ясським мирним договором 1791 р. Туреччина визнала приєднання Криму до Росії, віддала їй фортецю Очаків і землі від Південного Бугу до Дністра. Чорноморське козацьке військо було переведене на Кубань.

В 1785 - 1786 рр. за наказом князя Потьомкіна були створені 2 Бузькі козацькі полки під керівництвом російських офіцерів. Бузьке козацтво складалося з різномірних елементів – молдаван, болгар, польської шляхти, козаків-утікачів. В 1787 р. їх об'єднали в один полк під керівництвом полковника Скаржинського. Полк нараховував 1500 козаків і брав участь у російсько-турецькій війні 1787-1791 р. Після війни козакам дозволили оселитися уздовж берегів П. Бугу, де вони заснували багаті станиці й мали по 10 га землі в середньому на кожний двір. Наприкінці XVIII ст. їх налічувалося більше 6 тис. осіб тільки чоловічої статі. Бузькі козаки (три полки) і Українська

кінно-козацька дивізія брали участь в узятті Парижа в 1814 р. В 1817 р. Бузьке козацтво було ліквідовано, з них була створена Бузька уланська дивізія, а бузькі станиці ввійшли до складу Бузького військового поселення. Частину бузьких козаків перевели в м. Чугуїв, чим був покладений початок військовим поселенням.

В цей період починається швидка колонізація Півдня України. Її можна розділити на три види: поміщицька, селянська і міська. Поміщики отримали тут 8 млн. десятин землі. Основна частина поміщиків (68,2 %) складалася з російських військових і вищих та середніх чиновників. Українських старшин і чиновників було ледь 10,5 %, і серед них було багато запорізьких старшин, що залишилися й одержали земельні наділи. Російський уряд продавав запорізькі землі по декілька копійок за гектар. Одержати землю в Південній Україні було легко, але заселяти її – дуже тяжко.

У Таврійській губернії серед п'ятьох найбільших землевласників не було жодного українця. Отут поміщикам Фальц-Фейнам належало 200000 га земля, Попову – 80000, графу Мордвинову і Васалу – по 60000. Саму Запорізьку Січ, перейменовану на село Покровське, Катерина II разом із 200000 га землі подарувала князю Волконському.

Другим видом колонізації була селянська. Великим був потік переселенців-селян – в основному з Правобережжя, а також з Лівобережжя і російських губерній. Вільні селяни осідали на державних, казенних землях і їм уряд виділяв землю на сім'ю. Найбільшу частину селянських колоністів склали втікачі, українські селяни, що утікали від поміщиків із різних частин України, серед них були також росіяни, греки, вірмени, виселені з Криму. Селянське населення Південної України розділялося на 3 категорії: 1) вільні; 2) поміщицькі; 3) державні.

Третім видом колонізації була міська. Варто підкреслити, що на величезній території запорізьких земель майже не було міст, тому їх потрібно було будувати, щоб розвивати повітові адміністративні і торгові центри. Засновувались нові міста: Олександрівськ (1770 р., нині – Запоріжжя),

Катеринослав (1776 р., нині – Дніпро), Миколаїв (1789 р.), Одеса (1795 р.). У 1783 р. було засновано Севастополь, у 1784 р. – Сімферополь.

Широко залучалися до колонізації й іноземці. Переселенці з Сербії заснували тут дві колонії: Нову Сербію та Слав'яносербію. Новий край назвали Новоросією. У 1796 р. його населення перевищило 500 тис. чол., 80 % з них були росіяни й українці.

Нові землі були об'єднані в Катеринославське і Вознесенське намісництво.

У другій половині XVIII ст. Польща значно ослабла. Це призвело до розчленування її фактично без воєн сусідніми державами: Росією, Пруссією та Австрією. В результаті першого поділу Польщі (1772 р.) Австрія забрала собі Галичину, а за два роки – і Буковину.

В 1793 р. Пруссія і Росія вдруге поділили Польщу. Правобережні українські землі – Київщина, Поділля, Волинь увійшли до складу Росії. У 1795 р. відбувся третій поділ Польщі, за яким до Росії також відійшла Західна Волинь. Польська держава перестала існувати. Таким чином, більшість українських земель опинились у складі Росії. На Правобережну Україну було поширено адміністративно-територіальний (губернський) поділ Росії.

У кінці XVIII ст. більшість етнічних українських земель, Південь України і Правобережжя були об'єднані у складі однієї держави. Це мало велике прогресивне значення для України. Ліквідовано було багаторічний польський національний, соціальний і релігійний гніт, небезпеку татарських набігів. Але на зміну їм прийшов гніт російського царизму.

§8. Соціально-економічний розвиток України в другій половині XVII – XVIII ст.

Основою української економіки в цей час продовжує залишатись сільське господарство. Розширюються посівні площі, що було викликано зростанням попиту на сільськогосподарську продукцію. Збільшується старшинське землеволодіння, основною формою якого було *рангове*, – за службу відповідно

до рангу на час зайняття посади.

Землеробство мало головним чином зерновий характер. Поглиблювалася його спеціалізація: якщо на Лівобережжі більше сіяли жита, то на Півдні – пшениці. З середини XVIII ст. в Україні почали вирощувати картоплю, що стало істотною зміною в розвитку не лише сільського господарства, але й життя українського населення в цілому. Починається культивування кукурудзи, цукрового буряка, соняшника, на наукову основу поступово переводиться садівництво і виноградарство. Великі плантації займав тютюн. У 1724 р. з України вивезено 37884 пуд. тютюну.

Удосконалюються сільськогосподарські знаряддя праці й агрокультура. Плуг стає більш масивним, придатним для орання важкого ґрунту. Починає застосовуватися багатопільна система землеробства.

Важливого значення набуло тваринництво, особливо племінне конярство та вівчарство.

Селяни України в XVIII в. розподілялися на різні групи, що відрізнялися між собою рівнем особистої залежності, розміром і характером повинностей, розміром наділу. Основними групами були поміщицькі і державні селяни, але перші значно переважали. До державних селян відносилися селяни, що жили на державних і власних землях, козаки Полтавської і Чернігівської губерній, селяни-одnodворці, солдати, що відслужили військову службу, їх сім'ї. Державні селяни розділялися на дві групи: 1) оброчні, тобто ті, що платили оброк (податок грошима або продуктами); 2) ті, що знаходилися на “господарському положенні”.

Посилюється феодална експлуатація селянства. Від дводенної на початку XVIII ст. панщина стає 4-5 денна у другій половині XVIII ст. Проте поступово спостерігається тенденція до заміни натуральних оброків грошовими. Крім цього, посполиті та рядові козаки сплачували значні державні податки. У 1783 р. юридично оформляється кріпосне право – забороняється переходи селян з місця на місце. В 1785 р. українська старшина наділялася правами російського дворянства.

На початку XVIII ст. в Україні різко зростає кількість мануфактур. У 1719 р. було закладено першу в Україні Путивльську суконну мануфактуру, яка у 1791 р. виробила 450000 аршинів сукна армії. У другій половині XVIII ст. було засновано пороховий завод у Шостці, київський завод “Арсенал”. В кінці XVIII ст. в Україні нараховується 240 мануфактур. У 1722 р. починається видобування кам’яного вугілля (в Бахмуті).

Торговельні зв’язки між Україною і Росією були досить інтенсивними. Україна стала основним постачальником хліба і м’яса, шкіри і прядива для Росії і була ринком збуту товарів з Росії (хутро, голки, коси, папір). При цьому царським урядом проводилась протекціоністська політика. У 1669 р. для підтримки державної монополії Москви заборонялося завозити з України горілку та тютюн. Українські купці платили на україно-російському кордоні митний податок за ввіз товарів з Росії – індікту, за вивіз – евекту, який йшов до української скарбниці. Суттєво зростає кількість базарів. На Лівобережжі їх діяло понад 8 тис., а на Слобожанщині – майже 2 тис. Базари збиралися раз або двічі на тиждень.

Більшість населення Лівобережної України склали селяни (у 1782 р. – 59 %), козаки – 33 %, інші – 8 %. У 1795 р. українці становили 17 % населення імперії.

У XVIII ст. значно зростають міста. Населення Києва у 1786 р. досягло 35 тис., Охтирки – 13 тис., Харкова і Ніжина – 11 тис., Сум – 10 тис., Полтави – 7 тис.

Основну частину їхнього населення становили міщани, які займалися ремеслами, вели дрібну торгівлю, платили податки за круговою порукою, охороняли місто, виконували рекрутську повинність. Кожний міщанин, що має капітал більше 500 руб. міг записатися в купці, які поєднувалися в гільдії. Правове положення купця залежало від своєчасної сплати гільдійського внеску. У випадку несплати купець переводився в міщанський стан і втрачав пільги (звільнення від подушного, рекрутчини й тілесних покарань).

Наприкінці XVIII ст. суспільний устрій України втрачає самобутні риси. Тут

встановлюється така ж соціальна структура, що й в інших регіонах Російської імперії.

З середини XVII ст. на території України почали поширюватись російські гроші. За Петра I була введена десяткова монетна система: рубль, гривеник, копійка. Протягом XVIII ст. проводились заходи щодо стандартизації грошового обігу в Росії, в тому числі на Лівобережній Україні. Випускались мідні (копійки, п'ятаки), срібні (рублі, полтинники, гривеники), золоті (червінці, згодом 10-рублеві імперіали і 5-рублеві півімперіали) монети. З 1769 р. російський уряд почав випускати паперові гроші (асигнації). Російські гроші протягом XVIII ст. витіснили в Україні польсько-литовські. З ліквідацією в Україні гетьманського правління фінансова система України була об'єднана з фінансовою системою імперії. У 1765 р. на Слобідську Україну було поширено подушний податок, а в 1783 р. – на всю Україну.

Протягом XVIII ст. в Україні промислове виробництво набуло товарного характеру, але Україна втратила самостійність у зовнішньоекономічних відносинах.

§9. Розвиток культури України у другій половині XVII – XVIII ст.

Стан культури на Україні в цей період мав свої особливості: українські землі були роз'єднані, знаходились у складі різних держав, що заважало загальному розвитку культури, взаємозбагаченню і поширенню досягнень культури різних регіонів; на перешкоді розвитку української культури стояла політика урядів тих держав, під владою яких знаходились українські землі і які намагалися денационалізувати українське населення, тобто позбавити його самобутніх, національних рис, асимілювати, злити з пануючою нацією (у Росії – русифікувати, в Польщі – полонізувати, в Австрії – онімечити і т.д.); в розвитку української культури почали виділятися демократичні тенденції, що протистояли реакційній схоластиці церкви та запобіганню перед усім іноземним.

Культурним центром України в цей час продовжував залишатись Київ, а

головним науково-освітнім закладом – Київський колегіум, перетворений у 1701 р. на Києво-Могилянську академію. Навчання в ній носило в основному світський характер, тут вивчали математику, астрономію, медицину, образотворче мистецтво.

Контингент студентів формувався на демократичних засадах – без обмежень щодо соціального стану. В часи І. Мазепи тут навчалось близько 2000 студентів, в тому числі представники різних народів: серби, чорногорці, молдавани, греки, болгари. Багато випускників академії стали з часом видатними політичними діячами, вченими, церковними ієрархами, письменниками: Ф. Прокопович, Бантиш-Каменський, І. Самойлович, С. Палій, міністри Катерини II – О. Безбородко, Л. Трощинський та ін. Деякий час тут навчався М.В. Ломоносов.

За зразком Київської академії були засновані колегіуми у Чернігові, Харкові (1727 р.), Переяславі. Харківський колегіум, де навчалось близько 500 студентів, став центром духовного життя і освіти Слобідської України. У 1765 р. при ньому відкрили додаткові класи, де вивчали інженерну справу, артилерію, геодезію та географію.

Але в кінці XVIII ст. починається занепад цих установ, вони перетворюються на звичайні духовні семінарії, стають осередками русифікації.

На Західній Україні освітні заклади теж використовувались польськими властями для полонізації і покатоличення українського населення. У 1661 р. було засновано Львівський університет, в ряді міст діяли єзуїтські та уніатські колегії, де викладання велось польською мовою і мало богословський характер.

В 1786 р. російський уряд прийняв “Статут народних училищ”, відповідно до якого відкривалися народні училища двох типів: у повітових містах – дворічні (початкова освіта – учили читати, писати, рахувати, вивчали основи православної віри); у губернських центрах – п’ятирічні (середня освіта - вивчали історію, географію, фізику й т.д.). Близько 1800 р. в Україні діяло 8 п’ятирічних і 17 дворічних народних училищ, де вчилось всього 3.5 тис. осіб.

Видатним, феноменальним явищем української науки та літератури XVIII

ст. була творчість Григорія Савича Сковороди (1722-1794). Він народився в сім'ї бідного козака на Полтавщині. Освіту отримав у Києво-Могилянській академії, знав декілька мов. До 1769 р. викладав у Переяславському та Харківському колегіумах, але через непорозуміння з церковною верхівкою змушений був залишити це заняття і став мандрівним філософом, народним учителем. Основні його твори: “Наркісс”, “Діалог”, збірка поезій “Сад божественних пісней”, збірка байок “Басни Харковскія”.

Значне місце в його творчості приділяється критиці протиріч і недоліків тодішнього громадського порядку, кріпосництва, свавілля поміщиків і адміністративної верхівки. На противагу цьому Сковорода висував ідею нового суспільства, зі справедливими законами, рівністю людей, де кожний займається корисною працею за своїм смаком. Досягти цього він думав за допомогою самовдосконалення. У цьому виявився утопізм його соціальної теорії.

Філософські погляди Сковороди мають суперечливий характер. Вони є поєднанням матеріалістичних елементів зі стихійною діалектикою та пантеїзмом. Він створив концепцію трьох світів і двох натур. (Три світи: макрокосм (кінцевий світ); мікркосм (людина); світ символів (Біблія). Дві натури: видима (матерія); невидима (дух, ідея, бог).

Характерною рисою розвитку літератури цього періоду є перехід від релігійної до світської літератури. Сюжетами її стають не біблійні традиції, а реальне життя. Занепадають жанри, пов'язані з релігійним життям: полемічний, життєпис святих, духовна (церковна) поезія та ін. Натомість розвиваються побутові, історичні, сатиричні (бурлеск).

Значний крок вперед у розвитку української драми зробив Феофан Прокопович. У 1705 р. він написав історичну трагікомедію “Володимир”, для котрої першим узяв тему з української історії. Присвячена І.Мазепі, п'єса містила яскраво виражені ознаки патріотизму, зокрема, у трактуванні Києва як «Другого Єрусалима». Новизна п'єси «Володимир» була вже в тім, що автор взяв сюжет не з біблійної історії, що було правилом, а з вітчизняної. Іншою новацією було те, що основною тезою п'єси була боротьба з відсталістю, патріархальною

рутиною. Автор робить психологічний аналіз дій князя Володимира Великого, показує його сумніви й коливання, як у звичайної людини, а не в канонізованих святих, позбавлених людських недоліків. Тому цей твір Прокоповича є як би межевою віхою на грані нового і старого української духовності.

У XVIII в. продовжувала розвиватися музична культура. Одним із талановитих народних композиторів цього часу був Семен Климовський, відомий у літературі як “харківський козак – піснетворець”. Широке визнання принесла йому пісня “Їхав козак за Дунай”, що стала народною.

Видатними українськими композиторами були Максим Березовський (1745-1777) і Дмитро Бортнянський (1751-1825). М. Березовський учився в Італії, разом із В.-А. Моцартом, якого йому вдалося перемогти в музичному конкурсі. Проте в Росії Березовський не зміг знайти визнання і життя його закінчилося трагічно.

Вдаліше склалося життя Д. Бортнянського, який написав декілька опер, 35 концертів, 30 гімнів. Найвідоміший його твір – напівсвітський гімн “Коль славен”.

Важливе значення в розвитку історії та літератури мали козацькі літописи, де поряд з історичними фактами містилися фольклорні матеріали у вигляді переказів і легенд. Такими є літописи Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка. На відміну від староруських літописів, що склалися з річних статей і написані були різними книжниками, козацькі літописи – це цілісні авторські праці, створені представниками освіченої старшини. Головна увага в них приділена національно-визвольним і соціальним рухам українського народу, Визвольній війні середини XVII в. Ці літописи базуються на різноманітних документах і спогадах учасників, відрізняються достовірністю відбиття подій і глибокими узагальненнями.

У першій половині XVIII ст. на Україні складається оригінальний архітектурний стиль – українське бароко, яке характеризується застосуванням яскравого орнаменту, барвистої кераміки, ліпних оздоб. У другій половині XVIII ст. на зміну йому приходить російський класицизм (російський ампір),

якому властива геометрична чіткість, відмова від пишного оздоблення, світлі фарби (жовті стіни і білі колони).

Стилістики українського живопису цього періоду – дуже різноманітні й нерівноцінні за рівнем майстерності. Більшість парадних портретів (парсун) козацьких полковників написані в реалістичній манері місцевими майстрами, які вміло передали настрій і характер зображуваних старшин.

Відмінною складовою храмового живопису стає в цей час так зв. ктиторський портрет. Ктиторами називали засновників, меценатів, опікунів тієї або іншої церкви, а також діючих церковних старост (глав парафіяльних рад). У вівтарній частині Успенської церкви Києво-Печерської лаври було зображено 85 історичних осіб - від князів Київської Русі до Петра I.

У XVIII ст. спостерігається відтік української інтелігенції до Росії. Це було пов'язано як з об'єктивними (складні політичні та соціальні умови життя на Україні в зв'язку з колонізаторською політикою царизму), так із суб'єктивними причинами (намагання здійснити особисту кар'єру в центрі імперії). Багато українців займали вищі державні та церковні посади в Росії (напр., канцлером Катерини II був О. Безбородько, фаворитом Єлизавети I – О. Розумовський). Серед професорів Слов'яно-латинської академії – першого вищого навчального закладу Росії було 95 професорів з Києво-Могилянської академії. Це було пов'язано з тим, що загальний рівень культури й освіти в цілому на Україні в той час був вищим, ніж у Росії. (Напр., перший університет у Росії – Московський – було створено у 1755 р., а на Україні подібний заклад – Києво-Могилянська академія – існував з 1632 р., Львівський університет – з 1661 р.).

Контрольні питання:

1. Чому період 60-80-х років XVII ст. в історії України називається «Руїною»?
2. Як можна оцінити політику І.Мазепи під час Північної війни?
3. Яке значення в історії України має Полтавська битва?

4. Назвіть основні етапи обмеження і ліквідації автономії України у складі Російської імперії.
5. У чому були причини ліквідації Запорозької Січі?
6. У чому були причини гайдамацького та опришківського рухів в Україні у XVIII ст.?
7. Чому повстання у с. Турбаї було типовим проявом антифеодального руху?
8. Доведіть, що протягом XVIII ст. промислове виробництво в Україні набуло товарного характеру.
9. Якими були основні напрямки творчості Г.С. Сковороди?
10. Що таке «критичний портрет»?

ТЕМА 6. Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій

§1. Політичне становище українських земель в першій половині XIX ст.

У другій половині XVIII ст. з українською автономією було покінчено спочатку на Слобожанщині, а потім і на Гетьманщині. В результаті поділів Польщі та вдалих перемог у ході російсько-турецьких воєн у кінці XVIII – на початку XX ст. переважна більшість українських земель – Слобожанщина, Лівобережжя (Гетьманщина), Правобережжя, Південь (Новоросія) – входили до складу Російської імперії Романових. Західноукраїнські землі – Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття – належали Австрійській (з 1867 р. Австро-Угорській) імперії Габсбургів.

Населення Східної України у кінці XVIII ст. складало 7,5 млн. чол., а близько 1860 р. – 13,5 млн. На Західній Україні мешкало відповідно 2,5 млн. і 5 млн. чол.

Отже, Україна перебувала у складі двох найбільших імперій, тобто, вона змушена була існувати у зовсім іншій політичній системі в порівнянні з тією, у якій жила до цього. Великі імперії спиралися на деспотичну розгалужену бюрократичну систему, на прекрасно озброєну чисельну армію, на жорстокі кріпосницькі порядки. Приєднані у різні часи до Російської імперії українські території - історико-географічні регіони - були цілісною територіальною одиницею. Землі, що становили 9/10 від загальної площі України, українські історики та громадські і політичні діячі називали Наддніпрянщиною, або Наддніпрянською Україною. Офіційно Україна у складі Росії називалася «Малоросія» або «Юго-Западная Русь». Російський уряд, ще наприкінці XVIII ст. остаточно покінчивши з автономією України, для зручності управління в першій половині XIX ст. створив на її території 9 губерній, об'єднаних у 3 генерал-губернаторства. На території Слобожанщини і Лівобережжя було засновано Слобідсько-Українську, яку у 1835 р. перейменували у Харківську, Чернігівську та Полтавську губернії, що склали Малоросійське генерал-

губернаторство. На Правобережній Україні та Волині у 1832 р. у зв'язку з польським повстанням 1830-1831 рр. царський уряд утворив Київську, Подільську та Волинську губернії, об'єднані в Київське генерал-губернаторство. Відібрані у Війська Запорізького землі Північного Причорномор'я та Приазов'я поділили на три губернії - Херсонську, Катеринославську і Таврійську, приєднали до них у 1812 р. Бессарабську область, і все це адміністративне утворення назвали Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство.

Таким чином, на початок ХХ ст. російському царизмові вдалося повністю нівелювати всі самоврядницькі тенденції в Україні і підпорядкувати ці землі центральним та місцевим органам влади і управління Росії.

В Україні в першій чверті ХІХ ст. значно зменшилася кількість міст, які користувалися самоврядуванням за магдебурзьким правом. На Лівобережній Україні було зліквідовано чинність цього права у 1831 р., а в 1835 р. це скасування було підтверджене царським указом. У Києві разом з магдебурзьким правом було розформовано й міську міліцію у кількості понад 2 000 чол., озброєну й обмундировану на старосвітський козацький лад. Щоб ослабити український елемент в цьому місті, купців-українці виселялися з центру на окраїни, а їх місце займали купці-великороси.

Своєрідними адміністративними утвореннями стали створені у 1903 р. градоначальства на чолі з градоначальниками, влада яких поширювалася не тільки на цивільні, а й на військові та морські органи. В Україні градоначальства започаткували в містах Одесі, Херсоні та Феодосії.

Генерал-губернатори, губернатори, інші високі урядовці були покликані відстоювати ті принципи, на які спиралася вся російська державність, а саме: православну віру, самодержавство і народність. Православ'я означало виключне панування однієї православної церкви, яка була поставлена в повну залежність від світської влади й мусила служити існуючому режимові. Самодержавство мало на меті не тільки зосередження всієї влади в руках одного абсолютного монарха, але й усунення громадянства від участі в

політичному житті. Третій принцип державної системи – народність - повинен був стверджувати панування єдиної великоруської народності з нівелюванням національних особливостей всіх інших численних народів імперії. Всі ці принципи були тісно пов'язані з суворим централізмом, який впливав з ідеї самодержавної влади: всі провінції управлялися з одного центру – Петербурга і місцеві представники влади, навіть на посаді генерал-губернаторів, з кожним дріб'язковим питанням змушені були звертатися до центрального уряду або навіть до самого царя. Зміцнювати устої російського самодержавства в Україні повинні були чисельні збройні сили, що утримувалися за рахунок місцевого населення. Важким тягарем для українського селянства стали «військові поселення», які після наполеонівських воєн у період політичної реакції в країні впроваджував з царської згоди жорстокий, малоосвічений генерал Аракчеєв. З 1816 р. він почав засновувати «військові поселення», обертаючи цілі села на військові табори, з метою утворення ізольованої від народу касти солдатів-селян, що одночасно з військовою муштрою мусили займатися й сільським господарством. До 1825 р. на становище військових поселенців було переведено 375 тис. державних селян. Так, у 1817—1825 рр. у Слобідсько-Українській, Катеринославській та Херсонській губерніях було розміщено у якості військових поселенців 16 кавалерійських і 3 піхотних полки. Дітей поселенців змалечку готували до казарменого режиму: вже з 7 до 12 років вони зараховувалися до кантоністів (учні військових шкіл), з 12 років зачислялися до резервних, а з 18 років - до військових частин. Тому не дивно, що час від часу в таких поселеннях спалахували повстання. Улітку 1819 р. спалахнуло повстання військових поселенців Чугуївського уланського полку, до яких приєдналися поселенці сусіднього Таганрозького уланського полку та селяни навколишніх сіл. Збройний опір тривав понад місяць. Для його придушення прибули війська з 12 гарматами на чолі з самим Аракчеєвим. Понад 350 чол. було віддано до військового суду, 250 з них винесли смертний вирок, який Аракчеєв замінив побиттям шпіцрутенами. З 40 повстанців, підданих ударам по 12 тис. шпіцрутенів, 20 померли одразу. Більше 400 учасників повстання, серед

яких було 29 жінок, після покарання різками заслали до Оренбурзької фортеці. Військові поселення ліквідували тільки в 1857 р., перевівши військових поселенців на становище державних селян.

У першій половині XIX ст. російський уряд двічі давав обіцянку відродити козацькі полки в Україні. Проте він як завжди не дотримався свого слова. Граючи на національних та патріотичних почуттях українців, царизм вдало використовував у критичні для держави часи матеріальні і людські ресурси, а потім залишав козаків напризволяще. У 1812 р. для боротьби з армією Наполеона малоросійському генерал-губернаторові князеві Лобанову-Ростовському було доручено сформувати кілька полків з українських козаків, які по війні повинні були залишити як постійне козацьке військо. Козаки з радістю зустріли цю звістку і власним коштом виставили 15 кінних полків по 1 220 чол. у кожному. Проте уряд навіть не допустив ці формування до участі у військових діях, протримав їх на службі до 1816 р., а потім демобілізував, перевівши козаків до селянського стану. На Правобережжі було створено 4 козацькі полки, які згодом перетворили на регулярні — уланські.

Під час польського повстання 1830-1831 рр. цар Микола I наказав малоросійському губернаторові М.Рєпніну організувати козацькі полки для допомоги в боротьбі з польською шляхтою з подальшим збереження статусу цих військових формувань. Було створено 8 полків по 1000 козаків у кожному. Та знову їх не допустили до участі у військових операціях, а коли повстання скінчилося, частину козаків направили на службу до регулярного російського війська, а інших вислали на Кавказ до Терекського козацького війська. Коли козаки висловили свій протест, їх суворо покарали: кілька десятків замордували до смерті, проганяючи «сквозь строй». До речі, масові переселення козаків з України – теж важлива складова політики царату. Саме шляхом розпорошення козацької маси по інших регіонах Російської імперії уряд намагався зменшити концентрацію цих «ворохобників» в українських землях. Так, діючи в контексті цієї політики, в 20-і роки XIX ст. було зібрано 25 тис. українських козаків і переселено на Кубань, де їх зарахували до Чорноморського війська.

Загальна криза феодально-кріпосницької системи, політична відсталість Росії, безправ'я народу, вплив французької революції, розчарування передової частини дворян в імператорі Олександрі I – всі ці причини призвели до появи таємних товариств, які ставили за мету зміну існуючого ладу. Перше таке товариство “Союз порятунку” виникло у Петербурзі в 1816 р.

У 1815-1816 рр. існував гурток передових офіцерів у Кам'янці-Подільському “Залізни персні” на чолі з Володимиром Раєвським. В статуті гуртка йшлося про боротьбу за свободу. Його учасники носили залізни персні як знак належності до цієї організації.

У 1822 р. в Україні було створене “Південне товариство” на чолі з командиром В'ятського полку, дислокованого у м. Тульчині на Поділлі, полковником Павлом Пестелем. Воно нараховувало більше 100 чол., керували ним три управи: Тульчинська (Пестель), Кам'янська (Давидов і Волконський), Васильківська (Муравйов-Апостол, Бестужев-Рюмін).

В 1821 р. сформувалося “Малоросійське товариство” на чолі з полтавським поміщиком Василем Лукашевичем. Мета – встановлення незалежності України. До цього товариства належали українські дворяни С. Кочубей, І. Котляревський. Його осередки існували в Києві, Полтаві, Ніжині, Чернігові. Малоросійське товариство перебувало в процесі формування і не розробило конкретної програми дій. Проте воно засвідчило активізацію національного руху в Україні і його зв'язок з діяльністю дворянських революціонерів.

У 1823 р. в Новоград-Волинському виникло *Товариство об'єднаних слов'ян* на чолі з офіцерами братами Борисовими і польським революціонером Ю. Люблінським. В нього входило більше 50 офіцерів. Програма цього товариства передбачала звільнення всіх слов'янських народів від самодержавства, ліквідацію існуючих між ними національних протиріч, об'єднання їх у федеративний союз. До нього мали увійти Росія, Польща, Молдавія, Сербія, Хорватія, Угорщина. Планувалося спеціально збудувати столицю, в якій перебував би конгрес – управління федеративного союзу. Кожний народ – член федерації мав би свою конституцію, свій уряд і своє

самоуправління. Восени 1825 р. члени товариства об'єднаних слов'ян об'єдналися з Південним товариством.

Південне і Північне товариства, відомі як *декабристи*, прагнули ліквідувати абсолютну монархію і кріпосництво, демократизувати суспільство, здійснивши це за допомогою військового повстання і перевороту. Програмним документом Південного товариства була “Руська правда”, написана П. Пестелем. Нею передбачалася аграрна реформа, в тому числі за рахунок часткової конфіскації поміщицьких земель, проголошення республіки, надання політичних прав усім чоловікам з 20 років, свободи слова, друку, віросповідання, вільного пересування.

Декабристи недооцінювали національне питання. Пестель вважав, що нова Росія повинна бути єдиною і неподільною, централізованою – для кращого проведення реформ. Україна повинна була стати однією з 10 областей Росії. Лише Польща, як виняток, могла стати самостійною державою.

За “Конституцією” лідера Північного товариства М. Муравйова Росія перетворювалась у федерацію, де окремі області мали б значні права в самоуправлінні, але утворювались не за етнічною ознакою. Україна поділялася на 2 області: Українську – зі столицею у Харкові і Чорноморську – зі столицею у Києві.

Декабристи планували повстання на 1826 р., але раптова смерть у листопаді 1825 р. Олександра І змінила становище. 14 грудня 1825 р. у Петербурзі вони спробували підняти повстання, але зазнали невдачі. Поразкою закінчилося і повстання Чернігівського полку під керівництвом Муравйова-Апостола і Бестужева-Рюміна (29 грудня 1825 р. – 3 січня 1826 р.).

Декабристи зазнали поразки, оскільки не були підтримані масами, не змогли добре організуватись, діяли нерішуче. Проте це був перший організований виступ проти самодержавства і кріпосництва, перша спроба здійснити буржуазну революцію в Російській імперії.

Посилення кріпосного гніту призводило до зростання селянського руху.

За першу чверть XIX ст. в Україні відбулося 103 виступи кріпаків. Кілька повстань пройшло серед так зв. військових поселенців. Життя у військових поселеннях була дуже важким. Всі жителі поселень, - чоловіки й жінки вважалися військовими людьми й підкорялися військовим законам і офіцерам.

Формально поселенці повинні були працювати три дні для держави, тобто для забезпечення полку необхідними продуктами. Три дні вони повинні були працювати на себе, причому неділя залишалася вихідним днем. У дійсності поселенці працювали на державу весь тиждень, тому що «уроки», тобто робочі дні, були такими значними, що на це йшов весь тиждень. Вони будували дороги, мости й казарми, займалися муштрою.

Все життя поселенців, у т.ч. і порядок у будинку, регулювалися окремими інструкціями, кожна річ повинна була перебувати на строго певнім місці, що перевірялося щоранку. За кожне відхилення від інструкції карали дуже строго, найчастіше сікли різками. Вступ у шлюб також строго регламентувався, нерідко здійснювався за допомогою жереба.

Внаслідок такого важкого режиму смертність у військових поселеннях була вище середньої по країні на 10 %. Серед поселенців було багато випадків самогубств і психічних захворювань. Військові поселення були найжахливішим видом кріпосництва, гіршим з існуючих в імперії. В Україні військові поселення організували на Харківщині, Катеринославщині, Київщині й Херсонщині. В Україні було 25 військових поселень, які займали 2,4 млн. га землі з 554 тис. населення. У Білорусії й Росії було тільки 17.

В 1817 і 1818 р. повстали бузькі козаки в м. Вознесенську, які вимагали ліквідувати військові поселення й відновити козацьке військо. Повстання були жорстоко придушені, а 64 найбільш активних учасників присуджені до страти.

Найбільшим було повстання поселенців у Чугуєві влітку 1819 р. Проти повстанців було вислано 2 полки з 12 гарматами, але вони змогли протриматися більше місяця. 363 учасника повстання було віддано під суд і 273 з них присуджено до страти. Військові поселення проіснували до 1857 р.

В 1829 р. почалося повстання в Шебелинській слободі на Харківщині, коли селяни виступили проти нав'язаного їм статусу військових поселенців. Особливо гострий характер мало селянський рух на Поділлі, де його очолив Устим Кармелюк (1787-1835). Разом зі своїм загоном Кармелюк нападав на поміщицькі маєтки, захоплював майно й роздавав його бідності. Владі вдалося заарештувати Кармелюка й вислати його в Сибір, але він 5 разів тікав і знову повертався до збройної боротьби. Боротьба тривала 23 роки, було здійснено понад 1000 нападів на поміщиків, купців, корчмарів, чиновників, через загін Кармелюка пройшло близько 20 тис. повстанців. В 1835 р. Кармелюк загинув, але владі ще 5 років довелося придушувати повстанський рух.

На початку ХІХ ст. активізується й діяльність масонських організацій. (Масони – релігійно-етичний рух, що виник в ХVІІ ст. і був продовженням цехових організацій. В основі ідеології масонів лежали принципи всесвітнього братерства, удосконалення суспільства, самовдосконалення людей). Звідси опозиційність масонів до церкви, державного ладу Російської імперії. В Україні перша масонська організація виникла ще в 1742 р. у с. Вишневцях на Волині, але більше поширення масонство одержало після закордонних походів російської армії під час війни з Наполеоном. Масонські організації були таємними, зі спеціальною обрядовістю. В 1817 р. у Харкові з'являється масонська ложа “Вмираючий сфінкс”, у цьому ж році в Одесі - “Понт Евксінський”, через рік у Полтаві “Любов до істини”, а в Києві “З'єднаних слов'ян”. Членами організацій були Кирило й Петро Розумовські (онуки гетьмана К. Розумовського), поміщики С.Кочубей, В.Лукашевич, письменник І.Котляревський.

У діяльності масонів інтернаціональні аспекти (всесвітнє братерство) переважали над національними. Проте київська масонська ложа виступала за єдність слов'янських народів, їхнє національне звільнення; полтавські масони вважали за доцільне об'єднання слов'янських народів у федерацію під егідою України.

В 1822 р. царський уряд, побоюючись опозиційності масонства, видав указ про заборону всіх таємних організацій, насамперед масонських лож. Це значно послабило, але не припинило масонського руху.

§2. Українське національне відродження. Суспільно-політичні рухи в Україні в другій половині XIX ст..

Колонізаторська політика російського царизму в Україні призвела до зростання протидій цій політиці з боку національно свідомої частини українського суспільства, активізації українського національного руху в усіх його формах, як політичних так і культурних. У сукупності ці процеси дістали назву українського національного відродження кінця XVIII–XX ст. Об'єктивна мета цих процесів полягала в консолідації української нації та відтворенні української державності.

Історія українського національного відродження поділяється на три етапи: 1) збирання спадщини чи академічний етап (кінець XVIII – 40-і роки XIX ст.) 2) українофільський, культурницький етап(40-і роки XIX ст. – кінець XIX ст.) 3) політичний етап (кінець XIX – 1917 р.)

Українське національне відродження базувалося на попередніх досягненнях українського народу, зокрема, традиціях національної державності, матеріальній і духовній культурі. Соціальною базою для потенційного відродження було українське село, що зберігало головну його цінність – мову. Виходячи з цього, стартові умови для відродження були кращими в Подніпров'ї, оскільки тут ще зберігалися традиції недавнього державно-автономного устрою, політичних прав, залишки вільного козацького стану, якого не торкнулося покріпачення, а найголовніше – тут хоча б частково збереглася власна провідна верства – колишня козацька старшина, правда, переведена у дворянство.

Істотний вплив на початок українського національного відродження зробила

революція кінця XVIII ст. у Франції, що проголосила “права народів”. Це стимулювало інтерес до основних рис своєї спільності, таких як фольклор, історія, мова і література. Національному відродженню сприяло і поширення романтизму як художньої течії в літературі та мистецтві.

Національно-культурне відродження розвивалося в кількох напрямках, серед яких слід виділити етнографічний, літературно-мовний, театральнo-драматургічний, історичний. Перший етап національного українського відродження саме й розпочався з видання фольклорних збірок. В 1777 р. у Санкт-Петербурзі вийшла друком етнографічна збірка Г. Калиновського “Описание свадебных украинских простонародных обрядов”. В 1798 р. побачила світ “Енеїда” І. Котляревського, з якою найчастіше пов’язують початок українського національного відродження.

Колишня козацька еліта стала головним джерелом постачання діячів першої хвилі українського національного відродження. Вона намагалася відстояти свої права і привілеї, підтвердити своє знатне походження, але разом з тим захищала ідею автономії України. Необхідність документально підтвердити права козацької старшини викликала інтерес до своєї історії і стала імпульсом національного відродження. Поширення історичних знань про минуле України було найзначнішим фактором утвердження масової національної свідомості. Воно об’єднувало людей усвідомленням спільності їх історичної долі, виховувало патріотизм, підтримувало традиції боротьби за національне визволення і державність.

Національне відродження виявилось в активному збиранні та публікації історичних джерел та пам’яток історичної думки, виданні журналів та альманахів, створенні історичних товариств, написанні узагальнюючих праць з історії України. Велику роль у національному відродженні відіграв твір “Історія Русів” (автор невідомий, вперше надрукований 1846 р.). У ній викладений історичний розвиток України від найдавніших часів до 1769 р. Автор працював у традиціях козацьких літописів, цими літописами він і користувався, доповнюючи виклад власними спогадами, а іноді (XVII в.) – документами.

Русами в ньому називаються українці. Основна ідея твору – природне, моральне й історичне право кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток, а боротьба українського народу за звільнення – головний зміст книги. Центральна фігура “Історії Русів” – Богдан Хмельницький, якому автор дає високу оцінку. Фактично “Історія Русів є політичним трактатом, втіленим в історичну форму.

Поява праць з історії України в свою чергу стимулювала інтерес української еліти до життя народу, його звичаїв, традицій і обрядів.

Зміни в соціально-економічному розвитку України, поглиблення кризи феодально-кріпосницького ладу призвели й до зрушень у суспільно-політичному житті. У 40-х роках XIX ст. в опозиційну до існуючого ладу боротьбу включаються не лише передові представники дворянства, але й різночинці (інтелігенція, службовці). Поступово розвивається національна ідея – ідея, пов’язана з національно-державними перспективами розвитку України, з ростом національної самосвідомості, усвідомленням українського народу себе як етнічної спільності. Виникають політичні організації, учасники яких ставили за мету не лише соціальне, але й національне визволення українського народу. Першою такою політичною організацією стало Кирило-Мефодіївське товариство (за іменами перших слов’янських просвітителів – Кирила і Мефодія), засноване у січні 1846 р. у Києві. Воно складалося з 12 осіб та кількох десятків (за деякими даними – до 100) співчуваючих. Організаторами і найактивнішими учасниками товариства були М.І. Костомаров – професор історії Київського університету, син поміщика і кріпачки; П.О. Куліш – талановитий письменник, автор першого українського історичного роману “Чорна рада”; М.І. Гулак – вчений-правознавець, співробітник канцелярії генерал-губернатора; В.М. Білозерський – викладач Полтавського кадетського корпусу. В квітні 1846 р. до товариства вступив Т.Г. Шевченко. За своїми поглядами члени товариства поділялися на дві групи: помірковані (на чолі з Костомаровим і Кулішем) і радикальні (Шевченко, Гулак).

Члени товариства розробили декілька програмних документів, зокрема

“Книгу буття українського народу”, Статут. В цих документах було висунуто прогресивні ідеї: республіка – як основна форма політичного устрою; повалення самодержавства; рівність громадян перед законом; скасування станів як чинників нерівності в суспільстві; ліквідація кріпосництва, національне визволення слов’янських народів, поширення освіти. Значну увагу приділяли національному питанню, яке розглядалося у контексті панславізму. Ця теорія на той час набула певного поширення. Її основною тезою було прагнення об’єднати усі слов’янські народи в федерацію на зразок Сполучених Штатів Америки. При цьому кожний слов’янський народ зберігав би свою самостійність. Україна ділилась на 2 штати: Східний (Лівобережжя) і Західний (Правобережжя); інші слов’янські народи теж утворювали б по штату кожен. На чолі федерації стояв би загальний сейм із представників усіх слов’янських народів. Київ не повинен був належати до якогось штату й служив би місцем зборів загального сейму. В кожному штаті мав бути свій сейм і свій президент, обраний на 4 роки. Верховна центральна влада належала б всесоюзному президенту, обраному теж на 4 роки.

Кирило-мефодіївці вважали, що творцем історії є бог, а її рушійною силою – християнська релігія. Суспільство, на їхню думку, повинно будуватися за принципами первісного християнства (рівність, добро, справедливість, 10 заповідей).

У своїх програмних документах члени товариства ідеалізували минуле України, прикрашали історію козацтва і суспільних відносин (“одвічний демократизм і єдність українського народу”). Україні відводили месіанську роль: вона повинна була стати центром слов’янського союзу.

Тактика досягнення цілей у різних течій товариства суттєво відрізнялася: помірковані вважали можливим реалізувати їх еволюційним шляхом, за допомогою реформ, пропаганди, просвітництва. Радикальна частина на чолі з Т.Г. Шевченком виступала за революційний шлях – повстання народу.

Члени товариства, окрім розробки теоретичних документів, займалися практичною діяльністю. Вона була пов’язана з пропагандою своїх поглядів і

поширенням програмних документів братства, революційних творів Шевченка, просвітницькою діяльністю, залученням нових учасників, встановленням зв'язків з діячами інших опозиційних рухів.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало недовго (до березня 1847 р.), тому розгорнути широкої діяльності не змогло. Про його діяльність царським властям доніс зрадник, і члени товариства були заарештовані і відправлені на заслання в різні губернії Росії під нагляд поліції без права повернення в Україну і з заборонаю займатися освітянською діяльністю. Найтяжче покарали Т.Г. Шевченка, якого віддали в солдати, заборонивши писати й малювати.

Значення діяльності товариства у тому, що воно розробило теоретичні засади національного відродження України, висунуло демократичні, антикріпосницькі, антицаристські гасла, стало першою українською політичною організацією.

До 30-х років XIX ст. відносяться початки національного відродження і на західноукраїнських землях. В цей період центром національного руху стає Львів, а його авангардом виступає громадсько-культурне об'єднання “Руська трійця” (з 1833 р.). Його засновники Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький – у той час студенти Львівського університету – розмовляли українською (“руською”) мовою, звідси й назва об'єднання. Вони боролися проти політичного, соціального, духовного гноблення, за розвиток національної самосвідомості українського народу. Цьому була підпорядкована науково-дослідницька, публіцистична діяльність “Руської трійці”. Вони виступали за розвиток національної літературної мови на народній основі, проти спроб латинізації письменства. Характерною особливістю їх літературної діяльності було те, що вона здійснювалася у дусі романтизму. В 1836 р. вони видали у Будапешті альманах “Русалка Дністровая”, який за змістом (возвеличення історії України, поетизація народних героїв – Морозенка, Довбуша) та формою (народна мова, фонетичний правопис) був феноменальним явищем тогочасного літературного та суспільно-політичного процесів. Цей твір високо оцінювали Т.Г. Шевченко та І.Я. Франко. Австрійський уряд конфіскував практично весь

тираж альманаху, а видавців поставив під нагляд поліції.

Діяльність “Руської трійці” започаткувала новий етап у розвитку національного руху на західноукраїнських землях, перехід від культурологічних проблем до соціально-політичних.

Процес формування й консолідації української нації на етнічній основі, що почався в часи Київської Русі, рельєфно виявився в період Визвольної війни, значно прискорився в середині XIX ст. внаслідок буржуазно-демократичних реформ, які відбувалися в Російській і Австро-Угорській імперіях. В об’єктивному процесі формування нації брав участь весь український етнос на всій території його багатовікового проживання, але центром консолідації української нації стала Наддніпрянська Україна. Становлення української нації супроводжувалося зростанням чисельності українців, розвитком української культури, насамперед української мови, збільшенням питомої ваги національної інтелігенції, консолідацією економічних зв’язків між окремими регіонами України, підвищенням національної самосвідомості народу.

У XIX ст. нерозв’язаною залишалась проблема національного возз’єднання українського народу; правлячими колами Росії і Австро-Угорщини проводилася політика денационалізації. Національне гноблення поєднувалося з політичним і соціально-економічним. У 1863 р. царський міністр Валуєв публічно проголосив, що “ніякої особливої малоросійської мови не було, немає й бути не може” і видав циркуляр, згідно з яким суворо заборонялося друкування українською мовою як книг “духовного змісту, так і навчальних посібників”. Ще більш реакційним був Ємський акт Олександра II, за яким заборонялося ввозити з-за кордону книги українською мовою, друкувати оригінальні твори, наприклад, тексти до музики, влаштовувати сценічні вистави та публічні читання українською мовою.

Всі ці вищевказані чинники зумовили виникнення і розвиток національного руху на Україні. Осередками цього руху у 60-ті роки стають громади – самодіяльні, напівлегальні суспільно-політичні організації ліберально-демократичної інтелігенції. Перша – виникла у Києві в 1859 р. До неї входили

переважно студенти Київського університету, які стали потім відомими громадськими діячами і науковцями: В.Б. Антонович, М.П. Драгоманов, П.П. Чубинський, Т.Р Рильський та ін. Пізніше громади виникли в Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі. Громади не були достатньо організаційно оформленими, не мали програм чи статутів. До них входили представники різних течій: консервативної, ліберальної, демократичної. Вони були також багатонаціональними за складом (хоча переважали українці) і різноманітними за соціальним станом. Головним своїм завданням вони вважали просвітництво і впровадження культури. За те, що члени громад виступали на захист селян і розвиток освіти на селі, шляхтичі прозвали їх “хлопоманами”, а самі вони називали себе українофілами. Їх ідеологом був В. Антонович, який виступав за ліквідацію царизму, кріпацтва, встановлення демократичної республіки на основі добровільного союзу росіян, українців, поляків.

В Петербурзі члени громади гуртувалися навколо журналу “Основа” (М.І. Костомаров, П.О. Куліш). В ньому публікувалися наукові праці з історії України, етнографічні матеріали, твори Т.Г. Шевченка, Марка Вовчка, Л.І. Глібова. В зв’язку з наступом політичної реакції громади й журнал “Основа” у 1862-1863 роках припинили своє існування.

Значний вплив на розвиток українського національного руху зробили ідеї й діяльність М. Драгоманова (1841-1895). Концепція М. Драгоманова базувалася на двох принципах: «громадівському соціалізмі» (загальна демократизація, знищення експлуатації, об’єднання трудівників у низові товариства - «громади»; і «громадському федералізмі» (всеслав’янське об’єднання національних територій, союзів громад). Це передбачало програму федералізації Російської й Австро-Угорської імперій, що забезпечило б українським землям автономні права.

Найвпливовішою течією в суспільно-політичному русі 70-х років були народники – рух різночинної інтелігенції, ідеологія селянської демократії. В народництві виділилися дві течії – революційна і ліберальна. За тактикою революційна течія розділялася на пропагандистський (ідеолог П. Лавров),

бунтарський (М. Бакунін), змовницький (П. Ткачов) напрями. Народники вважали головною революційною силою селянство; капіталізм оцінювали лише негативно, вірили, що у Росії – особливий шлях, і вона обмине капіталізм. Вони сподівалися, що селянська община стане осередком соціалізму, перебільшували роль ідей та окремих осіб в політиці.

Перші народницькі гуртки виникли в Україні у 1873 р. в Одесі і Києві. В 1874 р. народники застосували тактику “ходіння в народ” – переодягнувшись в простий одяг під виглядом учителів, фельдшерів, шевців і т.д., вони йшли в села, вели пропаганду соціалізму, агітували за революцію. Але цей похід зазнав поразки. Близько 1000 чол. Було заарештовано. Але в 1876 р. у Петербурзі створюється нова організація, яка з 1878 р. дістала назву “Земля і воля”, яка поставила завдання політичної боротьби проти самодержавства. Оскільки вони вважали, що останнє не має опори в суспільстві, то його можна повалити за допомогою терору. У 1879 р. “Земля і воля” розділяється на дві організації: “Народну волю” і “Чорний переділ”. Народники з України відігравали провідну роль як в “Народній волі” (Желябов, Фроленко, Кибальчич), так і в “Чорному переділі” (Аксельрод, Дейч, Засулич). У 1879-1881 роках “Народна воля” організувала 8 замахів на царя. Нарешті 1 березня 1881 р. народникам вдалося вбити царя. Але на місце Олександра II прийшов більш реакційний Олександр III. Ситуація в країні не змінилася на краще. Народники першими перейшли до політичної боротьби з самодержавством, зуміли створити нелегальну політичну партію, але їх діяльність показала безперспективність політичного терору. Керівники народників були страчені. Остаточо організація революційних народників була розгромлена у 1883 р. У 80-90 роки продовжувало існувати ліберальне народництво, яке відмовилося від революційної боротьби з царизмом і виступало за поліпшення становища селянства шляхом реформ: збільшення наділів, надання дешевих кредитів і т.д.

Розвиток промисловості, зростання кількості робітників, тяжкі умови праці і життя зумовили активізацію робітничого руху. В 1875 р. в Одесі на базі декількох гуртків виникає “Південноросійський союз робітників” на чолі з Є.

Заславським. В нього входило близько 60 членів і 200 чол. Співчуваючих. Це була перша пролетарська організація в Україні. В програмному документі союзу – Статуті – вказувалося на несправедливість існуючого ладу, необхідність боротьби проти нього, об'єднання робітників краю, завоювання політичних свобод. Члени союзу випускали і розповсюджували прокламації, керували страйками. Через півроку жандарми розгромили союз, його активістів засудили до каторжних робіт.

Розгортання робітничого руху, криза народництва створили передумови для поширення марксизму (за ім'ям засновника – К. Маркса) – течії, яка вже стала впливовою в Західній Європі. Розповсюджуються твори К. Маркса та його прибічників, створюються перші марксистські гуртки. Перший соціал-демократичний гурток виник у Києві в 1889 р. В 90-ті роки такі гуртки виникають в Одесі, Катеринославі, Харкові, Херсоні, Полтаві. Ці гуртки на той час були розрізненими, маловпливовими.

§3. Ліберальні реформи 60-70-х років XIX століття

Криза феодально-кріпосницької системи, яка виявлялась у занепаді поміщицьких господарств, неможливості для поміщиків надалі ефективно вирішувати свої соціально-економічні проблеми за рахунок кріпацтва, значне зростання селянського руху – ось головні причини реформ 60-70 рр. До них підштовхнула поразка у Кримській війні, яка продемонструвала усьому світу відсталість кріпосної Росії. Уряд вирішив за краще здійснити реформи згори, самому, ніж чекати, поки це буде зроблено “знизу”, самим народом. Основні засади селянської реформи були викладені у царському маніфесті від 19 лютого 1861 р. та “Загальному положенні про селян, звільнених від кріпосної залежності”. Ці документи вирішували основні питання, пов'язані із скасуванням кріпосного права:

- ліквідація особистої залежності селян від поміщиків;
- наділення селян землею і визначення за неї повинностей;

- викуп селянських наділів.

Селяни-кріпаки переставали бути власністю поміщика. На них поширювалися економічні права, які визнавалися раніше за вільними особами: купувати і продавати майно, відкривати різні підприємства.

Селяни не були повністю зрівняні в правах з іншими станами, їх право пересування обмежувалось, паспорти їм видавали лише на рік, тоді як іншим станам – безстрокові. Залишалось принизливе покарання різками. Селяни мусли платити подушну подать, відбувати рекрутську повинність. Зберігалася община і кругова порука при виплаті податків та виконанні повинностей.

Земельне питання вирішувалось в інтересах поміщиків. Вони залишались власниками землі, яка їм належала. Проте за виконання селянами повинностей (роботою чи грошми) поміщики мусли надати їм садибу і польовий наділ. Селяни мали право викупити садибу, а польовий наділ – тільки зі згоди поміщика. Поки вони його не викупили, – вважалися тимчасовозобов'язаними з виконанням певних повинностей на невизначений час. Тільки з 1 січня 1883 р. (через 22 роки!) селяни в обов'язковому порядку повинні були викупувати польові наділи. Ті, хто викупив, ставали селянами-власниками і припиняли виконувати повинності. Таким чином, значна частина селян ще довго перебувала в залежності від поміщиків.

При визначенні розмірів наділів теж виходили з інтересів поміщиків. Розрахунок вели таким чином: там, де земля давала незначні прибутки, норми наділу встановлювались вищі (поміщиками вигідніше було отримати викуп, ніж вести малоприбуткове господарства); в тих регіонах, де земля приносила більше зиску, була родючою, більшість її залишалась у володінні поміщиків, а селянам діставалась незначна частина. Оскільки в більшості губерній України земля була високої якості, тут встановлювались менші, ніж в інших районах Росії норми селянського наділу (наприклад, в Харківській губернії він коливався від 3 до 4,5 десятин). Крім того, поміщик мав право зменшувати селянські наділи. Внаслідок цього землекористування селян в Україні зменшилося. В Харківській губернії “відрізок” склали 28 %, в Полтавській – 37

% тих земель, які раніше були в користуванні селян. До того ж поміщики залишили собі кращі землі, а селянам виділили гірші, позбавивши їх лісів, луків та інших необхідних угідь.

В інтересах поміщиків проводилась також викупна операція. В основу визначення викупу лягала не ринкова вартість землі і не прибутки з господарства, а грошовий оброк селян. Його визначали таким чином, щоб поміщик міг отримати капітал, який давав би йому прибуток в процентах, що дорівнював сумі оброку селянина. Це був типово лихварський розрахунок, дуже не вигідний і несправедливий щодо селян. Практично викупна сума визначалася за допомогою капіталізації річного оброку з 6 %, який множився на 16,67. Оскільки селянин не міг зразу заплатити всю суму, а поміщики хотіли отримати свої гроші зразу, держава надавала селянам позику в 80 % викупної суми, яка переходила поміщику. Решту 20 % селяни платили безпосередньо поміщику, а державі повертали кредит протягом 49 років з 6 % річних. В цілому селяни повинні були сплатити викуп в 4 рази більший від тогочасної ринкової вартості землі. Це було прямим грабіжництвом. Фактично селяни платили не тільки за землю, але й за свою свободу. 94 % селянських господарств після реформи мали наділи до 5 десятин, що було значно нижче норми, необхідної для утримання сім'ї і ведення економічно доцільного господарства.

Реформа проводилась в інтересах поміщиків, але сприяла розвитку капіталістичних відносин.

Згодом були проведені реформи в політичній сфері. В 1862 р. реалізується поліцейська реформа. В кожному повіті створюється повітове поліцейське управління на чолі зі справником, призначеним губернатором. Повіт поділявся на дрібніші адміністративно-поліцейські підрозділи: стани, дільниці (сотні), селища. В станах поліцію очолювали станові пристави, їх було 2-4 на повіт. З 1878 р. у станових приставів з'явилися помічники – поліцейські урядники. Їх було від 100 до 200 осіб на губернію. В містах створювали міську поліцію на чолі з поліцмейстером. Міста розділялися на частини, дільниці й околотки.

Частини очолювали міські пристави, дільниці – дільничні. Особовий склад поліції з 1862 р. комплектувався за принципом вільного найму. Для службовців поліції було введено пенсійне забезпечення.

Метою цієї реформи було покращення роботи загальної поліції, звуження її компетенції, звільнення від другорядних функцій підвищення професіоналізму. Поліція повинна була наглядати за виконанням законів, охороняти громадський спокій і порядок; слідкувати за “должным властям повинением” і т.д. Звільнившись після реформи від вирішення господарських питань і благоустрою, поліція залишила за собою контроль за господарською діяльністю не лише громадських органів, але й приватних осіб. Як і раніше, в місті чи повіті фактично не було такого питання, яке б не підлягало розгляду поліції. Практична діяльність поліції була проникнута формалізмом, межувала зі свавіллям та беззаконням, поширеними були хабарництво та підробки.

В 1864 р. уряд провів земську реформу. Створювались земські установи (губернські, повітові) – збори та управи. Збори склалися з гласних, які обиралися на 3 роки від землевласників, міських і сільських громад. Виборча система забезпечувала перевагу поміщикам. Земства опікували школи, лікарні, в'язниці, шляхи. До 1917 р. вони провели корисну роботу, особливо на терені освіти й охорони здоров'я. Але їх діяльність була під контролем царської адміністрації.

У 1870 р. почалося проведення міської реформи. У містах терміном на 4 роки обирали міські думи. Члени думи – гласні – обирали міського голову і міську управу. У виборах до самих дум могли брати участь платники податків, які досягли 25 років. Виборча система забезпечувала перевагу багатій верхівці міст. До компетенції міських дум входили ті ж питання, що й до компетенції земств. Вони також залежали від царської адміністрації і знаходились під її контролем.

1864 р. була проведена судова реформа – найбільш прогресивна з усіх реформ 60-70-х років. Замість станового вводили безстановий суд, замість закритого – “гласний”, із змаганням сторін – захисника і прокурора. Суд

відділявся від адміністрації і проголошувався незалежним. Винність підсудного в окружному суді у серйозних кримінальних справах визначали присяжні засідателі, призначені за жеребом представники населення з урахуванням майнового цензу. Проте справи представників не всіх верств населення підлягали розгляду в цих судах: для селян залишався становий волосний суд, для духівництва – консисторії, для військових та державних злочинців – спеціальні суди. Залишалась публічність виконання смертної кари.

У 1862-1874 роках проводилась військова реформа. Країна була поділена на 15 військових округів, проведено переозброєння армії, реформувалась система військових навчальних закладів. Започатковувались військові гімназії, юнкерські училища, збільшувалась кількість місць у військових академіях. Замість рекрутських наборів з 1874 р. вводилась загальна військова повинність для всіх чоловіків, які досягли 21 року (від неї звільнялися особи з вищою освітою, духовенство, деякі неросійські народи). Цим було ліквідовано відставання від передових країн (у Франції загальна військова повинність була введена у 1796 р., а у Німеччині – у 1814 р.). Термін служби значно скорочувався, з 20 років до 6 – у сухопутних військах і, до 7 – на флоті. Почався перехід від гладкоствольної до нарізної зброї. У 1868 р. на озброєння було взято гвинтівку системи Бердана, з'явилися перші нарізні гармати, почалася заміна чавунних і бронзових гармат на сталеві. Вперше було введено Дисциплінарний статут (1868 р.), на випадок війни створювались недоторкані запаси продовольства. У 1881 р. кількість новобранців досягла 235 тис. осіб, а армія складалась з 32 тис. офіцерів, 900 тис. солдат і 800 тис. запасних.

З 1862 р. почалася фінансова реформа. Все управління грошовим господарством зосереджувалося у міністерстві фінансів, великі повноваження надавались заснованому Держбанку. Ліквідовувалася система відкупів територій і непрямі податки (за вино, тютюн, сіль), які стали збирати замість приватних осіб відповідні державні установи. Встановлювалася гласність бюджету. Основний тягар податків, як і раніше, несло селянство.

Потреби економіки викликали необхідність реформи освіти. Збільшувалась

кількість шкіл різного рівня, дозволялось відкривати приватні. Навчання розподілялося на класичне (гімназії, які готували в університети) і реальне (училища, які готували в технічні інститути). Надавалась автономія університетам, які могли самостійно вирішувати свої адміністративні (вибори ректорів, деканів), наукові, фінансові, навчальні питання. Проте негативне значення мало підвищення плати за навчання, заборона жінкам отримувати вищу освіту в університетах, обмеження в навчанні для євреїв.

В 1865 р. була проведена реформа в галузі цензури. яка теж спрямовувалася на підтримання існуючого державного ладу. Щоб перешкодити проникненню передових, в тому числі, й революційних ідей у народні маси через друковане слово, царський уряд встановив особливо суворий нагляд за органами друку і з цією метою реорганізував цензурні установи. За новим цензурним статутом вони вилучалися з відання міністерства народної освіти і підпорядковувалися міністерству внутрішніх справ, у складі якого створювалося головне управління у справах друку та центральний комітет іноземної цензури. Продовжувала діяти і церковна цензура. Особливо суворому нагляду піддавалися невеликі за розміром видання, призначені для масового читача. Вони підлягали попередній цензурі. Великі оригінальні книги обсягом понад 10 друкованих аркушів і перекладні понад 20 друкованих аркушів від такої перевірки звільнялись, але у разі виявлення в них порушення вимог цензури їх видавці притягалися до відповідальності через судові органи.

Періодичні видання звільнялися від попередньої цензури лише за умови внесення грошової застави в сумі від 2,5 тис. до 5 тис. крб. До цих видань при порушенні цензурних вимог передбачалося застосування заходів адміністративного впливу у вигляді попередження, тимчасового припинення і нарешті заборони видання. Всі провінціальні видання підлягали попередній цензурі.

Отже, реформа цензурної справ, як і всі інші реформи 60—70-х років, хоч і являла собою крок вперед, все ж таки зупинилася на півдорозі. Після реформування залишилися пережитки старих, кріпосницьких порядків, які

гальмували подальший соціальний і культурно-освітній розвиток російського, українського та інших народів імперії.

Після вбивства Олександра II і наступу політичної реакції в часи правління Олександра III були проведені контрреформи, перш за все в судочинстві. Суди були значною мірою поставлені в залежність від царської адміністрації, серйозно обмежувалась гласність судочинства. Кроки назад були зроблені і в питаннях місцевого самоврядування. Була значно посилена губернаторська влада, розширені повноваження поліції та жандармерії.

Проте в цілому реформи мали велике значення. Відбулася певна лібералізація суспільства, що сприяло прогресу країни, відкрило перспективи її розвитку на шляху перетворення з феодальної в буржуазну монархію.

§4. Соціально-економічний розвиток України в XIX – на початку XX ст.

В соціально-економічній сфері пануючими продовжували залишатись феодально-кріпосницькі відносини. Поміщикам належало 70 % усіх земель. Сільське господарство було малопродуктивним, оскільки базувалося на відсталій системі землеробства, примітивних знаряддях праці. Середнім вважався урожай сам-чотири. Поміщики намагалися збільшити свої прибутки за рахунок посилення експлуатації селян і збільшення панщини, оброку, зменшення земельних наділів. Все це супроводжувалось повним безправ'ям селян, які цілковито залежали від волі поміщиків.

Низька економічна ефективність феодально-кріпосницької системи призвела до її кризи. Різке зростання населення і міст в імперії, розвиток товарно-грошових відносин у Європі сприяли розширенню внутрішнього і зовнішнього ринку. Це, в свою чергу, вимагало збільшення виробництва сільгосппродукції, особливо хліба (зерна). Виробництво хліба на продаж, тобто розвиток товарного землеробства, підривало натуральний характер господарства, всю феодально-кріпосницьку систему, вимагало інтенсифікації виробництва за

рахунок його раціоналізації, впровадження передових досягнень агрономії, застосування найманої праці і машин, що призводило до зрушень і у соціальній структурі суспільства (збільшення такої верстви, як наймані робітники). Поступово відбувається процес товаризації сільського господарства (і в поміщиків, і в селян).

Одним з проявів цього були чумацькі промисли, тобто торгово-візницька діяльність, пов'язана з продажем солі, в'яленої риби, дьогтю, хліба і т.п. У середині XIX ст. чумаки завозили на Україну більше 8 млн. пудів солі щорічно, використовуючи для цього до 150 тис. возів. Чумакування сприяло первісному нагромадженню капіталу і соціальній диференціації населення.

У той час селяни України розділялися на три основні групи: а) поміщицькі; б) державні; в) вільні і козаки. На Правобережжі кріпосні (поміщицькі) селяни склали 58 % населення, на Лівобережжі – 38 %, на Південній Україні – 25 %. У цілому селяни-кріпаки склали 40 % населення України в 1838 р.

На Лівобережній Україні (Полтавська, Харківська і Чернігівська губернії) поряд із зерновими, вирощували також тютюн, коноплі і частково цукровий буряк. На Правобережжі (Київська, Волинська, Подільська губернії) спеціалізувалися на вирощуванні озимої пшениці і цукрового буряка. На Південній Україні (Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії) – пшениці на експорт і тонкорунному вівчарству.

В промисловості відбувається так званий промисловий переворот – процес заміни мануфактурного виробництва з його ручною ремісничою технікою великим машинним фабрично-заводським виробництвом з вільнонайманою працею робітників. Він забезпечував впровадження у виробництво і транспорт системи робочих машин, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі. Усі підприємства поділялися на три групи: поміщицькі, купецькі, державні. Основна частка промислового виробництва припадала на перші дві групи. Якщо в першій чверті XIX ст. кількість поміщицьких та купецьких підприємств була приблизно однаковою (50х50), то близько 1860 р. співвідношення склало 94:6 на користь купецьких, що свідчило про занепад

поміщицької промисловості і успіх нової, капіталістичної.

Найрозвиненішими в першій половині XIX ст. були такі галузі промисловості:

- цукрова (перший цукровий завод на Україні збудували у 1824 р., – після цього почалася “цукрова лихоманка”). У 1861 р. було вже 229 цукрових заводів, які давали великі прибутки, – значна частина тодішнього центру Києва була збудована на “цукрові” гроші. Україна давала 3 млн. пудів цукру за сезон або 80 % загальноімперського виробництва. До 1824 р. 1 фунт цукру коштував 2 рублі і вироблявся з кубинської сировини, згодом його ціна впала до 13 коп. і він став загальнодоступним. Колишні кріпаки українського походження – Яхненки, Симиренки, козаки Терещенки – стають в один ряд з титулованими цукрозаводчанами – графами Бобринськими, Потоцькими;

- гуральництво (винокуріння). На горілку на Україні переганяли до третини урожаю жита. З 1800 р. виробництво горілки зросло з 6 млн. відер до 40 млн.;

- суконна промисловість. У 1860 р. в Україні виробляли 2 млн. 200 тис. аршинів сукна. Її центрами були Дунаївці на Поділлі та Клинці на Чернігівщині. У 1805 р. в Україні було 27 суконних заводів, а в 1859 р. – 160;

- кам’яновугільна промисловість – добували 6 млн. пудів вугілля на рік, що складало 33 % загальноімперського. Донбас вийшов на друге місце в імперії за кількістю його видобутку, поступаючись лише Домбровському басейну (Польща).

Велику роль у торгівлі відігравали ярмарки. На Україну припадало 40 % всіх ярмарок Росії. Значний товарообіг здійснювався на ярмарках у Харкові – Хрещенській, Троїцькій, Успенській і Покровській. Промисловість і торгівля в Україні були в руках росіян. Серед власників фабрик росіяни складали 44,6 %, українці – 28,7 %, євреї – 17,4 %, а залишок – інші національності.

Через чорноморські й азовські порти вивозилося товарів на суму, що в 1825 р. склала 11 % загальноросійського експорту, а в 1860 р. - 32,2%. Головним товаром експорту було українське зерно і сільгосппродукти. У 1853 р. експорт пшениці досяг величезної цифри в 1 млн. 302 тис. т.

Перше парове судно на Україні було збудоване у 1823 р.

Біля 1860 р. на Україні діяло 40 тис. млинів, 18 макаронних підприємств, 100 салотопень, 254 шкіряні і 54 миловарні підприємства. За 1825-1860 рр. кількість промислових підприємств збільшилася майже втричі. Отже, наприкінці 50-х років XIX ст. українська промисловість досягла певних успіхів. У деяких галузях (цукровій, кам'яновугільній, винокурній) вона набула загальноімперського значення.

Скасування кріпосного права призвело до виникнення ринку найманої праці – сотні тисяч безземельних і малоземельних селян, позбавлених знарядь праці, склали його основу. Вони змушені були йти в міста і продавати себе як робочу силу, щоб забезпечити своє життя. Процес розкладу натуральних господарств призводив до формування ринку збуту для капіталістичного виробництва. Все це створювало передумови швидкого розвитку капіталізму і завершення промислового перевороту. Каталізуючими факторами цього явища було пряме втручання держави в економіку та великі іноземні інвестиції в неї.

Особливістю економічного розвитку України в цей період був двобічний розвиток капіталізму: інтенсивним і екстенсивним шляхами, тобто за рахунок розширення і поглиблення капіталістичного виробництва (промислового перевороту, впровадження техніки).

Протягом 70-80 років промисловий переворот в основному завершується. В найважливіших галузях: машинобудівній, металургійній, залізорудній створюються великі капіталістичні підприємства, засновані на машинній техніці, новій технології, новому виді палива (вугіллі). Відбуваються зміни в структурі промисловості України – зростає питома вага добувної промисловості, металургії, машинобудування.

Різко збільшується попит на метал (верстати, пароплави, паровози, залізниці, озброєння). Це привело до відкриття металургійних заводів нового типу. Першим на Україні у 1872 р. було збудовано у Бахмутському повіті Катеринославської губ. (нині Донецька обл.) металургійний завод Юза. У 1896 р. відкрився металургійний завод в Алчевську, який започаткував це місто, а в

кінці XIX ст. в Україні діяло вже 17 великих з новою технологією металургійних заводів. У 1900 р. Україна давала 92 млн. пудів чавуну (Урал – 50 млн.) – 52 % загальноімперської виплавки.

У зв'язку з розвитком металургії посилювався попит на криворізьку руду. Тут стали до ладу ряд потужних рудників. Якщо у 1870 р. на Півдні було видобуто 1,3 млн. пудів залізної руди (2,8 % загальноімперської), то в 1900 р. – 210 млн. пудів (58 %) – у 158 разів більше!

Швидкий розвиток металургії та залізниць посилювали попит на вугілля. Видобуток вугілля в Донбасі та його питома вага в кам'яновугільній промисловості імперії значно збільшились. За 40 пореформених років вона зросла з 6 млн. пудів до 692 (в 115 разів), що складало майже 70 % загальноімперського видобутку.

Певні досягнення спостерігалися в сільськогосподарському машинобудуванні, що зумовлювалося попитом на машини в поміщицьких контроль і господарствах заможних селян України. З 1876 р. по 1890 р. вартість машин, випущених на підприємства Півдня України зросла більше ніж у 8 разів. Це були найвищі темпи розвитку машинобудування в усій імперії. В кінці XIX ст. розвивається транспортне машинобудування. В 1897 р. починає випускати паровози Харківський паровозобудівний завод, а згодом – Луганський. У 1900 р. вони побудували 233 паровози (23 % загальноімперського виробництва).

Безпосередній значний вплив на розвиток економіки справляв залізничний транспорт. Значення залізниць полягало не лише в тому, що вони з'єднували між собою віддалені господарські райони та мали військово-стратегічне призначення (перевезення військ та зброї). Вони розширяли всеросійський ринок, сприяли швидкому розвитку фабрично-заводської промисловості. Спочатку залізниці будувалися з метою забезпечення експорту зерна через порти, тому першою залізницею на Україні стала лінія Балта-Одеса (1865 р., довжина 219 верст). Перший поїзд до Харкова прибув з Курська 6 липня 1869 р. До 90-х років в Україні було завершено будівництво головних залізничних

магістралей, які пройшли через основні її економічні райони, з'єднали її з Центральною Росією та Західною Європою. Довжина залізниць з 1865 р. по 1900 р. збільшилася з 219 до 8417 км, що складало 16 % загальноросійської. Щорічно залізниці України перевозили 1414 млн. пудів вантажів і 13,3 млн. пасажирів. Поряд з новими галузями виробництва розвивалися й старі. В кінці XIX ст. Україна давала 84 % загальноімперського виробництва цукру, 58 % – спирту, 40 % – тютюну.

Швидко йшов процес урбанізації – зростання міст. В кінці століття в Україні їх було 130, з них 4 – мали більше 100 тис. населення: Одеса – 404 тис., Київ – 248 тис., Харків – 174 тис., Катеринослав – 113 тис. Міське населення складало 13,6 %. Перший телефон було встановлено в Одесі у 1882 р., а перший трамвай пущено у 1892 р. – в Києві.

Урбанізація мало торкнулася українців, яких у 1897 р. було 73 % загальної кількості населення. (Всього населення України складало 23,4 млн. осіб). Лише трохи більше 5 % українців проживало у містах, 38 % росіян, євреїв – 45 %. Росіяни становили 12 % населення – це були гірники, металурги, державні службовці. Швидко зростала єврейська меншість, що досягла майже 8 % загальної кількості населення (у Російській імперії загалом – 4 %) і домінувала у торгівлі та банківській справі.

Сільське господарство України йшло так званим пруським шляхом, коли поміщицьке землеволодіння залишалось пануючим. Існувало дві системи господарювання: капіталістична (вільнонаймана праця, використання техніки і агротехніки); відробіткова, коли селяни, не маючи змоги вижити за рахунок своїх наділів, змушені були орендувати у поміщиків землі і за це відробляти на їхніх землях своїм інвентарем і худобою.

Змінювалася структура сільськогосподарських культур, що вирощувались. Перевага надавалась тим, які йшли на експорт (пшениця, ячмінь, тютюн). Україна давала 27 % (740 млн. пудів) валового збору хліба Європейської Росії. Врожайність досягла в кінці століття 7,5 ц. з га. Швидко зростали посіви картоплі (основного харчового продукту бідноти): 1870-1900 рр. – втричі і

цукрових буряків – в 4,5 рази.

В цей час на Україні нараховувалося 2,5 млн. селянських господарств (бідноти – 60 %, середняків – 25 %, куркулів – 15 %). В середньому на бідняцький двір припадало 4 дес. Землі, середняцький – 8, куркульський – 15.

В результаті швидкого розвитку промисловості зростала кількість робітників – людей, що жили на зарплату, отриману за продаж своєї робочої сили. У 1900 р. їх на Україні нараховувалось 2,5 млн. Характерними рисами пролетаріату були висока концентрація на підприємствах та багатонаціональний склад, нерівномірність формування в різних регіонах (напр., у Донбасі, Харкові – скоріше).

Інтенсивно йшов і процес формування класу буржуазії. Вона поповнювалась за рахунок купців, промисловців, лихварів, збагачення дрібних товаровиробників у місті і селі, “обуржуазнення” поміщиків. Буржуазія теж була багатонаціональною: мільйонери Терещенки і Харитоненки, які мали по 7 цукрових заводів, Симиренки, майно яких оцінювалося в 10 млн. руб. золотом, були українцями; Суботіни, Дегтярьови – росіянами, Бродські, Гінзбурги – євреями.

У 1897 р. була проведена грошова реформа, за якою кредитні білети стали вільно обмінюватися на золоту монету, що сприяло розвитку фінансової і банківської сфери і всієї економіки.

Незважаючи на колоніальну політику імперських урядів, наприкінці ХІХ ст. Україна щодо промислового розвитку посіла в Російській імперії одне з перших місць.

Після реформи 1861 р. економіка України розвивалася стрімкими темпами, особливо значні успіхи були досягнуті в промисловості. Майже 21 % усієї промислової продукції Російської імперії вироблявся в Україні. Економічний розвиток України мав ряд особливостей. По-перше, темпи розвитку деяких галузей (гірничої, металургійної, кам'яновугільної, цукрової) були вищими, ніж у центрі. По-друге, в Україні існувала нерівномірність розвитку окремих регіонів. Найвищим цей рівень був на Півдні України. Значно відставало

Правобережжя; в південно-західних районах переважало дрібнотоварне виробництво. По-третє, розвиток економіки та культури стримувався сильним політичним, соціальним та національним гнобленням, залишками кріпосництва. По-четверте, Україна не була окремим, самостійним економічним регіоном, а входила в склад загальноімперської економічної системи.

Деякі головні риси економічного розвитку України були такими ж, як і в цілому в Росії. Так, в Україну, як і в інші регіони імперії, широко проникав іноземний капітал. Особливо чітко це виявлялося у Донецько-Криворізькому районі, де значна кількість шахт, рудників, заводів належала іноземцям. Як і у Центрально-промисловому районі, в Україні створилася висока концентрація виробництва. На початку століття на підприємствах з кількістю працюючих понад 500 чол. Зосереджувалось близько 50 % загальної кількості робітників. Це створювало передумови для кращої організації робітничого руху, що зіграло потім суттєву роль в подальших революційних подіях.

Особливістю важкої індустрії Донбасу було комбінування металургійних підприємств із вугільними, коксовими, залізородними, хімічними. Подібні комбінати виявилися набагато вигіднішими в господарському відношенні. При цьому ключові позиції (як базові підприємства) займали не кам'яновугільні, а металургійні або машинобудівні заводи. На початку століття в Україні з'являються перші монополії – синдикати “Продуголь”, “Продамет”, “Продруда”, які концентрують в своїх руках значну частину виробництва в окремих галузях і отримують надприбутки за рахунок високих цін, котрі вони могли диктувати.

У сільському господарстві України на початку століття відбувалася боротьба двох тенденцій: американського (фермерського) і прусського (буржуазно-поміщицького) шляхів розвитку. Незважаючи на підтримку царським урядом поміщиків, селянська земельна власність зростала. В самому селі значно прискорився процес диференціації селянства: земля та засоби виробництва зосереджувалися в руках заможних селян. Це приводило до збіднення та обезземелювання значної частини селянства. У 1905 р. в Україні

частка безземельних та малоземельних селян складала близько 56 %.

§5. Політичне становище українських земель на початку ХХ ст. Столипінська аграрна реформа.

Розвиток економіки супроводжувався посиленням експлуатації робітників і селянства, погіршенням становища значної маси населення. Тяжке соціальне становище, політичне безправ'я, національний гніт призвели до активізації робітничого, селянського та національно-визвольного рухів. У 1903 р. з великим розмахом пройшов загальний політичний страйк на Півдні Росії, причому найактивнішу участь у ньому взяли робітники України (115 тис. осіб).

Значно посилювався й селянський рух. В ряді повітів Харківської та Полтавської губерній у 1902 р. спалахують збройні виступи: 105 поміщицьких маєтків та садиб було розгромлено; царські війська жорстоко розправилися з повстанцями.

Активізувалося й студентство. У вищих навчальних закладах Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава влаштовувалися збори, де висувались вимоги академічних свобод. Царський уряд змушений був піти на часткові поступки, дозволивши під наглядом начальства створювати гуртки, каси, бібліотеки.

Розвивався національний рух. Викладачі вузів, демократична інтелігенція виступали проти переслідувань української мови. Святами української культури стали відкриття у 1903 р. в Полтаві пам'ятника основоположнику української літератури І.П. Котляревському, відзначення у тому ж році 35-річчя музичної діяльності композитора М.В. Лисенка.

Активізація суспільно-політичних рухів сприяла утворенню перших політичних партій в Україні. В 1891 р. було засновано таємне товариство «Братство тарасівців», куди входили представники молоді інтелігенції з Києва, Харкова, Одеси, Полтави. Ідеологами й лідерами товариства були Іван Липа, Борис Грінченко й Михайло Коцюбинський. У їхній програмі містилися вимоги широкої політичної автономії України, захист прав українського народу. Члени

товариства критикували старше покоління українофілів за аполітичність і культурницьку обмеженість. Товариство проіснувало до 1898 р.

Політичну лінію «Братства тарасівців» продовжила Революційна Українська партія (РУП). Вона була створена у 1900 р. у Харкові. Метою партії була боротьба за національні права та соціальну революцію, захист інтересів, перш за все, селянства. Проте керівники партії не мали єдиної думки щодо стратегії і тактики її діяльності і це спричинило її розкол. В 1902 р. з РУП вийшла група М. Міхновського, яка заснувала Українську народну партію (УНП), що виступала з гаслом “Україна для українців”. В 1904 р. від РУП відділилася група М. Меленівського, яка вважала, що треба об’єднатися з російською соціал-демократією. Ця група стала називатися “Спілка”. Та частина РУП, що залишилась, перейменувалася в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), лідерами якої були В. Винниченко, С. Петлюра. Вони виступали за демократизацію суспільного ладу, автономію України, конфіскацію великої земельної власності.

Крім цього, в Україні в 1904 р. були створені ліберально-буржуазні партії: Українська радикальна партія (УРП), лідери – С. Єфремов, Б. Грінченко; Українська демократична партія (УДП), лідер – Є. Чикаленко. У 1905 р. ці партії об’єдналися і створили Українську радикально-демократичну партію (УРДП), що виступала за конституційну монархію, автономію України, земельну реформу.

Українські партії розподілялись на дві групи щодо перспектив політичного розвитку України: 1) автономія України в федеративній Росії; 2) самостійність України.

Крім суто національних партій, на політичне життя України активно впливали загальноросійські партії. Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП), що виникла у 1898 р., в 1903 р. розкололась на більшовиків і меншовиків, лідером більшовиків став В.І. Ульянов (Ленін). Ідеологія РСДРП: капіталізм – антагоністичне суспільство, яке потрібно замінити соціалізмом за допомогою революції. Головна революційна сила – пролетаріат, головне зло –

приватна власність.

Партія соціалістів-революціонерів (ПСР – есери) виникла на зламі століть (лідери В. Чернов, на Україні – Д. Дорошенко). Головну революційну силу есери бачили в селянстві; вони широко використовували терор проти представників влади.

Конституційно-демократична партія, або Партія народної волі (кадети) була утворена у 1905 р. (лідер – П. Мілюков, вчений-історик). Кадети виступали за конституційно-парламентську монархію, свободу культурного розвитку для всіх націй. В Україні її підтримувала в основному інтелігенція.

“Союз 17 октябрю” (октябристи) – партія великої і середньої буржуазії – виступала за збереження існуючого ладу, єдиної і неподільної Росії (лідер – О. Гучков). У 1905 р. виник “Союз Русского Народа” – реакційна, чорносотенна організація, яка виступала з шовіністичних позицій, проти революційного і національного рухів. Її члени брали активну участь у єврейських погромах і вбивствах революціонерів і ліберальних діячів.

У 1905 р. в Російській імперії почалася революція. Революція 1905-1907 рр. за своїм характером була буржуазно-демократичною, бо її безпосереднім завданням було повалення царизму, встановлення демократичної республіки, вирішення аграрного питання, покращення становища робітників (восьмигодинний робочий день та ін.). Буржуазна революція відбиває потреби розвитку капіталізму, оскільки вона розширює й поглиблює розвиток його основ. Тому революція не може не відбивати інтересів буржуазії. Проте в ній також зацікавлені робітники, селяни й інтелігенція, оскільки революція спрямована на ліквідацію залишків кріпосництва, скинення царату з його поліцейським режимом, розширення демократії й т.ін.

Революція 1905-1907 рр. мала свої особливості, тобто відмінності від попередніх революцій в інших країнах. По-перше, це була перша революція ХХ ст., коли протиріччя капіталізму досягли апогею, і Російська імперія стала вузлом цих протиріч. По-друге, хоча революція була буржуазною за характером, буржуазія імперії не могла в ній грати вирішальної ролі, як це було

у країнах Європи раніше, оскільки була недостатньо організованою і занадто прив'язаною до царизму. По-третє, в цій революції існували не два політичних табори (революційний і контрреволюційний, урядовий, як у Європі), а три, крім вищевказаних, ще табір ліберально-буржуазний. Це ускладнювало політичну боротьбу.

Періодизація революції: 1) піднесення (січень – грудень 1905 р.); 2) спад (січень 1906 р. – червень 1907 р.).

Різною була й тактика партій в революції. Більшовики та есери виступали за збройне повстання як основний засіб вирішення завдань революції (есери, крім цього, також за терор). Меншовики, кадети, лідери українських національних партій виступали за парламентський шлях через вибори в Державну Думу. Чорносотенні партії виступали за беззаперечне збереження існуючого ладу, тобто проти будь-яких змін.

Головні події революції в Україні:

- січень-березень 1905 р. страйки робітників – 177 страйків, 170 тис. учасників;
- повстання на броненосці “Потьомкін” (14-25 червня 1905 р.);
- загальний політичний страйк (жовтень 1905 р. – 120 тис. учасників);
- створення профспілок (3 листопада 1905 р.; у 1907 р. – 280 організацій);
- селянські виступи (за 1905 р. – 4 тис. у 7 тис. сіл);
- повстання матросів флотської дивізії у Севастополі (крейсер “Очаків” та ін. На чолі з лейтенантом Шмідтом – листопад 1905 р.);
- повстання саперів у Києві на чолі з поручиком Б. Жаданівським – листопад 1905 р.;
- грудневе збройне повстання 1905 р. (в Донбасі).

В ході революції виникли нові опозиційні урядовим органам влади – Ради робітничих депутатів. В Україні вони діяли у Катеринославі, Києві, Одесі, Миколаєві та інших містах.

Зростання громадської активності і організованості призвело до створення профспілок. Однією з перших виникла профспілка залізничників Південно-

Західної залізниці. Наприкінці 1905 р. в Україні нараховувалось близько 80 професійних об'єднань.

В ці роки значно посилювався національний рух. Громадськість України виступала за рівноправність усіх народів, проти великодержавної, шовіністичної політики царизму, за право вільно користуватися рідною мовою. В цей час більшого поширення набуває українська преса. У 1905-1907 рр. виходило уже 24 україномовних газети і журнали.

Поряд з політичними партіями в цей час виникають і культурно-освітні організації – “Просвіти”, які керувались демократичними і ліберальними діячами української інтелігенції (М. Коцюбинський, Б. Грінченко, П. Мирний, Л. Українка). Вони засновували бібліотеки і читальні, організовували літературні і музичні вечори, лекції, спектаклі, створювали школи з викладанням українською мовою. В Одеському університеті починається викладання історії України, а в Харківському – історії літератури українською мовою.

Українське питання обговорювалося і у Державних Думах. Вибори у I Думу відбулися весною 1906 р. Від України було обрано 102 депутати, найбільше було кадетів – 36 чол. У Думі сформувалася “Українська думська громада”, яка об'єднувала 45 депутатів. Основною її вимогою було надання автономії Україні. Вибори у II Думу відбулися у січні 1907 р. Знову від України обрали 102 депутати, і знову була створена “Українська думська громада”. II Дума виявилася ще лівішою, ніж I Дума. “Думська громада” дещо розширила свої вимоги, пропонуючи допустити українську мову в систему освіти і державного управління. Для цього вони вважали за необхідне утворити кафедри української мови і історії в університетах, ввести українську мову в учительських семінаріях. Діяльності “Думської громади” активно допомагав видатний український історик М. Грушевський, який спеціально для цього переїхав до Петербурга. За його участю почали видавати журнал “Украинский вестник”, а потім газети “Рідна справа” (“Вісті з Думи”), де друкувались виступи депутатів, статті на актуальні політичні теми. Склад “Думської громади” був дуже

строкатим, неоднорідним, і, крім того, в умовах спаду революції і посилення реакції майже неможливо було досягти якихось демократичних зрушень.

Після поразки революції в країні настав період політичної реакції, яка, за ім'ям голови царського уряду, отримала назву столипінської. II Дума розпускалась, вводився в дію новий виборчий закон, за яким 80 % населення позбавлялося виборчих прав. В основному це стосувалося робітників, селян, неросійських народів. III Дума була реакційною, більшість у ній мали чорносотенці і октябристи, що давало можливість царю успішно нею керувати. Від України обрали 111 депутатів, з них 64 поміщики. За партійною приналежністю більшість їх належала правим та російським націоналістам (55). Національно-демократичні партії України не змогли провести своїх представників до III Думи.

Значно посилювалися репресії: в більшості губерній України діяв воєнний стан, лютували каральні загони. У 1909 р. у тюрмах країни перебувало 170 тис. революціонерів. Фактично розгромлені були профспілки та інші громадські організації. Якщо у 1905 р. нараховувалось 245 тис. членів профспілок, то у 1909 р. залишилось лише 13 тис.

Прагнучи не допустити нової революції і зміцнити свою соціальну опору, царський уряд на чолі з П.А. Столипіним вирішив здійснити реформи, які торкалися, перш за все, аграрного сектора.

Основні заходи аграрної реформи:

- дозвіл виходу з общини і закріплення землі у приватну власність, тобто розмивання общинного землеволодіння;
- створення хуторського та відрубного господарства;
- надання кредитної допомоги селянам через селянський поземельний банк;
- проведення переселення селян з європейської частини держави, де землі не вистачало, у Сибір, на Далекий Схід, у Середню Азію.

Тим самим Столипін хотів вбити двох зайців: дати селянам землю, вивезти їх з перенаселених районів, позбавившись незадоволених мало-і безземеллям. Планувалось, що реформа сприятиме зміцненню держави взагалі, оскільки крім

аграрних перетворень, вона передбачала реорганізацію місцевого самоврядування, судових установ, страхування робітників, запровадження загальної початкової освіти.

Столипін прагнув еволюційним шляхом досягти соціально-економічного прогресу при збереженні царської монархії, влади і привілеїв багатих верств населення (у першу чергу поміщиків та буржуазії), а також заможного селянства.

В Україні з 1906 по 1915 рр. з общини вийшли 468 тис. дворів, або 30,2 % від загальної чисельності общинних земель. Ті селяни, які виходили з общини, мали право отримати землю у відруб, тобто в одному місці, “куском”. Якщо вони переносили туди будинок і господарські будівлі, то це називалося хутором. До початку 1916 р. в Україні утворилося 440 тис. хуторських і відрубних господарств (13 % загальної кількості). Для допомоги селянам у створенні хуторського господарства створювався Селянський поземельний банк. Цей банк купляв у поміщиків землі, а потім за вищими цінами продавав їх окремими ділянками селянам. Селяни України протягом 1906-1910 рр. купили в банку 480 тис. десятин землі, з них хуторські та відрубні господарства 82,6 %. Банк підняв ціну землі з 105 крб. за десятину в 1907 р. до 136 крб. у 1914 р. Діяльність банку сприяла зміцненню заможних селянських господарств. Якщо селяни не могли виплатити щорічні внески і проценти банку, то земля поверталася в банк. Протягом 1906-1917 рр. селяни викупили в основному у поміщиків більше 7 млн. га землі. Унаслідок цього у них виявилось 65 % усієї землі і на одне господарство вже припадало 8,6 га.

На селі організовувалися прокатні технічні станції, сільськогосподарські читання з метою поліпшення агрокультури. Для малоземельних селян створювалися товариства з оренди землі та колективного ведення рільництва.

Певні результати дала політика переселення. Найбільшу кількість переселенців дала Україна. Це було пов'язано з тим, що саме тут конче не вистачало землі, відчувалося сильне аграрне перенаселення. До Сибіру з України переїхало близько 1 млн. селян. Та невдовзі 17 % з них повернулися

назад, ще більш незадоволеними і збіднілими, оскільки в Україні у них землі не було і у Сибіру вони їй не змогли отримати з різних причин. Це призвело до загострення соціальних стосунків в українському селі. Таким чином, реформа сприяла подальшій соціальній диференціації на селі.

Ця диференціація призвела до того, що у бідняків земельні наділи зменшувались, а у заможних – збільшувались. Концентрація наділів давала можливість ширше застосовувати машини, добрива, агрокультуру. Розширилися посівні площі. Середньорічний валовий збір зернових збільшився з 775 млн. пудів у 1900-1902 рр. до 1070 млн. у 1910-1913 рр.

Столипінська аграрна реформа після відміни кріпосного права у 1861 р. була наступним великим кроком на шляху еволюційного розвитку Російської імперії, поступового перетворення її з феодальної в буржуазну монархію. Вона прискорила розвиток капіталістичних, ринкових відносин, соціальну диференціацію на селі, покращила стан сільського господарства, але не вирішила аграрного питання в цілому. Тому участь селянства в новій революції з усіма її наслідками стала неминучою.

§6. Західноукраїнські землі у складі Австрії та Австро-Угорщини (кінець XVIII –1914 р.)

У результаті поділів Польщі та Константинопольської конвенції з Туреччиною (1775 р.) Галичина і Буковина увійшли до складу Австрії, Закарпаття перебувало у складі Угорщини ще з XVII ст. На цій території проживало 2,5 млн. осіб (з них 2 млн. українці), а її площа сягала 70 тис. км². Галичина разом з частиною польських земель була виділена в окремий коронний край – “королівство Галіції і Лодомерії” з центром у Львові. Закарпаття входило до складу Пожонського (Братиславського) намісництва. В межах однієї держави західноукраїнські землі залишались адміністративно розмежованими. Буковина (ця назва, популярна ще з XIV ст., була залишена австрійським урядом як офіційна) мала площу 10,6 км² і населення 75 тис., 60

% з них були українці.

В 70-80 р. XVIII ст. австрійськими імператорами Марією Терезою і Йосипом II був проведений ряд реформ, у тому числі обмеження й ліквідація панщини, надання селянам елементарних суспільних прав (одружуватися без згоди пана, переселятися й т.д.). Але згодом ці реформи були згорнуті.

Основною галуззю економіки залишалося сільське господарство, головним чином землеробство, яке з-за кріпацтва і низької агрокультури перебувало на низькому рівні. Поміщики вели своє господарство екстенсивними методами.

Промисловість у першій чверті XIX ст. знаходилась у стані застою. У 1841 р. у Східній Галичині нараховувалось 183 мануфактури, що становило 3,6 загальної їх кількості в Австрії. Лише в 1843 р. в Галичині з'явилися перші дві парові машини, тоді як у всій країні їх діяло уже 231. Більшість міст була промислово-нерозвинутими. У 1849 р. Львів мав 68 тис. населення, Чернівці – 18 тис., Тернопіль – 16 тис., Ужгород – 7 тис.

Перша половина XIX в. для українців в Австрії була дуже важкою. Тут не було недавніх традицій державності хоча й в обмеженій формі, як це було в Придніпровській Україні в Росії. Не було тут і української шляхти, як у тій же Східній Україні і роль національного чинника в основному виконувала греко-католицька церква. Це було пов'язано з тим, що нечисленна українська інтелігенція складалася в той час власне зі священників або їхніх дітей, що отримували освіту. У цьому була особливість національного відродження в Західній Україні і його відмінність від відродження в Східній Україні.

У 1830-х рр. на Західній Україні достатньо рельєфно почав кристалізуватися національний рух. На його піднесення і активність мали сильний вплив два чинники: 1) польське повстання 1831 р. і заперечення поляками взагалі українського питання в Галичині; 2) вплив українського національного відродження на Лівобережній Україні. Почалася пропаганда української мови, робота над українським словником і вивченням історії свого краю.

У червні 1848 р. у Празі був скликаний з'їзд представників слов'янських народів Австрійської імперії – Перший слов'янський конгрес. Українське

питання обговорювалося на Галицько-руській секції, де більшість мали поляки. Незважаючи на це, польська делегація змушена була погодитися на рівноправність української мови в школах і в установах, на окремі гімназії для поляків і українців; викладання в ліцеях і університетах повинно було проводитися на двох мовах, а в сеймі й діловодстві українська мова повинна була бути зрівняна з польською, і обидва народи повинні були мати свою гвардію. Це була перша польсько-українська справедлива угода, але у зв'язку з наступом на Прагу австрійських військ Конгрес був розпущений і угода залишилася нереалізованою. На Слов'янському Конгресі український народ через своїх представників заявив про свої національні вимоги й увійшов як рівноправний партнер у родину слов'янських народів. Разом з тим Конгрес показав і розбіжності між самими слов'янськими народами, хоча до цього стосунки між ними зайво романтизувалися.

На початку 1848 р. в ряді європейських країн, в тому числі і у Австро-Угорщині почалися буржуазно-демократичні революції. Уряд Австро-Угорщини змушений був відмінити кріпосне право (у квітні 1848 р.). В травні 1848 р. представники української ліберальної буржуазії, інтелігенції та уніатського духовенства створили у Львові українську політичну організацію “Головну руську раду” на чолі з єпископом Г. Яхимовичом. Вона почала видавати першу газету українською мовою – “Зорю Галицьку”, символом українського народу проголосила галицький герб – золотого лева на блакитному тлі і жовто-блакитний прапор. На території Східної Галичини були організовані 12 окружних та 50 деканальних і сільських руських рад. Головна руська рада діяла в цілому з лояльних позицій щодо Австро-Угорської монархії, не зачіпаючи основ ладу. Вона виступала за перетворення Східної Галичини в окрему провінцію, тобто за її територіальну автономію, за створення української національної гвардії, поширення української мови (навчання, публікація документів), дозвіл українцям займати державні посади, зрівняти уніатське духовенство з католицьким. Але з цієї програми реалізовано було лише навчання (з 1848 р.) українською мовою в народних школах та

викладання її в гімназіях. Прагнення Головної Руської Ради об'єднати всі землі, на яких жили українці в межах Австрійської імперії, закінчилося невдачею. У березні 1849 р. румунська аристократія домоглася відділення Буковини від Галичини в окремий коронний край. З іншого боку, угорці не допустили відділення Закарпаття, де вони панували. Головна Руська Рада змушена була припинити свою діяльність у 1851 р.

В листопаді 1848 р. вибухнуло збройне повстання у Львові, де висувались вимоги введення автономії у Східній Галичині. Повстання зазнало поразки. У Північній Буковині у 1848 р. селяни відмовлялися виконувати феодалські повинності, захоплювали поміщицькі володіння. Повстання очолив депутат австрійського рейхстагу Лук'ян Кобилиця. Владі вдалося придушити повстання лише через 1,5 роки.

Значення революції у тому, що вона призвела до ліквідації кріпосного права і піднесення національно-визвольного руху.

Незважаючи на поразку буржуазно-демократичної революції 1848-1849 рр. в Австрії, криза феодалізму в цій імперії ще більше загострилася, йшов процес розвитку капіталістичних відносин. В 1867 р. прийнято конституцію, за якою Австрійська імперія стала двоїстою, перетворилася на Австро-Угорську, декларувався перехід від централізму до федералізму, розподіл законодавчої влади між імператором, рейхстагом і обласними сеймами. Офіційно проголошувалась рівноправність у державних установах, судах, школах. Але реально панівне становище на західноукраїнських землях займали австрійська, угорська, польська, румунська верхівки. Галичині надали обмежену внутрішню автономію. Українська територія Галичини охоплювала 59 повітів із 3759 місцевостями, причому українці мали в 3173 місцевостях абсолютну більшість, а в 77 – відносну. А відповідно до перепису населення в 1900 р. у Галичині проживало 7 млн. 185 тис. осіб, із них 42,3 % склали українці. Українці склали більшість населення західноукраїнських земель (з 6,4 млн. – 4,6 були українці).

У повітах, де українці склали більше 90 % населення, офіційною мовою

була лише польська. Першу українську гімназію удалося відкрити у Львові в 1867 р. і за 40 наступного років їх було відкрито тільки 5, тоді як поляки мали 4 вищих навчальних заклади, 96 гуманітарних і 14 реальних гімназій.

За ліквідацію феодальних повинностей поміщики в 1851 р. отримали певну суму 5 % облігаціями, які погашалися з 1859 р. Селяни ж за це повинні були сплатити великий викуп, який для галичан був в 5 разів більшим, ніж для німецьких селян.

Розширювалася і зміцнювалася приватна власність на землю, зменшувалося поміщицьке землеволодіння, зростала ціна на землю як товару. Характерними ознаками селянських господарств були малоземелля, кругова порука, обтяженість викупними платежами, податками і повинностями, аграрне перенаселення. В 1900 р. 42,6 % селянських господарств мали менше ніж 2 га, а наступні 37,5 % від 2 до 5 га. Промисловість західноукраїнських земель розвивалась повільно. Ряд галузей (цукрова, шкіряна, текстильна) не витримуючи конкуренції дешевих виробів з Австрії, занепадали. Але розвивалися галузі видобування і первинної обробки сировини (нафтова, лісообробна). Промисловість мала дрібний, кустарно-ремісничий характер, була маломеханізованою. Почалося будівництво залізниць. У 1864 р. залізнична колія була проведена з Кракова до Львова.

В суспільно-політичному русі на західноукраїнських землях домінуюче становище дві течії: москвофільська і народовська.

Москвофільство – мовно-літературна, потім суспільно-політична течія, яка об'єднувала частину консервативної інтелігенції та духовенства, зорієнтованої на Москву. Вони розчарувалися в австрійській монархії, яка не дала їм ніяких привілеїв і сподівалися дістати їх від російського уряду. Москвофіли виступали за недоторканість існуючого ладу, не сприймали деякі суттєві аспекти капіталізму, який вже виявив себе в Західній Європі. Москвофіли заперечували право українського народу на самостійний національний розвиток. У своїх виданнях вони використовували так зване “язичіє”, що було сумішшю церковнослов'янської, російської й української мов. Їх лідером був Д.

Зубрицький. Під їх впливом знаходились ряд культурно-освітніх товариств і часописів.

Народовці – політична течія ліберального напрямку, яка бере початок від Львівського гуртка, заснованого у 1861 р. групою молодих письменників і громадських діячів. Це була українофільська тенденція у суспільно-політичному русі, яка виступала за єдність українських земель, розвиток української літератури та мови. Вони проводили значну культурницьку діяльність ліберального напрямку. Лідерами народовців були: В. Шашкевич, В. Барвінський, А. Вахнянин.

Значну роль у розвитку самосвідомості українського народу відіграло культурно-освітнє товариство “Просвіта”, засноване у 1868 р. народовцями у Львові. Воно видавало твори українських письменників, шкільні підручники, газети, організовувало читальні. До 1912 р. “Просвіта” видала 445 назв книг загальним накладом 3 млн. 115 тис. і нараховувала 77 філій, 2364 бібліотеки. До неї входили 197 тис. осіб “Просвіта” виділяла стипендії для студентів, вела антиалкогольну й антинікотинову пропаганду.

Важливе значення для консолідації наукових сил України мало створення у 1892 р. наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), яке фактично стало Українською Академією Наук. Товариство мало три секції: філологічну, історико-філософську, математично-природничо-лікарську, при яких діяли друкарня, книгарня та бібліотечна комісія. НТШ мало й свій музей. Деякий час очолював НТШ видатний історик М.С. Грушевський. До 1914 р. НТШ видало 300 томів наукових праць українською мовою з різних галузей, а найбільше з українознавства.

В середині 70-х років в Галичині розгортається радикальний революційно-демократичний рух на чолі з І. Франком, М. Павликом. У 1890 р. засновується Русько-українська радикальна партія (РУРП) – перша легальна українська політична партія європейського типу і водночас перша в Європі селянська партія соціальної орієнтації. В програмі – максимум РУРП висували вимогу здобуття політичної, економічної та культурної самостійності українського

народу, його державної незалежності та об'єднання його земель. У 1895 р. один з лідерів цієї партії Юліан Бачинський опублікував свою працю “Україна irredenta” (“Україна уярмлена”), де вперше в історії українського політичного руху показав, що політична самостійність України є необхідною передумовою її економічної та культурної розбудови, взагалі передумовою самої можливості її існування. У другій половині 80-х центр українського політичного руху переміщується в Східну Галичину (“Український П'ємонт”). У 1899 р. була створена Українська національно-демократична партія – УНДП і Українська соціал-демократична партія, а у 1896 р. – Католицький русько-народний союз. УНДП і УСДС стояли на тих же позиціях, що й РУРП щодо своєї кінцевої мети. Політична самостійність України стає головним гаслом національного руху в Галичині та на Буковині. З виникненням партій національна ідея з гурткової стає масово-політичною.

Малоземелля та безробіття, низький рівень життя, аграрне перенаселення викликали масову еміграцію західноукраїнського населення переважно в Америку. Першими українськими переселенцями до США у 70-х р. XIX ст. були закарпатці. На кінець XIX ст. українська громада в США налічувала більше 200 тис. осіб. Переселялись також в Канаду, Бразилію, Аргентину. На початок XX ст. у Південній Америці проживало близько 20 тис. українців. Вони засновували тут поселення, ферми, відкривали крамниці, зробивши свій внесок в розвиток цих країн.

На початку XX ст. всі західноукраїнські землі продовжували перебувати у складі Австро-Угорської імперії. Тут мешкало понад 4,6 млн. українців. Східна Галичина, де проживало українське населення, як і раніше, в адміністративному відношенні була об'єднана з Західною (польською) Галичиною в Королівство Галиції і Лодомерії. Весь цей край поділявся на 50 повітів. Окремою адміністративною територією була Буковина, до якої входило 10 повітів. Закарпатські землі склалися з 4 українських комітетів.

Економіка на цих землях розвивалась уповільненими темпами, мала колоніальний характер, що виявлялося в її структурі та динаміці. Одним з

найрельєфніших проявів цього процесу був вивіз сировини з західноукраїнських земель до метрополії на переробку. Сировина становила понад 90 % всього експорту із західноукраїнських земель в інші країни. Природні багатства краю експлуатувалися нераціонально, по-хижацькому. На зламі XIX–XX ст. щорічні вирубки лісу в Карпатах перевищили 6 млн. м³, що призвело до різкого скорочення площі лісів і порушення екологічної рівноваги.

Переважає більшість західноукраїнських підприємств була дрібною і маломеханізованою. У 1902 р. 94 % промислових підприємств Галичини налічували до 5 робітників, тут діяло лише 5,5 % парових двигунів, що функціонували в імперії.

Про колоніальний характер Галичини свідчить її галузева структура, яка характеризувалася перевагою харчових підприємств (34,3 %), лісозаготівлі та обробки лісу (20 %). Підприємства машинобудування, ремонту, металообробки склали лише 10 %.

З традиційних галузей успішно розвивався видобуток солі. У 1906 р. на частку Галичини припадало 64 % вартості загальнодержавного виробництва солі.

Проте західноукраїнські землі не обійшли й нові тенденції розвитку. Як і у світовій економіці в цілому тут з'являються монополії, головним чином іноземні. У 1912 р. в Галичині діяло 30 монополістичних об'єднань, сумарний акціонерний капітал яких досягав 115 млн. крон. Англо-австро-німецький концерн контролював 75 % видобутку та переробки нафти в Галичині, у Закарпатті австрійському капіталові належало 45 % акцій великих угорських банків. Західноукраїнський регіон перетворився на ринок збуту товарів, вироблених більш розвинутими промисловими державами, потреби краю задовольнялися переважно імпортними фабричними промисловими товарами.

Західноукраїнські землі залишалися відсталими аграрними провінціями Австро-Угорщини. У сільському господарстві було зайнято близько 90 % населення. Зберігалось велике поміщицьке та церковне землеволодіння. Поміщикам належало понад 40 % усіх земель. Серед поміщиків переважали

іноземні: поляки у Галичині, румуни – у Буковині, угорці – у Закарпатті. У Закарпатті, наприклад, граф Шенборн мав більше 100 тис. га, тобто близько 20 % усієї території. Основна маса селян страждала від малоземелля. У Галичині 53,3 % селянських господарств були безкінні, 43 % мали до 2 га на двір. Заможних селян було 5 %, але вони володіли землею, яка за кількістю перевищувала у 2 рази ту, яка належала 600000 бідняцьких господарств. 614 тис. селянських господарств не забезпечували прожитку своїм власникам. Такі незаможні селяни орендували землю в інших селян чи поміщиків, йшли працювати на заводи, ходили на заробітки до Бессарабії, Південної України.

На селі збереглися напівкріпосницькі порядки. На Поділлі селяни навіть за гриби, зібрані у лісі, відпрацьовували поміщику два дні, стільки ж за кожен сніп скошеної трави.

Становище українського селянства погіршувалося зловживаннями влади, соціальною дискримінацією. Чиновники завищували якість селянської землі, що призводило до того, що селяни в Галичині платили у 3 рази більше поземельних податків, ніж поміщики. Прямі податки селяни сплачували за землю, хату, худобу, за проїзд через мости. Постійно зростали непрямі податки (на нафту, цукор, тютюн, пиво). Становище українських селян в Галичині погіршувалось ще й тому, що поміщиками переважно були поляки, які займали майже всі адміністративні посади, в тому числі контролювали й суд. Вся адміністративна влада в Галичині, як і в Буковині, зосереджувалася в руках намісника. Роль органів місцевого самоврядування виконували Галицькій і Буковинській сейми. Виконавчим органом Галицького сейму був крайовий комітет, у який входили маршалок (голова сейму) і 6 членів, яких обирали сейм із числа його депутатів строком на 6 років.

На початку ХХ ст. в Західній Україні розгорнулася боротьба за реформу виборчої системи, що була складовою частиною національно-визвольного руху. В результаті досить гострої боротьби (наприклад, лише у січні 1906 р. в Галичині відбулося близько 300 мітингів і зборів, у яких взяли участь майже 500 тис. осіб), імператор Австро-Угорщини видав указ про запровадження

нового виборчого закону. Однак суттєвих змін це не принесло, оскільки, як і раніше, закон забезпечував переваги для контро-угорської і польської буржуазії. Зберігалась недемократична система куріальних виборів до місцевих органів влади. Лише у 1914 р. сейм схвалив новий виборчий закон, за яким українським партіям надавалось 27,2 % місць, українцям дозволялося займати посади службовців урядових установ у повітах Галичини і Буковини. Проте система виборів до місцевих органів влади так і не була змінена і українці знаходилися в нерівних умовах з іншими національними групами.

На початку ХХ ст. у Галичині визначилися три напрямки політичної думки:

1. москвофільський, який поволі спадав;
2. австрійський ультралялізм, тобто орієнтація на Австро-Угорщину і вірність династії Габсбургів;
3. самостійницький, державницький, за створення Української незалежної держави.

Значну роль у суспільно-політичному житті Галичини в той час починає відігравати митрополит Галицький (греко-католицька церква) Андрей граф Шептицький (1900-1944).

Складовою частиною національно-визвольного руху українців на західноукраїнських землях була боротьба за національну освіту, зокрема за український університет. Ця боротьба проходила в умовах жорстокого протистояння з польськими шовіністами, яке доходило до збройних сутичок. У 1902 р. була заснована організація “Січ”, що ставила своїм завданням фізичне виховання української молоді. Ще раніше (1894 р.) в Східній Галичині існували аналогічні товариства під назвою “Соколи”.

Більшість української громадськості в Галичині в цей час займала проавстрійську – антиросійську позицію. Це пояснюється тим, що політика Російського уряду була активно ворожою українцям, як у самій Росії, так і за її межами.

§7. Україна в роки Першої світової війни.

Влітку 1914 р. почалася перша світова війна. Вона стала світовою тому, що в ній взяли участь 34 країни фактично з усіх частин світу з населенням 1 млрд. (67 %) населення земної кулі.

Війну вели два угруповання держав: *Антанта* (Великобританія, Франція, Росія) і *Четверний союз держав* (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія).

Українські землі займали важливе місце в планах воюючих країн. Австро-Угорщина претендувала на розширення своїх володінь на Західній Україні (Волинь, Поділля), Німеччина – на інші українські землі. Росія хотіла захопити Галичину. Взагалі саме Галичина стала ареною найжорстокіших та найкровопролитніших битв на Східному фронті.

Трагедія українців полягала в тому, що вони, не маючи власної держави, яка б захищала їх національні інтереси, змушені були воювати за інтереси чужих імперій та ще й вбивати один одного. В російській армії налічувалось 3,5 млн. українських солдатів, 250 тис. служили в австрійському війську.

Всі політичні партії Росії підтримували війну, виступаючи з шовіністичних позицій. Більшість з них пояснювала це необхідністю “оборони вітчизни”. Винятком були більшовики, які засуджували цю війну, але виступали за поразку свого уряду (щоб підірвати царизм) і перетворення імперіалістичної війни в громадянську, тобто війну між окремими соціальними групами країни. В Східній Україні лише деякі українські соціал-демократичні організації, зокрема Катеринославська, за участю В.К. Винниченка в 1915 р. почали випускати відозви з гаслами: “Геть війну! Хай живе автономія України!” та вести антивоєнну пропаганду серед робітників.

Більшість громадськості Західної України підтримала у війні уряд Австро-Угорщини, вважаючи царську Росію найзапеклішим ворогом українців. В серпні 1914 р. у Львові була створена Головна Українська Рада, яка об’єднувала прибічників цих настроїв, представників усіх українських партій. Пізніше у Відні був організований “Союз визволення України” (СВУ), який мав за мету

створити самостійну конституційну монархічну державу.

В серпні 1914 р. російські війська захопили Східну Галичину і Буковину, де було створено генерал-губернаторство на чолі з чорносотенцем графом Г. Бобринським. За його розпорядженням закривались українські школи, книгарні, громадські організації, проводилась примусова русифікація, масова депортація. В свою чергу контро-угорський уряд звинуватив у своїх невдачах українців і почав проти них кампанію терору і репресій. Таким чином, українці переслідувались як російським, так і контро-угорським урядами.

Безпосередньо в Україні бойові дії вів Південно-Західний фронт, довжиною 450 км (командуючий спочатку генерал Н.І. Іванов, а з березня 1916 р. – генерал О.О. Брусилов). З кінця 1914 р. по квітень 1915 р. на фронті йшла в основному позиційна війна, але потім в результаті сильного удару німецької армії російські війська зазнали поразки і почали відступати. Був залишений Львів, під німецько-австрійську окупацію потрапили Східна Галичина, Північна Буковина, значна частина Волині.

У травні 1916 р. російські війська почали контрнаступ (“брусиловський прорив”). Фронт австрійських військ було прорвано, вони втратили вбитими і полоненими понад 500 тис. осіб. Російська армія знову зайняла Буковину і Південну Галичину. В кінці 1916 р. знову почалася позиційна війна.

В ході війни з добровольців Галичини було сформовано 2-тисячний легіон Українських січових стрільців, а на його основі регулярний полк, який став частиною контро-угорської армії. Він брав участь у боях проти російських військ на різних ділянках фронту в Карпатах і Закарпатті. Січові стрільці відіграли потім важливу роль в наступних подіях в Україні.

Війна негативно вплинула на соціально-економічне становище України. На розвиток промисловості руйнівний вплив справила мобілізація в армію 4 млн. осіб. З сіл України до армії мобілізували половину працездатних чоловіків. Більш-менш розвивалися лише оборонні галузі промисловості, інші змушені були, як правило, скорочувати виробництво.

Значно погіршився стан сільського господарства. На воєнні потреби було

забрано багато коней, що утруднювало виконання сільськогосподарських робіт. Скоротилися посівні площі, знизилася врожайність, збір зернових зменшувався на 200 млн. пудів щорічно. Серед селян збільшилася кількість безпосівних (16 % усіх господарств) і безкінних (35 %). Знецінилися гроші, зростала інфляція. У 1916 р. ціни на основні предмети споживання зросли у 4-6 разів. Робочий день збільшувався, але реальна зарплата через різке підвищення цін, зменшувалася. Все це призвело до наростання страйкової боротьби. З 1914 по березень 1917 р. в Україні відбулося біля 380 страйків, у яких взяли участь близько 300 тис. робітників. Посилювався й селянський рух. Селяни виявляли непокору діям місцевих властей, захоплювали поміщицькі володіння, вступали в сутички з поліцією. За роки війни (1914-1917) в Україні відбулося біля 170 селянських виступів, в тому числі на Харківщині – 28. У результаті боїв були знищені сотні населених пунктів, 650 шкіл, більше 500 тис. житлових та господарських будинків.

Таким чином, у роки війни криза охопила всі сфери життєдіяльності країни: політичну, соціальну, економічну.

§8. Культура Україна в ХІХ – на початку ХХ ст.

Розвиток промисловості, необхідність впровадження і використання нової техніки і технології сприяли розвитку освіти і культури. Велике значення мала поява різних організацій, які займалися культурно-освітньою діяльністю, відчутним став вплив національно-визвольного руху, помітно зростала національна самосвідомість народу.

Суттєві зрушення відбувалися в системі освіти. В 1803 р. були прийняті “Попередні правила народної освіти”, за якими вводилися 4 типи шкіл: парафіяльні, повітові, гімназії, університети. Парафіяльні школи створювались при церковних парафіях, давали початкову освіту за півроку-рік. Повітові школи з 1828 р. були трикласними – завершальними в початковій освіті. Середню освіту давали гімназії з 7-річним навчанням. Тут вивчали французьку, німецьку, грецьку, латинську мови, історію, географію, “закон божий”. В

основному навчалися діти дворян. В середині XIX ст. на Східній Україні було 19 гімназій, а в кінці століття – 129. Дочки дворян здобували середню освіту в інститутах шляхетних дівчат, які діяли в Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Керчі. Проміжне місце між гімназіями й університетами займали ліцеї: Рішельєвський (Одеса), Кременецький (Волинь), Ніжинський.

У 1805 р. було засновано за ініціативою В.Н. Каразіна Харківський університет з чотирьох факультетів, де навчалось всього 65 студентів. У 1834 р. відкрився Київський університет, а у 1865 р. – в Одесі. Кількість студентів у них збільшилася до 4 тис. Крім цього, діяло ще 6 інститутів. В 1875 р. відкрився університет у Чернівцях. Але кількість неграмотних в Галичині була значною – 66 %.

Розвивалася наука. Вагомих успіхів досягли: в галузі молекулярної фізики – М.П. Авенаріус; математики – В.П. Єрмаков, геології – К.М. Феофілактів, етнографії, мовознавства, біології – М.О. Бекетов, механіки – О.М. Ляпунов (Харківський університет); ґрунтознавства і фізичної географії – В.В. Докучаєв, ім'ям якого названо Харківський аграрний університет; мікробіології – І.І. Мечников (уродженець Харківщини). Видатним вченим у галузі електромеханіки був І. Пулюй. Він сконструював трубку для Х-променів, чим потім скористався німецький вчений Рентген і промені були названі його ім'ям.

В філософії домінував ідеалізм (П. Юркевич, М. Грот). В економічній науці виділялись три напрямки: дворянсько-буржуазний (М.Х. Бунге, Г.М. Цехеновецький), народницький (О.С. Постников), марксистський (М.І. Зібер).

Суттєві зрушення відбулися в історичній науці. Серед істориків дворянського напрямку виділялися Д.М. Бантиш-Каменський, М.А. Маркевич; буржуазно-ліберального – М.І. Костомаров, О.М. Лазаревський, творцем “документальної школи” став В.Б. Антонович. Народницький напрям репрезентувала О.Я. Єфименко – перша жінка – доктор історичних наук. Ґрунтовні дослідження з історії запорізького козацтва написав Д.І. Яворницький. Розвиток юридичних наук пов'язаний з іменами М.Ф. Владимирського-Буданова (історія українського, литовського, польського

права), О.Ф. Кістяківського (кримінальне право, історія українського права), В.А. Незабитковського (міжнародне право).

Продовжувався процес формування української літературної мови. В 1818 р. в Петербурзі була опублікована перша граMATика української мови, підготовлена О.П. Павловським. основоположником нової української літератури, для якої була характерною національна своєрідність, базування на народній живій мові, став І.П. Котляревський (1769-1838). Першим твором, який відноситься до нової української літератури, стала поема “Енеїда” (1798). Пізніше він написав п’єси “Наталка-Полтавка”, “Москаль-чарівник”.

У розвитку прози визначне місце належить Г.Ф. Квітці-Основ’яненку, Е.П. Гребінці. Але найвидатнішим здобутком української літератури стала творчість Т.Г. Шевченка – генія українського народу, в творах якого найяскравіше відбилися національно-визвольні тенденції української літератури. Його проза і поезія характеризуються високим художнім рівнем, народністю, проникнуті загальнолюдськими цінностями. Т.Г. Шевченко став основоположником революційно-демократичного напрямку і критичного реалізму. Багато його творів присвячені історії українського народу, драматичним, героїчним та трагічним сторінкам його минулого (“Гайдамаки”, “Тарасова ніч”, “Іван Підкова” та ін.). Т.Г. Шевченко був також видатним художником і писав на історичну тематику (“Дари в Чигирині”, “Смерть Богдана Хмельницького” та ін.).

В художній літературі співіснували різні художні напрямки: романтизм (Я. Щоголев), натуралізм (Г. Барвінок), просвітницький реалізм (І. Нечуй-Левицький). Провідним методом був критичний реалізм, для якого характерним було правдиве зображення типових явищ дійсності, викриття основних вад суспільства. Сформувалися і своєрідні літературні стилі: етнографічно-побутовий (Л. Глібов, І. Нечуй-Левицький, С. Руданський, М. Старицький); аналітично-психологічний (Марко Вовчок, Панас Мирний); соціально-філософський (І. Франко, П. Грабовський, М. Коцюбинський). Суттєвим був внесок у розвиток української літератури письменників ліберально-буржуазної

течії П.О. Куліша, Олени Пчілки, Д.Л. Мордовця.

Досить високого рівня досягла українська драматургія і театральне мистецтво. Особливістю цих процесів було те, що провідні драматурги були одночасно і організаторами театральних труп, зокрема, М.Л. Кропивницький (написав 40 п'єс); М.П. Старицький (25 п'єс, автор багатьох історичних творів); І.К. Карпенко-Карий (20 п'єс). У 1892 р. М. Кропивницький створив у Єлисаветграді першу українську професійну трупу, до якої ввійшли корифеї театру М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський. На піднесенні знаходилася на Україні в цей час музика. Першу українську оперу написав С.С. Гулак-Артемівський – “Запорожець за Дунаєм” (1863 р.). Основоположником української класичної музики став М.В. Лисенко, який підняв її на світовий рівень. Він написав опери “Тарас Бульба”, “Різдвяна ніч”, “Утоплена”, “Наталка-Полтавка”. Важливу роль у музичній культурі цього періоду зіграла творчість М. Вербицького, який в 1863 р. написав музику на слова П. Чубинського “Ще не вмерла Україна”.

Видатною співачкою світового рівня була Соломія Крушельницька. Вона виступала в головних ролях на оперних сценах Європи і Південної Америки, мала прекрасний, оригінального тембру голос (сопрано), бездоганну дикцію. У її репертуарі було біля 60 опер. До видатних співаків належав також Іван Алчевський, уродженець Харкова. Він блискуче виступав на оперних сценах Лондона, Парижа, Мілана, Нью-Йорка.

В образотворчому мистецтві переважає реалізм, а серед жанрів – побутовий, який безпосередньо відображає життя народу. На українську тему писало багато російських художників: В.А. Тропінін, І.Ю. Рєпін (народився в м. Чугуєві), І.К. Айвазовський, В.Є. Маковський. Серед українських художників високого рівня майстерності досягли І.М. Сошенко, К.О. Трутовський, М.К. Пимоненко, серед скульпторів – виходець з України І.П. Мартос.

Розвиток промисловості значно вплинув на будівництво і архітектуру, призвів до появи нових матеріалів і технологій. В архітектурі у другій половині ХІХ ст. переважав еkleктизм – суміш елементів різних стилів. У Києві за

проектом О.В. Беретті були збудовані Володимирський собор, будинок Першої гімназії, в Харкові – за проектом О.М. Бекетова збудували приміщення комерційного училища (нині Національна юридична академія), земельного банку.

Таким чином, незважаючи на несприятливі умови, культура України в ХІХ ст. досягла високого рівня. Творчість ряду письменників, вчених, композиторів стала здобутком світової культури.

Контрольні питання:

1. Назвіть основні причини кризи кріпосницької системи.
2. Які галузі економіки України були найрозвиненішими у першій половині ХІХ ст.?
3. У чому були причини «цукрової лихоманки» в Україні?
4. Якими були програмові засади Південного та Північного товариств?
5. У чому причини Українського національного відродження?
6. Охарактеризуйте суть програмових документів Кирило-Мефодіївського товариства.
7. У чому були основні причини ліберальних реформ 60-70-х років ХІХ ст.?
8. Чому ліквідація кріпосного права сприяла розвитку капіталістичних, ринкових відносин?
9. Охарактеризуйте суть судової реформи 1864 р.
- 10.Що означав «двобічний розвиток капіталізму» в Україні?
- 11.У чому були причини прискореної урбанізації в Україні у другій половині ХІХ ст.?
- 12.Які фактори стимулювали розвиток національного руху в Україні у другій половині ХІХ ст.?
- 13.Охарактеризуйте становище західноукраїнських земель під владою Австрійської імперії у ХІХ ст.
- 14.Як відбувався процес формування української літературної мови у ХІХ ст.?
- 15.Якими були особливості економічного розвитку України на початку ХХ ст.?

16. Назвіть основні події революції 1905-1907 рр. в Україні.

17. Охарактеризуйте суть та наслідки аграрної реформи Столипіна для України.

18. Яке місце займали українські землі у планах воюючих сторін під час Першої світової війни?

Тестові завдання №2.

Завдання 1 – 25 мають по 4 варіанти відповідей. У кожному завданні – лише одна правильна відповідь. Оберіть правильну відповідь та позначте її відповідною літерою у клітинці.

- Коли почалася Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої середини XVII ст.?
А) 1625 р.;
Б) 1638 р.;
В) 1646 р.;
Г) 1648 р.
- Хто очолив Національно-визвольну війну українського народу проти Речі Посполитої середини XVII ст.?
А) П.Конашевич-Сагайдачний;
Б) М.Дорошенко;
В) Б.Хмельницький;
Г) І.Сірко.
- На які адміністративні одиниці поділялася територія України у період Національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої середини XVII ст.?
А) райони;
Б) області;
В) губернії;
Г) полки.
- Які землі (воєводства) не увійшли за Зборівською угодою до складу Гетьманщини?
А) Волинь;
Б) Київщина;
В) Чернігівщина;
Г) Брацлавщина.
- Коли відбулася Переяславська рада?
А) 1 жовтня 1653 р. ;
Б) 31 грудня 1653 р. ;
В) 8 січня 1654 р. ;

Г) 28 січня 1654 р.

6. Хто став союзником України згідно з рішенням Переяславської ради 1654 р.?

А) Польща;

Б) Туреччина;

В) Кримське ханство;

Г) Московське царство.

7. Які з цих козацьких полків відмовилися від присяги московському цареві після Переяславської ради у 1654 р.?

А) Чигиринський та Київський;

Б) Уманський та Брацлавський;

В) Вінницький та Харківський;

Г) Сумський та Чернігівський

8. Хто був найвидатнішим кошовим отаманом Запорозької Січі у XVII ст.?

А) І.Сірко;

Б) Д.Многогрішний;

В) І.Брюховецький;

Г) М.Дорошенко.

9. Хто з цих гетьманів України здобув перемогу над московським військом під Конотопом?

А) Б.Хмельницький;

Б) Ю.Хмельницький;

В) І.Виговський;

Г) П.Дорошенко.

10. Хто з цих гетьманів керував Україною під час Північної війни?

А) І. Самойлович;

Б) І. Мазепа;

В) Д.Апостол;

Г) К.Розумовський.

11. Де сталася вирішальна битва Північної війни в Україні?

А) під Києвом;

Б) під Черніговом;

В) під Львовом;

Г) під Полтавою.

12. Хто переміг у Полтавській битві 27 червня 1709 р.?

А) Польща;

Б) Туреччина;

В) Кримське ханство;

Г) Московське царство.

13. Коли відбулася Коліївщина?

А) 1709 р.;

Б) 1750р.;

В) 1768 р.;

Г) 1775 р.

14. Коли було ліквідовано автономію України у складі Росії (Гетьманщину)?

А) 1725 р. ;

Б) 1740 р. ;

В) 1750 р. ;

Г) 1764 р.

15. Коли було ліквідовано Запорозьку Січ?

А) 1725 р. ;

Б) 1740 р. ;

В) 1750 р. ;

Г) 1775 р.

16. Хто такі «декабристи»?

А) Течія в літературі;

Б) таємна політична організація;

В) цукрова компанія;

Г) прихильники зимової рибалки.

17. Яка з цих галузей економіки України була найрозвиненішою в першій половині ХІХ ст.?

А) цукрова;

Б) металургійна;

В) хлібопекарська;

Г) машинобудівна.

18. Як називався перший етап українського Національного відродження кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.?

А) збирання спадщини;

Б) економічний;

В) підготовчий;

Г) початковий.

19. У якому регіоні України у ХІХ ст. почало розвиватися вугледобування?

А) Крим;

Б) Харківщина;

В) Київщина;

Г) Донбас.

20. Хто був автором гасла «Україна для українців»?
 А) В.Винниченко;
 Б) М.Грушевський;
 В) М.Міхновський;
 Г) С.Петлюра.
21. Хто такі «гайдамаки»?
 А) кіннота у козаків;
 Б) артилерія у козаків;
 В) розвідка у козаків;
 Г) повстанці.
22. Як називався альманах, виданий «Руською трійцею» у 1836 р.?
 А) «Карпатська рапсодія»;
 Б) «Україна уярмлена»;
 В) «Русалка Дністровая»;
 Г) «Маніфест Галичан».
23. Що таке «громади»?
 А) суспільно-політичні організації демократичної інтелігенції;
 Б) органи самоуправління у містах;
 В) військовий підрозділ у козаків;
 Г) політична партія.
24. Коли була заснована перша легальна українська політична партія (РУРП)?
 А) 1890 р.;
 Б) 1895 р.;
 В) 1896 р.;
 Г) 1900 р.
25. Як називалася українська фракція у першій і другій Державних Думах Росії?
 А) «фракція українців»;
 Б) «Українська думська громада»;
 В) «Українські думці»;
 Г) «малоросійська спілка».

У завданнях 26 – 30 до кожного з 4 завдань, позначених буквами, оберіть правильний, на вашу думку, варіант відповіді, позначений цифрою. Запишіть у таблицю в тесті цифри обраних відповідей.

26. Встановіть відповідність між назвами організацій та прізвищами їх учасників.

Назва організації	Прізвища учасників
Південне товариство Малоросійське товариство Товариство об'єднаних слов'ян Кирило-Мефодіївське товариство	А) Костомаров Б) Пестель В) Люблінський Г) Лукашевич

27.

Прізвища	Події
1) Петро Калнишевський 2) Іван Мазепа 3) Іван Сірко 4) Іван Виговський	А) Розгром Московського війська під Конотопом Б) Лист запорозьких козаків турецькому султану В) Полтавська битва Г) Ліквідація Запорозької Січі

28.

Прізвища	Події
1) П. Куліш 2) Г. Яхимович 3) В. Лукашевич 4) М. Залізник	А) Коліївщина Б) «Малоросійське товариство» В) Кирило-Мефодіївське братство Г) «Головна руська рада»

29.

Прізвища	Події
1) Д. Многогрішний 2) П. Дорошенко 3) І. Брюховецький К. Розумовський	А) «Московські статті 1665 р.» Б) Глухівські статті 1669 р. В) Розгром польської армії під Бучачем Г) Судова реформа 1760 р. в Гетьманщині

30.

Прізвища	Твори
1) І. Котляревський 2) Т. Шевченко 3) І. Франко Л. Українка	А) «Кобзар» Б) «Захар Беркут» В) «Енеїда» Г) «Лісова пісня»

У завданнях 31 – 35 розташуйте історичні події у правильній, на вашу думку, хронологічній послідовності. Запишіть букви, якими позначені події, у таблицю в тесті. Перша подія має відповідати цифрі 1 у таблиці, друга – цифрі 2 і т.д.

31. Встановіть хронологічну послідовність:

- А) Іван Виговський;
- Б) Богдан Хмельницький;
- В) Данило Апостол;
- Г) Іван Самойлович

1	2	3	4

32.

- А) Аграрна реформа П. Столипіна;
- Б) Утворення Революційної Української партії;
- В) Повстання на броненосці «Потьомкін»;
- Г) Заснування товариства «Просвіта».

1	2	3	4

33.

- А) Поліцейська реформа;
- Б) Військова реформа;
- В) Судова реформа;
- Г) Міська реформа.

1	2	3	4

34.

- А) Початок українського національного відродження;
- Б) Ліквідація Запорозької Січі;
- В) Діяльність народників;
- Г) Діяльність декабристів.

1	2	3	4

35.

- А) Повстання військових поселенців в м. Чугуєві;
- Б) Заснування Харківського університету;
- В) Заснування Київського університету;
- Г) Валувський циркуляр.

1	2	3	4

--	--	--	--

У завданнях 36 – 39 після слова «Відповідь» напишіть рік або прізвище, залежно від вимог завдання. Рік події записуйте цифрами, починаючи з лівої клітинки поля, а прізвище – друкованими великими літерами.

36. Прочитайте уривок з історичного джерела і дайте відповідь на питання.
«...Замість однієї воєводської персони для кращої вірності і управління бути колегії, в якій бути бригадирові панові Вельямінову з шістьма чоловіками штаб-офіцерами...»

З указу імператора // Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 459.

Як називалася колегія для управління Україною, створена цим указом?

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

37. Прочитайте факти біографії історичного діяча і напишіть його прізвище. Народився в м. Мерєфі біля Харкова в козацькій сім'ї. Активний учасник Визвольної війни, з 1654 р. – полковник, з 1660 р. – неодноразово обирався кошовим отаманом Запорозької Січі. Татари називали його Урус-шайтаном.

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Тема 9. Українська революція

1917-1920 рр.

§1 Центральна Рада і боротьба за автономію України.

28 лютого 1917 року телеграма комісара Комітету Державної Думи прогресиста О.О. Бубликова офіційно інформувала Київ про падіння самодержавства.

3 березня 1917 року за ініціативи Ради Товариства українських поступовців, при безпосередній участі представників українських соціал-демократичних організацій міста Києва, було порушено питання про створення Центральної Ради як всеукраїнського керівного органу. 7 березня було обрано президію Української Центральної Ради у складі 10 чоловік. Головою Ради став М.Грушевський (якого було обрано заочно, з причини перебування у засланні в

Москві), його заступником - В.Науменко. 14 березня визначилася мета цього органу – здійснення вимоги „широкої національно-територіальної автономії України у складі Російської демократичної федеративної республіки”. Досягнення цієї мети передбачало, на думку М. Грушевського, вирішення територіального питання. З „українських земель” повинна бути утворена єдина „національна територія”, що мала охопити землі з переважно українським населенням. В рамках Російської імперії це були три правобережні губернії Наддніпрянщини (Київська, Волинська і Подільська), три Лівобережні губернії (Харківська, Полтавська і Чернігівська) і три південні (Херсонська, Катеринославська і материкова частина Таврійської). Визначаючи вперше після 17 століття контури України на географічній карті, можна було виходити тільки з етнічного принципу. Тому Центральна Рада не включала до складу автономії Кримський півострів, який становив частину єдиного господарського організму – губернії. Поза рамками автономії лишилася й Кубанська область, хоч її населення на дві третини складалося з українців.

Легітимного характеру діяльності Центральної Ради міг надати лише форум загальноукраїнського масштабу. Керівники УЦР підготували і 6-8 квітня 1917 року провели Всеукраїнський національний конгрес. У його роботі взяли участь більш як тисяча делегатів від великих українських колоній Росії, від українців моряків і військових, від різноманітних політичних, економічних та культурних організацій, були широко представлені всі губернії України. У своїх рішеннях конгрес висловив підтримку Тимчасовому урядові та визначив головні завдання: домогтися національно-територіальної автономії України у складі федеративної демократичної Російської республіки; повне забезпечення прав національних меншостей, що проживали в Україні; негайно організувати місцеві органи влади, до яких входили б представники різних національних і соціальних груп населення України; добиватися права на участь у мирній конференції „крім представників воюючих держав і представників тих народів на території яких відбувається війна, в тім і України”, бо тільки „згідно з волею пограничної людності” можна встановити кордони між державами. Наприкінці

роботи конгресу були проведені вибори до Центральної Ради. Головою Центральної Ради залишився М.Грушевський. Його заступниками стали В.Винниченко та С.Єфремов. Потім було обрано склад УЦР з 115 (або 118) членів, приблизно, з однакової кількості осіб як від територій, так і від громадських та професійних організацій. 8 квітня, на перших своїх зборах Рада обрала Комітет УЦР у складі 20 осіб (23 червня 1917 р. дістав назву Малої Ради). Центральна Рада мала право кооптувати до свого складу нових членів. Спочатку до неї увійшли обранці всеукраїнських селянського, військового і робітничого з'їздів, а пізніше представники національних меншин. В УЦР було три різновиди представництва: територіально-етнографічне, партійне, соціально-корпоративне. У серпні 1917 р. у Раді налічувалося 798 членів. Але в повному складі цей орган збирався лише на сесію (Велика рада), а в перервах між ними всю роботу здійснював Виконавчий Комітет (Мала рада).

Роботою Всеукраїнського Національного конгресу закінчився перший етап Української революції і почався другий – наростання революційного руху в Україні. Конгрес консолідував на національній основі в єдиний блок усі українські політичні партії, групи та громадські організації, зріс авторитет УЦР як верховного органу, центру українського визвольного руху.

Підтримка широких верств українського народу, тверда позиція військових спонукала Центральну Раду до більш рішучих кроків у відносинах із Тимчасовим урядом. 13 травня 1917 року до Петрограду звийхала повноважна делегація на чолі з В.Винниченком та С.Єфремовим

Делегація привезла із собою наказ: вимогати від Тимчасового уряду видання декларації про автономію України, утворення Крайової Ради і Крайового комісаріату; дістати дозвіл на участь України в майбутній міжнародній конференції, українізації армії, початкової, середньої та вищої школи; утворення українського міністерства чи статс-секретаріату при Тимчасовому урядові та ін. 16 травня делегацію особисто прийняв голова Тимчасового уряду князь Г.Львов. У наступні дні українські проблеми розглядалися на засіданнях урядової комісії. Небажаючи втратити свій вплив у

розвинутому в економічному відношенні регіоні Російської імперії, боючись розпаду Румунського та Південно-Західного фронтів, а також вважаючи, що автономія України створить небажаний прецедент для інших „національних окраїн”, урядова комісія недвозначно і рішуче відхилила всі вимоги української делегації. Виразно негативне ставлення Тимчасового уряду і Виконкому Петроградської ради робітничих депутатів підштовхнуло керівництво Центральної Ради до перегляду тактичних засобів у взаєминах з центом. Результатом поїздки до Петрограду став перехід до практичних кроків у напрямі набуття Україною статусу автономії.

2 червня почався новий етап розвитку українського національно-державного руху. У цей день Тимчасовий уряд офіційно дав негативну відповідь на всі вимоги УЦР, висунуті під час переговорів у Петрограді. Одночасно було підтверджено заборону на проведення 2-го Військового з’їзду. Ситуація різко загострилася. На загальних зборах Центральної Ради було розглянуто позицію Тимчасового уряду щодо України, рішуче її засуджено. Збори визнали необхідним звернутися до всього українського народу з закликом організуватися і приступити до негайного закладення підвалин автономного ладу на своїй землі. З цією метою Рада вважала потрібним випуск спеціального Універсалу з викладенням суті домагань української демократії. 10 червня 1917 року Рада прийняла 1-й Універсал, названий „До українського народу на Україні й поза Україною суцього”, який урочисто був прочитаний В.Винниченком на 2-му Всеукраїнському військовому з’їзді. У ньому Центральна Рада проголошувала автономію України. Практичне втілення автономії покладалося на Всенародні Українські збори (Сойм), вибори до якого планувалося провести восени. Першочерговими завданнями Українського Сойма повинні були стати: видання законів, що регулювали б усі сторони життя українського народу і, насамперед, закону про конфіскацію „у власність народу” казенних, поміщицьких, царських, монастирських земель та подальшого їх використання. Документом декларувалася відмова передавати

будь-які кошти до центральної казни, а також запроваджувався одноразовий податок на користь Центральної Ради.

Першим практичним кроком на шляху до автономії було сформування 15 червня Генерального Секретаріату – виконавчого органу, який повинен був реалізувати ідеї Універсалу. До його складу увійшло 8 представників УПСР, УСДРП та УПСФ. Очолив Генеральний Секретаріат В.К.Винниченко.

Таким чином, всі складові елементи державності – народ, територія і влада – існували вже, при чому влада, як у всіх державах, була поділена на верховну, законодавчу – Центральна Рада і виконавчу – Генеральний Секретаріат.

Оприлюднення 1 Універсалу викликало сплеск патріотичного ентузіазму. Тисячі мітингів, різноманітних національних форумів приймали резолюції на підтримку автономії, висловлювали повну довіру Центральній Раді. За словами М.Грушевського, перша половина червня стала „апогеєм українського руху”. Вимоги, що містилися в Універсалі, були відхилені Тимчасовим урядом. 16 червня він звернувся з відозвою до українського народу, в якій заявив про неправомірність проголошення автономії України. Ставлення до Універсалу наочно показало великодержавну політику Тимчасового уряду, ліберальних та соціалістичних російських партій.

Тимчасовий уряд змушений був шукати вихід зі кризового становища, що склалося. 28 червня до Києва прибула урядова делегація у складі І.Церетелі, О.Керенського та М.Терещенка. У результаті переговорів з керівниками Ради був вироблений текст угоди, який 30 червня на закритому засіданні УЦР був ухвалений і 3 липня оприлюднений, як 2-й Універсал.

Другий Універсал відрізнявся від першого не тільки формою, але й змістом. Від самостійних активних дій відхід був разючий. До скликання Всеросійських Установчих зборів Центральна Рада відмовлялася від будь-яких спроб самостійного здійснення автономії, вона мала поповнити свій склад на 30% представниками національних меншин, що проживали в Україні, і у згоді з ними підготувати проекти законів про автономний устрій України та подати їх

на затвердження Установчим зборам. Генеральний Секретаріат визнавався крайовим органом управління в Україні, але з його функцій були вилучені військові справи – вони переходили до компетенції Тимчасового уряду, при якому УЦР могла мати свого представника. В Універсалі не визначалася територія, на яку мала поширюватися влада Ради та Генерального Секретаріату.

Отже, відмовившись від попередньої політичної лінії, що була намічена в першому Універсалі, принципової угоди між УЦР і Тимчасовим урядом було досягнуто. Відповідно до неї, на початку липня склад Центральної Ради поповнився представниками національних меншин. Тимчасовий уряд вручив 4 серпня українським представникам свою „Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового правительства на Україні”, відповідно до якої права і функції Секретаріату значно звужувались, зменшувався кількісний склад (з 14 до 9 секретарів), а сфера його впливу обмежувалась лише п’ятьма губерніями – Київською, Подільською, Полтавською, Волинською й Чернігівською (без чотирьох північних повітів). Після палких та напружених дебатів 9 серпня Рада прийняла інструкцію, але зазначила, що вона пройнята імперіалістичними тенденціями щодо України. Тому УЦР відмовилась надіслати своїх делегатів на Московську державну нараду.

24-25 жовтня 1917 року у Петрограді відбувся державний переворот внаслідок якого Тимчасового уряду не стало і до влади прийшли більшовики. Політична ситуація в Україні різко загострилася. Тут швидко визначилися три політичні сили, що претендували на повну владу: Українська Центральна Рада як центр національних демократичних сил, ради робітничих і солдатських депутатів, де більшість становили більшовики, і – Штаб Київського військового округу, в якому об’єднувались прибічники Тимчасового уряду. Проте головне зіткнення за владу розгорнулося в цей період між УЦР і більшовиками.

УЦР не визнала Раднарком за центральну загальноросійську владу, засудила жовтневий переворот і 31 жовтня прийняла рішення поширити юрисдикцію Генерального Секретаріату на ті українські землі, які за серпневою інструкцією залишилися поза межами автономії України (на Херсонську,

Катеринославську, Харківську, Таврійську (без Криму), Холмську, частину Курської та Воронежської).

3 листопада Генеральний Секретаріат звернувся до українського народу з відозвою в якій заявив, що „Україна повинна бути у складі Федеративної Російської Республіки, як рівноправний, державний елемент”. Ця відозва стала основою 3-го Універсалу, прийнятого на засіданні Малої Ради 7 листопада 1917 року. Документ проголошував утворення Української Народної Республіки, яка ставала частиною федеративної Російської республіки, офіційно проголошеної ще 1 вересня 1917 року. Встановлювались кордони нового державного об’єднання. До її території зараховувались Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська (без Криму) губернії. Щодо Курщини, Холмщини, Вороніжчини і інших суміжних губерній і областей, населених українцями, то їх долю мали вирішити майбутні домовленості. Визначались найголовніші політичні принципи функціонування нової держави: забезпечення свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканності особи і помешкання, можливості використання місцевих мов у відносинах з усіма установами. Крім цього, проголошувалось: скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі та їх передачу у власність всього трудового народу; встановлення 8-ми годинного робочого дня; запровадження державного контролю над продукцією промисловості; якнайшвидше досягнення миру; скасування смертної кари та амністія політв’язням; зміцнення і поширення прав місцевого самоврядування; надання росіянам, євреям і полякам та іншим народам, що проживали в Україні право на національно-персональну автономію. Універсал проголошував 27 грудня днем виборів до Українських Установчих зборів, а днем їх скликання - 9 січня 1918 року.

Проголошення Української Народної Республіки стало визначною історичною подією, яка знаменувала відродження української державності ХХ столітті, завершення важливого етапу розвитку Української революції.

4 грудня 1917 року УЦР отримала від Раднаркому по телеграфу підписаний В.Леніним і Л.Троцьким ультиматум: „Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради”. В цьому документі визнавалося право українського народу на самовизначення, аж до відокремлення від Росії. Визнавалася і сама УНР. Але поряд з цим Центральна Рада звинувачувалась у націоналізмі, проведенні буржуазної антинародної політики. Виходячи зі своїх звинувачень, Раднарком висував ультимативні вимоги до неї. Рада мала відмовитися від спроб дезорганізації загального фронту (йшлося про утворення Українського фронту), не пропускати на Дон чи Урал військові частини, що були противником більшовиків і залишали фронт, припинити обеззброювання більшовицьких загонів Червоної гвардії в Україні та повернути їм зброю. Ультиматум закінчувався прямою погрозою: в разі неприйняття цих вимог протягом 48 годин Раднарком вважатиме Центральну Раду в „стані відкритої війни проти радянської влади в Росії і на Україні”. Генеральний Секретаріат офіційно відхилив ультиматум, охарактеризувавши його вимоги як втручання у внутрішні справи УНР.

Того ж дня у Києві почав свою роботу 1-й Всеукраїнський з’їзд Рад, скликаний за ініціативою більшовиків з метою „переобрання УЦР на зразок Рад” та проголошення радянської влади. Центральна Рада, яка спочатку мала намір проігнорувати з’їзд, за тиждень до його початку за допомогою „Селянської Спілки” надіслала на місця циркуляр з вимогою направити до Києва делегатів. Водночас Генеральний секретар внутрішніх справ обмежив з’їзд до міста. Як наслідок, Рада зібрала на з’їзд 2000 своїх прибічників, які представляли майже всі регіони України. Таким чином, співвідношення сил різко змінилося. На з’їзді делегатам-більшовикам улаштували обструкцію, стягували їх з трибуни. Голова „Селянської Спілки” М.Стасюк звинуватив організаторів форуму в спробі сфальсифікувати волю українського народу. Оголошений генеральним секретарем М.Поршем текст ультиматуму Раднаркому Росії делегати розцінили як замах на УНР, а делегати-більшовики не могли дати жодних пояснень цьому документу.

Висловивши повну підтримку Центральній Раді, з'їзд вирішив недоцільним переобирати її склад, тому що 9 січня 1918 року мали відбутися Всеукраїнські Установчі Збори, яким УЦР повинна була передати владу. Більшовицька фракція, разом з лівими есерами, кількома українськими соціал-демократами та співчуваючими безпартійними делегатами (всього 124 або 127 осіб) покинула з'їзд і переїхала до Харкова, який 9 грудня був зайнятий російськими військами під командуванням В.Антонова-Овсієнко.

У Харкові делегати, які приїхали з Києва, об'єднались з делегатами 3-го Надзвичайного обласного з'їзду Рад Донецько-Криворізького басейну і провели 11-12 грудня 1917 року 1-й Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і частини селянських депутатів. На ньому 200 делегатів представляли 89 рад (із 300 існуючих в Україні) і військово-революційних комітетів, але не було жодного делегата від селянства. З'їзд проголосив Україну республікою Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів (офіційна назва – Українська Народна Республіка), визнав її федеративною частиною Російської республіки. Центральна Рада оголошувалась „поза законом”, всі її накази, закони та розпорядження відмінялися, а натомість поширювалися директиви та декрети Раднаркому Росії. Було обрано Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) – найвищий державний орган влади у період між з'їздами на чолі з лівим українським соціал-демократом Ю.Медведєвим, та сформовано перший український радянський уряд – Народний Секретаріат з 12 „міністрів” на чолі з М.Скрипником. Отже, наприкінці 1917 року в Україні існувало два уряди між якими почалася жорстока збройна боротьба за владу, яку можна кваліфікувати як громадянську війну.

25 грудня В.Антонов-Овсієнко віддав наказ про загальний наступ радянських частин на УНР. Для наступу на Київ було сформовано три армії (30 тис. вояків). Загальне командування військами здійснював підполковник царської армії, лівий есер М.Муравйов. Досить швидко радянські війська

захопили наприкінці грудня Катеринослав, Олександрівськ (2 січня), Полтаву (6 січня), Лубни (11 січня) та інші міста.

14 січня, оволодівши Бахмачем, М.Муравйов розпочав прямий наступ на Київ, зустрівши опір лише на підступах до Ніжина на станції Крути, де близько 200 студентів і гімназистів вступили в нерівний бій з радянськими військами. Багато з них загинули та потрапили в полон, де були розстріляні. Повна безпорадність проводу Центральної Ради у військових справах, її протидія намаганням кадрових військових (генералу П.Скоропадському та полковнику В.Павленку) організувати боєздатні збройні сили; наївні надії на „народне ополчення” – обернулося катастрофою. Після Крутів шлях на Київ був відкритий.

В ніч з 25 на 26 січня Центральна Рада, разом із залишками свого війська (близько 3000 осіб), покинула Київ. Спочатку вона переїхала до Житомира, а потім – до Сарн. Вранці радянські війська увійшли до міста. Відразу ж М.Муравйов дав по армії наказ „нещадно знищити всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції”. Внаслідок „червоного терору”, який здійснювався протягом трьох днів, у Києві, за підрахунками Червоного Хреста, загинуло від 3 до 5 тис. мешканців. Розпочався масовий вивіз продовольчих товарів до Росії. Киянам наказувалось писати листи на село до рідних і знайомих з вимогою віддавати хліб більшовикам. 30 січня 1918 року з Харкова до Києва переїхав Народний Секретаріат.

Радянський уряд України не проводив самостійної державотворчої роботи, повністю контролювався Раднаркомом Росії.

9 січня 1918 року Центральна Рада прийняла 4-й Універсал, де проголошувалась незалежність і суверенність Української Народної Республіки. На уряд покладалося завдання завершити переговори з Центральними державами і укласти з ними мир. Після встановлення миру передбачалося демобілізувати армію і замінити її міліцією; перевести підприємства з воєнного на мирний стан; навесні роздати всю землю селянам; взяти під суровий контроль банки; ввести монополію на виробництво і

торгівлю залізом, тютюном, вугіллям та іншими товарами. Генеральний Секретаріат перейменували у Раду Народних Міністрів (РНМ). В Універсалі йшлося про необхідність найближчим часом скликати Українські Установчі збори, які б схвалили Конституцію УНР та остаточно вирішили питання про федеративний зв'язок з Росією.

Таким чином, 4-й Універсал, який проголосив незалежність УНР, став юридичною підставою для Ради виступати на міжнародній арені самостійно.

Наприкінці січня 1918 р. уряди Німеччини та Австро-Угорщини остаточно визначилися щодо платформи майбутньої угоди з УНР і наполягали на її скорішому підписанні. В ніч на 27 січня 1918 року мирний договір було підписано. Наступного дня червоні війська під командуванням М.Муравйова захопили Київ і розпочали там масовий терор.

Брестський мирний договір складався з 10 статей. Він скасовував військовий стан між воюючими сторонами, визнавав незалежність УНР і визначав її кордони. Сторони відмовлялися від взаємних претензій і контрибуцій, встановлювали дипломатичні зносини та економічні зв'язки. Оскільки територіальні претензії української делегації зачіпали інтереси Австро-Угорщини, представники обох країн підписали таємний декларацію, згідно з якою до 20 липня райони Східної Галичини, де переважало українське населення, мали бути об'єднані з Буковиною в єдиний коронний край у складі Австро-Угорщини. 18 лютого 1918 року було укладено військову конвенцію УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Вона стала правовою основою для введення союзницьких військ в Україну. Поділивши Україну на зони впливу, німецькі та австрійські частини (всього 450 тис. вояків) ввійшли на її територію. Почалося вигнання радянських військ з УНР і вже 9 березня Центральна Рада повернулася до Києва.

12 лютого 1918 року був затверджений Малою Радою герб УНР, яким став тризуб – „знак Київської держави часів Володимира Святого”. 22 березня було ухвалено прапор Української Народної Республіки. Щодо нього вживались терміни і „синьо-жовтий”, і „жовто-блакитний”. На самому

полотнищі жовте поле розташовувалось зверху, а синє (блакитне) – знизу. Тобто сучасний державний прапор України – це не прапор доби УЦР, а прапор, затверджений гетьманом П.Скоропадським.

У березні 1918 року міністерство внутрішніх справ наказало органам місцевої влади замінити російські назви на всіх народних управах, школах, вулицях на державну українську мову, встановлювати у дні свят національні прапори, замінити повсюдно зображення російського державного герба на український герб.

29 квітня 1918 року Центральна Рада (в останній день свого існування) ухвалила Конституцію УНР. Вона включала 8 розділів і 85 статей. Основний Закон наголошував на суверенності, самостійності та незалежності УНР, територія якої проголошувалась єдиною та неподільною. Гарантував демократичні права, зокрема активне і пасивне виборче право для всіх громадян, що досягли 20 років. Подвійного громадянства не допускалось. В основу формування вищих органів влади було покладено принцип розподілу органів влади. Вищу законодавчу владу в державі мали здійснювати Всенародні збори, які обирались загальним, рівним, безпосереднім, таємним і пропорційним голосуванням; виконавчу – Рада Народних Міністрів; судову – Генеральний суд. Самоврядування на місцях належало виборним радам та управам громад волостей та земель. Конституція визначала порядок роботи органів державної влади та управління, а також умови, за яких запроваджувалося тимчасове обмеження громадських свобод.

В Конституції не йшлося про герб, гімн, прапор країни, про основні принципи зовнішньої та внутрішньої політики, формування органів прокуратури та ін. Проте вона мала демократичний характер, створювала міцну правову основу держави, фундамент для всього законодавства УНР.

У дію Конституція не вступила, оскільки день її ухвали став останнім у діяльності УЦР. Прийняття Основного Закону – це спроба лідерів Ради врятувати свою владу в Україні. Так само треба оцінювати і обрання 29 квітня

1918 року М.Грушевського президентом УНР, тим більше, що Конституція такої посади взагалі не передбачала.

Після повернення у березні 1918 року до Києва Центральна Рада опинилась у скрутному становищі. Реальна влада була втрачена. Німецькі та австро-угорські війська з перших днів перебування в Україні почали виконувати ті функції, які повинні були здійснювати місцеві органи влади.

Українська влада втратила зв'язок з провінцією, адміністративний апарат, і до того мало ефективний, був значно підірваний війною.

28 квітня 1918 року загін німецьких солдатів зайшов до зали Педагогічного Музею, де проводила свої засідання Центральна Рада і здійснив принизливий обшук депутатів, „з метою вилучення зброї”. Після чого депутатів відпустили. Наступного дня УЦР зібралася на своє останнє засідання, на якому було прийнято Конституцію та обрано президента УНР.

Незважаючи на те, що Центральній Раді вдалося знову повернутися до влади, вона не мала підтримки серед широких верств населення з різних причин:

- великих промисловців та землевласників, а також кайзера Німеччини відлякували соціалістична орієнтація і соціалістичний склад ЦР (націоналізація землі, 8-годинний робочий день);
- зрусифіковану частину населення не влаштовував національний характер влади;
- національно-демократичні кола і пробільшовицькі елементи (тут їх позиції співпадали) – підтримка ЦР німецької окупації і пограбування України;
- значна частина населення була незадоволена тим, що ЦР не могла “навести порядок”;
- німецька окупаційна влада була незадоволена політикою “прихованого саботажу” з боку ЦР, що не давало їй можливості швидко і регулярно вивозити награвані в Україні продукти і сировину.

У останні 2 місяці свого існування Центральна Рада з державного органу перетворилася фактично в дискусійний клуб, у засіданнях якого брали участь не більше 40 чол.

В результаті дії всіх цих сил Центральна Рада не змогла утриматись при владі. Опозиційні їй сили вирішили створити міцну авторитарну владу, надавши їй, за історичною аналогією, форму гетьманату. На це була згода і німецького командування.

§2. Українська держава гетьмана Скоропадського

29 квітня 1918 р. на з'їзді хліборобів (6500 делегатів) було обрано гетьмана України, яким став Павло Скоропадський, нащадок гетьмана України часів Петра I Івана Скоропадського. Йому в цей час виповнилося 45 років, в минулому він був ад'ютантом царя Миколи II. Гетьман оголосив про встановлення "Української Держави" (на відміну від "Української Народної Республіки" Центральної Ради).

Свою діяльність П. Скоропадський розпочав з рішучої відмови від політики Центральної Ради й обіцянок повернути життя "в нормальне річище." В перший день свого правління він обнародував два документа: "Грамоту до всього Українського народу" та "Закон про тимчасовий державний уряд України." "Українська держава, – відзначалося у грамоті, – опинилася на краю безодні і лише завдяки політичній руці союзників, що борються за лад і спокій, зародилась надія, що відновлення порядку в краї та поживлення господарства стануть на нормальний шлях. Однак надія не здійснилася. Український уряд не працює. Безладдя й анархія панують у краї, господарська криза і безробіття ростуть день у день, тож в багатій колісній країні є загроза голоду. Таким становищем, коли Україна стоїть перед новою катастрофою, були занепокоєні працюючі верстви населення, які вийшли з категоричними вимогами: негайно створити такий уряд, що міг би гарантувати населенню спокій, законність і можливість продуктивної праці. Як вірний син України, я зважився

прислухатися до заклику і тимчасово взяти в свої руки владу”. Повідомлялось також про розпуск Центральної Ради і Малої Ради, міністерств і земельних комітетів. Міністри звільнялись, але урядовці державних установ залишалися на своїх місцях. Обіцялося провести вибори Сейму України.

Взявши на себе “за проханням трудящих” владу, гетьман проголосив своєю метою “добро і користь для усіх нас дорогої України.” Серед основних заходів, що пропонувалися П. Скоропадським, зокрема, наголошувалося: “Права приватної власності, як фундаменту культури й цивілізації відбудовуються в повній мірі, й усі розпорядки бувшого Українського Уряду, а так само тимчасового російського уряду відмінюються й касуються. Відбудовується повна свобода по розробленню купчих по куплі–продажу землі.

Ідея сильної влади заради політичних і соціальних реформ знайшла відображення у затверджених П. Скоропадським 29 квітня 1918 р. “Законах про тимчасовий державний устрій України.” Замість назви держави “Українська Народна Республіка” було встановлено нову – “Українська держава”. В “Законах” у спеціальному розділі “Про гетьманську владу” були розписані прерогативи П. Скоропадського. Очоливши гетьманат, він зосередив у своїх руках усю повноту влади. Йому належала верховна виконавча влада. Він затверджував склад Ради міністрів та інших урядовців. Гетьман визначав основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики, був головнокомандувачем української армії і флоту, мав право на оголошення воєнного чи особливого стану та помилування засуджених.

Більше того, гетьман уособлював не тільки виконавчу, а й законодавчу владу, саме він “стверджував закони і без його санкції ніякий закон не міг мати сили.” Парламент же “Законами про тимчасовий устрій України” взагалі не передбачався. Однак гетьман виконував свої функції в обсязі, окресленому цим актом, тільки тимчасово – “до вибрання Сейму і відкриття його діяльності”. Про необхідність обрання Державного Сейму в майбутньому йшлося і в “Грамоті до всього Українського народу” від 29 квітня 1918 р. У “Грамоті”

підкреслювалося: гетьман буде “підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими найкрайнішими мірами.”

Влада П. Скоропадського не була обмежена законом чи будь-якою організацією чи державною установою. Однак її не можна вважати диктатурою у класичному розумінні цього слова. Адже з перших днів установлення гетьманського режиму П. Скоропадський опинився у цілковитій залежності від окупаційних властей.

Рада Міністрів, або гетьманський уряд, здійснювала координацію діяльності центральних органів управління. Її очолював Отаман–Міністр, якого через деякий час перейменували в Голову Ради Міністрів. 10 травня головою гетьманського кабінету міністрів було призначено полтавського земського діяча, російського октябриста, вихідця із старовинного козацького роду Ф. Лизогуба. Міністерство закордонних справ очолив відомий український історик Д. Дорошенко, який у роки світової війни був генерал–губернатором Галичини й Буковини, згодом член Центральної Ради. Міністром народної освіти став М. Василенко. Міністерство юстиції очолив професор криміналістики Харківського університету, безпартійний М. Чубинський, син відомого етнографа П. Чубинського, автора пісні “Ще не вмерла Україна”.

Прийшовши до влади, П. Скоропадський розпустив місцеві органи, сформовані Центральною Радою, і поновив колишні назви. Призначені Центральною Радою губернські й повітові комісари були усунуті зі своїх посад, а їх замінили губернські й повітові старости, які й очолили місцеву адміністрацію. Сталася неформальна зміна титульного трафарету. До влади на місцях прийшли консервативні сили: землевласники, старі земські діячі, військові. “В особі нової адміністрації з’явилися люди, що належали до верстви, яка зазнала під час революції чимало несправедливостей і кривд”, – свідчив Д. Дорошенко. Отже владу здобули покривджені революцією, і це сприймалося на місцях як довгоочікувана можливість поквитатися зі своїми кривдниками.

Гетьманська адміністрація зробила важливі кроки в напрямі організації

майбутньої української армії. У створеному воєнному міністерстві діяли головне артилерійське, головне інтендантське і головне інженерне управління. Було створено Генеральний штаб. До збройних сил намагалися залучати лише тих громадян, які продемонстрували “безумовну відданість ідеї незалежної України”. Влітку 1918 р. в армії України було введено погони та військові звання, затверджено текст урочистої присяги на вірність гетьману, забезпечено перехід до схеми підготовки офіцерів: кадетський корпус – загальна козацька військова школа – Академія Генерального штабу.

До армії було залучено 202 генерали, та оскільки більшість з них, як і старших офіцерів, була русифікована, виникло небезпечне розходження між принципами військового будівництва й суб’єктивними настроями офіцерства.

Реально в листопаді 1918 р. чисельність гетьманської армії становила близько 60 тисяч. 16 жовтня 1918 р. П. Скоропадський окремим універсалом відновив козацтво в Чернігівській, Полтавській губерніях та на Слобожанщині, До козаків належали нащадки козаків, але могли вступати до того стану й не козаки. Козаки кожної губернії складали кіш з кошовим отаманом, який підлягав гетьманові. У кожному коші було кілька полків. На чолі козацтва стояла Велика Козацька Рада, головою якої був сам гетьман.

18 травня 1918 р. приймається Закон про Державну варту – так за часів гетьманщини почала називатися міліція. Вона підпорядковувалася безпосередньо старостам. На рівні губернії варту очолював помічник–інспектор Державної варти, а на рівні повіту – начальник повітової Державної варти. за законом один вартовий мав припадати на 400 осіб населення.

Поява Державної варти свідчила про те, що нова влада, взявши на озброєння повчальний досвід своєї попередниці – Центральної Ради, прагнула йти шляхом створення “сильної” місцевої адміністрації. Державна варта стала карально–поліцейським органом для охорони гетьманського режиму Її загони формувалися з колишніх жандармів і поліцейських. У Державній варті була зосереджена служба розшуку, що стежила за діячами опозиції режиму П. Скоропадського.

Незважаючи на військовий стан в Україні, гетьманський уряд розпочав активну діяльність по ліквідації господарської розрухи і добився в цьому напрямі певних успіхів. За часів гетьманату було налагоджено грошовий обіг, вдосконалено грошову систему, створено державний бюджет й українську валюту (гривню), відкрито кілька українських банків, засновано нові акціонерні компанії, відроджено промислові підприємства та біржі. Поступово було відремонтовано значну частину залізничного полотна і мостів, реорганізовано і зміцнено державний флот. Посилено дисципліну на виробництві.

Сучасники П. Скоропадського та історики констатують факт певного економічного піднесення України періоду гетьманату. Цьому сприяли відновлення приватної власності, підтримка гетьманом вільного підприємства, можливість промислових та торговельних кіл суттєво впливати на економічну політику влади.

Особливих успіхів гетьманський уряд добився на терені освіти, науки та культури (в ці сфери державної діяльності окупанти не втручалися). Було відкрито близько 150 українських гімназій. Запроваджено вивчення української мови, історії, географії України, історії української літератури. Вийшло з друку кілька мільйонів примірників українських підручників. 6 жовтня 1918 р. в Києві відкрився перший Державний український університет, а 22 жовтня – другий український університет у Кам'янці–Подільському. У Київському, Харківському й Одеському російськомовних університетах почали працювати кафедри української мови, літератури, історії і права. Було засновано широку мережу загальнокультурних закладів та установ (Державний український архів, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Українська національна бібліотека, Український театр драми та опери, Українська державна капела, Державний симфонічний оркестр тощо). 24 листопада 1918 р. відкрито Українську Академію Наук. Її президентом став видатний учений 55-річний В. Вернадський.

У той же час у своїй внутрішній політиці П. Скоропадський відмовився від соціалістичних ідей Центральної Ради. Розпочалося масове повернення

поміщиків і капіталістів в Україну. Їм поверталися землі, маєтки, заводи і фабрики, виплачувалася компенсація за збитки, яких вони зазнали за Центральної Ради. На промислових підприємствах збільшувалося тривалість робочого дня до 12 годин, заборонялися страйки (за участь в страйках ув'язнення до двох років, великі штрафи).

Одночасно почався наступ на революційні завоювання: закривалися опозиційні органи преси, державна варта громила неслухняні профспілки, лютувала цензура, обмежувалися політичні свободи.

Свою діяльність гетьманські установи узгоджували з окупаційною владою, яка, в свою чергу, грабувала Україну. Ешелонами відправлялися у Німеччину зерно, м'ясо, мед, промислове устаткування. За квітень-листопад 1918 р. з України в Німеччину й Австрію було вивезено 95976 коней, 105542 туші яловичини, 66809869 кг цукру, 3329403 кг олії, 1213961 кг риби і т.д.

Однобічна орієнтація на імущі класи, потреба задовольнити апетити австро-німецьких окупантів зумовили таку соціально-економічну політику гетьманського уряду, яка не відповідала проголошеному П. Скоропадським курсу на розбудову національної державності й консолідацію суспільства.

Міністерство закордонних справ гетьманського уряду налагодило також стосунки із державними новоутвореннями колишньої Російської імперії. Українська дипломатія виходила з факту розпаду останньої і визначала за окремими частинами Росії, які самовизначилися, право на суверенітет. На початку червня 1918 р. у Києві відбулася зустріч П. Скоропадського з повноважною делегацією Кубані. Розроблялися проекти федеративного входження етнічно української Кубані до складу Української держави. 7 серпня в Києві було підписано попередню угоду між Українською державою і Всевеликим Військом Донським, якою встановлювалися кордони між цими державами (до України відійшов Маріуполь з околицями).

Під тиском німців навіть більшовицька Росія відрядила до Києва мирну делегацію на чолі з Х. Раковським і Д. Мануїльським. 12 червня договірні сторони (українську делегацію на переговорах очолював С. Шелухін) уклали

угоду про перемир'я, за якою між двома державами до завершення мирних переговорів повністю припинялися воєнні дії, відновлялося залізничне сполучення, налагоджувався поштово–телеграфний зв'язок, визначалися умови товарообміну й правила повернення українських громадян з Росії та російських – з України.

Гетьманський уряд зайняв активну позицію стосовно Кримської проблеми. У заявах Німеччині МЗС Української держави заявляв, що Крим економічно, політично і етнографічно пов'язаний з Україною, тому нормальний розвиток України неможливий без Криму. Вказувалося також, що створення татарської держави в Криму є не виправданим, тому що татари складають тільки 14 % населення.

Гетьман застосував до Криму економічну блокаду. Через місяць уряд Сулькевича, який зрозумів залежність Криму від економіки України, повідомив, що згоден розпочати переговори про форми державного об'єднання з Україною. Дипломатичними зусиллями до української держави було прилучено Гомельський повіт Могилівської губ., Суджанський, Білгородський, Корочанський, Гайворонський повіти Курщини, Валуйський повіт Воронезької губ. вперше Холмщина, 12 повітів Берестейщини. Велися переговори з Румунією щодо українських земель Бессарабії, про входження етнічно української Кубані до складу України.

Гетьманат П. Скоропадського мав дипломатичні та консульські зносини з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Литвою, Фінляндією, Грузією, Голландією, Іспанією, Болгарією, Польщею, Данією, Норвегією, Швецією, Швейцарією, Туреччиною та іншими державами. Українську державність де-факто визнали більше 30 країн світу. Отже, за часів гетьманства Україна стала не тільки об'єктом, а й повноцінним суб'єктом міжнародного права.

Уряд П. Скоропадського робив спроби встановити контакти з представниками Америки, Франції та Англії. Але країни Антанти негативно ставилися до самостійності української держави і перебували під впливом ідей “єдиної і неділимої Росії”. Дипломатичним представникам Української держави

було оголошено, що Україна є невід'ємною частиною Росії. Лідери Антанти продемонстрували повне нерозуміння об'єктивних причин утворення самостійної Української держави, що відіграло не останню роль в її падінні.

В останні тижні існування Української держави орієнтири гетьманської дипломатії змінюються. Поразка країн Четвертого союзу у Першій світовій війні, листопадові революції в Австро–Угорщині і Німеччині позбавляли їх можливості й надалі відігравати роль стабілізуючого фактора в Україні. В цих умовах в Україні посилюються політичні тенденції до зближення з Росією. 14 листопада 1918 р. П. Скоропадський оголосив грамоту про федерацію з майбутньою не більшовицькою Росією. Тоді ж було призначено новий уряд, сформований з російських монархістів на чолі з С. Гербелем. Та це не могло стримати опозиційного руху гетьманського режиму.

Соціальні конфлікти вибухнули з новою силою, щойно гетьманська влада втратила військову іноземну підтримку. 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікся влади на користь уряду, супровівши це короткою запискою: “Я, гетьман всієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край с того тяжкого становища, в яким він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади “. Того ж дня війська Директорії вступили до Києва.

Падіння гетьманату було обумовлено, перш за все, його вузькою соціальною базою. Спроба П. Скоропадського відновити на селі старі дореволюційні порядки привела до того, що селянство – найчисленніша верства населення України – не стало опорою влади гетьмана.

Не додавало авторитету гетьманській державі й відродження архаїчних форм організації суспільного життя. Гетьманат П. Скоропадського створював враження опереткової державності, ширми для австро-німецького всевладдя. Фактично влада в Україні була в руках окупаційних військ. Прагнучи зробити Україну маріонетковою країною, австро–німецька сторона заважала легітимній, послідовній розбудові держави.

Але, попри всі об'єктивні труднощі існування, гетьманат П. Скоропадського залишив значний слід в історії української державності.

§ 3. Директорія УНР .

13 листопада на таємному засіданні опозиційного гетьману міжпартійного блоку “Українського національного союзу” розглядалося питання про збройний виступ проти П. Скоропадського. Для керівництва повстанням було обрано Директорію до складу якої увійшли: соціал–демократ В. Винниченко (голова); соціал–демократ С. Петлюра, головний отаман республіканських військ; професор геології Київського університету, есер Ф. Швець; соціаліст–самостійник, адвокат О. Андрієвський; голова профспілки українських залізничників, безпартійний А. Макаренко.

14 листопада Директорія проголосила повстання проти гетьманату. В її зверненні до населення П. Скоропадський оголошувався “насильником і узурпатором народної влади, а його уряд “як антинародний, протинаційний” – недійсним. Військовим частинам створюваної гетьманом армії пропонувалося перейти на бік Директорії. Одночасно вона розпочала переговори з німецькими військами в особі “великої солдатської Ради”. Директорія зобов'язувалася допомогти німцям евакуюватися разом зі своїм майном, вимагаючи за це від них дотримуватися нейтралітету в боротьбі Директорії проти гетьмана. Угода на такій основі була підписана 17 листопада в Білій Церкві.

На бік Директорії перейшла частина січових стрільців під командуванням Є. Коновальця, Запорізька дивізія отамана П. Болбочана, якій захопив владу в Харкові, а також Сірожупанна дивізія самого гетьмана. А найголовніше – збройні сили Директорії швидко поповнювалися селянськими повстанськими загонами.

18 листопада військо Директорії розбило гетьманців біля станції Мотовилівка, за 30 км. від Києва. В середині грудня Київ був оточений більш ніж 20 тис. повстанців.

Директорії вдалося прибрати до своїх рук владу в більшості регіонів України, влада гетьмана, та й то завдяки німцям, трималася лише у столиці. 14 грудня січові стрільці увійшли в Київ. 19 грудня до Києва урочисто в'їхала Директорія. 26 грудня вона опублікувала свій програмний політичний документ – Декларацію, в якій проголошувала ліквідацію гетьманського режиму й відновлення незалежної Української Народної Республіки. Директорія обіцяла знищити поміщицьке землеволодіння, скасувати всі реакційні закони, запроваджені урядом Української держави, відновити восьмигодинний робочий день, установити “трудова влада”, провести вибори до Трудового конгресу, якому й належатиме вища законодавча влада. Розпочався третій період новітньої історії української державності.

Питання про подальші перспективи розвитку української державності розглянула так звана “Державна нарада”, яка відбулася 12–14 грудня 1918 р. у Вінниці, де тоді перебувала штаб–квартира Директорії. У нараді, крім членів Директорії, взяли участь представники українських політичних партій, зокрема есери, соціал–демократи, соціалісти–самостійники та деякі інші. Після гострої дискусії учасники наради поділилися на два таборі, один з яких стояв за “європейську” модель державного устрою, пов'язану із принципом розподілу влади, розвитком парламентаризму (в українському контексті – скликання Установчих зборів), а інший пропонував взяти на озброєння ідею диктатури пролетаріату і “республіки Рад”. Першу точку зору, зокрема, відстоював С. Петлюра, другу – В. Винниченко.

В кінцевому підсумку учасники наради прийшли до компромісу, тобто обрали “третій шлях”, який полягав у прагненні створити вертикаль трудових рад: на місцях – губернські і повітові, а в центрі – Конгрес трудового народу.

“Трудовий принцип” розбудови держави, узгоджений на вінницькій нараді, Директорія конкретизувала у своїй Декларації від 26 грудня 1918 р. В неї зазначалося, що влада в УНР “повинна належати тільки класам працюючим – робітництву й селянству, тим класам, що здобули владу своєю кров'ю, а класи нетрудові, експлуаторські, які живляться і розкошують з праці класів

трудоу, які нищили край, руйнували господарство й означили своє правління жорстокостями та реакцією, не мають права голосу в порядкуванні державою”. Директорія вважала, що окресленої мети можна досягти “без жорстоких, кривавих і непотрібних форм боротьби”. Для цього нетрудовим класам слід чесно визнати “всю шкідливість і несправедливість їхнього бувшого панування” й примиритися з відлученням від політичного життя.

5 січня 1919 р. Директорія затвердила “Інструкцію для виборів на Конгрес трудового народу України”. За нею обиралися 528 делегати: 377 – від селян, 88 – від робітників і 33 – від трудової інтелігенції. Виборчих прав були позбавлені не тільки “капіталісти” та “поміщики”, але й частина інтелігенції: професори, адвокати, лікарі, педагоги середніх шкіл тощо.

Запланований склад делегатів Конгресу давав підстави його організаторам розраховувати, що на ньому справді відбудеться передача влади трудовому народові – і тим самим буде реалізовано один з основних ідеалів революції. Перша сесія Трудового конгресу відбулася 23–28 січня 1919 р. у Києві.

В умовах наближення фронту Конгрес на останньому засіданні 28 січня ухвалив “Закон про форму влади в Україні”. Він підтверджував статус Директорії як “верховної влади”, щоправда, тимчасової – до скликання наступної сесії Трудового конгресу”. Директорія отримала право приймати закони, які підлягали затвердженню “найближчою сесією” Конгресу.

2 лютого 1919 р. Директорія змушена була під ударами збройних формувань радянської Росії залишити українську столицю. З цього моменту для Директорії розпочинається період політичної нестабільності, жорсткої боротьби за владу, безуспішних пошуків надійної зовнішньої та внутрішньої підтримки, нескінченних переїздів (Вінниця – Проскурів – Рівне – Станіслав – Кам’янець-Подільський) та кардинальних змін офіційної політичної лінії.

Після того, як 11 лютого 1919 р. В. Винниченко пішов у відставку і виїхав за кордон, на перше місце в складі Директорії поступово виходить С. Петлюра. 6 травня з’явився закон “Про зміни у персональному складі Директорії”. за

яким усі її постанови набували чинності “тільки тоді, коли у засіданні брав участь головний отаман С. Петлюра. 9 травня він був обраний головою Директорії. Очоливши Директорію, С. Петлюра поєднав у своїх руках військову й політичну владу.

Поразка армії УНР навесні 1919 р. викликала глибоку політичну кризу в середовищі діячів Директорії. 13 травня із неї було виведено О. Андріївського. Через чотири дні уряд УНР переїхав в Східну Галичину. Мабуть якраз тоді з’явилася приповідка “У вагоні Директорія, під вагоном – територія”.

УНР була відновлена у складних зовнішньополітичних умовах. Намагаючись блокувати поширення більшовизму в Європі, у грудні 1918 р. Антанта висадила десант англійських та французьких військ на півдні України і в Криму. На заході стояли польські війська. На північних і північно–східних кордонах з’явилися війська радянської Росії. Під приводом надання допомоги робітникам і селянам України, які повстали проти гетьманщини, вони розпочали наступ на Харків і Київ, продовжуючи його і після краху режиму П. Скоропадського. На південному сході виступили російські сили антибільшовицького спрямування, які очолив генерал А. Денікін. Директорія опинилася між молотом і ковадлом.

У квітні 1919 р. Директорія проголосила політику “опори на власні сили”. Однак незабаром у сферу зовнішньополітичних орієнтирів Директорії входить Польща. Наприкінці 1919 р. для утворення спільного пробільшовицького фронту С. Петлюра виїжджав до Варшави. Згодом там почались переговори спеціальної делегації УНР з представниками польського уряду Ю. Пілсудського, які закінчилися укладенням таємної “Варшавської угоди”. Вона складалася з трьох конвенцій (загальної, торговельно–економічної та військової), підписаних 21 и 24 квітня 1920 р.

Згідно із цією угодою польський уряд визнавав Директорію УНР на чолі з С. Петлюрою “верховною владою в Україні”. Польща зобов’язувалася не укладати ніяких угод з третіми країнами, котрі вороже ставилися до УНР. Директорія ж, в свою чергу, погодилася на відновлення кордонів Польської

держави у межах 1772 р. по річках Збруч і Горинь. Це суперечило національним інтересам українського народу, адже до складу Польщі мали увійти Східна Галичина, частина Волині й Полісся – територія площею понад 100 тис. кв. км. з населенням близько 10 млн. чоловік. Більш того, Директорія дала згоду відновити право польських поміщиків на землю у межах самої УНР. Збройні сили Директорії підпорядковувалися польському командуванню, якому передавався й контроль над залізницями. Директорія мусила постачати польським військам продовольство та гужовий транспорт.

Разом з тим це була спроба шляхом тяжких поступок продовжити боротьбу за державність України, хоч і в обмежених кордонах. С.Петлюра вважав, що краще зберегти хоча б частину України незалежною, ніж зовсім втратити її усю. Це була дуже не вигідна альтернатива, але історія знає чимало подібних компромісів.

§4. Західноукраїнська Народна Республіка.

Поразка Четвертого союзу у першій світовій війні активізувала національно–визвольний рух на землях Австро–Угорщини. Намагаючись зберегти імперію, новий австрійський цісар Карл I Габсбург 16 жовтня 1918 р. видав маніфест, який передбачав перетворення напівабсолютистської Австро–Угорщини на багатонаціональну федеративну державу. Народам, що входили до складу імперії, пропонувалося створити свої представницькі органи – “національні ради”.

Використавши маніфест імператора як юридичний привід, законослухняні українські депутати обох палат австрійського парламенту від Галичини і Буковини, лідери політичних партій (націонал–демократичної, християнсько–соціалістичної, радикальної і соціал–демократичної), греко–католицького духовенства і студентства утворили 18 жовтня 1918 р. у Львові Українську Національну Раду (УН Раду). Її головою (президентом) був обраний голова Української парламентарної репрезентації (парламентської фракції українських депутатів в австрійському парламенті) адвокат Є. Петрушевич.

Нове представницьке утворення негайно приступило до активної діяльності. 19 жовтня УН Рада видала Маніфест, в якому проголошувалося, що усі українські землі в Австро–Угорщині (Східна Галичина, північно–західна Буковина й українські повіти Закарпаття) становлять “одноцільну українську територію”, “уконститууюються” як Українська держава з “безумовним правом” бути представленою на майбутній мирній конференції.

Польська ліквідаційна комісія, яка місцем свого перебування обрала Львів, призначила офіційний перехід влади в Галичині до Польщі на 1 листопада 1918 р. Щоб запобігти цьому, українські національно–патріотичні сили вирішили взяти ініціативу в свої руки. Львів став головною ланкою революційного вибуху. В ніч з 31 жовтня на 1 листопада майже 1,5 тис українських вояків на чолі з сотником Українського Січового стрілецтва Д. Вітовським оволоділи стратегічно важливими об’єктами міста. На львівській ратуші було піднято блакитно–жовтий прапор.

Згодом українці взяли владу в усій Східній Галичині. Українські військові частини і підрозділи стали ядром повстання у Станіславі, Стрию, Коломиї, Бродях, Збаражжі, Бучачі. У Дрогобичі повстали озброєні робітники, у Тернополі, Бережанах, Козовій, Турці, Гусятині, Самборі, Яворові – селяни, організовані в загони. Перехід влади до УН Раді відбувся здебільшого без перешкод, безкровно, без жертв як серед військовиків, так і мирного населення. Вперше з часів Галицько–Волинського князівства корінне населення західноукраїнських земель знову стало господарем на своїй землі.

9 листопада 1918 р. на засіданні УН Ради була визначена офіційна назва держави – Західноукраїнська Народна Республіка. До її складу, крім Східної Галичини, увійшли Північна Буковина та українські повіти Закарпаття. Назва держави, її територія і кордони закріплювалися у затвердженому УН Радой 13 листопада “Тимчасовому Основному законі” про державну самостійність українських земель колишньої Австро–Угорської монархії. У зазначених кордонах молода республіка займала територію майже 70 тис. кв. км, а

населення налічувало майже 6 млн. осіб. Гербом ЗУНР став Золотий Лев на синьому тлі, а прапором – блакитно–жовте знамено.

Однак, подолавши розгубленість після українського превентивного удару, польська сторона почала крок за кроком відвойовувати свої позиції в Східній Галичині. 21 листопада 1918 р. краще підготовлені збройні формування поляків оволоділи Львовом. Невдовзі польські війська контролювали 10 із 59 повітів, у яких ЗУНР проголосила свою владу. Ще раніше Румунія (11 листопада) за підтримки Франції захопила Північну Буковину, а Закарпаття на початку 1919 р. було приєднано до Чехословаччини. Отже, фактично влада ЗУНР охоплювала територію близько 40 тис. кв. км з населенням 4 млн. осіб.

Після того, як Львів захопили польські військові частини, УН Рада переїхала до Тернополя. Тут в грудні 1918 р. були створені нові постійні комісії УН Ради – зовнішніх зносин, військових справ, фінансова, земельної реформи, освіти та ін.

9 червня 1919 р. політична ситуація змусила Президію УН Ради оголосити Є. Петрушевича диктатором ЗУНР. Це було зроблено с метою повної централізації влади як законодавчої та виконавчої, так і військової.

Важливе місце в державотворчому процесі ЗУНР належало уряду – Державному секретаріату, який було обрано 9 листопада 1918 р. на чолі з К. Левицьким. Уряд складався із 15 секретарств (міністерств).

У своєму програмному Маніфесті від 5 листопада 1918 р. УН Рада проголошувала за необхідне забезпечення у країні “спокою, порядку та публічну безпеку”. Для цього у багатьох населених пунктах західноукраїнських земель відразу із ліквідацією австрійських органів влади почалось формування “народної міліції”. Але, оскільки до її складу часто попадали люди, які не мали відповідної підготовки для забезпечення належної охорони громадського порядку, УН Рада 6 листопада 1918 р. прийняла рішення про утворення Корпусу української державної жандармерії (за зразком колишньої австрійської) на чолі з головним комендантом. На містах утворювалися окружні та повітові команди жандармерії, які очолювалися окружними і повітовими

комендантами. Останні підпорядковувалися повітовим комісарам. Навесні 1919 р. до Корпусу української державної жандармерії входило близько 30 офіцерів, 1 тис. жандармів і 4 тис. стажерів.

Одночасно, в багатьох населених пунктах ЗУНР, як орган самооборони, продовжувала діяти і “народна міліція”. В її складі налічувалося близько 3 тис. осіб.

З перших днів існування ЗУНР її керівництво розуміло, що здійснювати подальший процес розбудови молодої держави та захист її завоювань своїми силами було неможливо

3 січня 1919 р. у Станіславі перша сесія доповненої УН Ради одностайно ухвалила Передвступний договір про об’єднання ЗУНР з УНР, але за умови, що до скликання Українських установчих зборів вся влада в Галичині залишається за УН Радою і Державним секретарством.

Сесія обрала представницьку делегацію у складі 65 чоловік для поїздки до Києва, де 22 січня 1919 р. на Софійському майдані відбувся акт соборності. У присутності більше 40 тисяч людей було проголошено Універсал: “Віднині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України – Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Ужгородська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. 23 січня 1919 р. Акт злуки був одностайно ратифікований сесією Трудового конгресу, що відкрився у Києві. Президент ЗУНР Є. Петрушевич став членом Директорії УНР. Відповідно до “Закону про форму влади в Україні”, затвердженого Конгресом, ЗУНР було перейменовано у Західну Область Української Народної Республіки (ЗО УНР). Остаточна ратифікація Акту злуки мала бути здійснена майбутніми Українськими Установчими зборами, скликаними з території всієї України (до речі вони так і не відбулися). До того часу ЗО УНР зберігала свою автономію, залишалася зі своїми окремими законодавчими, адміністративно–виконавчими органами влади. Тому в історичній літературі вживається назва ЗУНР і лише зрідка – ЗО УНР

Однак злука ЗУНР і УНР мала скоріше декларативний, символічний ніж державо–правовий характер і до справжнього об'єднання справа не дійшла, оскільки і ЗУНР і УНР втрачали у цей час позицію за позицією, територію за територією. Сторони, що об'єднувалися, не мали достатньої кількості державотворчих сил, щоб вистояти в складних тогочасних умовах.

До того ж надто полярним виявилось політико–ментальне середовище в цих регіонах. Відносини між урядами УНР і ЗУНР ускладнювала й міжпартійна боротьба. Якщо до складу Ради народних комісарів УНР переважно входили представники соціалістичних партій, то в уряді ЗУНР більшість мали члени ліберально–поміркованої національно-демократичної партії. Не сприяли об'єднанню і чвари лідерів обох державних утворень. Так, після оголошення Є. Петрушевича диктатором ЗУНР, Директорія, не визнавши законність цього акта, вивела його зі свого складу.

Серйозні розбіжності були викликані й різними зовнішньо–політичними пріоритетами. Як зраду сприйняли галичани переговори С. Петлюри з Польщею. Наприкінці 1919 р. президент ЗУНР Є. Петрушевич Акт злуки денонсував.

В умовах кількарічної воєнної розрухи уряд ЗУНР особливу увагу приділяв подоланню глибокої кризи економіки. У зв'язку з цим запроваджувалася державна монополія на продаж зерна, продуктів харчування та товари першої необхідності. Відбудовувався залізничний транспорт. Було введено власну валюту – гривні і карбованці. Друкувались цінні папери. Водночас в обігу зберігалися і австрійські крони. Але грошей постійно не вистачало, навіть нерегулярно виплачувалася заробітна плата робітникам і службовцям. Власті так і не змогли взяти під контроль нафтовидобуток, хоч і заборонили вивіз нафти, оскільки більшість розробок належала іноземному капіталу.

Найгострішою із соціально–економічних проблем була аграрна. Малоземельне і безземельне селянство становило у Галичині 80 % усіх

селянських господарств, а поміщики володіли 37 % усіх земель. Маса висловлювали невдоволення невирішеністю земельного питання.

У відповідь на революційні вимоги селянства УН Рада створила спеціальну комісію для опрацювання земельного закону. Він був прийнятий 14 квітня 1919 р.

Згідно з законом поміщицькі, монастирські, церковні землі, а також землі різних установ націоналізувалися. Вони переходили у так званий “земельний фонд” держави, якій розподілявся обласними, повітовими і громадськими комісіями. Розподіл землі відкладався на невизначений строк. Стаття 18 закону окремо передбачала, що “наділення землею не може бути розпочато до закінчення війни і повернення жовнірів і полонених додому”. Отже, фактично йшлося про зволікання земельної реформи.

До того ж тим, хто не бажав очікувати довгі роки, а з огляду на війну взагалі міг не дочекатися омріяної годувальниці, закон загрожував карами. Стаття 21 закону надавала адміністративним властям право ув'язнювати на 6 місяців, а також додатково штрафувати на суму до 10 тисяч крон за “самовільне захоплення землі”.

Земельний закон суперечив інтересам абсолютної більшості населення. Сільська біднота, розчарована земельним законом, вдавалася до самочинств, захоплювала і розподіляла поміщицькі землі. У відповідь власті застосовували репресії, використовуючи жандармів і навіть війська.

Вирішувалися питання охорони здоров'я. Відкривалися лікарні, поліклініки, аптеки. Бідноті ліки відпускалися безкоштовно або за пільговими цінами. Проводилася боротьба з епідеміями, особливо тифу.

Основною мовою в усіх державних школах стала українська, але за національними меншинами визнавалось право “на школу рідною мовою”. Другий закон утверджував державність української мови. Водночас національним меншинам дозволялось користуватися своєю рідною мовою у взаємовідносинах “з державними властями та урядами, публічними інституціями й державними підприємствами”.

Створення національних збройних сил було однією з найважливіших ділянок розбудови молодої держави. Найскоріше вирішення цієї проблеми обумовлювалося тим, що з перших днів свого існування ЗУНР стала об'єктом іноземної агресії. Від захисту власної території залежала сама можливість вирішення всіх інших питань.

У середині листопада розпорядженням секретарства військових справ серед українського населення оголошується мобілізація. Було розроблено текст військової присяги, форма одягу, відзнаки, взято на облік усе військове майно, озброєння, спорядження.

Спочатку в створену Українську галицьку армію (УГА) входило 12 бригад, 11 з яких мали місцеве походження – Коломийська, Бережанська, Золочівська, Сокальська, Равська, Львівська і т.д. У другій половині 1918 р. УГА налічувала 25 тисяч чоловік. За браком вищого українського офіцерського складу командування УГА та військова старшина переважно складалось з колишніх генералів і офіцерів австро–угорської армії.

У грудні 1918 р., за рекомендацією уряду УНР, командувачем (начальним вождем) УГА став генерал М. Омелянович–Павленко, а начальником Генерального штабу призначено полковника російської армії С. Мишковського. Під безпосереднім керівництвом нового командування у грудні – січні було проведено докорінну реорганізацію війська, створено, по–суті, нову армію з чіткою структурою. У складі УГА були створені три корпуси по чотири бригади у кожному. Бригади поділялися на два полки, полк – на три курені. При кожній бригаді був полк артилерії, кінні сотні, технічна сотня, сотня зв'язку, саперні підрозділи та ін. У структуру УГА також входили: льотна частина, санітарна, ветеринарна, інтендантська служби, судова система, військове духівництво. Реорганізована УГА у середині 1919 р. налічувала у своїх лавах майже 70 тисяч осіб. Через півроку вона досягла 100–тисячної чисельності.

Загострення ситуації на польсько – українському фронті примусило лідерів ЗУНР розглядати можливість союзу з Чехословаччиною. У другій половині

травня 1919 р. уряд С. Голубовича обговорював проект утворення федерації з нею. Водночас до Парижу було відправлено листа, в якому уряд ЗУНР прохав Верховну Раду Антанти надати Чехословаччині мандат на зайняття території Галичини, доки не буде вирішене питання про кордон між Польщею і Західною Україною. Однак плани Ради чотирьох великих держав були іншими. 25 червня 1919 р. вона прийняла рішення про зайняття Галичини збройними силами Польщі, оскільки українці, ще “не дозріли до автономії”.

У квітні 1919 р. керівники Паризької конференції ухвалили рішення перекинути сформовану у Франції 80-тисячну армію генерала Й. Галлера до Польщі. Ця армія складалася з військовополонених поляків, які в роки Першої світової війни воювали на Західному фронті у складі німецьких військ. Польські власті у травні відправили армію Й. Галлера в Галичину.

Прекрасно екіпірована Антантою армія Й. Галлера (400 кулеметів, 180 гармат) перейшла в загальний наступ в Галичині й на Волині. Тоді ж за порадою Франції із загарбаної вже Буковини на територію ЗУНР вторглися румунські війська, захопивши все Покуття. УГА при підтримки місцевого населення чинила запеклий опір збройними силами противника. Однак сили були нерівними. Та й загальне політичне становище складалося вкрай несприятливо. Під потужними ударами ворога дедалі більше слабіючи УГА встояти вже не могла. 16–18 липня її ар'єргардні частини переправились за Збруч, на територію, яку контролювали війська Директорії. Ще раніше до Кам'янця – Подільського перебрався уряд ЗУНР. Проіснувавши більше восьми місяців ЗУНР впала.

УГА спочатку була використана Директорією у боротьбі з армією А. Денікіна. Але 6 листопада 1919 р. її командування, всупереч С. Петлюрі, підписало договір, згідно з яким УГА приєднувалося до війська А. Денікіна. У лютому 1920 р. залишки розгромлених Червоною армією частин УГА перейшли на бік радянської влади. З них було сформовано три бригади Червоної української галицької армії (ЧУГА). В квітні 1920 р. дві галицькі бригади знову перейшли на сторону петлюрівської армії, а невдовзі вони були роззброєні та інтерновані польськими властями. Ті ж галичани, що залишилися у Червоної армії, згодом

були відправлені у табори та тюрми. Власті ЗУНР, переконавшись в бажанні С. Петлюри укласти договір з Польщею ціною відмови від західноукраїнських земель на користь Польщі, залишили Україну, перебравшись до Відня. У столиці Австрії Є. Петрушевич та його команда утворили 25 липня 1920 р. “Уряд Диктатора ЗУНР” та інші органи – військову канцелярію і інформаційну службу.

Емігрантські діячі ЗУНР діяли досить енергійно. Втративши територію, вони шукали міжнародної підтримки, хапаючись за будь-які способи здобути її знову. Велися переговори з російськими білоемігрантами, урядами радянської Росії та України, Італії, Ватикану тощо. Вживалися заходи до залучення до західноукраїнської справи діаспори в Канаді й США. Ними навіть було розроблено і подано до Ліги Націй у 1921 р. проект конституції майбутньої Галицької республіки. Але після того, як 15 березня 1923 р. конференція послів Антанти у Парижі своїм рішенням узаконила панування Польщі у Галичині емігрантський уряд ЗУНР, опублікувавши антиокупаційний маніфест, самоліквідувався.

Закарпаття після проголошення незалежності Угорщини (16 листопада 1918 р.) увійшло до її складу. Проте на початку 1919 р. Чехо-Словаччина захоплює західну частину краю, а Румунія – південно-західну.

21 січня 1919 р. в м. Хуст, окупованому чеськими військами, було скликано Закарпатські всенародні збори. В них взяли участь 420 представників від 175 міських і сільських громад. Обговорювались 4 пропозиції щодо перспектив приналежності краю: залишити у складі Закарпаття; передати Чехо-Словаччині; передати ЗУНР; приєднати до Радянської України.

Після встановлення в березні 1919 р. радянської влади в Угорщині на Закарпатті почалося формування Русинської червоної дивізії (6 тис. бійців), яка воювала з чеськими та румунськими інтервентами. Радянський уряд Угорщини надав краю територіальну автономію і не заперечував проти приєднання його у майбутньому до УСРР.

Проте інші політичні сили виступили проти цього і Центральна Руська

Народна Рада в Ужгороді 8 травня 1919 р. схвалила таке об'єднання, як Чесько-Словецько-Руська федерація. У листопаді 1919 р. Чехословацький уряд видав Генеральний статут Підкарпаття і створив управлінський орган краю – Директорію. За Сен-Жерменським мирним договором 1919 р. Закарпаття перейшло до Чехо-Словаччини.

§5. Політика радянської влади в Україні у 1919 – 1920 рр.

Відразу ж після падіння радянської влади в Україні навесні 1918 р., більшовики почали наполегливу роботу по її відновленню.

На початку грудня 1918 р. українські повстанські дивізії розпочали бойові дії за відновлення в Україні влади Рад. Армія Директорії не могла протидіяти більшовицькій навалі. Чимало повстанських загонів (зокрема Н. Махна, М. Григор'єва) влились до лав Червоної армії.

Взимку 1919 р. радянська влада була відновлена на переважній частині території України, яка 6 січня згідно з декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду дістала назву “Українська Соціалістична Радянська Республіка” (УСРР).

Розвиваючи успіх, Червона армія до травня 1919 р. взяла під свій контроль чи не всю територію України в межах колишньої Російської імперії.

Юридичне оформлення радянської державності в Україні відбулося 10 березня 1919 р., коли III Всеукраїнський з'їзд Рад (6–10 березня 1919р.) прийняв першу Конституцію УСРР.

У першому розділі Конституції УСРР 1919 р. проголошувалося, що “Українська Соціалістична Радянська Республіка є організація диктатури працюючих і експлуатованих мас – пролетаріату та найбіднішого селянства над їх віковичними гнобителями і експлуататорами – капіталістами та поміщиками”. Визначалися основні завдання диктатури пролетаріату – здійснення переходу від експлуаторського ладу до соціалістичного суспільства. У Конституції було зафіксовано цілковиту солідарність УСРР з існуючими радянськими

республіками та її прагнення “вступити з ними в найтісніше політичне об’єднання”.

Найвищим органом влади Конституція оголосила Всеукраїнський з’їзд Рад, а в період між з’їздами Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад (ВУЦВК), який утворювався з’їздом і звітував перед ним. ВУЦВК формував уряд – Раду Народних Комісарів України (РНК УСРР). В організації та діяльності Всеукраїнських з’їздів Рад, ВУЦВК і РНК УСРР не було поділу на гілки влади. Навіть РНК УСРР мав право видавати закони. Це було явно не демократичне рішення.

Конституція закріплювала організацію радянської влади на місцях. Її органами були міські та сільські Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів й обрані ними виконкоми, а також губернські, повітові та волосні з’їзди Рад та їх виконкоми. Найважливішим завданням місцевих Рад було проведення в життя рішень центральних органів влади і управління.

Згідно з Конституції УСРР 1919 р. виборче право надавалося всім трудящим (незалежно від їхнього віросповідання, національності, освіти, осілості тощо), які на день виборів досягли 18 років. Усі експлуаторські елементи та особи, що жили з нетрудових доходів, позбавлялись виборчих прав.

До літа 1920 р. більшовики усунули з політичної арени всі інші партії і КП(б)У фактично перетворилася на монопольну державну структуру. Рішення Політбюро ЦК КП(б)У завжди передували ухвалам ВУЦВК і РНК УСРР. Відбулася підміна виборних органів апаратними структурами більшовицької партії.

За рішенням Тимчасового робітничо–селянського уряду України від 3 грудня 1918 р. було створено Всеукраїнську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією спекуляцією та службовими злочинами (ВУНК) – спеціальний орган боротьби насамперед з політичними супротивниками.

Відповідно до затвердженого ВУЦВК “Положення про Всеукраїнську та місцеві надзвичайні комісії від 30 травня 1919 р. на ВНУК покладалася боротьба з контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом на всій території радянської України.

Наприкінці 1918 р. декретом Тимчасового робітничо–селянського уряду України “Про організацію влади на місцях” при військово–революційних комітетах створювалися відділи народної міліції. Діючи на громадських засадах, вони проводили боротьбу з грабежами і хуліганством, підтримували революційний порядок на місцях. 5 лютого 1919 р. уряд УСРР ухвалив декрет “Про організацію міліції”. На його підставі передбачалося формування радянської міліції в масштабах республіки на штатній основі. До середини року поступово утворилися спеціалізовані структурні підрозділи міліції – загальна, карний розшук, судово–кримінальна, промислова, залізнична, річкова та морська служби.

У міліції могли служити громадяни, які досягли 21–річного віку, користувалися виборчим правом і мали робітниче або селянське походження. Посади керівного складу могли обіймати особи з відповідальною “політичною” підготовкою, віддані справі пролетарської диктатури.

30 липня 1919 р., у зв’язку з ускладненням воєнного становища Радянської республіки, Рада оборони України видала постанову “Про мілітаризацію міліції”. Згідно з нею 1/3 рядового та 1/5 командного складу міліції по черзі мала перебувати на фронті.

Всю систему міліції очолювало Головне управління радянської робітничо–селянської міліції НКВС УСРР, яке було створено в березні 1920 р.

За ініціативою ЦК РКП(б) Тимчасовий робітничо–селянський уряд УРСР 28 січня 1919 р. висунув пропозицію про об’єднання воєнних зусиль усіх радянських республік, поставивши питання перед радянськими урядами Росії, Латвії, Білорусії, Естляндії та Литви про укладення міцного оборонного союзу.

Між радянськими республіками встановлювалася також і тісне економічне співробітництво. На єдиній основі – радянському карбованці

базувалася грошова система республік. Враховуючи велике значення для народного господарства залізничного транспорту, 29 січня 1919 р. уряд УСРР прийняв рішення, в якому пропонувалось об'єднати залізниці України і Росії з виділенням українських залізниць в окремі округи.

Важливим свідченням того, що між республіками встановлювалися тісні контакти і зв'язки, було запровадження єдиного громадянства. 13 лютого 1919 р. уряд УСРР прийняв декрет, в якому підкреслювалося: “Громадяни всіх радянських республік (Росія, Литва, Латвія, Естляндія) урівнюються у всіх правах і обов'язках з українськими громадянами”.

З приходом більшовиків до влади в Україні поступово втілювалася в життя політика “воєнного комунізму”. Вона була запозичена з практики радянської Росії, де її почали проводити з другої половини 1918 р. Прикметною ознакою цієї політики була сувора централізація політичного й економічного життя країни.

Політика “воєнного комунізму” включала: прискорену націоналізацію промисловості; згортання товарно–грошових відносин; заборону свободи торгівлі; запровадження карткової системи розподілу продуктів; мілітаризацію народного господарства; встановлення державного контролю за виробництвом; введення продовольчої розкладки. “Воєнний комунізм”, як модель державного регулювання економіки, мав подвійну природу. З одного боку, надзвичайні соціально–економічні заходи були викликані умовами громадянської війни, з іншого – його реалізація на практиці стала спробою переходу від буржуазної формації до комуністичної.

Комуністичні перетворення негативно позначилися на становищі в економічній сфері. Націоналізація, що відбувалася під гаслами переходу від капіталістичного до соціалістичного способу виробництва, розладнала підірваний світовою війною ринковий механізм, ліквідувала приватну ініціативу, звела до мінімуму товарно–грошові відносини. Перестали діяти економічні закони. Промислові товари й речі широкого вжитку практично зникли з ринку.

Стержнем політики “воєнного комунізму” була продрозкладка. Її запровадження в Україні санкціонував ЦК РКП(б) в січні 1919 р. Передбачалося вилучити продовольство за твердими цінами. Однак обвальна інфляція не сприяла цьому. Селяни не бажали віддавати продовольства за безцінь. Тому декретом РНК УСРР від 12 квітня 1919 р. було запроваджено продовольчу диктатуру, що означало перехід до примусових методів заготівлі хліба. В села України стали прибувати так звані продовольчі загони (на початку липня 1919 р. в Україні діяло 46 таких загонів, що налічували у своїх лавах 1500 осіб).

Селянство ігнорувало вимоги заготівельних загонів, чинило збройний опір спробам силою забирати продовольство. Фактично в Україні розпочалася селянська війна, яку офіційна більшовицька пропаганда називала “куркульським бандитизмом”. Хвиля народного гніву наростала: якщо у квітні відбулося 98 антибільшовицьких виступів, то в червні–липні – вже 328. Повстанський рух суттєво знесилив радянську владу в Україні, що стало особливо помітним на тлі посилення білогвардійської армії А. Денікіна., яка наприкінці літа 1919 р. окупувала майже всю Україну.

Укладена між С. Петлюрою і польським урядом Ю. Пілсудського таємна “Варшавська угода” стала трампліном для початку радянсько – польської війни. 25 квітня 1920 р. об’єднані польсько–українські військові формування (20 тис. польських і 15 тис. українських вояків) форсували Збруч і почали активні бойові дії проти червоноармійських підрозділів. 6 травня поляки увійшли в Київ. Спільний похід лише підірвав авторитет С. Петлюри. Очікуваної допомоги від повсталого народу не надійшло.

Тим часом у травні 1920 р. з Криму почала наступ углиб України білогвардійська армія Врангеля. На початку червня врангелівцям вдалося захопити Олешки, Мелітополь, Каховку; радянські війська відійшли на правий берег Дніпра.

5 червня 1920 р. Червона армія розпочала контрнаступ проти об’єднаних польсько–українських сил. Було досягнуто вирішального перелому, захоплено

Східну Галичину, що зробило можливим 1 серпня 1920 р. у Тернополі проголосити Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку (ГСРР) з Тимчасовим урядом – Галревкомом – на чолі з більшовиком В. Затонським.

Однак після невдачі наступу Червоної армії в серпні–вересні 1920 р. на Варшаву, радянсько–польський фронт стабілізувався по лінії Коростень – Житомир – Бердичев. Зазнала краху і ГСРР. Проте ситуація склалася патова: ні у польської, ні у радянської сторони не було вже сил для нанесення вирішального удару.

12 жовтня 1920 р. в Ризі між РСФРР і УСРР, з одного боку, та Польщею – з другого був підписаний “Договір про перемир’я і прелімінарні умови миру”, який набув чинності з 18 жовтня 1920 р. Польський уряд зрадив Директорію і залишив армію УНР напризволяще. Армія С. Петлюри продовжувала воювати сама до 10 листопада 1920 р., доки не зазнала остаточної поразки, що призвело до цілковитого придушення українського національно – визвольного руху.

Після того, як у листопаді 1920 р. ціною величезних втрат радянські війська вибили Врангеля з Криму, Громадянська війна в Україні фактично завершилася. Це засвідчувало не тільки перемогу радянської влади на теренах колишньої Російської імперії, а й поразку українських національно – патріотичних сил.

18 березня 1921 р. в Ризі між Польщею, з одного боку, і РСФРР та УСРР – з другого, був підписаний мирний договір, який передбачав мирне врегулювання радянсько – польської війни 1920 р. У його основу були покладені положення прелімінарного договору від 12 жовтня 1920 р. Згідно з мирним договором Польща визнавала існування самостійної УРСР, встановлювався новий кордон, за яким західнобілоруські та західноукраїнські землі (Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина, Підляшшя) відійшли до відновленої Речі Посполитої. Кордон між УСРР і Польщею визначався по річці Збруч і далі через Західну Волинь, м. Остріг до впадіння річки Горинь у річку Прип’ять. Цим фактично узаконювалось подальше розчленування і пограбування українських земель.

Новий кордон 15 березня 1923 р. затвердила конференція послів Антанти у Парижі, що остаточно розв'язало руки окупаційній владі для широкого наступу на культуру, національні та соціально-економічні права.

§6. Культура України доби Української революції.

Українська революція 1917 р. відкрила певні реальні можливості для відродження української мови і школи. Вже в березні 1917 р. були зроблені розпорядження про навчання українською мовою в початкових школах і дано дозвіл на відкриття двох державних українських гімназій та чотирьох кафедр українознавства в університетах.

Справжнім виразником інтересів українського громадянства і учительства у справі освіти стала Центральна Рада — представницький політичний орган українського народу, утворений 7 березня 1917 р. Центральна Рада одразу ж проголосила головним завданням освітньої політики відродження рідної мови і школи. Велику підтримку і допомогу надавали їй українські громадські організації: товариство шкільної освіти, учительські організації, товариство «Просвіта». Перші українські школи відкривалися виключно на громадські та народні кошти. Після проголошення Центральною Радою I Універсалу (10 червня 1917 р.) було створено Генеральний секретаріат народної освіти, який скоординував роботу громадських організацій.

Питання відродження української школи було найголовнішою проблемою двох Всеукраїнських учительських з'їздів, які відбулися у квітні і серпні 1917 р. Згідно з постановами першого Всеукраїнського учительського з'їзду, українізація середньої школи повинна була проводитись шляхом заснування нових українських гімназій. Предмети українознавства: література, історія і географія України, а також українська мова мали бути обов'язковими по всіх середніх школах. Для національних меншин було визнано за необхідне відкривати паралельні класи.

У вищих навчальних закладах, крім 4 кафедр українознавства, які були дозволені Тимчасовим урядом, перший Всеукраїнський учительський з'їзд

вважав за потрібне з нового навчального року організувати ще дві кафедри: історії українського мистецтва та історії української етнографії.

Першу українську гімназію ім. Т.Г. Шевченка було відкрито на кошти Товариства шкільної освіти і пожертвування окремих осіб 18 березня 1917 р. Вона працювала в приміщенні іншої гімназії, у вечірню зміну. Таке становище було характерним і для інших українських гімназій, які відкриються пізніше: відсутність власного приміщення, друга зміна навчання, відсутність державної допомоги. Всього у 1917 р. в Україні було відкрито 39 українських гімназій. Більшість цих гімназій (25) були відкриті по селах.

Значну увагу Генеральний секретаріат народної освіти приділяв проблемам вищої школи. Реорганізація вищих навчальних закладів могла здійснюватися двома шляхами: 1) українізація існуючих університетів та інститутів через відкриття паралельних курсів українською мовою; 2) заснування нових українських вищих шкіл.

5 жовтня 1917 р. відбулося урочисте відкриття першого Українського *Народного університету* в Києві. Було відкрито три факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний, а також підготовчі курси. На початку листопада 1917 р., коли закінчилося прийняття студентів і курсистів, їх загальна кількість складала 1370 осіб, з них на підготовчих курсах — 570, на факультетах — 800, а саме: на історико-філологічному — 420, фізико-математичному — 140, юридичному — 240. Склад студентів був дуже різноманітний: студенти вищих шкіл Києва та інших міст, курсистки, галичани, випускники середніх і вищих шкіл, народні учителі. Як і перші українські гімназії, Народний університет не мав власного приміщення, заняття проводились в аудиторіях університету ім. св. Володимира.

Наступним кроком на шляху створення нових вищих шкіл було відкриття 7 листопада 1917 р. *Педагогічної академії* в Києві. Діяльність академії розпочалася з відкриття однорічних педагогічних курсів для підготовки учителів українських середніх шкіл, які б викладали предмети українознавства, в першу чергу, українську мову та літературу. Дійсними слухачами були люди з

вищою освітою та випускники педагогічних інститутів, вільними — студенти останніх курсів вищих шкіл і учительських інститутів, а також випускники учительських семінарій. На початок роботи академії було зараховано 50 дійсних слухачів з вищою освітою.

22 листопада 1917 р. була відкрита *Академія мистецтва* — перша вища художня школа в Україні. Головним завданням Академії її організатори вважали піднесення національного мистецтва до світового рівня, виховання покоління митців, які зможуть здійснити це завдання. Дійсними студентами могли бути випускники середніх художніх шкіл, всі останні — вільними слухачами. На утримання Академії було виділено, починаючи з 1918 р., кошти в сумі 98,2 тис. крб.

Важливою подією в культурному житті України того часу став початок роботи другого Українського Народного університету 21 квітня 1918 р. у Полтаві. Ініціатива заснування належала місцевій «Просвіті», запис розпочався у лютому 1918 р. на два факультети: історико-філологічний і економіко-правничий. Деякі кошти на утримання дала «Просвіта», крім того, було зроблено приватні пожертвування, поступала плата від слухачів (30 коп. за лекцію).

Таким чином, за короткий час (з березня 1917 р. до квітня 1918 р.), попри складні політичні умови, початок громадянської війни, Центральна Рада і Генеральний секретаріат народної освіти, при активній підтримці українських громадських організацій і національно свідомої частини українського народу, заклали фундаментальні засади відродження національної середньої та вищої освіти. Досягненню значніших успіхів перешкоджали вагомі причини: політична нестабільність, відсутність коштів, опозиція шовіністично налаштованих росіян і русифікованих українців, дефіцит українських підручників і вчителів. Проте підвалини, які були закладені за доби Центральної Ради, забезпечили наступним українським урядам можливість продовжити процес розвитку системи української національної освіти.

Справу Центральної Ради в галузі розвитку української освіти, науки і культури продовжив уряд Української Держави гетьмана Петра Скоропадського, який прийшов до влади 29 квітня 1918 р. Слід відзначити, що загальна ситуація у сфері освіти тоді була такою ж, як і за доби Центральної Ради. Українізація освіти зіштовхувалась з опозицією. Початкові школи досить легко переходили на українську мову навчання, якщо були забезпечені учителями, які могли викладати цією мовою. Тому велика увага зверталась на підготовку вчителів, які могли викладати українською мовою в учительських семінаріях. Значно складнішою була ситуація в середніх школах, особливо у великих містах. Тут значний прошарок населення складали росіяни, євреї, інші національні меншини, зрусифіковані українці. Вони складали більшість у батьківських комітетах шкіл і серед педагогів.

Намагаючись уникнути конфліктних ситуацій, гетьманське міністерство освіти, за прикладом міністерств Центральної Ради, вважало за краще засновувати нові українські гімназії, ніж українізувати російські. За Центральної Ради в Києві було три українські приватні гімназії. В 1918 р. їх прийнято на державні кошти. Протягом літа того ж року відкрито 54 українські гімназії не тільки в містах, але й по деяких селах, а наприкінці гетьманської доби їх було в Україні близько 150. У гімназіях, що залишилися з російською мовою навчання, введено як обов'язкові предмети українську мову, історію та географію України та історію української літератури. На рівні початкової школи було випущено кілька мільйонів примірників україномовних підручників, якими користувалися в школах України ще й через 10 років, засновано кілька великих видавництв, які випускали українські видання в нечуваному до того числі примірників.

6 жовтня 1918 р. урочисто відкрито в Києві перший Державний Український Університет, а 22 жовтня — другий Український Університет у Кам'янці-Подільському. В цей же період започатковано Державний Український Архів, в якому мали бути зосереджені документи історії України, перевезені з архівів Москви та Петрограду, засновано національну Галерею

мистецтва, Український історичний музей та Українську національну бібліотеку, фонд якої швидко зростав. Наприкінці 1918 р. у ній налічувалось понад 1 млн книг, серед яких багато унікальних. За кількістю та якістю книг Українська Національна Бібліотека могла конкурувати з кращими бібліотеками Європи.

Великою заслугою гетьманського уряду слід вважати заснування 24 листопада 1918 р. *Української академії наук*, потреба в якій була дуже нагальною. Академія мала три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний та соціально-економічний. Президію та перших академіків (по три на відділ) призначив уряд, а інших членів мали обирати академіки. Першим президентом запропонували бути М. Грушевському, але він відмовився, тому призначили видатного вченого зі світовим ім'ям, 55-річного професора хімії Володимира Вернадського. До культурних досягнень Гетьманської держави слід додати заснування Українського театру драми та опери, Української Державної капели, Державного симфонічного оркестру тощо.

В *ЗУНР* активно здійснювалась перебудова системи народної освіти. У законі про основи шкільництва публічні школи оголошувались державними, а вчителі ставали державними службовцями, за рішенням освітніх органів дозволялось засновувати приватні школи; українська мова стала основною в усіх державних школах; за національними меншинами — поляками та євреями визнавалось «право на школу в рідній мові». Спеціальним законом націоналізовано українські приватні гімназії і учительські жіночі семінарії. Реорганізовувалась і розширювалась мережа спеціальних і фахових шкіл. При цьому особлива увага приділялась вивченню української мови, математики, історії, географії України та інших слов'янських земель. За бажанням учнів викладались також польська, німецька та інші мови. Педагоги зобов'язані були скласти професійну присягу на вірність Українській Народній Республіці.

У тяжкі для розвитку мистецтва роки Громадянської війни одним з найоперативніших і найактуальніших видів мистецтва була плакатна графіка. Вона дуже рельєфно віддзеркалювала строкату картину боротьби і зіткнення

різноманітних поглядів, гострих дискусій. Кращі плакати цього періоду відзначаються актуальністю, різноманітністю художніх прийомів. Творці плаката зробили великий поступ в освоєнні специфіки плакатної форми, вносячи своє, національне її розуміння. У багатьох плакатах спостерігається намагання глибше відбити особливості народного характеру, знайти характерний типаж, підкреслити національне в одязі, засобах художнього виразу. Такими є плакати, створені І. Падалкою і Т. Бойчуком. Поряд з поширеними формами агітаційно-закличного плаката з'являється плакат пропагандистський, розповідний, який вміщував у собі цілу серію окремих сюжетних картинок, об'єднаних однією загальною темою. Такі плакати розвивали традиції народного лубка.

Окреме місце займають плакати-портрети, що їх видавали з відповідними політичними текстами і закликами. Серед них високими художніми якостями відзначається плакат-портрет роботи В. Єрмілова «Іван Франко» з творчим використанням народного орнаменту. У 1919 р. в Харкові почали виходити плакати «УкРОСТА». Поєднання образного змісту з народною піснею, приказкою чи віршованим текстом робило їх актуальним і дійовим засобом політичної агітації.

+++

Національно – демократична революція 1917–1920 рр. стала однією з найбільших вершин в національному поступі нашого народу. Це був час відродження і консолідації української нації, формування і становлення національно–державних інститутів, зростання національної свідомості. Центральна Рада, гетьманщина, ЗУНР, Директорія – важливі сходинки у створенні незалежної України. Період українських визвольних змагань 1917 – 1920 рр., поєднавши національно–визвольний і державницький аспекти, за масштабами та гостротою політичної боротьби не має аналогів у вітчизняній історії. У ці роки українська демократична державність зуміла заявити по себе на повний голос.

Однак наприкінці 1920 р. процес національно–державного відродження був перерваний перемогою радянської влади на більшій частині території України (спорадичні повстанські виступи впродовж 1921 р. не могли змінити цілісності встановленої державної системи, сутності її функціонування) і окупацією західноукраїнських земель Польщею, Румунією, Чехословаччиною. В Україні, як і в Росії утвердилася воєнно–більшовицька партійна диктатура, яка заклала підвалини жорстокого тоталітарно–репресивного режиму.

Але хоча революція в кінцевому підсумку зазнала невдачі, в українська державність була ліквідована, багатий та повчальний досвіт тієї вікопомної доби має велике не лише науково – пізнавальне, а й практично–політичне значення.

Основний урок подій 1917 – 1920 рр. в Україні полягає в тому, що успіх боротьби за державне відродження міг бути досягнуто лише за умови згуртованості усього народу. Але соціальна база революції виявилася надто вузькою. Провідником ідеї творення власної держави стала нечисленна українська інтелігенція. Вона переважно спиралася на розпорошене і політичне невідповідне селянство, яке, у свою чергу, легко пасувало перед демагогічними обіцянками більшовиків. Настрої останніх здебільшого виражав пролетаріат міст, а великі землевласники та промисловці були білогвардійської орієнтації.

До того ж лідери нації не вирішували оперативні соціально–економічні проблеми, що сприяло б розширенню соціальної бази революції. Це призвело до низки прорахунків, невдач, поразок і, зрештою – до провалів планів, які накреслювались на початках революційного шляху. Суспільна практика неодноразово (принаймні крупномасштабно – тричі) довела помилковість довільного ранжування завдань революції, відкладання деяких із них “на майбутнє”.

Серйозною вадою революції стала відсутність чіткої програми побудови національної держави всередині українського проводу. Зокрема Українська держава П. Скоропадського базувалася на поєднанні і монархічних, і

республіканських, і демократичних засад. Не мали чіткого уявлення куди вести народ (чи до соціалізму, чи до демократичної держави) політичні діячі УНР.

Надзвичайно шкідливим для національної справи було протистояння соціальних, національних і політичних прошарків, груп і партій, які так чи інакше виступали за державне відродження України. Окремі політичні потоки не злились в одне спільне державницьке річище, тому існувало, а часом і конфліктувало кілька державних формувань української революційної хвилі – УНР, УСРР, Гетьманат, ЗУНР. Центральну Раду шляхом перевороту ліквідував гетьман П. Скоропадський, гетьманський режим впав під тиском Директорії УНР, не було єдності між УНР та ЗУНР, більшовицький радянський уряд України під проводом російського керівництва боровся проти Центральної Ради, а потім – проти Директорії.

Помилкою провідних діячів українського проводу була переоцінка зовнішніх сил, як опори в боротьбі за незалежність. Після вибуху революції 1917 р. Україна опинилася в центрі боротьби великих держав. Всі ці сили переслідували власні інтереси, часто протилежні інтересам українського державно – національного руху. Тому, якою б не була вага зовнішніх чинників та сил у державотворчому процесі, опору слід завжди шукати всередині країни.

Проте попри за все, боротьба за українську державність в 1917 –1920 рр. не пройшла безслідно. Головним її здобутком стало відродження у свідомості мас ідеї самостійної державної традиції, яка викристалізується в наступних поколіннях.

Контрольні питання:

1. Охарактеризуйте особливості політичного становища в Україні у березні 1917 р.
2. У чому значення I Універсалу Центральної Ради?
3. Назвіть основні причини поразки Центральної Ради.
4. Які досягнення та прорахунки гетьмана П. Скоропадського?
5. Якими були результати Акту Злуки (соборності) України?

6. Охарактеризуйте основні напрямки внутрішньої політики ЗУНР.
7. У чому полягав утопізм та антигуманний характер політики «воєнного комунізму», яку проводила партія більшовиків?
8. Якими були наслідки Національно-демократичної революції для України?
9. Чому українському народу, на відміну від латишів, естонців та ін., не вдалося створити власної держави після розвалу Російської імперії?
10. Де було відкрито українські державні університети в 1918 р.?
11. Які відділи мала Українська академія наук?

ТЕМА 8. Українська РСР в 20-30-х роках ХХ ст. Становище на західноукраїнських землях.

§1. Нова економічна політика та її здійснення в Україні.

В результаті Громадянської війни українські землі опинилися у складі різних держав. Основна їх частина входила до складу Української СРР (площа 452 тис. км², населення 25,5 млн. чол.). Західна Україна (Східна Галичина, Західна Волинь, частина Полісся) відійшли до Польщі. Тут проживало 8,9 млн. чол., у тому числі 5,6 млн. українців. Північна Буковина була захоплена Румунією, Закарпаття – Чехословаччиною.

Східна частина України, що стала радянською, змогла відтворити свою історичну назву «Україна» і, формально, державність. Ця державність була достатньо умовною, оскільки всі політичні питання вирішувала Москва.

Після закінчення Громадянської війни економіка України були в надзвичайно скрутному стані. Загальні збитки народного господарства республіки досягали 10 млрд. золотих карбованців, промислове виробництво скоротилось в 9 разів порівняно з 1913 р., а в деяких галузях ще більше. Так, виробництво сталі становило лише 1,7 % довоєнного рівня, машинобудівної промисловості – 4 %. З 57 домен працювала лише одна невелика.

В тяжкому стані знаходилось сільське господарство. Посівна площа зернових культур скоротилась порівняно з довоєнною на 30 %, виробництво технічних культур зменшилося на 75-90 %.

Не вистачало основних продуктів і товарів, без яких неможливо було обійтись: хліба, солі, сірників, мила.

Крім того, загострилась політична ситуація. Селянин не був зацікавлений у продрозкладці, яка забирала у нього всі надлишки сільськогосподарської продукції. Звідси – зменшення посівних площ і урожайності, бо який сенс вирощувати більше потрібного для прожиття і посіву, якщо все, що зверх цього, забиралося владою.

Незадоволення переростало в збройні виступи проти радянської влади.

Економічна криза переплелася з політичною. Потрібна була нова політика, різко відмінна від воєнного комунізму. Така політика почала здійснюватись з березня 1921 р.

Нова економічна політика (неп) являла певну систему заходів в аграрній, промисловій, торговельній, фінансовій сферах.

Першим заходом непу була заміна продрозкладки продподатком. Згідно з цим у селян уже не забирали надлишки сільськогосподарської продукції, а встановлювали певну норму їх здачі. Таким чином, реквізиційний принцип у відносинах з селянством, який виключав товарно-грошові відносини, змінювався принципом еквівалентності. Тепер селянин, знаючи обсяг податку, міг планувати своє господарювання, став зацікавлений у розширенні посівних площ і підвищенні урожайності, адже все, що залишалося зверх продподатку, належало йому.

Продподаток з урожаю 1921 р. для України встановлювався в розмірі 117 млн. пудів замість установленної раніше розкладки в 160 млн. пудів. Це складало близько 73 % від того, що визначалося раніше. По всій же країні продподаток по зернових було зменшено з 423 млн. пудів до 240, і це складало близько 56 % від визначеного раніше. До того ж, Україна повинна була давати майже половину всього продподатку. Навряд чи таке рішення центральної більшовицької влади можна назвати справедливим, навіть враховуючи те, що Україна була житницею держави. Це була перша особливість непу в Україні. Другою особливістю було те, що продподаток мали розпочати стягувати з урожаю 1921 р., тобто з осені, а поки що діяв попередній закон щодо продрозкладки з урожаю 1920 р. лише зменшений на 20 %. Третя особливість була в тому, що стягування продподатку з урожаю 1921 р. здійснювалась уже звичними методами продрозкладки.

Накопичення надлишків сільськогосподарських продуктів у селян призвело до виникнення проблеми їх реалізації. Тому логічним став другий крок непу – введення вільної приватної торгівлі, причому не тільки сільськогосподарськими товарами, але й промисловими. За рахунок торгівлі та обміну передбачалося

додатково отримати ще 160 млн. пудів і довести плановий мінімум, необхідний для споживання, до 400 млн. пудів. З введенням вільної торгівлі змінилися розподільчі відносини – картки замінив ринок.

Наступним кроком непу стала часткова денационалізація промисловості, розширення можливостей для створення приватних та функціонування орендних підприємств. В руках держави залишились великі підприємства, значна частина дрібних передавалась у приватну власність або в оренду. В Україні з 1921 р. було здано в оренду 5200 дрібних підприємств харчової, шкіряної та інших галузей промисловості. Приватний капітал контролював у перші роки непу 75 % роздрібного товарообігу.

Розширення можливостей для функціонування приватного капіталу, оренди вимагало ліквідації ще одного постулату «воєнного комунізму» – заборони наймати робітників і примусової обов'язкової праці. Зростаючі промисловість, торгівля, сільське господарство потребували робочих рук і встановлення нового типу виробничих відносин (порівняно з попереднім періодом) між власником і робітниками. Керівництво більшовицької партії змушено було дещо приглушити своє гасло про експлуатацію людини людиною і, хоч і з деякими обмеженнями і застереженнями (наприклад, на селі можна було наймати робітників, якщо члени сім'ї також працюють разом з ними), наймана праця була дозволена.

Значне розширення обсягів торгівлі та виробництва вимагало введення загального еквіваленту, який би регулював відносини між виробниками та споживачами. Прямий товарообмін в масштабах країни був нереальним і недосконалим. Потрібна була реформа фінансової системи, введення правильного грошового обігу і функціонування банківської системи. У листопаді 1922 р. почався випуск банкнот, названих червінцями, причому кожний з них дорівнював 10 золотим карбованцям. Ця емісія забезпечувалась на 25 % дорогоцінними металами, а на 75 % – короткостроковими облігаціями. Протягом 15 місяців стабільний, але в обмеженій кількості червонець циркулював поряд з необмеженою і постійно девальвуючою рублевою масою

(загальна сума рублів в кінці 1922 р. досягла майже 2 квадрильйонів).

В 1924 р. стало ясно, що грошова реформа закінчилася успіхом, гіперінфляція була подолана, країна отримала стабільну валюту. За один червінець давали 5 доларів.

Змінилися методи і форми управління підприємствами. Вони об'єднувались у госпрозрахункові трести за галузевими або територіальними ознаками. Госпрозрахунок як новий метод господарювання передбачав самоокупність трестів і отримання прибутку. Ліквідовувалась зрівнялівка в оплаті праці, натуральне постачання робітників поступово замінювалось заробітною платою, при нарахуванні якої враховувались кількість і якість роботи, що підвищувало зацікавленість працюючих.

Впровадження нової економічної політики позитивно вплинуло на розвиток усіх галузей народного господарства. За планом ГОЕЛРО розпочалося спорудження в Україні декількох, досить значних як на той час, електростанцій: Штерівської та Чугуївської ДРЕС, Дніпровської ГЕС. В 1921 р. на Кічкаському машинобудівному заводі (біля Запоріжжя) був створений перший радянський трактор.

Швидко відбудовувалось сільське господарство. Суттєво збільшилось виробництво зерна в Україні уже в перший рік непу: з 227 млн. пудів у 1921 р. до 637 млн. у 1922 р. Швидко зростав товарообіг торгівлі. Проте функціонування непу не було безхмарним. Завдяки помилкам в ціноутворенні 1923 і 1925 рр. стали кризовими.

Навесні 1923 р. економічна ситуація в країні загострилася. Почалися труднощі із збутом промислової продукції, особливо тієї, що призначалась для селян. Головною ознакою кризи стала невідповідність між цінами на промислову та сільськогосподарську продукцію. На той час сільське господарство було відбудовано на 70% порівняно з 1913 р., а промисловість — на 39%. До цього додалися помилки у промисловому будівництві та кредитній політиці. Невідповідність між темпами розвитку окремих галузей, управлінські прорахунки призвели до підвищення цін на промислову та зниження цін на

сільськогосподарську продукцію.

Крім того, селянство, яке вперше отримало змогу сплачувати податок не тільки в натуральній, а й у грошовій формі, несподівано для хлібозаготівельних організацій обрало останню. Щоб отримати гроші для сплати податку, селяни восени викинули на ринок дуже значну кількість хліба. Ціни на нього різко знизилися. Внаслідок цього «ножиці цін» на сільськогосподарські та промислові товари розійшлися настільки, що зробили для селян не вигідною купівлю промислової та продаж сільськогосподарської продукції.

Труднощі зі збутом промтоварів зумовили дефіцит обігових коштів, що спровокувало збільшення випуску знецінених грошей і, відповідно, поглиблення кризи. За такої ситуації навіть дуже потрібні промислові товари ніхто не купував через їх високу ціну. Криза збуту, деформувавши торгівлю, зумовила зменшення надходження грошей у промисловість, через що на багатьох підприємствах навіть не виплачували зарплату. У зв'язку з цим нерідко робітники організовували страйки. Задля пом'якшення кризи передбачалося вжити заходи зі зниження собівартості продукції завдяки зменшенню накладних витрат, сприянню завантаженості підприємств, підвищенню продуктивності праці, вдосконаленню політики цін.

Криза продемонструвала, що проблеми, які виникали у процесі здійснення непу, уряд намагався вирішити за рахунок селянства, а це призводило до напруження у всьому суспільстві. Необхідного висновку з цього не було зроблено і, як наслідок, у 1925 р. виникла нова криза, щоправда меншого масштабу. Знову постали труднощі у хлібозаготівлі, оскільки планові органи не врахували, що після попереднього неврожайного року селянство в поточний врожайний рік значну частину хліба відклало «про запас». Це призвело до зменшення експорту хліба, недоотримання валюти, а значить до зменшення імпорту обладнання. Були допущені помилки в кредитуванні, що призвело спочатку до необґрунтованого розширення виробництва і капітального будівництва. У результаті дефіциту коштів будівництво заморожувалося, зростало явне й приховане безробіття. Попереднє зростання

чисельності робітників спричинило збільшення сум виплат заробітної плати, зростання платоспроможності й, відповідно, попиту на продукти, зростання цін на них. Селяни почали отримувати за свою продукцію більше грошей, у їхніх руках зосереджувалися значні суми. Коштів у населення стало більше, а товарів не вистачало, оскільки темпи зростання виробництва відставали від темпів росту грошових доходів населення. Загострився «товарний голод».

Уряд вдався до «замороження» недобудованих об'єктів, скорочення імпорту, підвищення непрямих податків. У 1925 р. було запроваджено державну торгівлю горілкою (це було заборонено ще у 1914 р.), що збільшило надходження до держбюджету. Внаслідок цих заходів господарську рівновагу вдалося відновити, але проблеми залишалися, головна з них — дефіцит коштів для розвитку економіки.

Восени 1927 р. виникли труднощі з хлібозаготівлями. Погіршилось міжнародне становище країни, і селяни, побоюючись війни, стали притримувати хліб. Іншою причиною були низькі ціни, і селяни не продавали хліб, чекаючи поки він зросте в ціні. У відповідь уряд ввів надзвичайні заходи. Дозволялось застосовувати репресії щодо тих селян, які притримували хліб і мали його надлишки обсягом більше 30 тон.

Все це означало повернення до воєнно-комуністичних методів управління. Прибічникам продовження непу на чолі з М. Бухаріним не вдалося відстояти свої позиції. В результаті гострої боротьби з використанням тиску партапарату, преси група Бухаріна зазнала поразки. Доля непу була вирішена. Сталін вважав, що ця «гра» в економічний плюралізм повинна закінчитись і слід переходити «безпосередньо до соціалізму».

Відповідно до Конституції 1919 р. Україна вважалася незалежною державою. Проте суверенітет республіки був дуже обмеженим. Роль центру відіграла Російська Федерація, яка контролювала Україну за допомогою трьох централізовано-наскрізних сил: комуністичної партії, складовою частиною якої була КП(б)У; Червоної армії і каральними органами – ЧК (надзвичайними комісіями по боротьбі з контрреволюцією). Тому фактично

радянські республіки (в т.ч. Україна) утворювали разом з Російською Федерацією єдину державу. Цьому сприяли також єдині економічні зв'язки, які склалися століттями, тотожна однопартійна політична структура на чолі з компартією.

Ще в 1919 р. московський центр радянської держави організував утворення «воєнно-політичного союзу» радянських республік, об'єднавши основні сфери їх діяльності (оборону, економіку, транспорт, фінанси, зв'язок). Оскільки ці галузі управлялися з центру, республіки фактично являлись автономними територіями унітарної держави з обмеженими правами самоуправління.

Український уряд хоча й певну мав самостійність (укладав міжнародні договори, здійснював зовнішню торгівлю), проте не міг розпоряджатися власним бюджетом і здійснювати грошову емісію, тому втратив можливість самостійно вирішувати фінансові питання. Московські відомства намагалися управляти крупними підприємствами України безпосередньо, завдяки фінансовим важелям. Це загострювало відносини між центром і республікою. За словами голови Раднаркому України Х. Раковського, у 1922 р. кожна десята постанова політбюро ЦК КП(б)У стосувалася суперечок та незгод між українськими та федеральними господарськими адміністративними та іншими органами.

Подібні угоди були укладені радянською Росією і з іншими республіками. Така система відносин отримала назву «договірна федерація».

Керівництво РКП(б) створило комісію для підготовки вдосконаленого проекту федеративних відносин. Проект Сталіна передбачав «автономізацію» республік, тобто поглинання неросійських республік Росією. Для задоволення інтересів інших народів він пропонував їм культурну автономію в межах Російської республіки. Вірменія та Азербайджан підтримали цей проект, Грузія та Україна заперечували, Білорусь утрималась. Проти нього виступив і Ленін, запропонувавши утворити новий союз — федерацію рівноправних республік. При цьому назва «Росія» перестала бути назвою держави, але статус республіканських компартій як обласних організацій єдиної партії,

підпорядкованість основних республіканських наркоматів Москві залишалися, що не змінювало суті держави.

10 грудня 1922 р. у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд Рад. Його делегати схвалили декларацію про утворення Союзу РСР і проект основ Конституції СРСР.

30 грудня 1922 р. відбувся I з'їзд Рад СРСР. З 2215 делегатів 364 представляли Україну. За пропозицією керівника делегації УСРР М.В. Фрунзе з'їзд в основному затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір. Як і раніше головні питання політики входили до компетенції союзного уряду. Утворювався об'єднаний ЦВК СРСР на чолі з головами ЦВК чотирьох союзних республік. Від України до нього увійшов Г.І. Петровський.

Юридичне оформлення Радянського Союзу відбулося на II з'їзді Рад СРСР (січень 1924 р.), який прийняв конституцію, що складалася з двох частин: Декларації і Договору про утворення СРСР. Проте союзний договір так і не був підписаний. Замість документа, який повинен був мати міжнародний характер, було підписано внутрідержавний акт – Конституцію СРСР. З утворенням СРСР міжнародно-правовий статус України істотно змінився. Фактично вона стала автономним утворенням у складі Радянської Росії. Проте УСРР стала національно-територіальним утворенням з власними (хоч і умовними) кордонами, своїм (хоч і з обмеженою компетенцією) адміністративним апаратом. Все ж це було кроком назад порівняно з українською державністю 1917-1920 рр.

§2 Українське відродження 20-х років.

Українське відродження 20-х років ХХ ст. – яскравий феномен історії українського народу.

Українське Відродження охопило різні сфери життя, в тому числі освіту, науку, літературу, мистецтво. Важливим напрямом культурного будівництва були ліквідація неписьменності населення. У 1921 р. була прийнята постанова

Раднаркому УСРР в якій підкреслювалося, що все населення віком від 8 до 50 років, яке не вміє читати й писати, зобов'язане навчатися грамоті російською або рідною мовою за бажанням. У 1923 р. було створено товариство «Геть неписьменність!». У 1925 р. діяло 18 тис. шкіл, 145 технікумів, 35 інститутів. При вступі до вузів враховувалося соціальне походження – для робітників не вимагалось атестату про середню освіту, не проводилися вступні іспити. Для них у 1921 р. були відкриті робітничі факультети (робітфаки). Протягом 20-х років кількість неписьменних скоротилася з 70 % до 43 % дорослого населення. Багато зробили для розвитку освіти наркоми О. Шумський, М. Скрипник. Центром української науки стала Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН), в якій було три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний.

Бурхливо розвивалась українська література, для якої характерне розмаїття літературних напрямків. У спілку селянських письменників «Плуг» входили П. Панч, А. Головка, в спілку пролетарських «Гарт» – В. Еллан-Блакитний, В. Сосюра. До неокласиків належали М. Зеров, М. Рильський, до символістів П. Тичина. Широку популярність здобув гуморист Остап Вишня. Серед драматургів провідне місце займав М. Куліш, Лесь Курбас і його театр «Березіль» стали ренесансом українського театру. О. Довженко здобув світове визнання своїми фільмами «Арсенал», «Земля». З середини 20-х років істотну роль в політичному, ідеологічному та культурному житті населення починає відігравати *радіо*. Перша радіостанція в Україні почала діяти в Харкові в 1924 р.

З 1923 р. в країні почала проводитись політика *коренізації*, яка була спрямована на підготовку, виховання й висування кадрів корінної національності, врахування національних факторів при формуванні державного апарату, організацію мережі шкіл, закладів культури, видання газет, журналів та книг мовами корінних національностей.

Коренізація була викликана прагненням більшовиків заручитися підтримкою місцевого (корінного) населення з тим, щоб зміцнити свою

соціальну базу; спробою спрямувати національне Відродження в соціалістичне русло.

У середині 20-х років 80 % населення республіки склали українці, а 20 % – представники інших національностей. Тому політика коренізації здійснювалась у двох напрямках: українізація та створення необхідних політичних, соціальних і економічних умов для культурного розвитку національних меншостей. В зазначений період із 3702 відповідальних працівників губерньського, окружного і районного масштабу українською мовою володіли лише 797 чол. Ще меншим був процент українців серед відповідальних працівників республіканського масштабу.

Певна увага приділялась вивченню української мови молоддю, фахівцями, які після закінчення навчальних закладів повинні були прийти на виробництво та в державні установи. Одними з перших перейшли на викладання українською мовою Київський медичний інститут, хімічний, механічний та інженерно-будівельний факультети Київського політехнічного інституту. Однак здійснення українізації вищої школи ускладнювалося через відсутність необхідної кількості підручників і недостатню розробку української наукової термінології, особливо з природничих дисциплін.

Проте поступово становище змінювалося на краще. Найбільші зрушення відбулися у видавничій справі. Якщо 1 лютого 1923 р. в Україні з 65 газет українською мовою виходило 13, то на 1 жовтня 1924 р. – вже 23. В книговидавничій справі тираж друкованої продукції українською мовою досяг 70 % загального тиражу книг, виданих у республіці. У 1924 р. з 5 млн. підручників українською мовою було видано 4 млн., що дозволило перевести 12 тис. шкіл на навчання українською мовою. В 1927 р. шкіл з рідною мовою навчання стало 78 %, технікумів – 39 %. Майже 75 % місцевих державних установ і організацій, в тому числі від 30 до 60 % республіканських наркоматів і відомств розпочали діловодство українською мовою. Однак в той же час українізація партійного, профспілкового і комсомольського апаратів відбувалась повільно.

Для практичного керівництва політикою українізації була створена комісія по українізації на чолі з В.П. Затонським, куди ввійшли також В.Я. Чубар, М.О. Скрипник, О.Я. Шумський та ін.

Українізація не означала примусової денационалізації меншин. Для того, щоб її проведення не завдало шкоди представникам інших національностей, які проживали компактно, під керівництвом Комісії у справах нацменшостей ВУЦВК (1924-1930) відбулося національне районування території республіки. У 1923-1925 рр. було організовано 12 національних районів (німецьких, болгарських, російських і польських), а також національні сільради: 167 російських, 153 німецькі, 115 польських, 86 єврейських, 27 грецьких, 24 болгарських. У 1924 р. утворилась Молдавська Автономна СРР у складі УСРР. В цей час в республіці працювало 566 шкіл з німецькою мовою навчання, 342 з єврейською, 31 – з татарською та ін. Цим створювались умови для національно-культурного відродження всіх народів України.

З кінця 20-х рр. політика українізації почала гальмуватися, що пояснювалося офіційною владою небезпекою «націонал-ухильництва» і націоналізму.

§3 Політика форсованої індустріалізації та її наслідки.

До 1926 р. економіка СРСР і України в основному була відбудована. Логічним стало питання про перспективи її подальшого розвитку. Ця проблема ускладнювалась для керівництва країни тим, що очікуваної більшовиками світової революції не відбулося, країни Заходу оговталися після повоєнної кризи і стабілізували свою економіку. В упертій внутріпартійній боротьбі перемогла точка зору Сталіна, і вся країна почала на практиці здійснювати теорію будівництва соціалізму в одній країні – величезний за масштабами багаторічний соціальний експеримент.

Вирішальною ланкою будівництва соціалізму повинна була стати індустріалізація, тобто процес створення крупної машинної індустрії в усіх

галузях економіки. Індустріалізація була об'єктивно необхідною – не можна було базуватись на досягнутому рівні розвитку промисловості. Це було потрібно і для підвищення рівня життя людей, зміцнення обороноздатності, покращення стану культури, загального рівня цивілізованості, тобто сама по собі ідея індустріалізації була вірною.

Здійснення індустріалізації мало свої особливості. По-перше, індустріалізація почалася з розвитку важкої промисловості і цій галузі весь час надавалась перевага. Це пояснювалось партійно-радянським керівництвом перш за все необхідністю зміцнення обороноздатності держави. Легкій промисловості, яка зразу ж давала більшу віддачу, кращий обіг грошей, підвищення рівня життя, надавали другорядного значення.

По-друге, індустріалізація здійснювалась форсованим темпом. Висувалося завдання за 10-15 років збудувати соціалізм і наздогнати західні країни за рівнем промислового розвитку. Все це досягалось за рахунок величезного напруження сил всього народу, збереження низького рівня його життя (особливо селянства).

По-третє, індустріалізація проводилась в рамках жорсткого плану, часто нереального і необґрунтованого, і цим відрізнялась від індустріалізації на Заході, де цей процес керувався доцільністю, потребами суспільства, хоч і проходив без суворої регламентації.

По-четверте, радянська індустріалізація здійснювалась за рахунок лише власних джерел фінансування, і пошук цих джерел був одним з головних завдань політики і предметом внутріпартійної боротьби.

Результатом дискусій стало рішення, пов'язане з перекачуванням коштів з села в місто для фінансування промисловості.

Перша п'ятирічка почалася з жовтня 1928 р., а підготовка плану в двох варіантах (відправному та оптимальному) завершилася тільки навесні 1929 р. В травні XI Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив п'ятирічний план для України, який був частиною всесоюзного п'ятирічного плану.

Проте зразу ж плани було піддано волонтаристському «корегуванню» з

боку Сталіна. Його мета була в різкому форсуванні індустріалізації та колгоспного будівництва. Встановлювались завищені й нереальні плани розвитку економіки: 32 % в рік для всієї промисловості й 46 % для важкої індустрії. Ніяких об'єктивних підстав для таких темпів не було. В 1931-1933 рр. темпи розвитку індустрії швидко впали з 23,7 % в 1928-1929 рр. до 5 % в 1933 р.

Плани першої п'ятирічки, всупереч заяві Сталіна у січні 1933 р. про їх дострокове (за 4 роки і 3 місяці) виконання реалізувати не вдалося, хоча на шляху індустріалізації були досягнуті й значні успіхи. В жовтні 1932 р. було введено до ладу Дніпровську гідроелектростанцію – тоді найбільшу в Європі. В жовтні 1931 р. випустив перший трактор Харківський тракторний завод, а вже в наступному році він дав країні 16,8 тис. машин.

Проте слід врахувати, що зростання промисловості і економіки в цілому було нерівномірним і характеризувалося посиленням диспропорцій. Однією з причин цього стали масові репресії технічних кадрів. Не відповідав дійсності висновок про дострокове виконання другого п'ятирічного плану. Його результати були знову викривлені. Якщо взяти повний обсяг показників, то рівень їх виконання складає приблизно 70-77 %. Виконання третьої п'ятирічки йшло з великими труднощами. В умовах світової війни, що в той час розпочалася, коли довелося значно збільшити асигнування на оборону, особливо давалися взнаки руйнівні результати сталінського механізму керівництва господарством.

Досягнення в промисловості багато в чому були забезпечені перекачуванням коштів, ресурсів з села, його нещадною експлуатацією в лабетах колективізації. Фактично, саме село забезпечило індустріалізацію.

Напружені плани вимагали інтенсифікації праці робітників. Це досягалось двома шляхами: соціалістичне змагання («стаханівський рух») за перевиконання завдань, заснований на ентузіазмі, моральному заохоченні (нагородження орденами і т.д.) і адміністративний примус. Брак в роботі, запізнення на неї кваліфікувались як шкідництво і переслідувались у

кримінальному порядку.

Наслідки індустріалізації були дуже суттєвими. У 1940 р. промисловий потенціал України у 7 разів перевищував рівень 1913 р. З аграрної країни республіка перетворилась в індустріальну, Україна зайняла друге місце в Європі за виплавною чавуну, четверте за видобутком вугілля. Частка України у союзному виробництві залізної руди сягала 68 %, паровозів – 74 %. Однак Правобережжя та Полісся залишалися нерозвинутими у промисловому відношенні. Прискорився процес урбанізації: до 33 % населення у 1938 р. мешкало у містах проти 20 % за десять років до цього.

Зменшилось відставання від розвинутих країн по виробництву продукції на душу населення: якщо в 20-ті рр. різниця була в 5-10 разів, то в кінці 30-х рр. – в 1,5-4 рази.

Важливим результатом стало подолання якісного, стадіального відставання промисловості. В 30-ті рр. країна стала однією з трьох-чотирьох, які були здатні виробляти будь-який вид промислової продукції, знаний в той час людством.

Проте стрибок в розвитку важкої індустрії був куплений тяжкою ціною відставання легкої і харчової промисловості, стагнації аграрного сектора, повільним зростанням добробуту населення, надцентралізацією економічного життя, репресіями та загибеллю мільйонів людей. На шляхах модернізації непу можна було досягти й більш значних результатів, але без таких величезних жертв, які Україна заплатила за сталінський «великий стрибок» і «всеосяжну» колективізацію.

§4. Примусова колективізація сільського господарства в Україні. Голодомор 1932-1933 років.

У другій половині 20-х років досить чітко виявилась тенденція до зниження темпів зростання продукції сільського господарства, що ставало гальмом і для розвитку промисловості. В 1929 р. в Україні нараховувалось 4,6 млн. селянських дворів і більшість селянських господарств була малоземельною.

У 20-х роках товарна продукція зернового господарства України в порівнянні з дореволюційним часом знизилась майже наполовину. В основі цієї відсталості лежала розпорошеність, роздрібненість і загальний низький рівень сільськогосподарського виробництва і зв'язаний з ним напівнатуральний характер цього виробництва.

Вихід був в укрупненні господарств, зміцненні матеріально-технічної бази села, більш справедливій та гнучкій політиці цін. Укрупнення господарств повинно було пройти еволюційно, в процесі саморозвитку. Більшовики вирішили форсувати укрупнення господарств шляхом її колективізації, тобто об'єднання з відчуженням засобів виробництва. Колективізація розглядалася як засіб ліквідації залишків капіталізму, ринкових, товарно-грошових відносин, хлібозаготівельних криз, залучення селянських господарств до системи командно-адміністративної економіки, перетворення їх у кріпаків тоталітарного режиму.

Наприкінці 1927 р. 23,7 % всіх селянських дворів склали бідняки, 72,3 % – середняки, 4 % – заможні. В жовтні 1929 р. трохи більше 10 % всіх господарств були об'єднані у колгоспи. Це були в основному бідняцькі господарства.

Гасло суцільної колективізації офіційно було проголошено в листопаді 1929 р. В січні 1930 р. керівні органи встановили й терміни проведення колективізації для різних регіонів. Україну було віднесено до другої групи регіонів, де колективізацію планувалося закінчити восени 1931 р. або навесні 1932 р. Окремо розглядалося питання про долю найзаможнішого прошарку селянства. «Ліквідація куркульства як класу» стала одним з головних практичних заходів «всеосяжної колективізації». Згідно з нею всі куркульські господарства поділялися на три категорії. До першої відносили «економічно міцні» господарства учасників та організаторів антирадянських виступів та терористичних актів. Відповідно до рішень судових органів їх треба було «ізолювати» в тюрмах або в концтаборах. До другої категорії відносили «економічно міцні» господарства, які фактично не чинили ніякого опору. Їх разом з сім'ями виселяли до північних районів країни. «Менш міцним»

господарствам (фактично це були середняки), які не чинили ніякого опору, повинні були надаватись невеликі земельні ділянки за межами колгоспних масивів.

Новий наступ на селян почався восени 1930 р. Вишукуючи нових куркулів, залякували селян. Одноосібника намагалися задушити також податками. За таких умов селянин змушений був йти до колгоспу. І вже скоро колгоспний лад «переміг». До кінця 1932 р. у республіці було колективізовано майже 70 % селянських господарств.

Колективізація супроводжувалась масовим забиванням селянами власної великої рогатої худоби, свиней, овець. Стан сільського господарства було погіршено в результаті знищення заможного прошарку селянства – людей, які вміли працювати. Тому валові збори зерна в Україні зменшились: в 1932 р. вони становили 78,6 % від рівня 1923 р., поголів'я коней – 66,7 % (від 1928 р.); великої рогатої худоби – 58,2 %, свиней – 37,7 %.

Одним з найстрашніших наслідків колективізації став голодомор 1932 – 1933 рр.

План здачі хліба та іншої продукції колгоспам встановлювався такий, що після його виконання на трудодні майже нічого не лишалося. У результаті цього хлібозаготівлі в колгоспах проходили все важче. Заготівлі з урожаю 1931 р. тривали аж до весни 1932р. Заготівельники тоді вимели у селян абсолютно все, у 44 районах України розпочався повальний голод з численними смертними випадками. Вже тоді були зареєстровані факти людоїдства.

Після голодної зими посівна 1932 р. опинилася під загрозою. Фізично ослаблені та голодні і невдоволені селяни були неспроможні ефективно працювати в полі. З початком літа до недостиглих хлібів заходили так звані «перукарі». Це були переважно жінки, що ночами крадькома зрізали ножицями колоски на кашу для своїх голодних дітей. З початком жнив з'явилися «несуни» – ці несли зерно додому в кишнях, за пазухою... У більшості колгоспів стали приховувати від обліку справжні розміри врожаю або залишали зерно в соломі, щоб перемолотити його вдруге.

У зв'язку з цим Сталін вирішив вдатися до найсуворіших заходів. 7 серпня 1932 р. ВЦВК і РНК СРСР прийняли власноручно написану ним постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності». За розкрадання колгоспної та кооперативної власності передбачався розстріл з конфіскацією всього особистого майна, а за пом'якшуючих обставин – позбавлення волі не менш, ніж на 10 років знову ж таки з конфіскацією майна. Амністія у судових справах такого роду заборонялася. Сучасники влучно назвали цей драконівський акт «законом про п'ять колосків». За півкишені зерна, принесеного з поля голодуючій сім'ї, колгоспник міг отримати 10 років концтаборів. За неповних 5 місяців після прийняття цього «закону» у країні було засуджено 54 646 осіб, з них 2110 – до вищої міри покарання.

Ще одним з надзвичайних методів «боротьби за виконання плану хлібозаготівель стало занесення на «чорну дошку» тих колгоспів, які особливо відставали у виконанні планів. Рішення про занесення на «чорну дошку» супроводжувалось припиненням поставок будь-яких товарів у дане село, його жителі позбавлялись права на виїзд. На колгоспи, занесені на «чорну дошку», накладалися грошові штрафи, у них забиралася худоба. Їх трудівники позбавлялися навіть надії на якусь допомогу. Наприкінці 1932 р. по Харківській області на «чорну дошку» було занесено 25 колгоспів.

У «процес» хлібозаготівель все активніше включалися репресивні органи. З 15 листопада до 15 грудня 1932 р. у республіці за нездачу хліба було арештовано 16 000 осіб, у тому числі 409 голів колгоспів, 107 голів сільрад, з яких 108 засуджено до розстрілу, а за другу п'ятиденку січня 1933 р. і тільки по 153 районах УСРР – 2 709 осіб, з них 56 розстріляно за так званий контрреволюційний саботаж.

Взимку 1932 – 1933 рр. багато колгоспників залишилися без зерна і посівного матеріалу, колгоспники й одноосібники – без продовольства, худоба – без фуражу. Коли у селян вичерпалися останні приховані запаси, голодування переросло у масовий голодомор, який охопив усю Україну. Значно збільшилася

смертність населення, особливо серед старих та дітей, траплялися випадки канібалізму, типовим явищем стала голодна дистрофія, тяжкі шлункові захворювання, викликані вживанням у їжу нехарчових продуктів, лютував тиф. Селяни кидали свої домівки і намагалися дістатися до міст. Але шляхи в Україні було перекрито спецзагонами НКВС. Тих, хто намагався втекти з голодних районів і врятуватись, завертали назад, жінок і дітей викидали з поїздів. У поїздах і на станціях бригади працівників ДПУ перевіряли багаж пасажирів і конфісковували продовольство, яке везлося голодуючим сім'ям. Вже в лютому – березні 1933 р. голод мав місце в 738 населених пунктах 139 районів України. Особливо гостра ситуація склалася у Дніпропетровській, Київській, Донецькій, Вінницькій областях. Навесні 1933 р. живі вже не встигали ховати мертвих. На допомогу поховальним командам відряджали військові підрозділи. У деяких населених пунктах на сільських радах вивішувалися чорні прапори – це означало, що всі жителі померли. Доведені до відчаю люди їли жаб, трупи коней, полу, кору дерев, бур'яни. Про становище в Харкові та області свідчать такі дані ДПУ УСРР від 5 червня 1933 р. За лютий 1933 р. на вулицях Харкова було підібрано 431 труп померлих від голоду селян, за березень – 689, за травень вже 992. На 1 червня 1933 р. у області було зареєстровано 221 випадок трупоїдства та людоїдства.

Існують різні дані щодо кількості жертв катастрофи 1932 – 1933 рр. С.Кульчицький вважає, що прямі втрати населення України від голоду 1932 р. становили близько 150 тис. У 1933 р. голодною смертю загинуло від 3 до 3,5 млн. осіб. Народжуваність у сільській місцевості в голодні роки знизилася на порядок. Певні демографічні втрати в УСРР, включаючи зниження народжуваності, сягали в 1932 – 1934 рр. 5 млн. осіб. Р.Конквест називає цифру 5 млн., Н.Верт – від 4 до 5 млн., С.Максудов – 4,5 млн., О.Субтельний – 3-6 млн. Останнім часом у ряді публікацій називається цифра 8 – 9 млн.

У чому ж були причини голодомору 1932 – 1933 рр.? Це можна виявити, підсумувавши все вищесказане. Існує кілька точок зору: 1) голодомор був викликаний надмірними хлібозаготівлями, політикою продрозкладки; 2)

голодомор був спланований та штучно створений для утвердження колективізації та упокорення селянства; 3) голодомор був державною політикою геноциду проти українського народу, боротьбою з «українським буржуазним націоналізмом». Але чітко зрозуміло, що голодомору не було б, якби Україна мала б реальний суверенітет, була б незалежною державою.

§5. Політичні процеси й репресії наприкінці 20-х—у 30-ті роки. «Розстріляне відродження» 1930-х рр.

Наприкінці 20-х років сталінський тоталітарний режим перейшов до широкого та систематичного терору проти власного народу. Терор був викликаний передусім прагненням Сталіна захистити й зміцнити свою владу (у деяких партійців були наміри зняти Сталіна з поста генсека, що обговорювалося, наприклад, у кулуарах XVII з'їзду ВКП(б) в 1934 р.) У розгулі терору велику роль відіграли масова звичка до насильства, що культивувалася, починаючи з років громадянської війни, каталізувалася в період колективізації і досягла апогею у 1937 р., а також цілковите безсилля окремої особи перед державою, психологія бездумних «гвинтиків», взаємовідчуженість людей. У тоталітарній системі сформувалася своєрідна підсистема каральних органів, для яких репресії стали самоціллю, оскільки давали змогу зробити кар'єру. На розгортання репресій вплинула поведінка самого Сталіна, особисті риси його характеру: підступність, жорстокість, мізантропія (людиноненависництво).

Для виправдання репресій Сталін висунув тезу про загострення класової боротьби у процесі будівництва соціалізму. В Україні добавилася «наявність повзучих націоналістичних ухилів». Створювалася атмосфера загальної підозри, пошуку «ворогів народу» та замаскованих «троцькістів», «буржуазних націоналістів», фабрикування справ і розгортання політичних процесів, здебільшого проти інтелігенції.

Першим політичним процесом стала так звана «Шахтинська справа» (1928 р.). За неї були притягнуті до відповідальності інженери та техніки Донецького

басейну, яких обвинувачували у свідомому шкідництві, організації вибухів на шахтах, злочинних зв'язках з колишніми її власниками, закупівлі непотрібного імпортного обладнання, порушенні техніки безпеки, законів про працю. У справі проходили деякі керівники української промисловості, які нібито були членами «харківського центру». За даними обвинувачення, шкідницькі організації Донбасу фінансувались західними капіталістами. Насправді ніякої організації не існувало, хоча факти безгосподарності, порушення техніки безпеки, несумлінного ставлення до справи, безумовно, були. Однак вони не могли бути підставою для політичного процесу. «Шахтинська справа» зачепила до 1000 осіб. 11 осіб засудили до вищої міри покарання —розстрілу, більшість була ув'язнена на строк від 4 до 10 років.

Поняття «шахтинці» стало узагальнюючим, синонімом «шкідництва».

Через два роки після завершення «шахтинської справи» було організовано новий процес, спрямований проти шкідницької організації, —буржуазно-кадетської «Промислової партії». Стверджувалося, що організація нараховувала до 2000 осіб (судили 8), сферою її діяльності були основні промислові райони Донбасу. Вона нібито намагалась повалити радянську владу й відновити капіталістичний устрій шляхом систематичного підриву економічного потенціалу СРСР. На цей раз на суді усі обвинувачені змушені були визнати себе винними у «шпигунській та шкідницькій діяльності», 5 з них були засуджені до розстрілу. Цей процес, як і «шахтинську справу», також було сфальсифіковано.

Одним з перших в Україні був політичний процес у справі «Спілки визволення України» (СВУ), за яким на лаві підсудних опинилося 45 осіб, в основному представники української інтелігенції. Їх звинувачували в підготовці терористичних актів, у шкідництві, намаганні повалити радянську владу, відокремити Україну від СРСР, сприянні іноземній інтервенції в Україну. Це був справжній політичний спектакль над невинними діячами української культури. Всі звинувачення ґрунтувались на зізнаннях підставних свідків, які перебували на лаві підсудних. Ніяких документальних, речових доказів, які

підтверджували б існування СВУ, суд не одержав. За вироком суду «члени СВУ» отримали різні строки ув'язнення, але й після цього «філіали СВУ» продовжували «розкривати» ДПУ в інших містах України, що спричинило нові хвилі репресій.

У 1931 р. була сфабрикована справа «Українського національного центру» (УНЦ), в яку було втягнуто визначних українських істориків М. Грушевського та М. Яворського. Усіх 50 «членів УНЦ» у позасудовому порядку прирекли до різних строків ув'язнення. Пізніше 33 з них було засуджено повторно: 21-го розстріляли, іншим подовжили строки ув'язнення.

Новий виток репресій почався у 1933 р. Приховати таке масштабне лихо, як голод і смерть мільйонів людей, було неможливо, тому влада намагалася відвести від себе можливі звинувачення і перекинути їх на «шкідників»— передусім фахівців сільського господарства. У 1933 р. Сталін обвинуватив професорів-аграрників у тому, що вони спеціально «прищеплюють худобі в колгоспах і радгоспах чуму, сибірку, сприяють поширенню менінгіту серед коней та ін.». У березні 1933 р. колегія ОДПУ СРСР розглянула («за списком») справу 75 службовців наркоматів землеробства і радгоспів України, Білорусі та Північного Кавказу. На розгляд справи 75 осіб витратили менше доби. За вироком 35 осіб було розстріляно. Справжній погром було вчинено у харківських сільськогосподарському та зоотехнічному інститутах. Науково-дослідні установи та університети України втратили до 270 професорів і викладачів.

Масштаби репресій значно зросли після вбивства С. Кірова —одного з керівників Компартії, що сталося 1 грудня 1934 р. Того ж дня за пропозицією Сталіна було прийнято постанову ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів», яка ліквідувала будь-які гарантії прав обвинувачених з цієї категорії справ. Строк розслідування зменшувався до 10 днів, обвинувачення мало бути вручене за добу до суду, де справа розглядалась без участі сторін (тобто без прокурора та адвоката). Касаційне оскарження вироку та клопотання про помилування не дозволялось,

а вирок виконувався негайно. Одразу ж було «викрито» велику кількість «терористів» у Москві, Ленінграді та Києві. У Києві відбувся суд (13—15 грудня 1934 р.) над учасниками об'єднання українських націоналістів — організації, що начебто мала на меті повалення радянської влади шляхом терористичних актів, шкідництва та диверсій. Розглядалися справи 37 осіб, 28 з яких були засуджені до розстрілу, інші — на 8—10 років ув'язнення.

У березні 1935 р. відбувся новий процес, тепер уже у справі «боротьбистів», за яким О. Полоцький, Ю. Мазуренко, Г. Епик, О. Ковінька та інші колишні члени УКП (боротьбистів) звинувачувалися у підриивній роботі проти КП(б)У, підготовці терористичного акту щодо Сталіна та ін. Усі 17 осіб, які проходили за процесом, в тому числі й М. Куліш, який ніколи не належав до партії боротьбистів, були засуджені до позбавлення волі строком на 7—10 років. У 1937 р. більшість з них була розстріляна (процес «боротьбистів-2»).

У 1936 р. «за участь у контрреволюційній троцькістській організації» був заарештований Ю. Коцюбинський — син відомого українського письменника М. Коцюбинського, член першого українського радянського уряду. Його засудили до заслання строком на 5 років, але вже наступного року розстріляли. Усього за 1936 р. в Україні було «викрито» до 10 «троцькістських організацій».

Найжорстокішим щодо репресій був 1937 р. Суттєво змінилася спрямованість репресій. Якщо наприкінці 20-х—на початку 30-х років вони, в основному, були спрямовані проти непманів, «куркулів», старої інтелігенції, то у 1935—1936 рр. — проти учасників колишньої опозиції, ухилів, небільшовицьких партій. З 1937 р. репресії захопили широкий загал партійних, радянських працівників, командний склад армії, господарників.

Максимальний строк позбавлення волі у справах про державні злочини збільшився з 10 до 25 років. Справи осіб, притягнутих до відповідальності за політичними звинуваченнями розглядали у позасудовому порядку із застосуванням вищої міри покарання. Враховуючи велику їх кількість, покарання почали визначати за списками.

У 1937—1938 рр. до «філіалів» різних «контрреволюційних» організацій

стали зараховувати переважно ортодоксальних більшовиків, в тому числі з вищого керівництва України. Багато з них, зокрема С. Косіор, П. Постишев, В. Затонський та інші, раніше доклали чимало зусиль для боротьби з «ворогами народу», а в ті роки самі стали жертвами терору. Перелік жертв репресій поповнили й співавтори сталінського «великого терору»—діячі, які очолювали НКВС України у 20-ті роки —В. Балицький, І. Леплевський, О. Успенський. Всього в республіці було знищено 1193 керівних працівники НКВС.

Всього в Україні з 1930 по 1941 рік було «розкрито» більше 100 різних «центрів», «блоків», «організацій». За сфабрикованими справами розстріляно сотні тисяч людей. Репресовано багато видатних діячів культури: письменника Остапа Вишню, режисера, засновника театру «Березіль» Леся Курбаса, засновника школи монументального мистецтва Михайла Бойчука, письменників Миколу Куліша, Олександра Досвітнього та ін. (до 500 українських письменників). Це отримало назву «розстріляне відродження»

Особливо страшного удару зазнали військові кадри. Був повністю знищений штаб Київського військового округу, який очолював Й. Якір. З 11 членів Політбюро Компартії України було знищено 10. Під кулі йшли цілі райкоми, міськкоми, обкоми партій, а вслід за ними —нові склади партійних комітетів, які ледве встигали приступати до роботи. Репресії здійснювались за планом під централізованим керівництвом. За деякими даними, репресій зазнали до 270 тис. членів КП(б)У. Про масштаби репресій в Україні свідчить хоча б те, що у післясталінські часи було реабілітовано більше 500 тис. осіб.

Репресії сталінського режиму завдали відчутного удару по усьому суспільству. Була понівечена доля мільйонів людей. В атмосфері страху, наклепів, насильства виховувалось ціле покоління людей. Україна зазнала величезних демографічних втрат, був знищений цвіт її інтелігенції, зруйновано генофонд. Засобами репресій в Україні утвердився сталінський тоталітарний режим.

§6. Становище на західноукраїнських землях в 1920-30-х рр.

Після Першої світової війни західноукраїнські землі опинилися у складі трьох держав: Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини. Українські землі, що увійшли до складу Польщі, становили третину її території, українці —16% населення всієї держави. Під контролем Польщі перебувало 125,7 тис. кв. км земель Східної Галичини і Західної Волині. За переписом 1931 р. на цій території проживало 8,9 млн. осіб, у тому числі 5,6 млн українців і 2,2 млн поляків. Проте у 1919—1923 рр. вважалося, що з погляду міжнародного права влада Польщі над Західною Україною не є легітимною. На Паризькій мирній конференції (28 червня 1919 р.) Польща обіцяла державам Антанти гарантувати українському населенню автономію. Крім того, за Ризьким договором від 18 березня 1921 р. вона була зобов'язана поважати права українського населення. З огляду на етнічний склад (64% українців, 25% поляків, 10% євреїв, 1% —представники інших національностей), українська Галичина повинна була отримати статус автономії. У ст. 109 Конституції Польщі (17 березня 1921 р.) проголошувалося, що «окремні державні закони забезпечать меншинам у Польській державі повний та вільний розвиток їх національних особливостей шляхом діяльності автономних органів меншин публічно-правового характеру, зокрема органів загального самоврядування». Закон від 26 вересня 1922 р. надавав самоврядування трьом галицьким воєводствам: Львівському, Станіславському і Тернопільському. Проте це були декларації та дипломатичні маневри, щоб забезпечити сприятливе рішення Ради послів Антанти у Версалі. На ділі активно застосовувались репресії, внаслідок яких протягом 1919—1922 рр. до 100 тис. осіб було заарештовано та кинуту до в'язниць, таборів. Приблизно 27 тис. українців там і померли.

Боротьба українців за свої права точилася у двох формах. Політичні партії, товариства, соціальні та економічні групи використовували легальні методи. Однак значна кількість молоді, особливо колишні вояки національної армії, які не змирилися з поразкою і виступали проти політики репресій, вирішили

продовжувати боротьбу нелегальними і силовими методами. У 1920 р. вони заснували підпільну військову організацію, яку назвали Українська Військова Організація (УВО), що влаштувала замах на представників польської влади (на маршала Ю. Пілсудського у 1921 р., на С. Грибовського у 1922 р., на президента Польської республіки С. Войцеховського у 1924 р. та ін.).

Українці Галичини бойкотували перепис 1921 р. і вибори до сейму 1922 р. Проте, незважаючи на протести уряду ЗУНР та політично активної західноукраїнської громадськості, у вересні 1921 р. територію Східної Галичини було приєднано до Польщі, посаду намісника у Львові ліквідовано, а натомість утворено підпорядковані Варшаві три воєводства.

Польська влада намагалася різними політичними засобами послабити український національно-визвольний рух, використовуючи для цього адміністративно-територіальний поділ. До Східної Галичини було приєднано 6 повітів Західної Галичини. Це було зроблено для послаблення політичних позицій українського електорату на виборах. Водночас штучно роз'єднувались українці Східної Галичини та Західної Волині — між ними залишався так званий «сокальський кордон», який відповідав колишньому державному між Австро-Угорщиною та царською Росією. Це мало на меті не допустити консолідації українців, які проживали на території Польської держави, протиставити їх один одному. Східна Галичина мала бути деукраїнізованою і повністю асимільованою. На Волині проводилася поміркованіша політика з огляду на її можливість, на думку польських державців, перетворитися на «троянського коня» для українців наддніпрянської України.

В арсеналі польської влади були також методи загострення міжконфесійних конфліктів, переслідування та переселення української інтелігенції, спроби подрібнити українську націю «відокремленням» від неї лемків та ін.

На початку 1923 р., у результаті зміни позиції Великобританії, Польщі вдалося вирішити питання про анексію Східної Галичини. 14 березня 1923 р. у Парижі Рада послів великих держав — Великобританії, Франції, Італії та Японії прийняла рішення про визнання суверенітету Польщі над Східною Галичиною.

Польський уряд став проводити політику інкорпорації, яка передбачала створення однонаціональної держави шляхом примусової асиміляції національних меншин. З цією метою, незважаючи на аграрне перенаселення Східної Галичини, сюди спрямовувалися польські колоністи —«осадники» (200 тис.), яким надавалися кращі землі, фінансова допомога. Це загострювало міжнаціональні відносини і земельну проблему. Польський уряд розділив територію країни на дві частини: Польщу «А» (коронні польські землі) і Польщу «Б» (східні креси—Західна Україна та Західна Білорусь). Польща «А» мала привілейоване становище, сюди спрямовувалися основні інвестиції держави.

У 1923 р. польський уряд заборонив вживання слів «українець» і «український», замість них нав'язувались назви «русин», «руський». Вживання української мови було заборонено в усіх державних установах.

З приходом до влади Ю. Пілсудського була висунута доктрина польського «прометеїзму», яка означала, що історична місія Польщі —допомогти звільненню східноукраїнських і східнобілоруських земель від влади Москви та об'єднати їх з Польщею на федеративних засадах. Тому передбачалося замінити курс на національну асиміляцію курсом на державну асиміляцію, тобто зробити українців свідомими патріотами Польщі.

У 1930 р. відносини між українським селянством і польськими осадниками різко загострилися. Було зареєстровано 2200 підпалів майна польських колоністів та інших дій проти них. У відповідь уряд вдався до репресій, названих «пацифікацією» (заспокоєнням), яка охопила 500 сіл. У 1934 р. в Березі Картузькій на Поліссі було влаштовано концтабір, в якому утримували 2 тис. політв'язнів, переважно українців. Того ж року Польща відмовилася від свого зобов'язання перед Лігою Націй забезпечувати права національних меншин.

Українці в Польщі поділялися на дві етнокультурні групи. Перша (3 млн.) жила в Галичині —Колишній частині Австро-Угорщини. Галичани були переважно греко-католиками. Друга (2 млн.) проживала в Західній Волині,

Холмщині, Підляшші —колишній частині Російської імперії. До 80% українських селян страждали від малоземелля. Національної буржуазії майже не було, робітничий клас був малочисельним. Провідну роль у громадсько-політичному житті відігравала інтелігенція, хоча до неї належав всього 1% українського населення.

Національний та соціальний гніт гальмував розвиток української культури, але не міг зупинити її поступу. Головним осередком української культури залишалось наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ). У Львові існував таємний український університет (1921—1925 рр.), в якому навчалося до 1500 тис. студентів.

Літературна діяльність західноукраїнських письменників тісно перепліталася з політичною. Письменники, відповідно до своїх ідеологічних уподобань, поділялись на три напрями: 1) націоналістичний (Д. Донцов, О. Ольжич, О. Теліга); 2) пролетарський —про радянський (Я. Галан, П. Козланюк, С. Тудор); 3) ліберальний (І. Вільде, Б. Лепкий, Н. Королева).

Суспільно-політичний рух теж мав три течії: 1) легальні партії; 2) націоналістична (підпільна); 3) комуністична. Найбільшою та найвпливовішою легальною партією було *Українське національно-демократичне об'єднання* (УНДО, з 1925 р.), лідерами якої були Д. Левицький, В. Мудрий. Її програма передбачала боротьбу за самостійну і соборну Україну легальними засобами, автономію українських земель у складі Польщі і нормалізацію українсько-польських відносин.

По суті це була ліберальна партія. На виборах вона збирала до 600 тис. голосів. Об'єднання мало значний вплив на інші культурні та економічні українські інституції (Просвіту, Ревізійний союз кооператорів, Центрсоюз). Партії належало багато газет (щоденний часопис «Діло», тижневики «Свобода», «Неділя»).

В 1923 – 1927 рр. серед політичних партій Західної України відбулися значні перегрупування, що характеризувалися, з одного боку, поширенням радянофільства, а з другого, - консолідацією національно-демократичного

табору. Крім підпільної КПЗУ, на прорадянських позиціях стояли легальні партії: УСДП (до її заборони на початку 1924 р.), Українське соціалістичне об'єднання “Селянський Союз” (1924 – 1926 рр.), Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання “Сельроб” (утворилося в жовтні 1926 р.). З 1923 р. колишній президент ЗУНР Є.Петрушевич також орієнтувався на Радянську Україну, вбачаючи у ній зародок майбутньої самостійної держави, що об'єднає всі українські землі. Навіть в Українському національно-демократичному об'єднанні (УНДО), створеному у липні 1925 р. на базі УНТП, спочатку існувала сильна радянофільська течія. Проте незабаром у ньому перемогла “орієнтація на власні сили”. В 1927 р. з УНДО вийшло його ліве крило, утворивши Українську партію праці (УПП), яка підтримувала радянофільську орієнтацію Петрушевича.

До середини 1930-х рр. керівництво УНДО дійшло висновку про безперспективність дальшої опозиції. На зміну його політики вплинуло кілька факторів: по-перше, поступова ліквідація демократичного парламентарного устрою в Польщі, яка зводила нанівець можливість ефективної легальної опозиції; по-друге, антиукраїнський терор у Радянському Союзі (особливо голодомор 1933 р.), який поховав надії на еволюцію УСРР у напрямі національної державності; по-третє, тиск з боку українського кооперативного руху, з яким було тісно пов'язане УНДО та який потребував політичної стабільності для своєї господарської діяльності.

Остаточо УНДО дозріло до компромісу з урядом після “конституційного перевороту” в березні – квітні 1935 р. Нова конституція різко обмежила права сейму, який скорочувався з 444 до 208 послів, а положення про вибори (ординація) дало можливість правлячим колам відсіювати небажаних кандидатів у послы на окружних передвиборних зборах. Президент одержав право призначити третину сенаторів, решта їх обиралася колегіями виборців, що склалися із “заслужених” громадян (кавалерів польських орденів, випускників вищих навчальних закладів, представників органів самоврядування). За цих умов опозиційні партії не мали шансів сформувати

скільки-небудь значне парламентське представництво. А розлучатися з польськими мандатами лідери УНДО не хотіли.

Усі опозиційні партії Польщі, у тому числі й українські соціалісти-радикали та соціал-демократи, бойкотували парламентські вибори 1935 р. на знак протесту проти антидемократичної виборчої ординації. Лише УНДО, Українська народна обнова (УНО) і Волинське українське об'єднання взяли участь у виборах спільно з Безпартійним блоком співпраці з урядом. Ці партії уклали угоду з Безпартійним блоком співпраці з урядом (ББ), яка полягала в тому, щоб у кожному виборчому окрузі Східної Галичини й Волині обрати одного українця та одного поляка. Всі українські кандидатури були погоджені з польським урядом. Виборча угода викликала критику не лише з боку інших українських партій, але і в самому УНДО.

Зближення УНДО з правлячими колами продовжувалося і в новому сеймі. Українська парламентарна репрезентація уперше з 1923 р. голосувала за урядовий бюджет, за надання президентові І. Мосціцькому надзвичайних повноважень у господарських та фінансових справах, навіть пішла на створення спільної з поляками територіальної групи послів і сенаторів південно-східних воєводств.

У свою чергу польський уряд зробив кілька кроків назустріч українським домаганням. В. Мудрий був обраний одним з п'яти віце-маршалів сейму. Вийшла на волю більшість в'язнів-українців з концтабору в Березі-Картузській. Деякі українські економічні інституції й кооперативи одержали державні кредити. Однак ці поступки були мізерними. У цілому політика дискримінації українців продовжувалася. Українські партії від КПЗУ до ОУН засудили “нормалізацію” і гостро критикували УНДО за угодовство.

В самому Українському національно-державному об'єднанні виникла опозиція проти політики ЦК, яка гуртувалася навколо газети “Діло”. Вже у 1936 р. стало зрозуміло, що політика “нормалізації” не принесла очікуваних результатів.

Під впливом державотворчих процесів, що відбувалися у Закарпатті, Українська парламентська репрезентація (УПР) 9 грудня 1938 р. внесла на розгляд сейму “Проект конституційного закону Галицько-Волинської землі”, що передбачав надання територіальної автономії західноукраїнським землям у межах Станіславського, Тернопільського, Волинського, більшої частини Львівського й Поліського, окремих повітів і гмін Люблінського, Білостоцького та Краківського воєводств. Пропонувалося створення автономного уряду і сейму Галицько-Волинської землі, територіальних збройних сил, рівноправність польської й української мов у державних установах. Проте маршал сейму навіть не прийняв законопроект до розгляду. Це остаточно переконало українських парламентарів у марності дальших спроб порозуміння з правлячими колами Польщі.

Спроби УПР перевести деструктивний польсько-український конфлікт у русло конструктивної співпраці не мали і не могли мати успіху в умовах авторитарного режиму пілсудчиків. Провал політики “нормалізації” призвів до занепаду впливу УНДО й інших легальних партій серед мас і до зростання популярності ОУН напередодні другої світової війни.

Другою за впливовістю серед легальних партій була *Українська соціалістично-радикальна партія* (з 1926 р.), член Соціалістичного Інтернаціоналу з 1931 р. Ця партія видавала щотижневу газету та іншу періодику. Її лідерами були Л. Бачинський, І. Макух. Серед програмних вимог — обмеження приватної власності, незалежність України. Головними ворогами української незалежності вони вважали СРСР та Польщу. На виборах ця партія отримувала до 280 тис. голосів.

Ще одна легальна партія — *Українська соціал-демократична партія*, заснована у 1900 р., відновила свою діяльність з 1929 р. Вона мала три періодичні видання. У 1930 р. була створена *Українська національна католицька партія*.

У 1925 р. українці мали 12 політичних партій і досягли певного представництва у сеймі. У 1927 р. до нього входило 25 послів і 6 senatorів, у

1930 р. —50 послів і 14 сенаторів. Політична орієнтація українських парламентаріїв була тривекторною: 1) пропольською; 2) самостійницькою; 3) прорадянською.

Польське гноблення, неефективність легальних партій (українські радикали звинувачували УНДО, що вона «погоджується їсти крихти з польського столу») посилювали позиції українських націоналістів.

Окрім Української Військової Організації, у середині 20-х років утворилися інші націоналістичні групи, здебільшого створені студентською молоддю. Представники цих груп і УВО зібралися 29 січня 1929 р. на з'їзд і вирішили злитися в єдину підпільну революційну організацію — *Організацію Українських Націоналістів* (ОУН). Керівництво ОУН вважало, що тільки суверенна держава, яка найбільше відповідає національним інтересам українського народу, є «умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі». Організація вважала своєю метою безкомпромісну революційну боротьбу аж до відновлення втраченої незалежності України та встановлення українського суверенітету на всіх землях українського народу.

Головою Проводу ОУН став Євген Коновалець. Ідеологія ОУН базувалась на «інтегральному націоналізмі», розробленому Д. Донцовим. Згідно з нею в історії є один закон — «закон боротьби і вічного суперництва націй». Українська нація є абсолютною цінністю; незалежна Україна — найвищою метою, для досягнення якої виправдані будь-які засоби. Передбачалося встановлення національної диктатури під керівництвом єдиної націоналістичної партії, керованої вождем з абсолютною владою. ОУН проголосила свою опозиційність до соціалізму і демократизму, протиставляючи їм національний солідаризм. Націоналісти міфологізували історію України, пропагуючи культ боротьби, самопожертви, національного героїзму. Особливе значення надавалося соборності (національній єдності). Передбачалось, що соціально-економічна організація Української держави повинна базуватись на розвитку аграрної сфери, спиратися на співпрацю між державою, кооперативами та приватним капіталом.

У практичній діяльності ОУН застосовувала тактику «перманентної революції», що передбачала постійні збройні акції проти польської влади. Вони особливо посилились, коли крайовим провідником ОУН на західноукраїнських землях став Степан Бандера.

У 30-ті роки було здійснено сотні актів саботажу, десятки експропріацій державних фондів, понад 60 замахів та вбивств, організованих членами ОУН (найвідоміша акція — вбивство у 1934 р. польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького, на якого ОУН поклала відповідальність за пацифікацію). Процес над учасниками теракту відбувався з 18 листопада 1935 р. до 13 січня 1936 рік у Варшаві, завершившись трьома вироками до страти, які потім були замінені на довічне ув'язнення (С. Бандера, М. Лебедь, Я. Карпинець) і двома вироками до довічного ув'язнення. Інших було засуджено до ув'язнення від 7 до 15 років. Варшавський процес дав змогу польській громадськості дізнатися про боротьбу українців.

ОУН нараховувала до 40 тис. членів. Її посиленню сприяло розчарування в легальних методах боротьби, західних демократіях, радянській системі, піднесення національної свідомості. Це все радикалізувало політичний рух, зростання політичного екстремізму, посилення його динамізму. У 1938 р. Є. Ковалець був убитий радянським агентом, а його наступником став Андрій Мельник, який сподівався, що боротьба гітлерівської Німеччини з СРСР допоможе здобути незалежність Україні.

Неп і українізація в Східній Україні спричинили прорадянські симпатії в Західній Україні. З 1919 р. в Галичині діяла Комуністична партія Східної Галичини, яка у 1923 р. була перейменована в *Комуністичну партію Західної України* (КПЗУ). Вона була складовою частиною Компартії Польщі. Програма КПЗУ, яка діяла в підпіллі, передбачала курс на соціалістичну революцію і приєднання Західної України до УСРР.

У часи перших стримувань українізації на підрадянській Україні КПЗУ активно виступала на захист одного з її провідників — О. Шумського. Кампанія проти “націоналістичного ухилу” О.Шумського в Радянській Україні призвела

до розколу КПЗУ на початку 1928 р. на “меншість”, що користувалася підтримкою Москви, та “більшість”, або “васильківців” (за псевдонімом лідера КПЗУ Й.Крілика (Васильківа), які виступали з критикою національної політики Сталіна і Кагановича.

КПЗУ перебувала ніби під подвійним тиском —з одного боку Комінтерну (реально ВКП(б) через КП(б)У), а з іншого —Комуністичної партії Польщі (КПП), яка занепокоєно спостерігала за автономістськими тенденціями в КПЗУ. Один із лідерів КПЗУ М. Заячківський (Косар) вбачав у боротьбі низових ланок ОУН «протиокупаційне вістря», фактичну боротьбу «за національне визволення українського народу з-під польської окупації», що не могло не викликати підозри в його московських «сюзеренів». Голод 1932—1933 рр. і масові репресії в СРСР приглушили прорадянські настрої. Керівники КПЗУ були розстріляні в СРСР. У 1938 р. Комінтерн розпустив КПП і КПЗУ, затаврувавши керівництво партій як фашистську агентуру.

У 1926 р. було створено *Українське селянське робітниче соціалістичне об'єднання* (Сельроб), яке діяло під керівництвом КПЗУ. Проте згодом воно розкололося на два крила (національне і промосковське). У 1928 р. обидва крила налічували до 10 тис. осіб і збирали на виборах приблизно 240 тис. голосів. У 1932 р. Сельроб був розпущений польським урядом.

Важливим чинником суспільного життя в західноукраїнських землях було товариство «Просвіта». У 1936 р. воно налічувало 275 тис. учасників, 3071 бібліотеку і читальні зали, 190 пересувних бібліотек. Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ) проводило колоквіуми, видавало наукові праці з української історії та культури.

Інші товариства працювали над підвищенням культурного рівня українського населення: Товариство українських жінок (приблизно 50 тис. учасників у 1936 р.), Товариство вчителів, Товариство адвокатів, численні товариства взаємодопомоги, спортивні товариства.

У Польщі виходило 83 українські газети, 21 з них —політична. Незважаючи на сувору цензуру, українська політична думка мала можливість бути

оприлюдненою.

Суттєвим чинником суспільно-політичного життя у Західній Україні була греко-католицька церква. У 1939 р. вона налічувала 4,4 млн. віруючих і 4440 церков. Значний вплив мала діяльність митрополита Андрія Шептицького, який енергійно протестував проти політики пацифікації і підтримував політику нормалізації. Шептицький виступав проти екстремістських дій, не схвалюючи ні теракти ОУН, ні політику комуністів. Проте його діяльність стримувало протистояння з єпископом Г. Хомишиним і Василіанським орденом, які не бачили специфіки діяльності греко-католицької церкви в Україні.

Православна церква налічувала до 2 млн. віруючих. У 1924 р. під тиском польського уряду вона розірвала зв'язки з Московським патріархатом і проголосила автокефалію.

У 1918 р., скориставшись розпадом Російської та Австро-Угорської імперій, частину українських земель (Ізмаїльський, Акерманський, Хотинський повіти Бессарабії, Північну Буковину) окупувала Румунія. Режим тут був жорстокішим, ніж у Польщі: до 1928 р. на цих територіях тривав воєнний стан. Українців (500 тис. осіб) проголосили «зукраїнізованими румунами» і намагалися насильно їх асимілювати. Українські школи були закриті або румунізовані, українська преса заборонена. На румунській взірєць змінювалися прізвища.

У 1927 р. почалася деяка лібералізація режиму, що дало змогу активізувати громадське життя. Як і в Польщі, суспільно-політичний рух розвивався трьома напрямками: 1) легальним; 2) комуністичним; 3) націоналістичним. Найважливішою серед легальних була *Українська національна партія* (УНП) на чолі з В. Залозецьким. Завдяки її діяльності українці здобули кілька місць в румунському парламенті, в уряді створили відомство у справах національних меншин. Комуністи Буковини приєдналися у 1926 р. до Компартії Румунії та діяли нелегально, виступали за приєднання Буковини до УСРР.

Націоналісти не були організаційно оформлені, використовуючи для своєї діяльності спортивне товариство «Мазепа» і студентське «Залізник». У 1938 р. в

Румунії була встановлена військова диктатура, партії та організації розігнано.

Дещо кращим, ніж у Румунії та Польщі, було становище українців у Чехо-Словаччині. Закарпаття в Чехо-Словацькій державі мало статус окремого краю і називалося Підкарпатська Русь (згодом Підкарпатський край). Край займав 9% площі Чехо-Словаччини, а його населення —5% населення країни. У 20-ті роки тут була проведена аграрна реформа: 2/3 земель отримали чеські військові колоністи, 29 тис. га було розподілено між 32 тис. господарств. Зарплата робітників була в 1,5—2 рази меншою, ніж у центрі країни.

Певні успіхи були у сфері освіти. Наприкінці 30-х років у Закарпатті існувало 483 початкові школи, у містах —21 чотирирічна. Проте через відсутність вищих навчальних закладів українська культура не могла самодостатньо розвиватись.

Суспільно-політичні течії в Закарпатті мали значне національне забарвлення і відрізнялися своєю зовнішньополітичною орієнтацією: 1) русофіли («общество Духновича») вважали русинів частиною єдиного російського народу; 2) «мад'ярони» доводили, що карпатороси —це окрема національність і прагнули приєднати край до Угорщини; 3) народовці (українофіли) на чолі з Августином Волошиним пропагували ідею єдності закарпатських українців з усім українським народом, вели боротьбу з русофілами і «мад'яронами», вимагали автономії Закарпаття; 4) комуністи, які входили до легальної Компартії Чехо-Словаччини, визнавали українську ідентичність Закарпаття, підтримували ідею приєднання до УСРР.

Наприкінці 30-х років центр західноукраїнського національного життя тимчасово перемістився до Закарпатської України. Українське питання в Закарпатті стало центром європейської політики, за альтернативне його вирішення змагалися впливові зовнішньополітичні сили. Варіантів було три: 1) чехо-словацький; 2) угорський; 3) український —створення окремої держави «Карпатська Україна». Після Мюнхенської угоди 1938 р., коли частина чехо-словацької території була передана Німеччині, пражський уряд 11 жовтня 1938 р. надав автономію Карпаторуській державі, яка повинна була знаходитись у

федерації з Чехією та Словаччиною. Головою уряду став А. Волошин.

Претензії на Закарпаття висунула Угорщина. Згідно з рішенням німецько-італійського арбітражу у Відні 2 листопада 1938 р. міста Ужгород, Мукачеве, Берегове переходили до Угорщини. Столиця Карпатської України була перенесена з Ужгорода до Хуста. Розпочалася українізація освіти й державних установ, були заборонені всі партії, крім урядової — *Українського Національного об'єднання* (УНО). 12 лютого 1939 р. відбулися вибори до сейму Карпатської України, де УНО здобула до 90% голосів.

15 березня 1939 р. Сейм проголосив незалежність Карпатської України, яка ставала республікою на чолі з президентом. Державною мовою визнавалася українська, барвами державного прапора—синя і жовта. Президентом було обрано А. Волошина. Розпочалося створення організації національної оборони — «Карпатської Січі». Волошин звернувся до Німеччини з проханням взяти Карпатську Україну під протекторат, але німці відмовилися, порадивши не опиратися угорській армії, яка 14 березня 1939 р. напала на Карпатську Україну. 40-тисячна угорська армія тиждень воювала з удесятеро меншою Карпатською Січчю. Загинуло 5 тис. закарпатців, угорцям вдалося окупувати все Закарпаття.

Незважаючи на короткочасність існування, Карпатська Україна стала яскравим епізодом у боротьбі за українську незалежність.

20—30-ті роки ХХ ст. були складними й трагічними у політичній історії України. У Східній Україні, де існувала УСРР, відбувалося становлення й утвердження тоталітарного політичного режиму з масовими репресіями, трагічною загибеллю мільйонів людей. Радянська політична система, яка сформувалася у ці роки, не передбачала демократії та свободи, українська державність була лише формальною.

Західноукраїнські землі, перебуваючи у складі чужоземних держав, повною мірою відчували на собі політичне, економічне, соціальне, національне та релігійне гноблення.

Тим часом згущувалися хмари Другої світової війни. Україну чекали ще

трагічніші події.

Контрольні питання:

1. Чому першим заходом непу була заміна продрозкладки продподатком?
2. У чому були причини ліквідації непу?
3. Якою була позиція українського керівництва щодо утворення СРСР?
4. У чому причини і феномен Українського відродження 20-х рр. ХХ ст.?
5. Якими були практичні результати українізації у 20-ті рр. ХХ ст.?
6. Якими були особливості радянської індустріалізації України?
7. Чи обов'язковим було проведення суцільної колективізації сільського господарства України? Чому?
8. Які були причини голодомору в Україні 1932-1933 рр.?
9. Як відбувалося формування сталінського тоталітарного режиму?
10. У чому виявлялися фальш та лицемірний характер «сталінських конституцій» СРСР 1936 року та УРСР 1937 року?
11. Чому діяльність радянських митців у 30-ті рр. ХХ ст. почала втрачати ознаки творчості?
12. У чому була суть доктрини «прометеїзму», яка проголошувалася польським урядом Ю. Пілсудського щодо українських земель?

ТЕМА 9. Україна в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.)

§1 Приєднання Західної України до УРСР.

23 серпня 1939 р. був підписаний пакт про ненапад між Німеччиною та СРСР. У таємному протоколі Гітлер і Сталін домовилися про розподіл Європи на відповідні сфери впливу та окупації. За ним Радянському Союзові передавалися майже всі західноукраїнські землі.

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу, поклавши цим самим початок Другій світовій війні. Саме тоді, коли польські сили були майже розгромлені німецькими військами, Радянський Союз завдав удару Польщі зі сходу. 17 вересня війська сформованого спеціально для цього Українського фронту перейшли радянсько-польський кордон і майже без опору почали просуватися вглиб Східної Галичини. Кваплячись оволодіти "своєю" частиною польської держави (як і передбачалося в секретних протоколах), 17 вересня 1939 р. радянські війська перейшли кордон і зайняли майже всі землі, населені українцями. Це робилося під приводом того, щоб врятувати "братів-українців" від безладдя, яке могло розпочатися з падінням Польщі. По суті, СРСР вступив у Другу світову війну на боці Німеччини і включився у поділ світу. 22 вересня частини Червоної армії вступили до Львова. Того ж дня у Брест-Литовську на честь успішного завершення польської кампанії відбувся спільний парад радянських і німецьких військ.

Розмежувальна лінія між СРСР і територією, окупованою німецькими військами, була уточнена в радянсько-німецькому договорі про дружбу і кордони від 28 вересня 1939 р. Українські землі Лемківщина і Холмщина були зайняті Німеччиною, а Закарпаття – Угорщиною. У червні 1940 р. СРСР змусив Румунію віддати Бессарабію та Буковину. Таким чином, до УРСР було прилучено понад 7 млн. мешканців Західної України.

На початку жовтня 1939 р. на західноукраїнських землях відбулися вибори до Народних Зборів, а 26-28 жовтня 1939 р. у Львові пройшли і самі Українські Народні Збори, які прийняли декларацію про встановлення радянської влади на

Західній Україні і про возз'єднання з УРСР. У складі УРСР були утворені 8 нових областей: Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська, Волинська, Рівненська, Ізмаїльська та Чернівецька.

Після включення до складу УРСР Західної України, Північної Буковини і трьох повітів Бессарабії населення України збільшилося на 8,8 млн осіб і на середину 1941 р. становило більше 41,6 млн осіб, а її територія розширилася до 565 тис. км². Радянською історіографією ця подія подавалася як «**возз'єднання** українського народу в єдиній українській радянській державі — визволення Радянським Союзом споконвічних українських земель — Західної України (1939), Північної Буковини (1940) та Закарпатської України (1945) з-під гніту іноземних поневолювачів і входження цих земель, згідно з одностайною волею їх населення, до СРСР зі включенням до складу УРСР. В сучасній українській історичній науці, в залежності від історичних наслідків, трактується переважно як «возз'єднання українських земель у складі СРСР» або «входження західноукраїнських земель до складу УРСР. З міжнародно-правової точки зору, сьогодні не лише українські та західні історики і політологи, а також ряд російських дослідників характеризують події того часу, як процес окупації і анексії територій інших держав Радянським Союзом, виконаний поступово, в результаті низки військово-дипломатичних та економічних кроків та на фоні розгортання ескалації масштабного військового конфлікту у Європі.

Із приєднанням західноукраїнських земель до СРСР розпочався процес їх радянізації, тобто зміни в усіх сферах життя відповідно до вироблених за роки радянської влади зразків. У процесі радянізації виділяються два етапи:

- до весни 1940 р., коли режим хоча б зовні зберігав демократичність, а реформи зустрічали підтримку більшості населення;
- з весни 1940 р. відбувається поглиблення соціалістичного змісту перетворень, що супроводжуються масовими репресіями через неприйняття цих перетворень більшістю місцевого населення.

Українське та єврейське населення Західної України, на відміну від поляків, в цілому радо вітало прихід Червоної армії. Нерідкими були напади українців

на польську поліцію з метою її роззброєння, допомога радянським військам у виявленні і затриманні польських вояків тощо. Втім, ейфорія скоріше була викликана визволенням з-під влади непопулярного польського режиму, а не прорадянськими чи прокомуністичними уподобаннями і настроями. Національні меншини плекали надії на радикальні позитивні зміни свого національного і соціального статусу, покращання матеріальних умов життя. Позитивне спочатку ставлення населення Західної України до приходу Червоної Армії пояснювалось також тим, що Західна Україна була до цього напівколонією Польщі з досить сильним політичним, національним і економічним гнобленням, жорстокою експлуатацією, масовим хронічним безробіттям, напівкріпосницькими порядками на селі, безправ'ям українців. Не всі українці, проте, довіряли комуністичній владі. Місцеві політичні, інтелектуальні та творчі еліти відносилися до приходу «советів» насторожено.

Деякі політичні та економічні заходи, які проводилися новим режимом після возз'єднання, принесли українцям конкретні поліпшення. Сотні тисяч безземельних і малоземельних селянських господарств отримали понад мільйон гектарів землі, значну кількість худоби та різного реманенту, що були конфісковані у поміщиків, монастирів та крупних державних чиновників. Були створені машинно-тракторні станції, різні обласні та районні установи й організації, які надавали послуги в розвитку рослинництва і тваринства. Чимало було зроблено і в соціальній сфері: ліквідовано безробіття, введено 8-годинний робочий день, підвищувалась заробітна плата робітників. Реконструювались існуючі і будувались нові підприємства, розвивалася виробнича кооперація, помітно поліпшилося медичне обслуговування. За перший рік радянської влади тут почали діяти 184 лікарні, 492 амбулаторії та поліклініки. Українізувалась та зміцнювалась система освіти. В цей час працювало 6900 шкіл, у тому числі 6 тис. з українською мовою навчання, діяло 15 вузів, в тому числі 2 університети, 13 театрів.

Однак все це відбувалося в умовах тоталітарного режиму, що призвело до поширення репресій, депортацій і на західноукраїнських землях. Були

розпущені українські політичні партії, а їх лідери депортовані. Ліквідовувалось багато кооперативів, а інші реорганізувались на радянський зразок. Припинили свою діяльність читальні та бібліотеки товариства “Просвіта”.

Через деякий час було оголошено, що землі, експропрійовані у польських землевласників і віддані найбільш бідним селянам (спочатку це був найпопулярніший захід нового режиму!), підлягають колективізації. Методи її проведення були ще більш жорстокими, ніж у Східній Україні. Супроводжувались вони масовими репресіями, “розкуркуленням” середняків, депортацією тисяч селян до Сибіру. Погіршувало ситуацію те, що краєм керували люди, направлені з інших регіонів СРСР, які не розуміли місцевої специфіки, не володіли українською мовою.

Негативного іміджу «визволителям» створювало також заняття так званим «барахольством», тобто, відразу після здобуття чергового населеного пункту, негайно скупалися великими партіями різні речі (велосипеди, жіноче взуття, панчохи, костюми) з утворенням черг у магазинах та коморах, що викликало здивування («*Невже в Росії цього немає?*»), а також непоодинокі випадки пограбування біженців, полонених та місцевих жителів. Причому проведення актів «експропріації» здійснювалося не тільки щодо «класово ворожих елементів» (поміщиків, священників чи офіцерів), а й стосовно представників трудової інтелігенції. Для прикладу, радянські документи тих часів зафіксували такі випадки, коли червоноармієць «конфіскував» велосипед у вчительки села Добровляни, а інші двоє — годинники, портсигари та запальнички у двох вчителів на станції Самбір, на що почули від них дорікання «Ми на вас чекали, а ви грабуєте». В плані дисципліни, охайності та культури поведіння Червона армія суттєво програвала не тільки Війську польському, а й вермахту, з підрозділами якого частина мешканців Західної України вже перетинали шляхи від початку агресії Третього Рейху проти Речі Посполитої.

Утисків зазнавала греко-католицька церква. На час радянської анексії Західної України Українська греко-католицька церква мала близько 2190 парафій, три духовні семінарії, 29 чоловічих і 120 жіночих монастирів, 3,5 мільйонів вірян. Її

глава митрополит Андрей (Шептицький) вважався «духовним батьком» більшістю західноукраїнців. Західноукраїнське духовенство, їхні дружини та діти сформували своєрідну касту, яка мала високу ступінь довіри в українському суспільстві. Використовуючи свій моральний вплив і авторитет, Шептицький переконав усіх, за винятком близько сотні, українських католицьких священиків у західноукраїнських землях залишитися зі своєю паствою на Західній Україні, а не рятуватися втечею від радянської влади. Радянська влада зобов'язувала священиків мати спеціальні паспорти, а за використання церков уряд вимагав платити високі податки. Радянський Союз прагнув обмежити вплив УГКЦ, відділивши школу від церкви й не даючи УГКЦ доступу до електорату напряду чи через пресу (20 Українських католицьких журналів чи газет було закрито), проводячи конфіскацію земель, з яких вона отримувала доходи, закриття монастирів і семінарій, накладення високих податків і ведення антирелігійної пропаганди в школах і через засоби масової інформації.

Широкі репресії були розгорнуті проти місцевої інтелігенції. З осені 1939 р. лише з Галичини радянська влада депортувала близько 400 тис. українців.

Таким чином, входження західноукраїнських земель до складу УРСР було подією величезної історичної ваги і мало прогресивне значення, оскільки вперше за багато століть українці з'єдналися в межах однієї державної структури. Але здійснено це було тоталітарним режимом з порушенням норм міжнародного права, за допомогою секретних угод. Радянська влада була поширена і на західноукраїнські землі.

§2 Початок радянсько-німецької війни. Окупація України.

22 червня 1941 р. почалася радянсько-німецька війна. Ще 18 грудня 1940 р. Гітлер підписав директиву № 21 “Барбаросса” (від імені німецького імператора XII ст., який безславно загинув під час третього хрестового походу). Відповідно до цього плану війна повинна була тривати 1,5-2 місяці і за цей час війська

мали вийти на рубіж Архангельськ-Волга-Астрахань. Фашистська армія налічувала на той час 190 дивізій, з них 157 німецьких, 47 тис. гармат, 4,3 тис. танків, 5 тис. літаків. У союзі з Німеччиною виступили Фінляндія, Угорщина, Румунія, Італія. Загальна чисельність Червоної Армії складала понад 5 млн. осіб. В західних прикордонних округах було зосереджено 170 дивізій та 2 бригади, які мали 2,9 млн. осіб., 9,2 тис. танків, 8,5 тис. літаків і 468 тис. гармат і мінометів.

Український напрям за планом “Барбаросса” був одним з найголовніших. Ставилося завдання оволодіти розвинутою економічною базою України, її багатими сировинними та паливними ресурсами, щоб послабити військово-промисловий потенціал СРСР і зміцнити власний, створити вигідний плацдарм для подальшої війни і перемоги над СРСР. Саме тому найбільша частина німецьких сил – група армій “Південь” (57 дивізій і 13 бригад) – мала завдання протягом короткого часу завдати головному удару у напрямку на Київ, зайняти переправи, підготувавши наступ далі на схід. 22 червня 1941 р. о 3-й год. 15 хв. німецька артилерія та авіація завдала несподіваного удару по радянських військах. У перші години війни німці бомбардували всі міста західних областей СРСР, а також Київ, Одесу, Севастополь, Мінськ, Мурманськ, аеродроми, лінії комунікацій, залізничні вузли, склади з боєприпасами тощо. Керівництво СРСР і командування Червоної Армії виявилися не підготовленими до такого розвитку подій. Москва в перші години війни не могла зорієнтуватися в ситуації і віддавала накази «не відкривати вогонь» і «не піддаватися на провокації». Лише ввечері 22 червня 1941 р. у Кремлі впевнилися, що це не провокації, а війна.

В Україні німецьким військам протистояли два фронти: Південно-Західний (командуючий – генерал М.П. Кирпонос); Південний (командуючий – генерал І.В. Тюленєв). З сухопутними військами взаємодіяли моряки Чорноморського флоту (командуючий – адмірал П.С. Октябрьський), Дунайська і Пінська військові флотилії. В прикордонних боях, незважаючи на мужність радянських воїнів, Червона армія терпіла поразки. За перші три тижні війни вона втратила

850 тис. осіб, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат. Німецькі втрати були в 10 разів меншими.

30 червня 1941 р. німецькі війська увійшли у Львів. Разом з ними з ними увійшли частини ОУН. В цей же день представники українських національних політичних сил на чолі з ОУН прийняли “Акт відновлення Української держави”, а також декрет, за яким Я. Стецька було призначено головою уряду – Українського державного правління (з 26 міністрів). Українська держава оголошувалась союзницею Німеччини. Але Німеччина реагувала на Акт відновлення Української держави негативно. С. Бандера і Я. Стецько були інтерновані.

5 липня 1941 р. радянський уряд України прийняв рішення про евакуацію промислових і сільськогосподарських об’єктів, населення України. У ході евакуації, переважно в Росію та Казахстан, було вивезено 550 великих заводів, 3,5 млн. населення. В армію мобілізували 2 млн. жителів республіки (з них 200 тис. добровольців), 2 млн. осіб створювали оборонні споруди. На 1 листопада 1941 р. від населення України в фонд оборони надійшло близько 1 млрд. карбованців, багато дорогоцінностей.

Німці просуvalися територією України влітку 1941 р. так само швидко, як і під час маршу на Париж 1940 р. Вермахт втратив на території України до кінця літа 1941 р. лише 186 танків. Уже 5—6 липня 1941 р. німецькі війська вийшли на оперативний простір на сході за Новоградом-Волинським у напрямку на Житомир. 6 липня 1941 р. у столиці України було створено штаб оборони міста. 7—8 липня гітлерівські танкові з’єднання захопили Бердичів і Житомир. У фронті радянських частин утворився 70-кілометровий розрив, через який на Київ рушили німецькі танкові дивізії, які 10 липня 1941 р. досягли оборонних рубежів столиці на р. Ірпінь. 11 липня у зовнішньому секторі Київського укріпрайону розпочалися перші бої за місто. Спираючись на потужну оборонну лінію, червоноармійці у кровопролитних боях 11—14 липня 1941 р. змогли зупинити німецькі війська і не дали змоги вермахту «з ходу» заволодіти столицею України.

Тим часом на південь від місця швидкого просування німецьких танкових військ, на території Галичини та Поділля, Червона Армія дуже повільно відступала під тиском німецьких піхотних частин. Щойно 30 червня 1941 р. вермахту вдалося вступити до Львова, а 7 липня — до Тернополя. Тиждень тривали бої поблизу укріпрайонів на старому радянсько-польському кордоні на Поділлі, й тільки 14 липня 1941 р. німецькі війська увійшли до Проскурова (Хмельницького), а до кінця липня зайняли територію Вінницької області. Фронт мав вигляд вигнутої великої дуги — на півночі, в районі Києва, німці дійшли майже до Дніпра, а на півдні Червона Армія утримувала Південну Київщину та Черкащину. Німецьке командування правильно оцінило перспективи проведення охоплюючого маневру. З-під Білої Церкви і Києва німецькі танкові дивізії розвернулися на 90 градусів на південь і почали наступати вздовж Дніпра в напрямку до Чорного моря. Двома концентричними ударами з півночі та півдня в районі Умані було відрізано майже 200-тисячне радянське угруповання (залишки 6-ї і 12-ї армій під командуванням І. Музиченка та П. Понеделіна). Протягом двох тижнів, до 8 серпня 1941 р., дві армії розпались в «уманському котлі». Вермахт захопив 103 тис. бійців і командирів на чолі з командувачами армій, заволодів 317 танками, 858 гарматами. Німецькі війська майже безперешкодно широким фронтом вийшли до Дніпра протягом 25—30 серпня 1941 р. Війська Південного фронту були ізольовані від військ Південно-Західного фронту. Майже вся Правобережна Україна опинилася в німецькій окупації, а на лівому березі Дніпра вермахт захопив плацдарми в районі Кременчука. Реакцією Сталіна на поразки перших днів війни стало посилення залякування і терору. Після «уманського котла» 16 серпня 1941 р. вийшов наказ Ставки Верховного головнокомандування Червоної Армії № 270, у якому командири та червоноармійці, які потрапляли в полон, прирівнювалися до «злісних дезертирів», а їхні родини мали репресувати. Тоді як Південно-Західному фронту загрожувала неминуча катастрофа, на ділянці Південного фронту — в Бессарабії — склалася сприятливіша для

Червоної Армії ситуація. Основними наступальними силами на півдні були відносно слабкі румунські війська. Лише до 27 липня 1941 р. румунським і німецьким військам вдалося витіснити з'єднання Червоної Армії за Дністер і відновити лінію румунського кордону станом на 1 червня 1940 р. Протягом першого місяця боїв втрати румунської армії становили 23 тис. убитих солдатів і офіцерів, однак у Південного фронту Червоної Армії вони були набагато більшими. Війська фронту втратили до 50 тис. убитих і 80 тис. полонених. Дійшовши до старих румунсько-радянських кордонів, румуни зупинилися. Генштаб румунської армії наполягав на припиненні бойових операцій і відмові від окупації територій, що належали СРСР до 1940 р. Лише за особистим наполяганням Гітлера румунський лідер Й. Антонеску погодився продовжити участь своєї армії у східній кампанії вермахту. Румунські з'єднання отримали наказ наступати на Одесу. 3 серпня 1941 р. вони переправилися через Дністер і силами 4-ї армії почали просуватися в напрямку до Одеси. Радянська Приморська армія (25-та, 95-та стрілецькі та 2-га кінна дивізії), яка створювалася для захисту міста, відійшла на укріплені позиції поблизу Одеси. Навколо міста було споруджено три кільця оборони, Приморська армія була посилена 10 тис. ополченців, двома полками, сформованими із моряків Чорноморського флоту, 54-м стрілецьким полком і 26-м полком військ НКВС. Крім того, до Одеси направили залишки розбитих частин Південного фронту. Одеський гарнізон налічував до 86 тис. осіб.

4 серпня 1941 р. розпочалася оборона Одеси, яка тривала до середини жовтня 1941 р. Незважаючи на те що вже 13 серпня 1941 р. місто повністю блокували з суші, захисники Одеси не лише стримували атаки супротивника, але й переходили в контрнаступ, завдаючи румунським військам значних втрат. Однак успіхи під Одесою не врятували ситуації на Південному фронті. До 20 серпня 1941 р. німецькі війська захопили весь вигин Дніпра від Черкас до Херсона. Окрім Кременчуцького плацдарму, німці до кінця серпня 1941 р. заволоділи плацдармами в районі Запоріжжя та Дніпропетровська. 20 вересня 1941 р. 11-та німецька армія за підтримки румунських частин розпочала

форсувати Дніпро в районі Херсона і розгорнула наступ в напрямку на Мелітополь, але згодом повернула на південь і направилася на Крим. Тили німецької армії намагалися атакувати радянські війська, зосереджені поблизу Запоріжжя, але несподівано зазнали контратаки з боку дивізій вермахту, сконцентрованих на плацдармах біля Запоріжжя і Дніпропетровська. До кінця вересня 1941 р. радянські війська у Приазов'ї були оточені і до 10 жовтня 1941 р. полонені німцями (у неволю потрапило 100 тис. чоловік, вермахт захопив 212 танків і 672 гармати).

Користуючись із того, що радянські війська в районі Азовського моря нейтралізували, 11-та німецька армія 29 вересня 1941 р. неочікувано легко прорвала радянську оборону на Перекопі й увійшла до Криму. 7 жовтня в районі Сімферополя німці полонили ще приблизно 100 тис. червоноармійців і швидко просувалися на південь півострова. З'явилася загроза втрати головної бази Чорноморського флоту — Севастополя. Враховуючи ці обставини, радянське Верховне головнокомандування віддало наказ про евакуацію Одеси й перевезення військ Приморської армії до Севастополя. До 16 жовтня з Одеси евакуювали майже 90 тис. військових. 16 жовтня 1941 р. до міста увійшли перші частини румунської армії. Одеська оборонна операція завершилася. Під час боїв за місто в румунській армії було вбито 19 тис. осіб, 68 тис. поранено й 11,5 тис. зникли безвісти. Радянські втрати становили 17 тис. убитих і зниклих безвісти, 25 тис. поранених.

До середини жовтня 1941 р. німецько-румунські війська вийшли до Керченського півострова й Севастополя. 16 жовтня 1941 р. радянські війська залишили Керч і евакуювалися на Таманський півострів. 16 листопада 1941 р. німецько-румунські війська розпочали облогу Севастополя. 17 грудня 1941 р. унаслідок першого масованого штурму міста їм вдалося захопити панівні висоти над Балаклавою, що погіршувало становище оборонців фортеці. Однак скористатися своїми успіхами вермахту не вдалося. 25—31 грудня 1941 р. радянські війська провели Керченсько-Феодосійську наступальну операцію, під час якої зуміли вибити німецькі дивізії з Керчі, Євпаторії, Судака та Феодосії.

29 грудня 1941 р. німецьке командування зняло частину військ із облоги Севастополя й здійснило контрнаступ, під час якого радянський десант було витіснено із Судака, Феодосії та Євпаторії. Червоної Армії вдалося закріпитися лише в Керчі, навколо якої створили новий Керченський фронт. Отже, до кінця 1941 р. німці та їхні союзники румуни змогли повністю заволодіти півднем України. Червона Армія утримувала лише Севастополь і частину Керченського півострова в Криму. Тим часом на київському напрямку розпочалися запеклі бої між німецькими військами 6-ї армії та червоноармійцями, що обороняли київський укріпрайон (КиУр). Героїчними зусиллями регулярних військ і новомобілізованих киян вдалося втягнути вермахт у тривалі бої під Києвом. Своєю жертівністю оборонці міста зупинили наступ німецьких танків перед Дніпром на переправі біля села Романівки 13 липня 1941 р. Від 31 липня до 16 серпня 1941 р. вермахт проводив генеральний штурм Києва. Після жорстоких боїв йому вдалося вклинитися в передню лінію радянської оборони в районі Віти-Поштової — Мриг. Наступ німецьких військ зазнав запеклого опору захисників міста, які 11—14 серпня 1941 р. перейшли у контрнаступ і витіснили частини вермахту з низки сіл на південь від Києва. Однак ця тактична перемога запізніла, долю Києва було вирішено в боях далеко від КиУру. 21 серпня 1941 р. Гітлер прийняв рішення відкласти наступ на Москву і заволодіти Україною, Кавказом і Ленінградом. 22 серпня 1941 р. було видано наказ Верховного командування вермахту про знищення сил противника в районі Києва. 25 серпня 1941 р. 2-гу армію та 2-гу танкову групу вермахту тимчасово вивели з групи армій «Центр» для проведення операцій у зоні відповідальності групи армій «Південь». Ці війська під командуванням Г. Гудеріана протягом двох тижнів «зім'яли» радянський Брянський фронт (командувач А. Єременко) і 7 вересня 1941 р. прорвалися до Конотопа, зайшовши з півночі в тил військам Південно-Західного фронту. 10 вересня почали наступати війська 1-ї танкової групи і 17-ї армії німців із

Кременчуцького плацдарму. А вже 16 вересня 1941 р. з'єднання 1-ї та 2-ї танкової груп вермахту зустрілися неподалік Лохвиці та Лубен, перерізавши у такий спосіб комунікації фронту й оточивши майже 900-тисячне угруповання радянських військ.

Командування Південно-Західного фронту 10 і 13 вересня зверталось до Ставки і Генерального штабу РСЧА з проханням про дозвіл відвести війська з Києва на новий рубіж оборони по р. Псел. Однак Сталін оголосив донесення командувачів фронтом «панічним», звинувативши своїх генералів у боягузстві, й вимагав «уперто битися». Унаслідок Червона Армія втратила гігантське військове угруповання, 21 генерала, десятки тисяч кадрових офіцерів, вермахт захопив 3718 гармат і 884 танки. З київського «котла» вдалося вийти лише кільком десяткам тисяч людей. Сотні тисяч загинули або розбрелися лісами та селами, 665 тис. потрапили в неволю. 19 вересня 1941 р. німці увійшли до Києва.

Німецькі війська швидко заволоділи Лівобережною та Слобідською Україною, створивши загрозу оточення і військам Південного фронту. 2 жовтня 1941 р. 17-та німецька армія і 1-ша танкова група розгорнули наступ у напрямку р. Донець, а 6-та армія — у напрямку на Харків, Белгород і Курськ. 17 жовтня 1941 р. 1-ша танкова група форсувала Донець і 20 жовтня німці захопили Сталіно (Донецьк), а на півдні просунулися до Таганрога. 24 жовтня передові частини вермахту ввійшли до Харкова, а до 2 листопада перетнули сучасний україно-російський кордон і захопили Белгород та Курськ. До кінця грудня 1941 р. вермахт завоював майже всю територію України, лише кілька районів Харківської та Ворошиловградської областей, Севастополь і Керч перебували в руках Червоної Армії. Німці контролювали територію, де до війни проживало 80 млн. осіб (42 % населення СРСР). Крім того, у полон потрапило 3,8 млн. радянських військових (з них 1,3 млн. українців).

Причини поразок Червоної Армії в початковий період війни:

- репресії командного складу Червоної Армії, знищення маршалів і генералів (40 тис. командирів), на зміну яким прийшли недостатньо досвідчені

(з них лише 7 % офіцерів мали вищу освіту);

- прорахунки Сталіна в оцінці воєнно-політичної ситуації та терміну нападу Німеччини на СРСР;

- невірна воєнна доктрина СРСР, коли планувалося воювати на “чужій території” і “малою кров’ю”, війська не навчалися обороні і відходу;

- СРСР не встиг повністю переозброїтись, нові кордони не були захищені укріпленнями;

- Німеччина ще задовго до нападу на СРСР перевела свою економіку на військовий лад, на неї працювала вся Європа;

- німецькі війська мали досвід ведення сучасної війни, який вони здобули у Європі;

- були допущені прорахунки у визначенні напрямку головного удару Німеччини (головним вважався Південно-Західний, тоді як німці зосередили головні сили на Західному).

Радянсько-німецьку війну можна розділити на такі періоди:

I – 22 червня 1941 р. – 18 листопада 1942 р. (початковий);

II – 18 листопада 1942 р. – кінець 1943 р. (рік корінного перелому);

III – 1944 р. – 8 травня 1945 р. (час завершальних операцій).

Розгром у грудні 1941 р. під Москвою 38 німецьких дивізій зірвав плани «Бліцкригу», створивши умови для контрнаступу радянських військ. У березні наступного року Генеральний штаб запропонував план операції на весну і початок літа 1942 р. Головна ідея цього документа — активна стратегічна оборона, накопичення резервів, а потім — рішучий наступ. Сталін же наполягав на серії наступальних операцій на окремих напрямках, підкреслюючи: «Не сидіти ж нам в обороні склавши руки і чекати, доки німці вдарять першими». Операції намітили в Криму, під Харковом, під Ленінградом і ще на декількох напрямках. «Те, що наступальні дії мали розгорнутися на великій кількості ділянок, — писав у своїх спогадах начальник оперативного відділу Генерального штабу С. Штеменко, — загрожувало бідую: наші війська опинилися втягнутими в операції з сумнівним наслідком, подрібнювалися сили,

котрих і так було обмаль». Неприємності почалися з того, що після трьох невдалих спроб (у лютому—квітні 1942 р.) прорвати оборону німців, Кримський фронт змушений був перейти до оборони. Уже 18 травня перейшло у наступ ударне угруповання гітлерівців. Внаслідок невмілої організації оборони командуючим Кримським фронтом генерал-лейтенантом Д. Козловим, некомпетентних втручань у воєнні справи представника Ставки ВГК Л. Мехліса, битва закінчилася цілковитою катастрофою для радянських військ і втратою Керченського півострова. Це значно ускладнило становище захисників Севастополя. За час його понад 8-місячної оборони ворог втратив майже 300 тис. осіб, що більше, ніж втрати вермахту у всій Європі, Північній Африці та Атлантиці від 1 вересня 1939 р. до 22 червня 1941 р. 4 липня 1942 р. місто було захоплене фашистами.

Радянські війська спробували здійснити наступ на території України в районі Харкова, але внаслідок прорахунків командування зазнали поразки. В полон потрапили 240 тис. солдатів. Поразки радянських військ в Україні та Криму змінили Ситуацію на користь німців. Оволодівши стратегічною ініціативою, вони 28 червня 1942 р. розпочали широкомасштабний наступ. 22 липня 1942 р. Червона Армія залишила м. Свердловськ Луганської області. Таким чином, вся Україна була окупована ворогом.

На окупованих українських землях фашисти встановили жорстокий окупаційний режим. Територію України було розчленовано: Північну Буковину, Ізмаїльщину та землі між Південним Бугом та Дністром з центром в Одесі, названі Трансністрією, Гітлер віддав Румунії; західні області (“дистрикт Галичина”) – Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська – були передані до польського генерал-губернаторства. 12 центральних областей республіки стали рейхскомісаріатом “Україна” на чолі з Е. Кохом. Східні українські землі перебували під владою військового командування. В перспективі Україна повинна була стати арійською імперією – “Остготією”. 65 % населення передбачалося депортувати в Сибір. Українська нація оголошувалась неповноцінною. На всі найважливіші адміністративні та

господарські пости аж до повітового рівня призначалися німці. Створювалось цивільне управління – міські управи на чолі з бургомістрами, волосні управи на чолі з старшинами. Українцям дозволялося займати найнижчі посади, такі як сільський староста, бургомістр містечка, поліцай, які вербувалися переважно з карних злочинців.

Найбільші промислові підприємства оголошувались власністю Німеччини і були поділені між німецькими економічними магнатами. Колгоспи і радгоспи перетворювались у “общинні господарства” з кріпацьким режимом. На селянські двори накладалися 12 різних видів податків. Під загрозою суворої кари запроваджувались обов’язкова трудова повинність. Результатом такої експлуатації було те що 85 % усього постачання Німеччини продуктами з окупованих радянських територій вивозилося з України. Терор став державною політикою фашистів в Україні. Гітлер говорив, що слов’яни не повинні знати більше, ніж значення дорожніх знаків, а географія для них обмежується фразою “столиця рейху – Берлін”.

Українська молодь примусово вивозилася на роботу в Німеччину. За 1942-1944 рр. у німецьке рабство було забрано 2,4 млн. українців. Десятки тисяч з них загинули. Цілеспрямовано здійснювався геноцид. Планувалося щорічно знищувати 10 млн. неарійців, в першу чергу євреїв.

Жертвами масових розстрілів у Києві стали 195 тис. осіб, у Рівному – 99 тис. В Україні було створено 50 гетто і 180 великих концтаборів.

В ході війни проводилась політика колонізації українських земель, заселення їх німцями. У 1942 р. в 486 українських селах проживало 45 тис. німецьких колоністів. Було розроблено план заселення німцями території СРСР, в тому числі і України до 2001 року, де передбачалося поселити 90 млн. німців.

Для покращення постачання німецького населення в рейх було вивезено 3,8 млн. голів крупної рогатої худоби, 4,4 млн. свиней, 5,4 млн. овець і кіз, 3 млн. коней. Вивозився навіть українських чорнозем, 1 млн. фруктових дерев. З музеїв України забрали 40 тис. експонатів.

На українській землі окупанти знищили 5 млн. 264 тис. мирних громадян (в тому числі 2,4 млн. євреїв, більше 200 тис. циган, 1,8 млн. військовополонених) населення Харкова скоротилося з 833 тис. осіб до 273 тис. Війна забрала життя більше 8 млн. громадян України.

В Україні розгорнулася масштабна партизанська боротьба, яка складалася з двох потоків: радянські партизани та частини ОУН-УПА. Під час війни в Україні діяло 46 великих партизанських з'єднань і 160 самостійних партизанських загонів. У своєму розвитку радянський партизанський рух пройшов 2 основні етапи: 1) виникнення й становлення (червень 1941 р. – листопад 1942 р.); 2) активізація і розширення (грудень 1942 р. – 1944 р.).

На першому етапі (особливо до весни 1942 р.) дії радянських партизан були малоактивними. Вони зазнавали значних втрат. Хоча спочатку було створено 23 підпільних обкоми партії, 685 міськкомів і райкомів, 4316 підпільних осередків, але фактично у підпіллі змогли зберегтись лише 15-20 % залучених кадрів. Причинами цього була недостатня організаційна підготовленість, прорахунки у підборі кадрів, зневіра частини партизан у можливостях боротьби в умовах військових успіхів німців, зрада частини підпільників, недостатня озброєність.

У кінці 1941 – влітку 1942 р. було розгромлено підпілля Дніпропетровська, Києва, Миколаєва, Одеси, Харкова, Вінниці, Сімферополя, Сталіна та інших міст. Зазнали провалу спроби формування крупних партизанських загонів восени – взимку 1941 р.

У червні 1942 р. було створено Український штаб партизанського руху (УШПР) на чолі з генералом Т. Строчаком, який керував загонами і координував дії партизан, постачав їм зброю, кадри фахівців (радистів, підривників, шифрувальників). У серпні 1943 р. за командою штабу розпочалася “рейкова війна” – руйнування залізниць. Під час цієї операції було виведено з ладу близько 2 тис. км залізниць. УШПР керував рейдами партизанських з'єднань у тилу ворога, зокрема С. Ковпака – в Карпати, О. Сабурова – на Житомирщину, О. Федорова – на Волинь. Всього протягом війни

партизанські формування України провели 19 рейдів загальною довжиною 52 тис. км. У 1944 р. партизани почали широко взаємодіяти з регулярними військами. Було сформовано 1-у Українську партизанську дивізію, яка здійснила рейд на Сан і Віслу.

Найпоширенішими формами боротьби підпільників були збір інформації, саботаж і диверсії. У 1941-1944 рр. у партизанських загонах налічувалось майже 180 тис. осіб, 30 % з них – загинули. У підпільних організаціях брали участь до 100 тис. осіб. 96 підпільників і партизан відзначені званням Героя Радянського Союзу. Партизанський рух став стратегічним фактором війни, фактично другим фронтом, який прикував до себе до 10 % сил вермахту на Східному фронті. За роки війни партизани знищили і взяли у полон 1,5 млн. гітлерівців, 2300 танків, 1100 літаків, пустили під укіс 21 тис. потягів.

Офіційною датою народження УПА стало 14 жовтня 1942 р., запроваджене пізніше як свято українського війська, приурочене до дня покровительки Війська Запорізького Святої Богородиці.

УПА нараховувала до 90 тис. чол. ОУН розділялася на бандерівців (ОУН-Б) і мельниківців (ОУН-М), які ворогували між собою. ОУН-Б у 1943 р. фактично злилася з УПА. Вояки ОУН боролися проти всіх, хто виступав проти незалежності України. Їх діяльність носила суперечливий характер: з одного боку, вони боролися проти гітлерівського фашизму і сталінського тоталітарного режиму за створення української суверенної держави; з іншого – їх діяльність пов'язана із співробітництвом з німецькими окупаційними властями (наприклад, створення дивізії СС “Галичина”), терором проти польського населення, а також тієї частини власного, яка не підтримувала їх поглядів. УПА очолив Роман Шухевич (Тарас Чупринка).

§3 Звільнення України від німецької окупації.

Процес визволення України від німецької окупації можна розділити на декілька етапів:

1. *Грудень 1942 р. – червень 1943 р.*: у ході розгрому німецьких військ під Сталінградом була звільнена частина Ворошиловградської, Сталінської і Харківської областей. 18 грудня 1942 р. був звільнений перший населений пункт української території – с. Півнівка Міловського району Луганської обл. У боях за цей невеликий населений пункт загинуло 1066 червоноармійців. Усього за 1942 р. Червона Армія зазнала найбільших за історію свого існування втрат — 5,888 млн убитих. 14 лютого 1943 р. першим з обласних центрів було визволено Ворошиловград (Луганськ). Цього ж місяця звільнено було й Харків, але в березні 1943 р. його знову захопили німці.

2. *Липень 1943 р. – листопад 1943 р.*: після Курської битви радянські війська звільняють Харків (23 серпня 1943 р.). До кінця вересня 1943 р. Червона Армія здійснила на території України Мелітопольську, Донбаську, Чернігово-Прип'ятську операції. Наймасштабнішою з них була Донбаська операція, що тривала з 13 серпня до 22 вересня 1943 р. У ній задіяли Південно-Західний (командувач генерал Р. Малиновський) і Південний (командувач генерал Ф. Толбухін) фронти. Незважаючи на більш як двократну перевагу над противником у людських резервах і танках, п'ятикратну перевагу в артилерії, просування радянських військ було пов'язано зі значними труднощами. Вермахт створив міцно укріплені рубежі на р. Міус, які подолали лише завдяки колосальній перевазі в артилерії. 18 серпня 1943 р. німецьку оборону було прорвано. 8 вересня радянські війська вибили німців із м. Сталіно (нині — Донецьк), а 22 вересня 1943 р. вийшли на рубіж Дніпропетровськ — Мелітополь, досягнувши Дніпра. Втрати Червоної Армії в цій операції становили 273,5 тис. убитих і поранених.

Надзвичайно складно проходила також Київська наступальна операція, яка тривала з 12 жовтня до 23 грудня 1943 р. 6 листопада 1943 р. до столиці України вступила Червона Армія. Під час Київської операції загинуло понад 800 тис. солдатів і офіцерів Червоної Армії. Отже, у битві за Дніпро радянські війська втратили понад 1,5 млн бійців, 5 тис. танків, 1,5 тис. літаків. За подвиги, здійснені у ході битви за Дніпро, 2438 воїнам надано звання Героя

Радянського Союзу (понад 20 % від усіх, хто одержав це звання за період війни). За визволення Києва віддали своє життя близько 260 тис. осіб. 3. **Грудень 1943 р. – травень 1944 р.:** цей період пов'язаний з бойовими діями 4-х Українських фронтів за визволення Правобережної України. Найбільш масштабною і кривавою битвою зими 1943—1944 рр. стала Корсунь-Шевченківська, під час якої до 29 січня 1944 р. оточили 9 піхотних і 1 танкову дивізію вермахту. Кількість оточених становила 80 тис. осіб, які мали на озброєнні приблизно 2 тис. гармат і мінометів, 140 танків і самохідних артилерійських установок. На початку лютого 1944 р. німецьке командування здійснило спробу деблокувати оточене Корсунь-Шевченківське угруповання. Однак радянські війська зупинили спробу прориву і розгромили оточені німецькі з'єднання. З кільця оточення змогли вирватися лише 7 тис. осіб 25 березня 1944 р. на 1003 день війни війська 2-го Українського фронту вийшли на державний кордон з Румунією, а 8 квітня – з Чехо-Словаччиною, у травні 1944 р. було визволено Крим.

4. **Червень – жовтень 1944 р.:** завершальний етап звільнення України. Львівсько-Сандомирська операція забезпечили визволення західних областей України. 28 жовтня 1944 р. остаточним вигнанням німецьких військ з Закарпаття було завершено визволення України. Отже, упродовж 1943—1944 рр. Червона Армія витіснила німецький вермахт із території сучасної України. При цьому вона зазнала значних втрат — 3 млн червоноармійців полягли у боях на території України (з них до 60% — вихідці з України). Щонайменше 1 млн мобілізованих в Україні солдатів загинуло у Європі. Із території України від лютого 1943 до жовтня 1944 р. мобілізували 3 млн 692 тис. 454 особи, але мобілізація тривала і наприкінці 1944 і в 1945 рр. Учені припускають, що до завершення війни з території України було відмобілізовано ще 350—400 тис. осіб, тобто загальна кількість забраних до Червоної Армії мешканців України в 1943—1945 рр. становить 4 — 4,1 млн. осіб

Битва за визволення України тривала 22 місяці і складалася з ряду великих операцій (Корсунь-Шевченківська, Львівська, Карпато-Ужгородська), в яких

брало участь до половини живої сили й бойової техніки всієї радянської армії. Вона стала одним з найважливіших етапів на шляху до Перемоги.

Кожний десятий житель України (4,5 млн.) воював у лавах Червоної Армії, а 2070 українців були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. З 15 фронтів, що діяли в період війни, більше половини очолювались маршалами і генералами, які були за походженням українцями. Солдати і офіцери, жителі України, які виявили масовий героїзм, отримали 2,5 млн. орденів і медалей із загальної кількості 7 млн. нагород, вручених воїнам Збройних Сил. Мільйони трудівників України кували зброю перемоги в тилу. 120 тис. українців брали участь у війні в складі військ США, Канади, Франції, польських та чехословацьких формувань. Водночас 250 тис. служили у сформованих німцями українській поліції та допоміжних військових частинах вермахту. Українська діаспора США і Канади у 1944-1945 рр. надала допомогу для лікарень і дитбудинків України на суму 600 тис. доларів.

§4. Культура України в роки Другої світової війни.

У роки Другої світової війни українська культура переживала далеко не кращі свої часи. Достатньо сказати, що за межі України фашистами було вивезено понад 40 тис. найцінніших музейних експонатів. Однак культурне життя не припинялося. Радянська влада зрозуміла, що війну з іноземними загарбниками не можна вести не спираючись на патріотичні, національні почуття народу. Починають друкуватися статті істориків та письменників, присвячені героїчним сторінкам минулого, передусім боротьбі з іноземними поневолювачами. Висвітлюються події, де активними учасниками були Ярослав Мудрий, Данило Галицький, Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький. З'являються високохудожні і високопатріотичні віршовані твори, де з великою силою показана любов до Вітчизни (Максим Рильський «Слово про рідну матір»; Павло Тичина «Голос матері»). Але, безумовно,

накращим віршованим твором воєнно-патріотичної тематики став вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну», написаний у 1944 р.

У радянському тилу українська науково-технічна інтелігенція брала активну участь в налагодженні роботи заводів і фабрик, випуску зброї. Співробітники інституту електрозварювання, очолюваного академіком АН УРСР Є. Патоном, впровадили нові методи електрозварювання у виробництво танків та авіабомб. Під керівництвом академіка О. Богомольця в Уфі були створені ефективні препарати для лікування поранених бійців.

Глибокого патріотизму було сповнене в роки війни кіномистецтво. Продовжувалась робота над художніми фільмами, серед яких кращими були «Олександр Пархоменко», режисера Л. Лукова, «Як гартувалась сталь» М. Донського. Найвищим досягненням українського кіномистецтва в цей час можна вважати фільм «Райдуга» М. Донського за сценарієм Ванди Василевської. Цей фільм отримав «Оскара» — премію Академії кіномистецтва США. Інший фільм М. Донського — «Нескорені» — був нагороджений Золотою медаллю на VII Венеціанському міжнародному кінофестивалі (1946).

В образотворчому мистецтві знову, як і в роки Громадянської війни, значні досягнення були в графіці. Кілька серій малюнків на теми війни виконав В.Касіян («У фашистській неволі», «Українська боротьба», «Відомсти!»).

Контрольні питання:

1. У чому виявлялися позитивні і негативні наслідки приєднання західноукраїнських земель до УРСР у складі СРСР?
2. Які причини поразок Червоної Армії у боях 1941-1942 рр. в Україні?
3. Якими були особливості діяльності радянських партизан в Україні?
4. Якими були особливості діяльності УПА?
5. Назвіть основні етапи звільнення України від німецької окупації?
6. Який віршований твір вважається найкращим твором воєнно-патріотичної тематики доби війни?

Тема 10. Україна в повоєнні роки. Перебудова та початок розпаду СРСР .

§1 Суспільно-політичне та культурне життя в Україні в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр.

Україна зазнала дуже великих втрат за роки окупації німецько-фашистськими загарбниками. Було спалено і зруйновано 714 міст і селищ, більше 26 тис. сіл, більше 16 тис. промислових підприємств. Загальна сума збитків складала майже 1,2 трлн. крб. Тяжким наслідком війни стало різке скорочення чисельності людських ресурсів. Загинуло близько 8 млн. людей. Навіть у 1950 р. населення України становило лише 36,6 млн. чол., тоді як у 1940 р. – 41,3 млн. Довоєнного рівня вона досягла тільки у 1958 р. У 1945 р. на території республіки було вироблено лише 23 % електроенергії, виплавлено 15 % сталі від рівня 1940 р.

Дуже важким було становище сільського господарства. Відновлювати його було набагато складніше, ніж промисловість, що пояснюється як різким зменшенням кількості працездатного населення, так і гострою нестачею і зношеністю тракторного парку, значним скороченням поголів'я робочої і продуктивної худоби. Коней залишилось 30 % від довоєнної чисельності, великої рогатої худоби – 43 %, тракторів – 39 %, комбайнів – 40 %. Оплата праці на селі фактично була символічною. Селянин жив з присадибної ділянки, що давало йому 70 % грошового доходу, 80 % м'яса, 90 % картоплі.

Труднощі посилювались також голодом, що був викликаний великою посухою 1946 р., надмірними хлібозаготівлями. Внаслідок цього по 16 східних, а також Ізмаїльській і Чернівецькій областях республіки у 1946 р. померло 282 тис., а у 1947 р. – 528 тис. осіб.

В результаті напруженої праці економіка республіки була швидко відбудована. У 1950 р. промислове виробництво в Україні на 15 % перевищувало рівень 1940 р. Проте легка промисловість досягла лише 80 % довоєнного рівня, а виробництво зерна – 60 %. Це означало, що життєвий

рівень залишався низьким, хоча у 1947 р. була відмінена карткова система. До того ж грошова реформа 1947 р. девальвувала карбованець, фактично поглинула особисті заощадження і супроводжувалась підвищенням цін.

Розвиток західних областей республіки в повоєнні роки відзначався певними особливостями. Йшла гостра політична боротьба: радянська влада намагалася ліквідувати націоналістичне підпілля в особі УПА (боротьба йшла до 1950 р.), греко-католицьку церкву (офіційно “возз’єднана” з православною у 1946 р.).

З 1946 по 1949 рр. на Західній Україні бандерівське підпілля провело 3190 збройних акцій, в результаті яких було вбито 30 тис. партійно-радянських працівників, прибічників радянської влади, загинуло 22 тис. військовослужбовців Радянської Армії. Для боротьби з націоналістичним підпіллям влада використовувала масові депортації: до Сибіру виселили 203 тис. осіб. Політична ситуація загострювалась українсько-польським розбратом, жертвами якого стали 40 тис. поляків і стільки ж українців. Одним з найсуттєвіших наслідків війни стало завершення об’єднання українських земель, встановлення і юридичне оформлення її кордонів. Відповідно до радянсько-польського договору споконвічні українські землі: Лемківщина, Надєяни, Холмщина, Підляшшя опинилися у складі Польщі. Тут проживало майже 800 тис. українців. В результаті було прийнято рішення про примусове переселення українців з цих земель (операція “Вісла”, 1944-1947). Остаточо українсько-польський кордон було встановлено у 1951 р., коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками, майже однаковими за площею. Україна віддала Устриківський район Дрогобицької області, а за це отримала територію навколо м. Кристонополя (нині м. Червоноград). В результаті всіх цих процесів у складі України залишилась Західна Україна, Закарпаття, Північна Буковина.

У 1944 р. сталінське керівництво депортувало з Криму 191 тис. татар, 15 тис. греків, 12,5 тис. болгар, 10 тис. вірменів, 1,1 тис. німців огульно звинувативши їх у співробітництві з німецькими окупантами. Кримська АРСР

була ліквідована. У Кримську область було почато організоване переселення людей переважно з центральних районів Росії, проте воно йшло мляво і сільське господарство відновлювалося дуже повільно. Для тодішнього керівництва Росії Крим, відрізаний від основної території Україною, із зруйнованою війною економікою, був складною проблемою. При фактично унітарному устрої СРСР, коли незалежність окремих радянських республік була декларативною, усі принципові питання вирішувалися в Москві, у радянського керівництва виникла думка про адміністративне підпорядкування Кримської області УРСР. Був використаний і ідеологічний момент – урочисте 300-річчя так званого “возз’єднання” України з Росією.

Після війни відбулися зміни в національному складі республіки. В Польщу переселився 1 млн. поляків з Галичини та Волині. Натомість у радянську Україну іммігрувало близько 520 тис. українців з Польщі. Крім того, з України було депортовано 650 тис. німців, 200 тис. кримських татар. Значно зменшилась кількість єврейського населення – з 2,7 млн. до 800 тис. чол. Зросла кількість росіян: з 4 млн. у 1939 р. до 7 млн. у 1959 р. З Західної України за реальний чи вигаданий зв’язок з УПА було депортовано близько 500 тис. українців.

У 1946 р. Раднарком України було перетворено на Раду Міністрів, а наркомати – на міністерства. Це більш відповідало світовій практиці. У 1949-1950 рр. були внесені зміни в державний герб і державний прапор УРСР. До гербу, основною частиною якого були серп і молот, додали ще й п’ятикутну зірку. Прапор зберігав традиційно червоний колір, затверджений центром як обов’язковий для всіх союзних республік. Національні особливості відображала лише голуба смуга внизу прапора розміром у третину полотнища.

У квітні 1945 р. Україна і Білорусія були включені разом з СРСР до складу 47 країн-засновниць ООН. Головним мотивом Сталіна було прагнення отримати додаткові голоси в цій організації.

§2. Політика часткової десталінізації, її непослідовний характер.

Після смерті Сталіна (1953 р.) в країні сталися суттєві зміни в соціально-політичному житті та економічній політиці. Почався процес часткової десталінізації, який був названий “відлигою”. Значною віхою в цьому процесі був XX з’їзд КПРС (1956 р.), де тодішній керівник партії М.С. Хрущов зробив доповідь “Про культ особи та його наслідки”. В ній він піддав досить різкій критиці діяльність Сталіна, вказавши на багаточисельні незаконні дії з його боку. Було припинено масові репресії, почалася реабілітація незаконно репресованих. На кінець 50-х рр. було переглянуто справи 5,5 млн. чол., які перебували на обліку репресивних органів. З цього обліку знято (фактично реабілітовано) 58 % справ. Ці цифри свідчать про жахливий масштаб репресій і одночасно – про обмеженість процесу реабілітації їх жертв. Поза реабілітацією залишилося більшість жертв репресій 20 – початку 30-х років, діячі ОУН-УПА, майже всі, хто обвинувачувався в “націоналізмі”. Жорстокий ідеологічний контроль дещо ослаб, йшла критика “культу особи” Сталіна. Тіло Сталіна винесли з мавзолею. Його численні пам’ятники були знищені, названі на честь нього міста, вулиці, колгоспи – перейменовані, його твори вилучені з масових бібліотек.

Було ліквідовано концтабори і визволено сотні тисяч жертв сталінського терору, в тому числі українців. Процес демократизації йшов непослідовно і повільно. Головною причиною цього була неспроможність командно-адміністративної системи до глибокого реформування, половинчастість в подоланні сталінізму, відрив ідеології і політики від реального життя, слабка участь широких народних мас у реформах, стиль керівництва самого М.С. Хрущова. Виступаючи з критикою Сталіна і проводячи реабілітацію його жертв, Хрущов виявив мужність і справедливість, проте будучи сином свого часу і лідером командно-адміністративної системи, не міг бути послідовним, нерідко допускаючи суб’єктивізм і волюнтаризм.

Прагнучи “поліпшити соціалізм”, повернути суспільно-політичне життя до “ленінських норм”, М.С. Хрущов провів деякі реформи та здійснив ряд експериментів у економіці.

Реформи почалися з сільського господарства. При Сталіні сільське господарство було збитковим, і збитки покривалися державними кредитами і дотаціями, що з економічної точки зору було абсурдом. З 1953 р. почалося підвищення заготівельних та закупівельних цін на сільськогосподарські продукти, які до кінця 50-х рр. зросли в три рази. Були скасовані обов'язкові поставки сільськогосподарських продуктів із колгоспних дворів, удвічі знижені податки з присадибних господарств. З середини 50-х років сільське господарство вперше за довгі роки стало рентабельним. Валовий збір зерна в Україні зріс за 1954-1958 рр. на 20 %, цукрових буряків – удвічі, м'яса – більш як у два рази, молока – втричі. Однак у кінці 50-х рр. знов посилювалися обмеження розвитку особистого підсобного господарства, бо Хрущов наказав, щоб усі колгоспники звели корів до колгоспу і брали молоко з магазинів. В результаті – питома вага особистих господарств у загальній товарній продукції сільського господарства знизилась з 27 % у 1940 до 15 % у 1960 р.

Хрущов намагався вирішити проблему продовольства за рахунок екстенсивних факторів – освоєння цілинних земель у Казахстані і Сибіру. Це суттєво позначилося на ситуації в Україні, яка повинна була взяти на себе значну частину витрат. До 1956 р. звідси на цілину було перекинуто тисячі тракторів і 80 тис. досвідчених сільськогосподарських робітників, що для України мало негативне значення. Практика показала, що більший ефект мало б вкладення коштів в інтенсивний розвиток сільського господарства України.

Інший експеримент передбачав вирощування величезної кількості кукурудзи. Хрущов побачив у цьому головний важіль, за допомогою якого можна вирішити продовольчу проблему, адже кукурудза дає і корм худобі (силос), і борошно, і олію. Проте її значення перебільшувалось і посіви насаджувались командним методом на шкоду іншим традиційним для України культурам, перш за все пшениці.

В 1958 р. ліквідували машинно-тракторні станції (МТС), а їх техніку передали колгоспам, що було неоднозначним рішенням, адже за техніку треба було платити значні кошти, а вона знаходилась не в дуже доброму стані.

Розвитку сільського господарства заважала надмірна централізація, коли в центрі продовжували вирішувати, що і де треба сіяти, не враховуючи місцевої специфіки. З 1958 р. у сільському господарстві почався спад.

У 1957 р. почалася реформа управління. В результаті створили таку структуру, яка повинна була поєднати централізоване планове керівництво з підвищенням самостійності республік і областей. Економіка переходила на управління за територіальним принципом через ради народного господарства (раднаргоспи), що створювалися в економічних адміністративних районах. На території УРСР їх було утворено 11.

Це робилося для того, щоб зменшити бюрократизм у центрі. Під контроль раднаргоспів України було передано понад 10 тис. промислових підприємств, а під кінець 1957 р. вони наглядали за 97 % заводів у республіці. Спочатку реформа дала певний ефект. В рамках економічних районів розширились можливості спеціалізації і кооперування, господарники дещо звільнилися від диктату центру, покращилося використання місцевих ресурсів. Проте тенденція до територіальної відокремленості все більше вступала у суперечність з об'єктивним процесом поглиблення галузевої спеціалізації виробництва. Не вдалося знайти й оптимальні форми поєднання місцевих та загальнодержавних інтересів. Повною утопією було проголошення “розгорнутого будівництва комунізму”, твердження Хрущова, що “теперішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі”.

Передбачалося, що протягом 20 років (до 1980 р.) радянське суспільство повинно стати “в основному комуністичним”, економіка – обігнати США, реалізується перехід до розподілу “за потребами”.

Хоч хрущовські реформи не виправдали пов'язаних з ними сподівань, але рівень життя людей все ж значно зріс, вражаючих успіхів було досягнуто у космосі (у 1957 р. – запущено перший штучний супутник Землі, а у 1961 р. – першу людину в космос). Лібералізація радянської системи дозволила сформуватись цілому поколінню “шістдесятників” (діячів культури, науки), які виступали за поглиблення реформ і подальшу демократизацію суспільства.

З'явилася нова багатообіцяюча генерація діячів культури, яка відіграла важливу роль у суспільно-політичному житті республіки, особливо у 80-х – 90-х роках.

Реформи Хрущова містили позитивні елементи, він щиро бажав підвищення добробуту народу, але вони в силу об'єктивних та суб'єктивних причин не могли бути радикальними. З ініціативи М.С. Хрущова були введені положення про оновлення керівних органів компартії не менше, ніж на чверть і про можливість бути обраними в ці органи не більш трьох термінів підряд. Це дуже зачепило інтереси високопоставлених партапаратчиків, що стали побоюватися за своє майбутнє, побачивши перспективу втратити керівне крісло. Невдоволення номенклатури викликала і ліквідація різноманітних привілеїв, різке зменшення кількості службових автомобілів. Проти Хрущева почала формуватися нова група змовників.

У 1964 р. Хрущова було знято з усіх постів і відправлено на пенсію. Консервативні сили перемогли.

§3. Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960-х – середина 1980-х рр.)

Згодом після зняття М.С. Хрущова у 1965 р. була здійснена спроба запровадження господарської реформи, перш за все вдосконалення управління виробництвом. Раднаргоспи були ліквідовані, натомість створювались понад 40 міністерств і відомств. Передбачалося посилення економічних методів управління промисловістю, розширення прав підприємств, перехід їх на госпрозрахунок, посилення економічного стимулювання. Але в умовах надцентралізації виробництва здійснення цієї реформи ставало проблематичним. Хоча збільшилася зарплата робітників і службовців у всіх галузях, зростало житлове будівництво, кількість проблем не зменшувалась, а збільшувалась. Основним гаслом брежнєвського керівництва стала стабільність, що фактично означало незмінність, застій. Криза радянської системи виявлялася в зростанні науково-технічної відсталості країни порівняно

з передовими західними країнами, уповільненні темпів економічного розвитку, низькій якості більшості вітчизняних промислових товарів, нездатності колгоспно-радгоспної системи забезпечити країну продовольством відповідно до потреб і життєвих норм, явній безгосподарності. Потенційні можливості командно-адміністративної системи вичерпалися, вона стала нечутливою до науково-технічного прогресу. Темпи занепаду економіки України все зростали. Якщо у 1961-1965 рр. середньорічний приріст валового суспільного продукту в УРСР становив 6,9 %, то у 1981-1985 рр. – 3,5 %.

З 1965 р. почала проводитись реформа в аграрному секторі. Вкотре вже були підвищені закупівельні ціни на сільгосппродукцію, збільшені капіталовкладення в сільське господарство, в колгоспах вводилася гарантована оплата трудодня грошима, а також надбавка за кінцеві результати, знижувалась ціна на сільгосптехніку. Проте технічних засобів, необхідних для впровадження індустриальних технологій не вистачало. Нераціонально використовувалась земля. Залишалось невирішеним питання про соціальний розвиток села, його газифікацію, теплофікацію, водопостачання, медичне й торговельне обслуговування. Трудові ресурси на селі значно зменшилися внаслідок процесів урбанізації. Все це призвело до уповільнення темпів розвитку виробництва.

Основним гальмом у сільському господарстві був не дефіцит машин, а виробничі відносини в колгоспах, що не відповідали здоровому глузду, мала зацікавленість колгоспників у результатах своєї праці. 5 % присадибних ділянок, де за допомогою простих інструментів, але з високою особистою зацікавленістю трудилися селяни, давала 1/3 виробництва м'яса, 1/4 – молока, 40 % картоплі.

Низький рівень життя і важкі умови праці призводили до відтоку населення із сел. За 1966-1985 р. з українського села виїхало 4,6 млн. чол., в основному молодь. Змінилася соціальна структура населення республіки. Якщо в 1960 р. сільські жителі складали половину населення республіки, то в 1985 р. – 1/3.

Офіційно оголошувалось, що в СРСР побудовано “розвинутий соціалізм”,

проте рівень життя був набагато нижчим, ніж у країнах Європи. Споживання товарів обмежувалось наявністю багатьох “дефіцитів”, тобто їх відсутністю. Люди не могли купити необхідні їм речі навіть маючи гроші. Відбувалося зміщення життєвих орієнтирів, коли в суспільстві почали домінувати апатія, скептицизм, зневіра в справедливість, а в верхніх ланках влади – корупція і цинізм.

Почав роздуватися культ особи Л.І. Брежнєва, який захопився самонагородженням орденами та званнями героя і зовсім не думав ні про які зміни, необхідність яких все більше назривала. Соціалістична система опинилася в глибокій кризі.

§4. Україна в добу перебудови.

Після смерті Л.І. Брежнєва (1982 р.) до влади прийшли спочатку Ю.В. Андропов (1982-1984), а потім К.У. Черненко (1984-1985). Андропов намагався навести порядок у розладнаному механізмі соціалізму, перш за все, за допомогою налагодження дисципліни, проте хвороба і смерть завадили йому зробити щось суттєве. Тяжко хворий Черненко фактично продовжував уже скомпрометований брежнєвський курс. Країна опинилася на грані економічної, соціальної і політичної кризи. В 1985 р. до влади приходять М.С. Горбачов, який проголошує політику “перебудови”. Метою перебудови було збереження радянської системи шляхом її модернізації.

На початковому етапі “перебудови” М.С. Горбачов спробував “прискорити” розвиток економіки СРСР за рахунок ширшого впровадження наукових досягнень в промисловість і випереджаючого розвитку машинобудування, не змінюючи економічних відносин. Поряд з цим активно проходила антиалкогольна кампанія, яка призвела до дефіциту бюджету, інфляції, непередбаченого вирубування виноградників, стимулювала розвиток самогонваріння.

У 1987 р. почалася спроба реформувати управління економікою – перейти

від адміністративних методів господарювання до економічних з демократичними засадами управління. До 1989 р. відноситься розробка і впровадження нових підходів до аграрної політики. Були прийняті рішення, спрямовані на розвиток орендних відносин, сімейного підприємства, акціонерних товариств. Визнавалось право на розвиток різних форм господарювання, що було дуже радикальним заходом. У травні 1990 р. була оприлюднена урядова програма переходу до ринку. Цим самим ставилось питання про перехід від планової системи управління до регулювання промисловості через вільні ціни і прибуток.

Перебудова почалася і у сфері ідеології. Виник чисто радянський термін “гласність”, що означав перехідний етап в напрямі до свободи слова. Раніше вся інформація була під жорстким контролем, а частина її взагалі була заборонена, тому така політика означала значний радикалізм. Гласність перш за все поширилася на історію. Були вперше у такому обсязі опубліковані матеріали про сталінські злочини і голодомор 1932-1933 рр., переоцінювалось історичне минуле українського народу: діяльність І. Мазепи, громадянська війна і національно-демократична революція 1917-1920 рр., боротьба УПА і т.д. За часів перебудови постійно йшла боротьба між консерваторами і реформаторами у керівництві КПРС. Це призводило до певних коливань і непослідовності у діяльності М.С. Горбачова.

У 1989 р. у країні склалася нова політична ситуація. Реформація почала здійснюватись тепер не лише “згори”, але й “знизу”, з боку широких мас. Відбувалася поляризація суспільних сил, почали формуватись нові політичні партії, зароджувався реальний політичний плюралізм, різко зростає значення національного питання.

Здійснення політики перебудови в Україні мало свої особливості:

1. процеси реформування йшли повільніше, ніж у центрі та прибалтійських республіках, оскільки гальмувалися сильним партійно-державним апаратом на чолі з В.В. Щербицьким;

2. на здійснення “перебудови” сильно вплинула Чорнобильська катастрофа

(аварія на Чорнобильській атомній електростанції у квітні 1986 р.). В результаті катастрофи було виведено з користування 144 тис. га землі, 492 тис. га лісу, забруднено площу в 10 млн. га. Масштаби катастрофи довгий час замовчувались тодішнім партійним керівництвом республіки, що негативно вплинуло на соціально-економічну ситуацію людей. Наслідки аварії негативно позначилися на здоров'ї 2,5 млн. людей. У найкоротші терміни потрібно було відселити 160 тис. осіб, побудувати їм житло. Ліквідація наслідків аварії вимагала і вимагає величезних економічних і фінансових затрат;

3. процеси “перебудови” в Україні відбувалися без кровопролиття, як це було в Прибалтиці, Грузії, Азербайджані, Узбекистані, Таджикистані та ін. республіках тодішнього СРСР.

Соціально-економічна ситуація у 1989-1990 рр. погіршується, – цим, а також викриттям сталінських злочинів компартія дискредитована. На противагу компартії у 1989 р. створюється Народний Рух України (“Рух”), програма якого включала в себе ідею суверенітету України, відродження української мови та культури, гостро ставила екологічні проблеми, виступала за подальшу демократизацію політичної та економічної систем. З 1990 р. з'являються нові політичні партії (Українська республіканська, Демократична партія України, Українська Селянсько-Демократична – всього 16).

У березні 1990 р. в Україні відбулися перші порівняно вільні вибори до Верховної Ради та місцевих Рад. На 450 мандатів до Верховної Ради претендувало близько 3 тис. кандидатів – у середньому по 6-7 чол. на одне місце. Основне суперництво розгорнулося між двома силами: Демократичним блоком, який складався з Руху, Гельсінської спілки, екологічних груп і численних “неформальних” організацій та кандидатами від комуністичної партії. Комуністи мали певні переваги, сконцентрувавши своїх руках засоби масової інформації, фінансові ресурси. Комуністи дістали більшість і сформували у парламенті свою депутатську групу (“група 239”), а демократичний блок (90 депутатів) – свою – Народну Раду. Між двома групами розгорілася гостра боротьба, що часто негативно впливала на прийняття

конструктивних рішень. У цілому результати виборів засвідчили значний ріст впливу національно-демократичних сил. Після виборів головні питання життя республіки вперше стали вирішуватися не в ЦК Компартії України, а у Верховній Раді України. Головою Верховної Ради України, на посаду якого також уперше балотувалося 10 претендентів, був обраний В. Івашко, якого незабаром (липень 1990 р.) змінив Л. Кравчук.

16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет України, що проголошувала “верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території і незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах”. Стосунки УРСР з іншими радянськими республіками повинні були будуватися на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємодопомоги і невтручання у внутрішні справи.

У 1990 р. вперше за багато років відбулися масові страйки робітників Донбасу і Дніпропетровська (250 тис. учасників); голодування студентів у жовтні 1990 р. призвело до відставки голови уряду В.А. Масола.

19-21 серпня 1991 р. найближче оточення президента М.С. Горбачова спробувало здійснити державний переворот. Президента ізолювали у Криму, а у Москві був створений Державний комітет по надзвичайній ситуації (ДКНС) на чолі віце-президентом Г. Янаєвим. В Москву було введено війська. Опір путчистам організували і очолили в Москві президент Б. Єльцин та Верховна Рада Росії.

В Україні голова Верховної Ради Л. Кравчук, не маючи змоги контролювати збройні сили, зайняв позицію очікування. Кінець кінцем Президія Верховної Ради України прийняла рішення про невизнання постанов путчистів на території України. Самі путчисти діяли пасивно і зазнали поразки. Незважаючи на короткочасність цих подій, їх наслідки були епохальними в історії України.

§5. Розвиток культури України у1945-1991 рр.

У перші післявоєнні роки в Україні настала політико-ідеологічна реакція, яка за ім'ям секретаря ЦК ВКП(б), який керував ідеологічною роботою в країні,

отримала назву *«жданівщина»*. Брутальній критиці та обвинуваченням в «перекрученнях буржуазно-націоналістичного характеру» були піддані роботи істориків України «Короткий курс історії України», «Нарис історії України». Розпочалося цькування М. Рильського за його доповідь «Київ в історії України», «Річниця Шевченка», поетичні твори «Київські октави». Журнал «Перець» звинувачувався у відсутності «гострої сатири на зовнішніх і внутрішніх ворогів». Нищівній критиці було піддано у пресі вірш В. Сосюри «Любіть Україну». Гострі нападки були спрямовані також на українських композиторів за використання традиційних українських тем. Оперу К. Данькевича «Богдан Хмельницький» критикували за те, що росіянам у ній відведене недостатньо помітне місце, а українські літературні журнали та енциклопедії звинувачувались у зосередженості на «вузьких» українських темах.

У біологічній науці поширилася *«лисенківщина»* (за ім'ям президента Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук Т. Лисенка), який займав реакційні позиції щодо генетики. Після серпневої сесії ВАСГНІЛ 1948 р., коли перемогу здобули прихильники Лисенка, почалася чистка серед науковців.

Наприкінці 1948 р. була розгорнута кампанія боротьби проти «низькопоклонства перед Заходом», а згодом з «космополітизмом». Відомі літератори єврейського походження (І. Стабун, Є. Адельгейм та ін.) були звинувачені в антипатріотизмі, в схиланні перед культурою Заходу, в замовчуванні зв'язків культури українського і російського народів. Значна частина їх згодом була репресована.

З приходом до влади в СРСР Л.І. Брежнєва (1964) почався поворот до неосталінізму, що супроводжувався репресіями, утисками та переслідуваннями багатьох видатних майстрів культури. Інтенсифікувався процес русифікації, що обґрунтувалося теорією «зближення націй» і перетворення їх на нову історичну спільність — радянський народ. Особливо ці процеси посилювалися, коли керівником республіки став В. Щербицький (1972–1989 рр.). Були прийняті спеціальні постанови уряду СРСР (1978 і 1983 рр.), де вчителям російської

мови в Україні встановлювалися 15% надбавки до ставок, класи, у яких було понад 25 дітей, на уроках російської мови поділялися на групи. Вивчення російської мови стало обов'язковим, а українська вивчалася за бажанням. Різко зменшилася кількість літератури, що видавалася українською мовою. У 1970 р. за назвами кількість книжок і брошур, виданих українською мовою склала лише 38,2%. Репертуар кінотеатрів на 99% був російськомовним.

Несправедливій жорсткій критиці був підданий класик української літератури О.Гончар за роман «Собор» (1968), який присвячувався темі збереження національної духовної спадщини і до початку перебудовчих процесів був вилучений з літературного процесу. Підставою такого ставлення була правдива картина культурного зубожіння і деформацій духовного життя за радянської доби. Автор викрив порочну практику варварського ставлення до культури і природного середовища в сучасній йому Україні. Відверто змальовано причини і наслідки масового виїзду молоді з сіл, екологічні наслідки утворення штучних «морів», засилля бездумного кар'єризму.

Сміливо кинув виклик тоталітарній системі критик І. Дзюба своєю книгою «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1972). Фактично ці процеси були реанімацією «жданівщини», боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». Через несприйняття догматичного мислення у 1980 р. вдався до самогубства талановитий письменник Григорій Тютюнник, у 1981р. — В. Близнець. Із спілки письменників України під час чистки було виключено І. Дзюбу, Б. Чичибабіна, вислано за кордон В. Некрасова. У концтаборах як «націоналісти» опинилися О. Бердник, В. Стус, Є. Сверестюк, Ю. Бадзьо.

Ідеологізувалися всі види мистецтва. Митців привчали мислити не стільки художніми образами, скільки політичними категоріями. Усі ці негативні явища в суспільному житті камуфлювалися під яскравими плакатами з гаслами про «ум, честь і совість» тощо, святковими демонстраціями, військовими парадами та театралізованими виставами на кшталт помпезного святкування нібито 1500-річчя Києва.

У 1953 р. здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти, у 1956 р. скасували плату за навчання в старших класах. Проте не вистачало шкільних приміщень. Третина шкіл проводила заняття в дві, а то й три зміни. У квітні 1959 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон про реформування шкільної освіти. Замість семирічної обов'язкової було організовано восьмирічну школу, яка давала учням загальноосвітні та технічні знання. Цей закон надавав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання і фактично був використаний для русифікації українського шкільництва. Наприкінці 1950-х рр. почалася організація шкіл-інтернатів, де навчалися сироти, діти інвалідів, малозабезпечених батьків та одиноких матерів.

З 1966 р. почалося впровадження загально-обов'язкової десятирічної освіти. Розширювалась мережа вузів. На Україні було відкрито ще 5 університетів, в т.ч. у Донецьку, Сімферополі, Запоріжжі. 84% зайнятого населення мали вищу та середню (повну та неповну) освіту. Проте в кінці 1960-х років Україна мала на 25% менше студентів на 10 тис. населення, ніж Росія.

У 1984 р. була здійснена чергова спроба реформувати освіту. Запроваджувалося навчання з 6 років, 8-річні школи реорганізовувалися в 9-річні, середні — в 11-річні. Характерними рисами освіти в Україні були уніфікація, ідеологізація, жорсткий партійний контроль, заорганізованість навчально-виховного процесу, ігнорування національного фактору. На початку 1980-х років стало помітно, що рівень підготовки фахівців відстає від світового.

Визначним педагогом і громадським діячем цього часу був директор Павлишської середньої школи на Кіровоградщині, заслужений вчитель УРСР, член-кореспондент Академії педагогічних наук *Василь Сухомлинський* (1918–1970). Основну увагу він звертав на індивідуальне виховання, врахування особистості учня.

У повоєнні роки була проведена реорганізація вищих навчальних закладів, кількість яких скоротили, хоча число студентів збільшилося. На базі вузів при великих промислових підприємствах та в місцях зосередження студентів-заочників було організовано загальнотехнічні та загальнонаукові

факультети. Майже половина студентів навчалася на заочних та вечірніх відділеннях, що в цілому негативно впливало на рівень фахової підготовки. Недоліком навчально-виховного процесу була його надмірна заідеологізованість.

Певні досягнення були в цей час у науці. Розширилася мережа науково-дослідних установ (з 267 у 1945 р. до 462 у 1950 р.). 1945 р. в складі АН УРСР було створено сільськогосподарське відділення, на базі якого у 1956 р. утворили сільськогосподарську академію. Українські вчені чимало зробили для розвитку ракетної техніки, космонавтики, використання атомної енергії в мирних цілях. В 1956 р. генеральним конструктором будівництва космічних кораблів став виходець з Житомирщини *Сергій Корольов* (1907–1966). Широке визнання як конструктор турбореактивних двигунів здобув академік А. Люлька. Одним з творців атомної бомби був генерал-лейтенант М. Духов. Розвитку кібернетики в Україні сприяла організація в 1957 р. Обчислювального центру АН УРСР, перетвореного згодом на Інститут кібернетики. Його досягнення пов'язані з іменем В. Глушкова, першого і беззмінного впродовж 20 років (з 1962) директора інституту. Найбільшим науковим центром республіки залишалася Академія наук УРСР, яку з 1962 р. очолює Б.Є. Патон. Помітною подією в культурному житті республіки стало видання «Української радянської енциклопедії» в 17 томах. Було також видано «Радянську енциклопедію історії України» в 4 томах, завершено публікацію 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», у створенні якої взяли участь понад 100 тис. авторів.

Лібералізація політичного режиму зробила можливим поновлення оригінальної філософської думки. Воно тісно пов'язане з особистістю талановитого філософа, здібного організатора у сфері науки, *Павла Копніна* (1922–1971), який від 1962 по 1968 р. був директором Інституту філософії АН УРСР. П. Копнін є фундатором школи «логіки наукового пізнання». Діяльність цієї школи була зацентрована на гуманістичній спрямованості філософії. Філософія, уважали її представники, повинна зосередити увагу не на вивченні невблаганних, незалежних від людини «об'єктивних законів», що діють в

природі й суспільстві, а на те, що залежить від людини, що освоюється людиною в процесі її діяльності. Позиція школи П. Копніна виявилася суголосною із основними напрямками розвитку світового знання й здобула міжнародне визнання.

У науковій сфері у 1960–1980-і рр. проявлявся застій, мали місце упущені можливості, накопичилося чимало проблем, недоліків, які призводили до уповільнення фундаментальних розробок, втрати передових позицій у світовій науці.

Лібералізація і десталінізація створили сприятливі умови для розвитку літератури. Значним досягненням української прози став цикл романів Михайла Стельмаха (1912–1983) «Велика рідня», «Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль». Особливу популярність у повоєнні роки здобула творчість Олеся Гончара, (1918–1995) автора трилогії «Прапорonoсці». Романом «Вир» назавжди вписав в історію української літератури своє ім'я Григорій Тютюнник (1920–1961). Видатним явищем в українській літературі стала опублікована в 1956 р. кіноповість О. Довженка «Поєма про море». Збагачували поезію і прозу твори А. Малишка, П. Загребельного, Ю. Смолича, Ю. Збанацького та інших талановитих літераторів.

Пошвавилося театральне життя. Хоча кількість театрів в Україні зменшилася з 80 у 1958 р. до 61 у 1965 р., кількість глядачів зросла. Провідними театрами були ім. І. Франка в Києві, ім. Т. Шевченка в Харкові, ім. М. Заньковецької у Львові, ім. Лесі Українки у Києві, Київський театр опери та балету. В них працювала ціла плеяда талановитих майстрів сцени: О. Кусенко, П. Куманченко, А. Гашинський, А. Роговцева та ін. Плідно працювали драматурги М. Зарудний, В. Минко. Велику популярність здобула п'єса О. Коломійця «Фараони».

Процес розвитку української музики в 1950–1960-ті рр. характеризується удосконаленням усіх її жанрів, створенням нових опер, оперет, балетів, симфоній та пісень. В Україні з'являється сузір'я чудових оперних співаків і

співачок: Д. Гнатюк, А. Солов'яненко, Є. Мірошніченко, А. Мокренко, М. Кондратюк, Д. Петриненко.

Українська національна музика має значні досягнення й у галузі масової пісенної творчості. Популярними в народі стали «Пісня про рушник» на вірші А. Малишка, «Впали роси на покоси», «Два кольори» на слова Д. Павличка, «Марічка» М. Ткача, «Чорнобривці» М. Сингаївського, мелодії П. Майбороди, О. Білаша, І. Шамо.

На противагу застійним явищам оригінальність, національний колорит рельєфно виявилися в музично-пісенній творчості композитора В. Івасюка, ансамблю «Смерічка», співаків В. Зінкевича, Н. Яремчука. Величезну популярність здобула у 1970–1980-ті рр. співачка Софія Ротару.

Основною темою *образотворчого мистецтва* в післявоєнні роки був героїзм, подвиги воїнів, партизанів, трудівників тилу в період Великої Вітчизняної війни. Серед них картини С. Бесєдіна «Визволення Києва», В. Костецького «Повернення». Великої популярності набула картина Т. Яблонської «Хліб», де показано життєві образи трудівників повоєнного села.

Ознаки пробудження культурного життя відбуваються на селі відбив рух жінок-художниць з народу, творчість яких справляла велике враження і на фахівців-мистецтвознавців. Щоправда, цей рух так і не став справді широким, як намагалися представити його у своїх рецензіях і звітах про культурну роботу на селі місцеві функціонери від культури. Але твори художниць-примітивісток (А. Собачко-Шостак, К. Білокур, М. Примаченко і В. Павленко) справді являють собою цікавий феномен народного мистецтва.

Здобутки мало і *кіномистецтво України*. До середини 1950-х рр. фільми випускала лише Київська кіностудія по 1–2 на рік. Серед них слід відзначити «Подвиг розвідника» Б. Барнета, «Тарас Шевченко» І. Савченка. У часи «відлиги» щорічний випуск картин досяг 20. Популярність здобули фільми «Гадюка» В. Івченка, кінокомедія «Королева бензоколонки», «Ключі від неба». Найзначнішим досягненням українського кіно став фільм С. Параджанова «Тіні забутих предків». Знятий за повістю М. Коцюбинського, він вражав

надзвичайною силою проникнення в глибини народного життя, його драматичні і трагічні аспекти.

Новим явищем культурного життя стало *телебачення*. Перша передача Республіканського телебачення відбулася 5 листопада 1951 р. Її дивилися в 150 квартирах кияни по чорно-білих маленьких телеприймачах.

У середині 1980-х рр. під час запропонованої новим радянським лідером М. Горбачовим перебудови почалося нове національне відродження України, нерозривно пов'язане з ідеєю здобуття державної незалежності. У 1989 р., після перших демократичних виборів до Верховної Ради УРСР, нею з величезними ускладненнями було прийнято Закон УРСР «Про мови в Українській РСР», спрямований на захист національної мови, забезпечення її всебічного розвитку і функціонування в усіх сферах суспільного життя. Відповідно до Закону, українську мову в республіці проголошено державною. При цьому реалізація Закону наштовхнулася на ускладнення, пов'язані з небажанням змінювати мову ділового спілкування більшістю установ. Українська мова по інерції сприймалася ще як провінційна та селянська, слабо розвинена і взагалі непрестижна.

Роль авангарду в розвитку української культури, ліквідації «білих плям історії» відіграла Спілка письменників України та її центральний орган — газета «Літературна Україна». Публіцистика зайняла провідні позиції. Широкий резонанс мали виступи О. Гончара, Б. Олійника, В. Яворівського. Почали друкуватися заборонені раніше твори В. Винниченка, М. Грушевського, М. Зерова, представників діаспори.

Суттєво змінилися акценти в питаннях віровизнання, проголошено забезпечення права свободи совісті. Почалася відбудова багатьох запустілих, використовуваних як господарські споруди і просто недоруйнованих протягом 1920–1980-х рр. церковних приміщень, легалізували свою діяльність українські греко-католики, відновився рух серед православних щодо відновлення незалежності Української Православної Церкви від Московського патріархату.

У галузі освіти було взято курс на її гуманізацію, засвоєння учнями та студентами загальнолюдських цінностей. Однак фінансування освіти було недостатнім.

Продовжувала зростати кількість науковців. Їх число досягло у 1989 р. 220 тис. осіб. (з них 6,8 тис. доктори наук і 73,7 тис. — кандидати наук). Перевага надавалась прикладним дослідженням за рахунок фундаментальних. Понад 90% технологічних розробок не впроваджувались у виробництво. Значною подією в культурному житті України стало проведення Першого фестивалю «Червона рута» (Чернівці, 1989), який відбив зацікавленість значної частини української молоді в розвитку української популярної музики.

Суттєві зрушення відбулися в історичній науці. По-новому було розглянуто і досліджено події Визвольної війни українського народу середини XVII ст., діяльність І. Мазепи, С. Петлюри та інших видатних діячів України

Контрольні питання:

7. У чому виявлялися позитивні і негативні наслідки приєднання західноукраїнських земель до УРСР у складі СРСР?
8. Які причини поразок Червоної Армії у боях 1941-1942 рр. в Україні?
9. Якими були особливості діяльності радянських партизан в Україні?
10. Якими були особливості діяльності УПА?
11. Чому відновлювати сільське господарство у післявоєнний період було важче, ніж промисловість?
12. Які зміни відбулися у національному складі республіки у післявоєнні роки?
13. Чи однаковими є поняття «десталінізація» і «лібералізація» радянського режиму?
14. У чому були причини кризових явищ у соціально-економічному, політичному та культурному житті республіки у 70-80-ті рр. XX ст.?
15. Які були особливості «перебудови» в Україні?

Тема 11. Держава Україна на сучасному етапі. (Ч.1)

§1. Державотворення і політичний розвиток України.

24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради України майже одногласно проголосила незалежність республіки, прийнявши відповідний Акт. Віднині на території України повинні бути діяти виключно Конституція і Закони України. Було прийнято також рішення про підпорядкування військових формувань, дислокованих в Україні, Верховній Раді України і створення Міністерства оборони України, департизацію державних органів і установ.

1 грудня 1991 р. відбулися Всеукраїнський референдум і вибори Президента України. Народ України повинен був остаточно вирішити питання про існування своєї держави. 90 % учасників референдуму віддали свої голоси за незалежність, сподіваючись на краще життя в окремій українській державі. Слід відзначити, що за незалежність проголосували й представники неукраїнського населення: росіяни, євреї, білоруси, поляки та ін.

На президентських виборах з шести конкурентів найбільше голосів отримав Л. Кравчук (62 %).

Після проголошення незалежності України і підтвердження цього акту Всеукраїнським референдумом почалася розбудова незалежної держави – Україна. Головними завданнями цього процесу були:

- творення власної суверенної держави;
- демонтаж тоталітарних структур;
- становлення багатопартійності;
- перетворення централізованої державної економіки в багатокладну ринкову економіку;
- національне відродження;
- утвердження України як повноправного суб'єкта міжнародного права.

Усі громадяни СРСР, які постійно проживали на території України, стали її громадянами. Була введена нова державна символіка і атрибутика. В січні 1992 р. затверджено новий гімн “Ще не вмерла Україна” (автор музики – М. Вербицький). Державний прапор – синьо-жовтий; у лютому 1992 року – малий герб у вигляді тризуба, який є головним елементом великого Державного герба.

Україна створила власні збройні сили, були сформовані інститути влади. Таким чином, було утворено всі атрибути держави – від кордонів до нагородної системи.

З постанням незалежності перед українським суспільством постало нагальне завдання критичного переосмислення радянської форми організації влади, головними рисами якої були: формально зазначене „повновладдя рад”, а фактично їх одержавлення; відсутність розподілу гілок влади; наявність „вертикалі” органів державної влади, з підпорядкованістю і підзвітністю нижчих органів влади вищим, що проходила по лінії рад; партійний диктат. Вже Декларація про державний суверенітет України проголосила, що влада має будуватись за принципом її розподілу, але до реального розподілу було ще далеко.

З прийняттям ВР Закону *„Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування”* (7 грудня 1990 р.) в Україні вперше серед республік тодішнього СРСР було відкрито шлях до створення правових підвалин для впровадження і динамічного розвитку місцевого самоврядування. Одним з головних здобутків Закону було вивільнення місцевих рад від утопічної функції „повновладдя”. На рівні з цим Закон відобразив мітингову стихійність, яка на той час панувала в середовищі політиків усіх рівнів. Але він містив і певні суперечності: з одного боку, вводилося поняття „місцеве самоврядування”, з іншого ж боку, органи самоврядування відносились до категорії „державних органів”.

Згідно із Законом від 21 травня 1991 р. посада Голови Ради Міністрів замінювалась посадою Прем’єр-міністра, саму Раду Міністрів перейменовано в Кабінет Міністрів – вищий орган державного управління в республіці. Із заснуванням 5 липня 1991 р. поста Президента розпочався реальний розподіл гілок влади. З обранням 1 грудня 1991 р. Президента України змінилась і форма правління. Україна стала парламентсько-президентською республікою.

Впродовж 1992 – початку 1994 рр. продовжувалася робота над уточненням статусу державних органів. Вона проходила під знаком посилення структур виконавчої влади і відзначалась певною зміною орієнтирів та суперечливістю.

Будівництво національних збройних сил розпочалося ще за часів „перебудови”. У Декларації про державний суверенітет України проголошувалося право України на власні Збройні сили й визначався порядок проходження військової служби українськими громадянами (проходять військову службу на території республіки й не можуть використовуватися у військових цілях за її межами без згоди на те ВР). З проголошенням незалежності військове будівництво значно прискорилось. Вже 24 серпня 1991 р. з’явилась Постанова ВР „Про військові формування на Україні”, згідно з якою всі війська, дислоковані на території республіки. Підпорядковувались Верховній Раді. Тоді ж було створено Міністерство оборони. 11 жовтня ВР схвалила *Концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України*. Процес створення власної армії та флоту мав відбуватися шляхом поступового реформування військ Київського, Одеського та Прикарпатського військових округів, частин протиповітряної оборони і Чорноморського флоту. Чисельність армії мала не перевищувати 0,8-0,9% від загальної чисельності населення України (що мало дорівнювати 420-440 тис. осіб). У документі також констатувалося прагнення України отримати в майбутньому статус нейтральної, без’ядерної та позаблокової держави. На зазначеній основі 6 грудня ВР прийняла Закон „Про Збройні Сили України”, в якому офіційно проголошувалося створення армії та флоту. Окремою постановою було затверджено текст військової присяги, яку одразу ж, у залі ВР першим склав міністр оборони України К. Морозов.

Чи не найбільш складною була проблема чисельного скорочення військ. На той час особовий склад нараховував близько 780 тис. осіб, що виходило далеко за межі розумної достатності. На території республіки дислокувалися три загальновійськові та дві танкові армії, один армійський корпус, окрема армія

протиповітряної оборони, чотири повітряні армії, Чорноморський флот, угруповання стратегічних ядерних сил та важких бомбардувальників.

Доволі гостро стояла проблема кадрів. Понад 70% офіцерів (з них понад 90% командирів) не були вихідцями з України. Деякі військові керівники виходили з хибної уяви щодо тимчасовості новоутвореної держави і не вважали за необхідне сумлінно служити її народу. Непоодинокими були випадки таємного вивозу в РФ військової техніки і обладнання.

Серйозною була і проблема розподілу Чорноморського флоту. У червні й серпні 1992 р. президенти України і РФ домовились про встановлення подвійного контролю над флотом терміном на 5 років, що не вирішувало проблему. Згодом під тиском багатьох складних факторів Президент України прийняв рішення передати половину ЧФ Росії. Це рішення викликало неоднозначний резонанс у суспільстві

У 1992-1994 рр. політична ситуація в країні була досить гострою. Погіршувалось соціально-економічне становище, калейдоскопічно змінювались прем'єр-міністри, йшла боротьба за владу між президентом Л.М. Кравчуком та Верховною Радою, яка заперечувала проти передачі виконавчої влади від рад до президентської структури. За 1992-1994 рр. Верховна Рада прийняла близько 450 законів, але більшість з них не спрацювала. Суперники обвинувачували один одного в погіршенні соціально-економічного становища. У цій ситуації президент і Верховна Рада вирішили достроково припинити повноваження і провести нові вибори.

В березні 1994 р. були проведені вибори до Верховної Ради (в багатьох округах цей термін було потім подовжено), а у червні-липні вибори Президента України. В результаті виборів значну частину місць отримали комуністи і соціалісти. На це вплинуло тяжке соціально-економічне становище республіки, погіршення рівня життя людей, віра частини населення в те, що можна повернути дешевизну товарів і доперебудовний рівень життя за допомогою комуністів. Цьому сприяло також певне розчарування частини громадян у результатах функціонування незалежної держави, побутування думки, що у

всіх бідах винна незалежність. Головою Верховної Ради України було обрано соціаліста О.О. Мороза.

У червні-липні відбулися президентські вибори. Основна боротьба розгорнулася між Л.Д. Кучмою та Л.М. Кравчуком. У другому турі переміг Л.Д. Кучма (52 % голосів), який і став Президентом України. Його програма передбачала поглиблення реформ шляхом прискорення приватизації, зміцнення власної валюти, покращення відносин з Росією та країнами СНД.

Історичною заслугою Л. Кравчука є те, що він послідовно реалізовував ідею незалежності України і очолив здійснення процесів державотворення на першому етапі розбудови самостійної України.

28 червня 1996 р. п'ята сесія Верховної Ради України від імені українського народу – громадян України всіх національностей прийняла Конституцію – Основний Закон України.

8 грудня 2004 р. Верховна Рада України прийняла зміни до Конституції України, які передбачають перехід до парламентсько-президентської форми правління.

Конституція складається з 15 розділів (розділ XV містить перехідні положення) і 161 статті. Згідно з Конституцією Україна є унітарною державою (ст. 2) з єдиним громадянством (ст. 4). Державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6). Державною мовою в Україні є українська (ст. 10). В ст. 20 визначаються державні символи України, про які вже говорилося вище.

Проголошений у ст. 8 принцип верховенства права означає, що вся поведінка державних органів і державних осіб повинна відповідати вимогам права, що є втіленням вищої справедливості. Вольове, командне правління повинно бути замінене управлінням на основі законів.

Принципове значення має проголошення принципів економічної, політичної та ідеологічної багатоманітності. Це означає ліквідацію колишнього монополізму у власності, політиці, світогляді. Ключовою для всієї Конституції є ст. 3, яка проголошує людину найвищою соціальною цінністю в Україні.

Утвердження і збереження її прав є головним обов'язком держави.

Розділ II присвячений правам, свободам та обов'язкам людини і громадянина. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості (ст. 23). Кожна людина має невід'ємне право на життя (ст. 27), свободу та особисту недоторканість (ст. 23); кожному гарантується недоторканість житла (ст. 30), таємниця листування, телефонних розмов (ст. 31), свободи пересування, вільний вибір місця проживання (ст. 33), свобода думки і слова (ст. 34). Важливою є ст. 41, в якій проголошується, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Кожен має право на працю (ст. 43), на відпочинок (ст. 45), на житло (ст. 47), на охорону здоров'я (ст. 49), на освіту (ст. 53).

Україна є парламентсько-президентською республікою. Значні права надані президенту України (розділ V). Він є главою держави (ст. 102) і обирається на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 5 років, може бути переобраний, але не більше, ніж два строки підряд (ст. 103). Президент є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України, нагороджує державними нагородами, здійснює помилування.

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Він призначається Верховною Радою України за згодою Президента. Кабінет Міністрів забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування (ст. 116).

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада, яка складається з 450 депутатів, обраних на 5 років (розділ IV, ст. 75-76). Верховна Рада може вносити зміни до Конституції України, приймати закони,

затверджувати Державний бюджет, розглядати і приймати рішення щодо Програми діяльності Кабінету Міністрів України, усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту) (ст. 85).

Розділи VII і VIII Конституції України присвячені прокуратурі та системі правосуддя. На прокуратуру покладається підтримання державного обвинувачення в суді, нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство (ст. 121).

Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами (ст. 124). Система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України (ст. 125). В ст. 129 визначаються основні засади судочинства: законність, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, забезпечення доведеності вини; змагальність сторін; забезпечення обвинуваченому права на захист; гласність судового процесу. Відповідальність законів та інших правових актів Конституції України вирішує Конституційний Суд.

Розділи IX і X присвячені територіальному устрою України і статусу Автономної Республіки Крим.

Розділ XI визначає конституційний статус місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи. Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради (ст. 140).

31 жовтня 1999 р. відбувся перший тур виборів Президента України. На найвищий пост у республіці претендувало 13 осіб, в тому числі діючий Президент Л. Кучма, екс-прем'єр-міністр Є. Марчук, колишній Голова Верховної Ради О. Мороз, народні депутати України Н. Вітренко, П. Симоненко та ін. У другий тур вийшли Л. Кучма та лідер комуністів П. Симоненко.

У другому турі виборів, який відбувся 14 листопада, перемогу здобув Л. Кучма, який набрав 56,2 % голосів проти 37,8 % у П. Симоненка. Головний підсумок виборів у тому, що більшість виборців не підтримала ідею “червоного реваншу”, тобто повернення комуністів до влади.

31 жовтня 2004 року відбувся перший тур виборів Президента України. На найвищий пост у державі претендувала безпрецедентна кількість кандидатів – 24, в тому числі чинний прем’єр-міністр В. Янукович, экс-прем’єр-міністри В. Ющенко та А. Кінах, лідер соціалістів О. Мороз, лідер комуністів П. Симоненко та ін. У II тур, який відбувся 21 листопада, вийшли два кандидати В. Ющенко та В. Янукович. Центральна Виборча Комісія оголосила переможцем В. Януковича, який за її даними отримав на 800 тис. голосів більше. Проте, представники В. Ющенка опротестували це рішення у Верховному Суді України, який відмінив рішення ЦВК і призначив переголосування II туру на 26 грудня 2004 р. У Києві відбулися грандіозні, безпрецедентні для України мітинги на підтримку В. Ющенка (за деякими даними до 500 тис. учасників), які тривали більше 2 тижнів. Подібні мітинги відбулися і в деяких інших містах України. Оскільки їх учасники носили, як розпізнавальні знаки, одяг, шарфи, косинки, стрічки жовтогарячого кольору, то ці події отримали назву “помаранчева революція”. Учасники протестів у Києві блокували Будинок уряду та Адміністрації Президента, чим в певній мірі паралізували їх роботу. Для врегулювання політичного конфлікту в Україну тричі приїжджали посередники: президенти Польщі, Литви, Голова Державної Думи Росії, представники Ради Європи, Організації по безпеці і співробітництву в Європі. У результаті були досягнуті певні компроміси, але головним для стабілізації становища в цей час стали рішення Верховної Ради України від 8 грудня 2004 р. Одночасно, “пакетним голосуванням” були прийняті зміни до Конституції України, до Закону “Про вибори Президента України”, оновлено склад ЦВК. Згідно зі змінами в Конституції України здійснено перерозподіл повноважень між Президентом України, Верховною Радою України та Прем’єр-міністром. Повноваження Президента дещо

зменшуються, а Верховної Ради – збільшуються. Це, в першу чергу, стосується Кабінету Міністрів, який формується Верховною Радою, термін дії якої подовжено до 5 років. Повноваження парламенту значно розширюються: він призначає значну частину перших керівників органів виконавчої влади, а також має право контролю за діяльністю уряду. В той же час депутати не матимуть права суміщати роботу в парламенті та в органах виконавчої влади, бізнесі та ін. Розширюється список підстав для позбавлення депутата його мандату. За Президентом залишено право призначати та звільняти голів місцевих держадміністрацій. Значно збільшуються повноваження Прем'єр-міністра. Таким чином, Україна повинна перетворитися з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку.

26 грудня 2004 р. в Україні за високої явки виборців (77 % від тих громадян, що мають право голосу) відбулося переголосування II туру виборів Президента республіки, що є безпрецедентною подією в історії. В. Ющенко отримав трохи менше 52 % голосів, а його суперник – В. Янукович – більше 44 %. В. Ющенко переміг у 17 регіонах (західні, центральні області України та м. Київ), а В. Янукович – в 10 (східні та південні області, м. Севастополь). В. Ющенка підтримувала молодь, а за Януковича голосувала основна маса людей старшого покоління. Такої політичної напруги і протистояння, вибуху емоцій, як під час цих виборів, новітня історія України ще не знала. Прихильники В. Януковича спробували оскаржити результати виборів у Верховному Суді України, але безрезультатно. 23 січня 2005 р. відбулася урочиста інавгурація Президента України В. Ющенка.

4 лютого 2005 року Верховна Рада України дала згоду на призначення прем'єр-міністром України Юлії Тимошенко, яка стала першою жінкою, що обійняла цю посаду. Але згодом через суперечності між оточенням Президента і прем'єр-міністром Ю. Тимошенко була відправлена у відставку (8 вересня 2005 р.).

17 січня 2010 р. відбулися чергові вибори президента України. На цей пост претендувало 18 кандидатів. Найбільше голосів у першому турі набрали В.

Янукович (35,32%) та Ю. Тимошенко (25,05 %), які й вийшли у другий тур. У другому турі В. Янукович набрав 48,95%, а Ю.Тимошенко 45,47% голосів. Таким чином, В. Янукович став четвертим президентом України. 30 вересня 2010 р. Конституційний суд визнав неконституційним Закон «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (політреформу 2004 року) у зв'язку з порушенням процедури його розгляду і ухвалення і відновив дію Конституції України 1996 р. Янукович став Президентом у президентсько-парламентській республіці. На цій посаді В. Янукович зловживав своїм становищем, концентруючи владу в своїх руках, а на місцях - у представників Партії Регіонів, сприяв незаконному збагаченню своєї власної сім'ї, що погіршило його стосунки з більшістю олігархів. Була засуджена до 7 років позбавлення волі його опонент на президентських виборах Ю.Тимошенко. В країні зростало незадоволення та критика його політики.

§2. Революція Гідності.

Революцією Гідності (також Київський Майдан, Майдан у Києві, Євромайдан та Єврореволюція називають політичні та суспільні зміни в Україні з 21 листопада 2013 до 22 лютого 2014 року, викликані спротивом проти відходу політичного керівництва країни від законодавчо закріпленого курсу на Європейську інтеграцію та подальшою протидією цьому курсу. Одними з головних причин протестів стали надмірна концентрація влади в руках Віктора Януковича та його «сім'ї». Угода про асоціацію між Україною та ЄС готувалась відповідно до законодавчо закріплених пріоритетів зовнішньої політики України. Підготовка Угоди тривала протягом 2007—2012 рр., при цьому було проведено 21 раунд переговорів щодо власне підготовки та 18 раундів переговорів щодо створення зони вільної торгівлі. Майдан виник в Києві на Площі Незалежності. В ніч з 29 на 30 листопада для розгону цього Майдану влада застосувала силу. О 4 годині ранку, коли на Майдані Незалежності перебувало близько 100 протестувальників, площу оточили 300

озброєних спецзасобами бійців «Беркуту» та з надмірним застосуванням сили витіснили людей з Майдану: людей били кийками та ногами. Внаслідок розгону було травмовано 84 протестувальника, в тому числі 17 студентів. Приводом для розгону стало нібито встановлення Новорічної ялинки. Зрив підписання Угоди та побиття студентів виявились не єдиними, а, можливо, і не головними причинами соціального напруження. Інші аспекти соціального напруження визначались невдоволенням через зростаючу політичну корупцію та цинізм стосовно власного народу, що проявлявся в повній абсурдності коментарів влади щодо суспільно значимих питань. Окрім студентства рушійною силою Революції виступили футбольні фанати — як одна з найбільш організованих груп молоді. Загалом, в протестах брали участь представники різних національностей та різних прошарків населення України — від найманих працівників до представників середнього бізнесу з всіх регіонів України. Захисниками режиму, окрім сил міліції та внутрішніх військ, які виконували накази чинного на той час політичного керівництва країни, стали переважно декласовані елементи, яких масово залучали до участі в «антимайданах» грошима та організовано звозили практично зі всієї України (за винятком окремих західних областей). Так, для підвезення учасників «Антимайдану» з півдня та сходу України в найбільш «гарячі» дні було викуплено 17 поїздів на близько 17 тисяч місць. Від самого початку активної фази протистояння мітингувальниками був обраний курс на мирний характер протестів. При цьому, спроба втягнути мітингувальників в агресивне протистояння з силами правопорядку під час штурму Адміністрації Президента 1 грудня зазнала невдачі: мітингувальники не долучились до штурму, а опозиційні депутати та лідери протесту своїми тілами відгородили мітингувальників від сил правопорядку. Поштовхом до виходу протистояння за мирні межі стало ухвалення Верховною Радою репресивних, на думку прихильників євроінтеграції, «диктаторських законів», що відбулося 16 січня. Наступного дня низка громадських організацій оголосили повну мобілізацію на Майдані Незалежності у Києві. У їх зверненні закликали до «масового і негайного

опору» злочинцям при владі.Провладні силові структури також широко використовували¹ гладкоствольну вогнепальну зброю. 20 лютого 2014 р. близько 9-ї ранку Майдан перейшов в наступ і, не зважаючи на шалений обстріл снайперами, швидко повернув всі втрачені раніше позиції і розширив контрольовану зону. Найбільш жорстоке та криваве протистояння відбулось на вулиці Інститутській, де, переважно від куль снайперів, загинуло більш ніж півсотні повстанців. Цього ж дня в містах Західної України розпочались штурми та захоплення будівель СБУ, МВС, Прокуратури. Зважаючи на військовий успіх Майдану та деморалізацію в силових структурах та провладному таборі, надвечір у Верховній Раді зібрались 239, в основному опозиційних, депутатів, які після довгого обговорення прийняли постанову про незаконність «антитерористичної операції» та виведення всіх підрозділів силових структур в місця постійної дислокації. Цього ж дня надвечір розпочались перемовини європейських міністрів і опозиції з Януковичем, в результаті яких Янукович (ще до рішення Верховної Ради) погодився на дострокові вибори Президента не пізніше грудня 2014 року, а протиборчі сторони мали бути здати зброю протягом 24 годин. Інформація від лідерів опозиції про результати переговорів викликала обурення Майдану — саме в цей час перед головною сценою Майдану проносили труни з загиблими повстанцями. Як вважається, саме цього дня Росія розпочала спецоперацію по захопленню Криму, яка надалі переросла у російську збройну агресію проти України та війну на сході України.

22 лютого Голова Верховної Ради України Володимир Рибак подав у відставку з цієї посади, новим спікером був обраний Олександр Турчинов.

Верховна Рада України 328 голосами народних депутатів усунула Віктора Януковича з посади Президента України. Виконувачем обов'язки президента України став Олександр Турчинов. Посаду прем'єр-міністра обійняв Арсеній Яценюк.

Також були звільнені низка найвищих високопосадовців. Відбулося повернення до Конституції в редакції 2004 року шляхом прийняття

постанови.Окремою Постановою Парламенту було звільнено Юлію Тимошенко, яка перебувала на той час у лікарні ЦКБ Укрзалізниці у Харкові.Цього ж дня відбулись повалення пам'ятників Леніну в Дніпропетровську, Миколаєві, Херсоні та інших містах, в яких до Революції були традиційно сильні позиції лівих та Партії Регіонів.

У кінці лютого — початку березня 2014 р. перекинуті з Росії і кримських баз Чорноморського флоту РФ війська без розпізнавальних знаків окупували Кримський півострів. 16 березня 2014 на території Криму і міста Севастополя пройшов псевдореферендум про статус півострова, за сфальсифікованими результатами якого Росія включила Крим до свого складу. Призначення референдуму відбулося всупереч українському законодавству, що не передбачає місцевих референдумів, а для питань щодо зміни кордонів України вимагає всеукраїнський референдум. Ні Україна, ні Європейський Союз, ні США не визнали це голосування і вважають, що Крим Росія анексувала.

Основним геополітичним наслідком Революції став вихід України із зони впливу Росії в економічній та політичній сферах, та відносне зменшення залежності від Росії в культурній сфері.В економічній сфері вихід України із зони впливу Росії відбувся через істотне зменшення залежності від критичного для економіки України імпорту з Росії енергоносіїв. Цьому сприяли два чинники: збільшення експорту енергоносіїв з Європи; зменшення внутрішнього енергоспоживання через війну на сході України та російську інтервенцію до Криму. Також зменшення залежності відбулось через розрив торгових відносин з Росією: внаслідок введення проти Росії міжнародних санкцій через її агресію проти України; та ведення Росією торговельної війни проти України. В політичній сфері зменшення залежності було досягнуте як в наслідок наявності військового протистояння між Україною і Росією, так і через очищення політичної системи України від проросійських сил в результаті проведених в Україні виборів Президента, парламентських та місцевих виборів.В культурній сфері зменшення залежності відбулось в наслідок обмеження на концертну діяльність в Україні для акторів, які публічно підтримали агресивну політику

Путіна, та заборону трансляції частини російської теле- та кінопродукції, яка пропагує або прославляє російські силові структури та імперську політику. Втеча колишніх президента Віктора Януковича, генерального прокурора Віктора Пшонки, міністра внутрішніх справ Віталія Захарченка та інших з найближчого оточення Януковича деморалізувала прибічників Партії Регіонів.

25 травня 2014 року відбулися позачергові вибори Президента України, що спочатку були заплановані як чергові на 2015 рік, але призначені на ранішній термін у зв'язку з усуненням Верховною Радою Віктора Януковича з поста Президента 22 лютого 2014 року. За офіційними даними Петро Порошенко набрав 54,70% серед тих, хто взяв участь у голосуванні, Юлія Тимошенко - 12,81%, Олег Ляшко — 8,32%, Анатолій Гриценко — 5,48. Таким чином, Петро Порошенко став п'ятим президентом України.

26 жовтня 2014 року відбулися позачергові вибори народних депутатів Верховної Ради України. Законом *«Про вибори народних депутатів України»* було встановлено 5%-ий прохідний бар'єр і змішану систему: 225 депутатів обираються в загальнодержавному багатомандатному окрузі за виборчими списками від політичних партій, а інші 225 — за мажоритарною системою в одномандатних округах. Відповідно частини п'ятої статті 8 закону *«Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»* вибори на території Автономної Республіки Крим (округи 1-10) і Севастополя (округи 224, 225) не проводилися. Також не відбулися вибори в 9 округах Донецької (41-44, 51, 54-56, 61) і 6 округах Луганської (104, 105, 108–111) областей. За результатами опрацювання 100% протоколів до Верховної Ради пройшли 6 політичних партій. Народний фронт набрав 22.1% голосів, Блок Петра Порошенка 21.8%, Об'єднання «Самопоміч» 10.97%, Опозиційний блок 9.43%, Радикальна партія Олега Ляшка 7.44%, Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» 5.68% голосів. За підсумками парламентських виборів України 2014 року, 77,66% виборців проголосували за «проукраїнські» партії, а 16,42% — за «проросійські партії». У Верховній Раді,

враховуючи результати виборів у мажоритарних округах були створені такі фракції та групи.

Назва депутатської фракції чи групи	Кількісний склад
Фракція ПАРТІЇ "БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА"	143
Фракція Політичної партії "НАРОДНИЙ ФРОНТ"	81
Фракція Політичної партії "Опозиційний блок" у Верховній Раді	43
Фракція Політичної партії "Об'єднання "САМОПОМІЧ"	26
Фракція Радикальної партії Олега Ляшка	21
Фракція політичної партії "Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина" у Верховній Раді України	21
Група "Воля народу"	19
Група "Партія "Відродження"	24
Народні депутати, які не входять до складу жодної фракції чи групи	45

Головою Верховної Ради України (з 27 листопада 2014 р. до 14 квітня 2016 р.) був обраний В.Гройсман. 14 квітня 2016 р. він став прем'єр-міністром України, змінивши на цій посаді А. Яценюка. Після цього Головою Верховної Ради України було обрано А. Парубія.

Після Революції гідності почався збройний конфлікт на частині території Донецької і Луганської областей України між організованими та керованими з РФ незаконними збройними формуваннями Донецької і Луганської «народних республік», за підтримки регулярних військових частин РФ з одного боку та українськими силовими структурами (в тому числі правоохоронцями та військовими Збройних сил України) і добровільними загонами з іншого. Конфронтація насильства в регіоні розпочалася в середині квітня 2014 року, коли озброєні групи проросійських активістів почали захоплювати адмінбудівлі

та відділки міліції у містах Донбасу (зокрема, у Слов'янську, Артемівську та Краматорську). Українська влада у відповідь заявила про проведення Антитерористичної операції із залученням Збройних сил. Поступово протистояння переросло у масштабний воєнний конфлікт. 14 квітня 2014 року в Україні була розпочата антитерористична операція без введення воєнного стану. Зоною проведення антитерористичної операції було охоплено Донецьку і Луганську області (з 14 квітня 2014 року), а також Ізюмський район та м. Ізюм Харківської області (з 14 квітня по 7 вересня 2014 року) та (з 2 грудня 2015 року — по даний час). У липні 2014 р. силами Національної гвардії та Збройних сил України, добровільними батальйонами були звільнені, Слов'янськ, Краматорськ, Лисичансько-Северодонецька агломерація, взято в облогу Луганськ. 17 липня 2014 року в підконтрольній зоні терористичній організації «ДНР» між селами Грабове та Розсипне Шахтарського району Донецької області України був збитий пасажирський літак Boeing 777 авіакомпанії Malaysia Airlines, що виконував рейс «МН17» Амстердам — Куала-Лумпур. В результаті теракту загинули 298 осіб — громадяни Нідерландів, Малайзії та ще 16 країн. За підсумками розслідувань представниками Ради безпеки Нідерландів та ряду міжнародних організацій було виявлено, що причиною падіння літака стало його ураження боєголовкою, якими оснащуються зенітно-ракетні комплекси „Бук“У ніч з 23 на 24 серпня з Росії на територію України в районі Амвросіївки зайшло 4 батальйонно-тактичних групи Збройних сил РФ, які оточили українські війська в районі Іловайська. У вересні 2014 р. почалися переговори про мирне врегулювання конфлікту в Мінську. Проте бойові дії були продовжені у січні-лютому в районі Дебальцево. Врегулюванням займається «нормандська четвірка», до якої входять керівники Німеччини, Франції, України та Росії. Позиційна війна з обстрілом позицій сторін продовжується. Кількість убитих з обох сторін склала 10000 осіб, а поранених- більше 21 тис. 2 млн. осіб стали біженцями.

§3. Соціально-економічний розвиток республіки.

Після розвалу СРСР економіка України опинилася у кризовому стані: падіння виробництва, інфляція, зниження рівня життя людей. Причини економічної кризи:

1. Стара економічна система зруйнована, а нова, ринкова, ще не створена. Колишня економічна система була командною, затратною, планово-суб'єктивістською. Вона була нездатна сприяти розподілу товарів капіталів і робочої сили згідно з реальними потребами суспільства. Чітких ознак криза набула з 1992 р. Після вивільнення з-під державного контролю переважної більшості цін і саморозпаду системи державного планового розподілу продукції криза діючих підприємств і непотрібність частини товарів стали відкритими.

2. Розрив господарських зв'язків з Росією та іншими країнами СНД.

80 % торгового обороту України припадало на Росію. Загальносоюзним міністерствам було підпорядковано понад 2 тис. найбільших підприємств України, які після розвалу СРСР втратили споживача і фінансування. Промисловість України виробляла не більше 20 % кінцевого продукту. Основна частина її товарної продукції – це напівфабрикати або комплектуючі вироби, які ще необхідно “доводити” до готового продукту. Крім того, розрив зв'язків призвів до ліквідації диспропорції цін, особливо в паливно-енергетичній галузі. Україна, не маючи достатньо нафти і газу, змушена була платити за них світовими цінами. Недостача енергоносіїв стала найболючішим місцем української економіки. Вибуховий перехід до нового цінового рівня не дав змоги підприємствам своєчасно накопичити ресурси оборотного капіталу з тим, аби не переривати виробничий процес. Темп падіння обсягу виробництва за 1991 р. склав 4 %, а за 1992-1993 рр. – 35 %. В цілому падіння виробництва в Україні на 30 % зумовлене розривом економічних зв'язків з республіками СНД.

3. Помилки при проведенні економічної політики. З перших днів незалежності України йшла боротьба за напрям економічної політики: підновлювати фасад старої економічної системи, а державним регулюванням чи йти по шляху ринкових реформ. Політична боротьба і значний вплив колишньої комуністичної номенклатури зумовили значні коливання в

проведенні економічної політики, її паліативний характер, повільний темп. Ринкові реформи в Україні почалися фактично вимушено, оскільки на цей шлях з 1992 р. стала Росія, а наша республіка тоді була дуже прив'язана до російської економіки. Це було пристосування своєї економіки до ринкової економіки інших країн.

Довготривалість кризи була зумовлена глибинністю тих протиріч, які утворилися в національній економічній системі. Лібералізація цін в Росії призвела до зростання цін на газ в Україні за 1992 р. в 100 разів, на нафту – в 300 разів. Це призвело до гіперінфляції. В 1992 році інфляція склала 2100,5 % в 1993 р. – 1025,5 %. Таких масштабів інфляції не було тоді в жодній країні світу. Це перша особливість кризи в Україні.

В 1992 р. були введені купоно-карбованці багаторазового використання – попередники національної валюти. Україна вийшла з рубльової зони.

Характерним для економічної кризи був ступенеподібний рух рівнів цін. Останні у 1992-1994 рр. змінювались через 2-3 місяці, підвищуючись при цьому щоразу у 2-5 разів. В 1992 р. індекс споживчих цін підвищився в 21, в 1993 – в 103, в 1994 – в 5 раз. Всього за 1991-1994 рр. споживчі ціни в Україні зросли (по відношенню до 1990 р.) в 42022 рази.

В період економічної кризи значно знизився рівень життя людей. За 1994 р. реальна зарплата склала лише 33 % від рівня 1990 р. Практично розтанули грошові заощадження людей, які вони збирали роками (залишки у банках у реальному обчисленні скоротились у 10-12 разів).

Середня тривалість життя чоловіків - 63,8 років, жінок – 74, 9 (2009 р.) Посилюється процес *депопуляції* – зменшення чисельності населення внаслідок переважання кількості померлих над народженими. Кожен третій чоловік вмирає, не доживши до пенсійного віку.

Народжуваність почала знижуватись ще з 1984 р., а смертність зростати з початку 70-х років. На 1 січня 2012 р. населення України склало 45 млн. 634 тис. мешканців, зменшившись майже на 7 млн. з 1989 р. Міське населення становило 31380,9 тис.(68.7%), сільське 14252,7 (31.3%). Українці складають

77, 8% населення республіки, росіяни – 17, 3, білоруси – 0,6, поляки – 0,3. Українці становлять абсолютну більшість (понад 90%) у 13 з 27 регіонів України та переважну більшість (70-90%) — в 7 регіонах. Частка українців знижується до 60% лише у двох областях Донбасу та Одеській області. І тільки в Автономній Республіці Крим частка українців не досягає 50% і становить 24,3% . Майже моноетнічною є Тернопільська область, у якій українці становлять 97,8% населення області. Поряд з українцями на території держави проживає понад 100 національностей.

Слабкими елементами соціальної структури є 13,7 млн. пенсіонерів (на кінець 2011р.) і 1,3 млн. людей, які отримують допомогу для дітей. Лиш 13 млн. осіб виробляють матеріальні блага. Значно поглибилася майнова диференціація суспільства між найбагатшими і значним прошарком незаможних. Доходи 10 % найбагатшої частини відносно 10 % найбіднішої у 12 разів більші (у США цей показник – 5,5). На початок 2012 р. в Україні нараховувалося за офіційними даними 2291 мільйонери у гривневому обчисленні проти 850 у 2003 р. До найбагатших людей України належать Р. Ахметов (39-е місце серед найбагатших людей планети), В. Пінчук, І. Коломойський. За рівнем життя Україна знаходиться на 76 місці в світі. Кількість безробітних в Україні склала на кінець 2010 р. 400,7 тис. осіб.

Спад виробництва обумовлений усім попереднім шляхом розвитку у складі СРСР. Звідси значна технологічна відсталість, витрато- та енергоємність виробництва. Саме ці об'єктивні причини, а також величезна залежність від зовнішніх джерел енергії спричинили низьку продуктивність підприємств України і конкурентоспроможність їх продукції. Процес реформування економіки відбувається недостатньо активно, окремі позитивні зрушення, нові ефективні виробництва ще не досить відчутно впливають на розвиток економіки та соціальної сфери.

У 1995 р. подолано гіперінфляцію, за 1997 р. інфляція склала 10 %. Рівень реальних доходів громадян у грудні 1995 р. порівняно з відповідним періодом 1992 р. зріс на 40 %, купівельна спроможність на 54 %. У вересні 1996 р.

проведено грошову реформу. Замість купоно-карбованців була введена гривня. Обмін тривав два тижні, мав прозорий характер – тобто можна було обміняти будь-яку суму. Обмін здійснювався з розрахунку 1 гривня за 100 тис. купоно-карбованців. Грошова реформа дещо покращила фінансовий стан держави, але без підйому виробництва цей захід є малоефективним.

Певні зрушення відбуваються в аграрній сфері економіки України. В республіці створено (хоч і не зовсім досконали) законодавчі основи для ліквідації монополії власності на землю і становлення різних, але юридично рівноправних форм земельної власності, серед яких найпоширенішою повинна стати приватна власність в різних формах функціонування – індивідуальна (сімейна), групова, колективно-пайова (дольова). Суть цього процесу в перетворенні підприємств на акціонерні, що об'єднують земельних власників, які мають статус працюючого власника з правом отримання доходів відповідно не лише праці, а й розміру земельно-пайового внеску.

В більшості колективних господарств відбулося розпаювання земель з наданням права власникам паїв передавати їх у спадщину і для продажу. На середину 2003 р. власниками землі стали 6880042 особи.

Йде процес становлення сектору фермерства. У 1996 р. в Україні нараховувалося більше 38 тис. фермерських господарств, яким виділено більше 900 тис. земель (середній розмір – біля 25 га). Прийняття парламентом України Земельного кодексу України (жовтень 2001р.), в якому основною формою власності на землю визнається приватна, повинне сприяти підйому сільськогосподарського виробництва.

Разом з тим гострим продовжують залишатись соціальні проблеми. Кількість безробітних на кінець 2001 р. склала 1 млн. 120 тис. осіб. Кожен третій житель села непрацездатного віку.

Дуже складною є кримінальна ситуація. Щодобово в країні відбувається 13 вбивств, 14 розбійних нападів, 24 пограбування. З 1991 р. загинуло близько 800 міліціонерів, які захищали правопорядок в країні.

Восени 1998 р. під впливом кризових явищ на фінансових ринках Південно-

Східної Азії та Росії фінансово-економічна ситуація в Україні погіршилася. Гривня була девальвована, її курс знизився у 2,5 рази.

З початком російської агресії соціально – економічні показники розвитку України значно погіршилися, що пов'язано, в першу чергу, з величезними витратами на війну та корупцією в різних ешелонах влади. Курс долара підскочив з 8 гривень за 1 долар до 27. В результаті середня заробітна плата в доларовому еквіваленті у 2015 р. зменшилася на 34%. Інфляція за цей же рік склала 248%. Падіння ВВП за 2015 р. досягло 11%, промислове виробництво скоротилося на 13,4%, сільськогосподарське – на 4,8%, будівництво – на 14,9%. На середину 2016 р. кількість безробітних склала 367,7 тис, середня зарплата – 4839 грн. Уряд намітив низку заходів щодо деякого поліпшення ситуації – підвищення мінімальної заробітної плати, пенсій.

§4. Зовнішньополітична діяльність.

На міжнародній арені Україна як співзасновник ООН з'явилася ще у 1945 р., але на той час її суверенітет був суто формальним, обмеженим загальносоюзними і партійними структурами. Шлях до самостійного зовнішньополітичного курсу відкрився лише у 1991 р., із здобуттям незалежності. Саме відтоді бере початок її утвердження у світовому співтоваристві.

З проголошенням незалежності перед Україною постала низка складних зовнішньополітичних проблем, зокрема, визначення характеру зв'язків з країнами колишнього СРСР (передусім, з РФ), стосунків із США, участі у міждержавних об'єднаннях та європейській інтеграції, вимірів зовнішньоекономічної діяльності, відношення до ядерної зброї та роззброєння. У процесі теоретичного осмислення та практичної діяльності у названій сфері поступово формувалася стратегія зовнішньополітичної діяльності.

Вирішення низки зовнішньополітичних питань ускладнювалася багатьма факторами:

- потужними процесами глобалізації, які підривають стабільність національних політичних інститутів і стимулюють тенденцію перенесення частки національного суверенітету до над- та міждержавних інститутів.
- необхідністю пов'язувати зовнішньополітичний курс із загальним поступом модернізації;
- відсутністю досвіду практичної роботи у вказаній сфері;
- загальною розмитістю державотворчої роботи, властивій країнам перехідного типу;
- суперечностями у середовищі політичного класу України щодо визначення пріоритетів та цілей зовнішньої політики.

Українська дипломатія активно працює в рамках *Організації Об'єднаних Націй* (ООН). Наша країна має рівні права з усіма іншими її членами в *Генеральній Асамблеї* ООН, декілька разів обиралася непостійним членом *Ради Безпеки*.

Під егідою ООН у багатьох „гарячих точках” здійснюють миротворчу діяльність українські Збройні сили.

Україна намагається стати повноправним учасником європейської інтеграції, чому сприяє її участь у багатьох міжнародних та регіональних об'єднаннях, зокрема, в „*Організації по безпеці і співробітництву в Європі*” (ОБСЄ, до грудня 1994 р. мала назву *Нарада по безпеці і співробітництву в Європі* – НБСЄ). Завдяки зусиллям НБСЄ/ОБСЄ розроблено й зафіксовано міжнародні зобов'язання, які сприяли збереженню стабільності на європейському континенті за часів „холодної війни”. Україна вступила до НБСЄ 30 січня 1992 р., незабаром після проголошення незалежності. Наша країна бере активну участь в обговоренні питань розвитку європейського діалогу, виступає за удосконалення інститутів і механізмів ОБСЄ, зміцнення її ролі в європейському просторі безпеки, підвищення превентивного та миротворчого потенціалу цієї організації. Шлях до інших європейських структур проліг через входження України до *Ради Європи* (РЄ), впливової у світі організації, створеної ще у 1949 р. з метою консолідації демократичних

режимів і розповсюдження цивілізованих норм співжиття народів. Рішення про приєднання України до РЄ було прийнято ВР 31 жовтня 1995 р. ґрунтуючись на *Рекомендації ПАРЄ* та запрошенні Комітету міністрів РЄ. 9 листопада 1995 р. Україна набула офіційного статусу повноцінного члена Ради Європи. Тим самим наша країна визнала можливість контролю з боку цієї організації над реалізацією у себе європейських стандартів прав і свобод.

Велике значення для нашої країни має участь української делегації в *Європейській комісії за демократію через право* („*Венеціанській комісії*”) – правовому і консультативному органі Ради Європи. Вона здійснює експертизу законів та законопроектів в галузі конституційного права, а також законів про політичні партії, про судоустрій, про захист прав людини тощо. Представники Венеціанської комісії неодноразово проводили моніторинги в нашій країні. Висновки цієї комісії, які базуються на експертизі високопрофесійних юристів, мають рекомендаційний характер.

Стрижнем європейської інтеграції України є відносини з *Європейським Союзом* (ЄС), найвпливовішою і найавторитетнішою на континенті організацією. Підструктурами ЄС є *Комісія*, *Європарламент* і *Суд ЄС*. Інтеграція в рамках ЄС вважається для країн претендентів визнанням їх успіхів у справі ринкових перетворень і демократичних відносин. За два десятиліття співпраці України з ЄС досягнуто чимало помітних результатів.

Змістовним, але водночас і складним був двадцятипятирічний досвід міждержавних відносин України і найбільш могутньої країни світу, Сполучених Штатів Америки. Попервах американський уряд з пересторогою відносився до постановня на теренах колишнього Радянського Союзу нової незалежної держави.

У ході офіційного візиту Президента України Л. Кравчука до США (3-7 березня 1994 р.) було підписано заяву про розвиток співробітництва. 11-12 травня 1995 р. Україну з офіційним візитом відвідав Президент США Б. Клінтон. У вересні 1996 р. уперше в історії двосторонніх відносин в офіційному українсько-американському комюніке було вжито формулу „стратегічне

партнерство”, яке передбачає більш міцну взаємодію країн у сферах зовнішньої політики і економіки. Відносини партнерства і довіри підтвердив наприкінці 1997 р. політ американського космічного корабля за участю першого космонавта незалежної України Л. Каденюка.

Упродовж останнього десятиліття відносини України з НАТО зазнали відчутної трансформації. В „Декларації про державний суверенітет” Україна чітко заявила про свій намір в майбутньому стати нейтральною країною. А в „Основних напрямках зовнішньої політики України” позаблоковість визначалася однією з домінант зовнішньої політики.

У 2002 р. Президент України оголосив про можливість і бажаність вступу до НАТО. Співробітництво України з Північноатлантичним альянсом розгортається в різних сферах. Україна бере активну участь у багатьох заходах, передбачених програмою „ПЗМ”, зокрема, у спільних військових навчаннях. У серпні 1997 р. на Чорному морі було проведено спільні маневри з НАТО під назвою „Sea-breath – 97”. У 1999 р. на Яворівському військовому полігоні відбулися комплексні багатонаціональні командно-штабні навчання „Щит миру – 99”, в яких брали участь військово службовці 15 країн (у тому числі Великобританії, Італії та США). Найяскравішим прикладом співпраці є безпосередня участь контингентів Збройних сил України у миротворчих акціях під загальним керівництвом НАТО, зокрема, у Боснії і Герцеговині (з липня 1992 р. у таких акціях було задіяно понад 9 тис. українських військово службовців).

У спадок від Радянського Союзу незалежній Україні дістався третій за потужністю у світі ядерний потенціал. Відносно статусу і перспектив ядерної зброї у суспільстві одразу ж склались дві діаметрально протилежні точки зору: 1) атомна зброя має стати одним з найголовніших гарантів незалежності, а тому слід підтвердити статус ядерної держави, незважаючи на великі матеріальні затрати по її обслуговуванню й зберіганню, та неоднозначне відношення до цього з боку інших країн; 2) за причини великих матеріальних затрат і з огляду на принципи зовнішньої політики розпрощатися з атомною зброєю. Українське

суспільство і переважна більшість політиків пристали до другої позиції. Як підтвердив історичний досвід, ця позиція була єдино вірною. Світове співтовариство з підозрою відносилося до новоутвореної держави з таким могутнім потенціалом. Майже всі міжнародні проекти допомоги та співробітництва пов'язувались з відмовою України від ядерної зброї.

Вже в „Декларації про державний суверенітет” Україна заявила про свій намір стати в майбутньому без'ядерною державою (фіксувались три неядерні принципи: не приймати, не виробляти і не набувати ядерну зброю). 24 жовтня 1991 р. ВР ухвалила заяву про без'ядерний статус України, а 9 квітня 1992 р. – постанову про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу. Того ж року Україна почала виконувати взяті на себе зобов'язання. Весною 1992 р. в Росію була вивезена тактична ядерна зброя (усі 2600 мобільних ядерних ракет). У травні того ж року в Лісабоні представники всіх ядерних СНД підписали окремий *Лісабонський протокол до Договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь („СТАРТ-1”*, який у початковому вигляді був підписаний ще за часів існування СРСР, у липні 1991 р.). За ним підлягали скороченню стратегічні ракети дальньої дії – найнебезпечніша у світі ядерна зброя (на той час в Україні ще розміщувалось 1600 стратегічних ядерних ракет). Там же Україна (разом із Білорусією та Казахстаном) зобов'язалася якомога скоріше приєднатися до *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ*, укладений ще 1 липня 1968 р.) як без'ядерна держава.

ВР ратифікувала договір „СТАРТ-1” 18 липня 1993 р. із застереженнями щодо необхідності додаткових гарантій власної безпеки з боку ядерних держав, які було знято 3 лютого 1994 р.

Вирішальні події ядерного роззброєння відбувалися протягом 1994-1995 рр. 14 січня у Москві було підписано тристоронню угоду між Україною, США і Росією про вивезення стратегічної ядерної зброї з України. Остаточне питання про ядерний статус України було знято 16 листопада того ж року, коли ВР ухвалила закон про приєднання до ДНЯЗ в статусі без'ядерної держави за

умови надання гарантій з боку великих держав. Вже 5 грудня 1994 р. на зустрічі НБСЄ США, Велика Британія і Росія поставили свій підпис під *Меморандумом про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до ДНЯЗ* у новому статусі. Одночасно аналогічні гарантії Україні надали Франція і Китай. Влітку 1996 р. ядерне самороззброєння України було завершено – останні ядерні боєголовки були вивезені з території України, а їхні пускові шахти (поблизу м. Первомайська Миколаївської обл.) підірвані.

В основі поняття „українська діаспора” („diaspora” – грецьк., розсіяння) лежить визнання сучасних кордонів України як історичної та геополітичної реальності, а також наявності проживання українців у багатьох інших країнах на території кількох континентів. Лише за офіційними підрахунками, за межами нашої держави проживає від 10 до 13 млн. українців. За неофіційними даними, цей показник зростає в 2-3 рази. В Російській Федерації офіційно визнане проживання понад 4 млн. українців (це за матеріалами переписів, а за іншими даними – в 3-4 рази більше), в Канаді – понад 1 млн., в США – близько 740 тис., в Аргентині – від 100 до 500 тис. етнічних українців.

Українська діаспора протягом попередніх десятиліть зберігала традицію національної державності і щиро вітала процес відновлення держави Україна. З постанням незалежності України українська діаспора перестала бути діаспорою бездержавного народу. Після Всеукраїнського референдуму державу Україна першочергово визнали країни з чисельною діаспорою. Стали налагоджуватися тісні духовні, культурну та економічні зв'язки діаспори зі своєю етнічною батьківщиною. Активізувалися зв'язки наукових колективів вищих навчальних закладів та НАН України з кафедрами українознавства університетів США, Канади, Франції, Вільним українським університетом у ФРН. Між Україною й діаспорою відбувається інтенсивний обмін літературою. За сприяння громадських організацій діаспори в Києві з 1991 р. функціонує Бібліотека української діаспори, велику кількість діаспорних видань передано іншим бібліотекам, установам та організаціям України. У свою чергу. Державні

установи та громадські організації нашої держави регулярно надсилають діаспорним громадам нові книжкові видання.

Співробітництво з діаспорою йде по таких основних напрямках: 1) сприяння правовому захисту українців, які проживають за кордоном; 2) розв'язання проблем їхнього національно-культурного відродження; 3) забезпечення освітніх потреб української діаспори; 4) розвиток соціально-економічного співробітництва з українською діаспорою; 5) забезпечення добровільного повернення етнічних українців на Батьківщину.

Наступним важливим кроком посилення уваги держави до діаспори стало включення до нової Конституції України спеціальної статті (12), де проголошується: „Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави”.

Досвід останніх десятиліть вказує, що українська діаспора не лише виявилася життєздатною та динамічною формою існування українського етносу, а й політичною силою, що сприяла консолідації української політичної нації, утвердженню й розвитку незалежної держави Україна. Все це вимагає посилення державної політики, скерованої на підтримку діаспори та посилення її зв'язків з Батьківщиною.

Поступово Україна стверджується і в економічній сфері зовнішньої політики. У 1992 р. вона вступила до *Міжнародного валютного фонду (МВФ)*, однієї з найвпливовіших у світовій економіці міжнародної організації, яка спеціалізується на кредитній політиці. Умовами надання інвестицій МВФ є скорочення дефіциту державного бюджету до рівня не більше 10%, зниження темпів інфляції, поглиблення структурних перетворень (насамперед, приватизації та демонополізації). Кредити МВФ першочергово спрямовані на покриття дефіцитів платіжного балансу та погашення внутрішнього боргу. В Україну вони почали надходити в той час, коли її економіка перебувала в критичному стані. Завдяки ним вдалося приборкати гіперінфляцію та увести в обіг нову грошову одиницю – гривню. На сьогодні МВФ є найбільшим кредитором України (його частка становить понад 60%).

Квота України в МВФ становить лише 0,7%. Але членство в цій організації виходить далеко за межі прямого кредитування. Адже Фонд здійснює значний вплив на ситуацію у світовому валютно-кредитному ринку. Від його позиції багато в чому залежить політика інших інвесторів.

Серед них справедливо виділяється Світовий банк (СБ), до якого Україна вступила водночас із вступом до МВФ, у 1992 р. Україна є членом всіх його структур: *Міжнародного банку реконструкції та розвитку* (МБРР), *Міжнародної фінансової корпорації* (МФК), *Міжнародної асоціації розвитку* (МАР) та *Багатосторонньої агенції з гарантування інвестицій* (БАГІ).

§5. Національно-культурне відродження України.

Проголошення незалежності України створило принципово нові умови для розвитку національної культури. Необхідно перебороти негативну спадщину в сфері культури, що залишилися від радянських часів: партійно-класовий підхід до оцінок досягнень культури; русифікацію; залишковий принцип у фінансуванні культури. Головною задачею культурного будівництва стало національно-культурне відродження України.

У 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон “Про освіту”, де школа визначалася як основа духовного розвитку держави. Реалізація закону передбачає зміцнення матеріально-технічної бази освіти, видання нових підручників, урізноманітнення форм і методів навчання, широке впровадження в навчальний процес досягнень науки і техніки. Освітня система стає гнучкішою і різноманітнішою. Разом із державними з’являються приватні ліцеї, коледжі, гімназії. Зроблено деякі кроки до гуманізації освіти. Важливою задачею є забезпечення виконання в навчальних закладах “Закону про мови в Українській РСР”, прийнятого ще в 1989 р., що передбачає перехід на україномовний режим навчального процесу. За декілька років кількість першокласників, що навчаються українською мовою, зросло з 43,5 до 67,7 %, а у вищих навчальних закладах українською мовою викладання велося в 37 % академічних груп. Проте ці процеси в східному і південному регіонах

відбуваються повільно. Відбулася реорганізація керування освітою – із метою поліпшення зв'язку між системою середньої і вищої освіти були об'єднані Міністерство народної освіти і Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти в одне – Міністерство освіти і науки України. Здійснюється перехід на триступеневу підготовку у вузах – бакалавр, спеціаліст, магістр. Вузи стають більш автономними у своїй діяльності. Проте економічний стан істотно впливає на розвиток освіти, його фінансування, стан робітників цієї сфери

У достатньо складному становищі виявилася наука. Позначилася багаторічна фактична ізоляція української науки від світової і одностороння орієнтація на російську, недостатня матеріально-технічна база. Центром науки, як і раніше, залишається Академія наук, якій надано у 1994 р. статус національної. Серйозними проблемами є недостатня розробка фундаментальних досліджень і дуже слабе впровадження нових технологічних досягнень у виробництво (впроваджується лише 10 % розробок). Загальна кількість науковців на Україні – майже 300 тис. – в два рази більше, ніж у Франції, але ефективність їхньої праці набагато нижча, ніж у Європі. Визначні успіхи досягнуті в сфері гуманітарних наук, особливо історичній.

Літературні процеси теж характеризуються оновленням змісту, методів творчості, позбавленням від ідеологічної цензури. Можна виділити дві фази в літературному процесі 1990-х років. На початку 1990-х років вільна літературна діяльність була способом вираження набутої свободи і автори намагалися творити відроджену національну літературу. З другої половини десятиліття розвинулися численні різноманітні літературні напрямки, причому література стала набувати все більше дидактичного характеру.

В Україні співіснує три літературні покоління. Перше покоління складають шістдесятники та їхнє коло (Л. Костенко, Д. Павличко, І. Драч, В. Дрозд, В. Яворівський). Багато представників цього соціально активного покоління інтегрувалися у владні структури, стали членами комітетів державних премій. Друге покоління вісімдесятників- це письменники, які почали публікуватися за умов уже послабленої цензури (О. Забужко, Н. Білоцерківець, Ю. Андрухович)

було менш соціально ангажованим і мало тенденцію до іронічного та меланхолійного ставлення до життя. Антологія творів цих письменників під назвою «Вісімдесятники» вийшла в 1990 році. Третє покоління представляє письменників дев'яностих років (С. Жадан, І. Андрусак, Т. Прохасько, М. Кияновська). Це покоління вже не було концентроване на вивільненні від цензури і розвинуло велику кількість різноманітних стилістичних напрямків.

Одним з найпопулярніших авторів в Україні є Люко Дашвар, чиї твори належать до бестселерів і друкуються нетипово великими для сучасної видавничої ситуації сотисячними тиражами. Численними преміями відзначені твори подружжя письменників-фантастів Марини та Сергія Дяченків. В жанрі детективу пишуть Леонід Кононович, Андрій Кокотюха та Ірен Роздобудько. Василь Кожелянко відомий своїми творами з альтернативної історії. Твори російськомовного українського письменника Андрія Куркова перекладені багатьма мовами та відомі у Європі. Великої популярності набули драматичні твори Леся Подерев'янського, які відзначаються широким використанням нецензурної лексики, суржику та написані в гумористично-пародійний спосіб. На поприщі історичних та детективних романів багатьма преміями відмічалися твори Василя Шкляра. Його містично-детективний роман 1999 року «Ключ» витримав понад 12-ть видань (станом на 2009 рік) та перекладено кількома мовами. Розголосу також набув історичний роман 2009 року «Залишенець Чорний ворон», який піднімає заборонену та замовчувану за радянських часів тему боротьби українських повстанців проти більшовиків в 1920-х роках. В 2008 році російський переклад роману Сергія Жадана «Anarchy in the UKR» увійшов до короткого списку літературної премії «Національний бестселер» і одержав грамоту «Книга року» на Московській книжковій виставці-ярмарку. Згідно з рейтингом німецької телерадіокомпанії SWR, в 2009 році німецький переклад збірки «Гімн демократичної молоді» Сергія Жадана посів перше місце серед рекомендованих іншомовних книжок, у якому роман Льва Толстого «Анна Кареніна» був на сьомому місці.

Проте тривожна тенденція склалася з книговидавництвом українською мовою. Україномовний наклад складає 27 % від усього книжкового накладу. Деякі позитивні зсуви помітні в кіномистецтві, створюються україномовні фільми. На XXXVI кінофестивалі в Сан-Ремо українському фільму “Ізгой”, створеному за мотивами повісті А. Димарова (режисери В. Савельєв і А. Браунер) присуджений Гран-прі. У 2003 році в основному конкурсі Берлінале, отримав Срібного ведмедя фільм українського аніматора Степана Ковалю «Йшов трамвай № 9». У 2005 році стрічка «Подорожні» молодого українського режисера Ігоря Стрембіцького отримала Золоту пальмову гілку за короткометражний фільм.

Важливий внесок у розвиток театрального мистецтва в 90-х рр. внесли режисери Р. Віктюк, С. Донченко, Б. Шарварко, А. Жолдак, актори Б. Ступка, А. Роговцева, Н. і О. Сумські, А. Хостікоєв, Л. Задніпровський, Б. Бенюк. Нині в Україні щорічно відбувається низка міжнародних театральних фестивалів, що засвідчили свій авторитет у Європі: «Київ травневий» у Києві, «Золотий Лев», «Драбина» та "Драма.UA" у Львові, «Тернопільські театральні вечори. Дебют» у Тернополі, «Мельпомена Таврії» у Херсоні, «Різдвяна містерія» в Луцьку, «Інтерлялька» в Ужгороді.

Позитивні зміни відбуваються в роботі українського телебачення. Підвищився аналітичний рівень інформаційних передач, ток-шоу, урізноманітнилися розважальні програми. Найпопулярнішим телеканалом України є 1+1. Про це свідчать рейтинги. Заснований у 1995 р. він охоплює своїми «телехвилями» близько 47 мільйонів населення. Призи та нагороди у сфері телекомунікацій найчастіше забирають журналісти – представники саме «1+1».

Значними можна назвати досягнення в сфері пісенної творчості. Регулярно відбуваються пісенні фестивалі “Червона рута”, “Пісенний вернісаж”, “Пісня року”, “Таврійські ігри”. Велику популярність здобули естрадні співаки Т. Кароль, О. Пономарьов, група «Океан Ельзи»(вокаліст Святослав Вакарчук).

Великих успіхів досягли українські спортсмени на літніх Олімпійських іграх 1996 р. у м. Атланта (США), зайнявши почесне 9 командне місце й увійшовши в число головних спортивних країн світу. Українська плавчиха Яна Клочкова стала чотириразовою чемпіонкою Олімпійських ігор у Сіднеї (2000 р.) і Афінах (2004 р.). Українські боксери Віталій та Володимир Клички стали чемпіонами світу у суперважкій категорії у найпрестижніших версіях професіонального боксу (2004 – 2012 рр.). Капітан збірної України з футболу Андрій Шевченко був визнаний у 2004 р. кращим футболістом Європи, отримавши найпрестижніший приз “Золотий м’яч”. Значних успіхів досягла збірна України з футболу на чемпіонаті світу 2006 р. в Німеччині, увійшовши до вісімки найкращих команд чвертьфіналу (тренер О. Блохін). У 2009 р. Команда «Шахтар» (Донецьк) завоювала Кубок УЄФА з футболу. Український спортсмен О.Пономарьов став чемпіоном світу з шахів (2002 р.). Україна успішно провела чемпіонат Європи з футболу у 2012 р., хоча наша збірна не досягла істотних результатів.

До культурно-політичних досягнень слід віднести створення системи нагород України. Сюди входять Почесна відзнака Президента, ордени Богдана Хмельницького, Ярослава Мудрого, Княгині Ольги, відзнака “За мужність”.

§6. Державна символіка України та її історичне походження.

Україна як суверенна держава має власні державні символи. *Державні символи* – це закріплені в законодавстві країни офіційні знаки (зображення, предмети) чи звукові вираження, що в короткій формі виражають одну чи кілька ідей політичного, національного, історичного характеру і символізують суверенітет держави.

Згідно з ст. 20 Конституції України державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Державний Прапор України – стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів. Державний прапор шляхом добору певних кольорів

символізує певні ідеї національно-політичного та історичного характеру. Відповідно до Закону України від 28 січня 1992 р. “Про Державний Прапор” Верховна Рада визначила співвідношення ширини прапора до його довжини як 2:3. Закон передбачає підняття прапора на будинках органів державної влади й управління, органів місцевого самоврядування, дипломатичних представництв України за кордоном, під час офіційних зустрічей на найвищому рівні, на відкритті спортивних змагань. Державний Прапор синьо-жовтого кольору є на морській судах та літаках міжнародних рейсів України.

Синьо-жовті кольори вперше згадуються близько 1410 р. на корогвах Галицько-Волинського князівства. На них ще на синьому полі був зображений золотий лев. Жовто-блакитний прапор мали й запорізькі козаки, які використовували його в мирний час, на відміну від бойового стягу малинового кольору. Сині і жовті кольори містилися і у гербах українських земель, міст і старшинських родів. З XVIII ст. ці кольори присутні на полкових прапорах Київського, Лубенського, Полтавського, Чернігівського, Ізюмського козацьких полків. Вони ж використовувалися при зображенні багатьох гербів українських гетьманів та козацької старшини (гетьманів Дорошенка, Брюховецького, Розумовського, кошового отамана Калнишевського, полковників Нечаїв, Богунів). Традиція поєднання жовтого і блакитного кольорів поширюється і на герби тогочасних міст України: Києва, Лубен, Миргорода, Прилук, Чернігова, Ніжина та ін. Але найбільшого поширення ці кольори набувають на західноукраїнських землях. Прапори, на яких домінувало поєднання жовто-блакитних фарб, було піднято над міськими ратушами у містах Самборі, Станіславові, Коломиї, Стрию, Сяноку. Блакитні жупани й жовті свити носили учасники гайдамацького руху у XVIII ст. У 1848 р. у Львові на ратуші вперше було піднято жовто-блакитний прапор у вигляді двох горизонтальних смуг, тобто приблизно як тепер. Ця ідея, започаткована Головною Руською Радою, була підхоплена спортивно-просвітницькими організаціями, які почали діяти на Галичині наприкінці XIX ст. (в першу чергу “Соколами”). Після з’їзду “Соколів” та “Січей” у 1911 р. починається широке використання жовто-

блакитного прапора на різних масових заходах, зокрема під час відзначення 50-річчя з дня смерті Т.Г. Шевченка (1911 р.), 100-річчя з дня його народження (1914 р.) та ін. З 1914 р. Січові стрільці під такими ж прапорами воювали на полях Першої світової війни. Жовто-блакитні прапори масово з'являються на маніфестаціях українців після перемоги Лютневої революції 1917 р., під ними формувалися й перші українські національні військові з'єднання. У березні 1918 р. Центральна Рада затвердила державний герб і державний прапор УНР. За гетьмана П. Скоропадського жовто-блакитний прапор був замінений на блакитно-жовтий. Блакитно-жовті прапори затвердили уряди Західноукраїнської Народної Республіки 13 листопада 1918 р. у Львові і Підкарпатської Русі як складової частини Чехословаччини. Перший сейм Карпатської України 15 березня 1939 р. в м. Хусті ухвалив блакитно-жовтий державний прапор.

Згідно з Конституцією України Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням Малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького. Головним елементом Великого Державного Герба України є знак княжої Держави Володимира Великого.

Перша літописна згадка про тризуб як князівський знак Київської Русі датована X ст. Вона збереглася у болгарському рукописі “Хроніка Манасії” (XIV ст.), де зображені воїни – дружинники князя Святослава, у руках яких прапори увінчані тризубцем. Тризуб зображувався на монетах великого князя Володимира Святославовича, а згодом Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха. Спочатку цей знак не був офіційним гербом, а виступав лише у ролі родового знака князів. Проте з часом він передається у спадок як символ влади та знак єднання східних слов'ян, тобто стає власне гербом.

Зараз існує понад 40 версій, які пояснюють походження та інтерпретують суть тризуба. Всі дотеперішні пояснення тризуба можна зібрати в 6 головних груп, що об'єднують однорідні гіпотези: 1) символ державної влади (верхня частина скіпетра або корони); 2) церковна християнська емблема (Трійця, голуб святого Духа); 3) військова емблема (франціска (спис з подвійною сокирою),

якір, лук зі стрілою, шолом, сокира, спис з тризубчастими вістрями); 4) геральдично-нумізматична фігура (норманський крук чи сокіл, генуезько-литовський портал); 5) монограма (сплетіння кількох початкових літер у вигляді вензеля для позначення імені, слова або виразу), (схематичне зображення слова воля, символ влади над трьома (небесним, земним, підземним) світами, літери “Ш”, яка означала цифру 3, символ поєднання минулого, сучасного та майбутнього); 6) геометричний орнамент (стилізована квітка (трисвічник), колос).

Після розпаду Київської Русі тризуб утратив значення державного символу, зберігаючись на гербах провінційних міст, українських магнатів, дворян та козацької старшини. Інший елемент Великого Державного Герба – козак з мушкетом і шаблею як герб Війська Запорізького відомий з XVI ст., а з XVIII ст. такий герб стає символічним зображенням Гетьманщини. У 1918 р. після проголошення незалежності УНР золотий тризуб на синьому тлі був затверджений Державним Гербом України. Він залишався також гербом і за гетьмана П. Скоропадського й УНР часів Директорії.

Державним Гімном України є національний гімн на музику Михайла Вербицького зі словами, затвердженими законом (над мелодією працювали й інші українські композитори, зокрема Кирило Стеценко). Музика до Гімну народилася в 1864 р., коли Львівський український центр показав спектакль письменника К. Гейнча “Запорожці”. Тут вперше було виконано пісню “Ще не вмерло Запорожжя”, яку з захватом зустріла публіка. Це була музика М. Вербицького – мелодія майбутнього Гімну України. Ця мелодія “Ще не вмерла Україна” затверджена Верховною Радою України 15 січня 1992 р.

6 березня 2003 р. Верховна Рада України затвердила текст Державного Гімну України у другій редакції історичного тексту П. Чубинського, перші рядки якого такі:

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці,

Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Душу й тіло ми положим за нашу свободу

І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Контрольні питання:

1. У чому виявлявся процес державотворення в Україні у перші роки незалежності?
2. Які причини дострокових виборів Верховної Ради України та Президента України 1994 року?
3. Охарактеризуйте основні етапи прийняття Конституції України 1996 року.
4. Назвіть основні причини економічної кризи в Україні у 90-ті рр.
5. Якими були основні завдання зовнішньої політики України у перші роки незалежності?
6. Як розвивалися стосунки України з Європейським Союзом протягом останніх 15 років?
7. Якими є основні проблеми розвитку національної культури на сучасному етапі?
8. Охарактеризуйте основні перипетії виборів Президента України 2004 року. Чому ці події отримали назву «помаранчева революція»?
9. У чому Ви вбачаєте головні причини дострокових виборів до Верховної Ради України 2014 року?

Тестові завдання №3.

Завдання 1 – 25 мають по 4 варіанти відповідей. У кожному завданні – лише одна правильна відповідь. Оберіть правильну відповідь та позначте її відповідною літерою у клітинці.

1. Хто був головою Української Центральної Ради?
А) Т.Шевченко;
Б) М.Костомаров;
В) В.Каразін;

Г) М.Грушевський.

2. Коли було проголошено Українську Народну Республіку?

- А) 7 березня 1917 р.;
- Б) 10 червня 1917 р.;
- В) 3 липня 1917 р.;
- Г) 7 листопада 1917 р.

3. В якому Універсалі Центральної Ради проголошувалась автономія України?

- А) I Універсал;
- Б) II Універсал;
- В) III Універсал;
- Г) IV Універсал.

4. Як називався виконавчий орган Центральної Ради у 1917 р.?

- А) Уряд України;
- Б) Рада народних комісарів України;
- В) Генеральний секретаріат;
- Г) Народний секретаріат.

5. Коли було створено Західноукраїнську Народну Республіку?

- А) 18 жовтня 1918 р.;
- Б) 28 жовтня 1918 р.;
- В) 9 листопада 1918 р.;
- Г) 13 листопада 1918 р.

6. Кого було обрано гетьманом Української держави у 1918 р.?

- А) І.Мазепу;
- Б) Д.Многогрішного;
- В) Б.Хмельницького;
- Г) П.Скоропадського.

7. Хто був першим головою Директорії?

- А) В.Винниченко;
- Б) М.Шаповал;
- В) П.Христюк;
- Г) Є.Коновалець.

8. Який з цих заходів входив до нової економічної політики?

- А) заміна продрозкладки продподатком;
- Б) націоналізація промисловості;
- В) створення комун;
- Г) загальна трудова повинність.

9. Яка галузь економіки стала розвиватися найшвидшими темпами після переходу до непу?

- А) важка промисловість;
- Б) сільське господарство;
- В) торгівля;
- Г) легка промисловість.
10. Яка з цих республік не входила до складу СРСР у момент його утворення в 1922 р.?
- А) Україна;
- Б) Росія;
- В) Білорусія;
- Г) Естонія.
11. Коли була проголошена політика «коренізації»?
- А) 1921 р.;
- Б) 1923 р.;
- В) 1924 р.;
- Г) 1925 р.
12. Хто очолював комісію по українізації у 20-ті рр. ХХ ст.?
- А) В.Затонський;
- Б) О.Гринько;
- В) Е.Квірінг;
- Г) Х.Раковський.
13. Коли почалася перша п'ятирічка в Україні (здійснення 5-річного плану соціально-економічного розвитку)?
- А) 1921 р.;
- Б) 1925 р.;
- В) 1928 р.;
- Г) 1930 р.
14. Яка галузь економіки була головною при проведенні індустріалізації в Україні?
- А) торгівля;
- Б) фінанси;
- В) сільське господарство;
- Г) важка промисловість.
15. Коли був голодомор в Україні?
- А) 1929 – 1930 рр.;
- Б) 1930 – 1931 рр.;
- В) 1931 – 1932 рр.;
- Г) 1932 – 1933 р.
16. Як називався політичний режим в Україні, який встановився в кінці 20-х років?

- А) тоталітарний;
- Б) демократичний;
- В) теократичний;
- Г) олігархічний.

17. Коли було прийнято нову «сталінську» Конституцію України?
- А) 1934 р.;
 - Б) 1935 р.;
 - В) 1937 р.;
 - Г) 1938 р.
18. Яка легальна партія, що діяла на західноукраїнських землях у 20 – 30-ті роки ХХ ст., була найчисельнішою і мала своє представництво у сеймі Польщі?
- А) Українське національно-демократичне об'єднання;
 - Б) Комуністична партія Західної України;
 - В) Українська соціал-радикальна партія;
 - Г) Українські соціалісти-революціонери.
19. Коли було утворено Організацію Українських Націоналістів (ОУН)?
- А) 1919 р.;
 - Б) 1921 р.;
 - В) 1929 р.;
 - Г) 1938 р.
20. Хто був першим головою Організації Українських Націоналістів?
- А) Д.Донцов;
 - Б) С.Бандера;
 - В) Є.Коновалець;
 - Г) А.Мельник.
21. Хто став президентом Карпатської України?
- А) А.Бродій;
 - Б) А.Волошин;
 - В) В.Мудрий;
 - Г) Д.Левицький.
22. Яке місто стало центром окупаційної адміністрації в Україні?
- А) Рівне;
 - Б) Вінниця;
 - В) Київ;
 - Г) Харків.

23. Коли, як вважається, було створено УПА?
- А) червень 1941р.;
 Б) грудень 1941 р.;
 В) жовтень 1942 р.;
 Г) січень 1943 р.
24. Коли Україна стала членом ООН?
- А) 1921 р.;
 Б) 1922 р.;
 В) 1939 р.;
 Г) 1945 р.
25. Хто є авторами музики і слів до Державного Гімну України?
- А) М.Лисенко і Т.Шевченко;
 Б) М.Лисенко і І.Франко;
 В) П.Майборода і А.Малишко;
 Г) М.Вербицький і П.Чубинський.

У завданнях 26 – 30 до кожного з 4 завдань, позначених буквами, оберіть правильний, на вашу думку, варіант відповіді, позначений цифрою. Запишіть у таблицю в тесті цифри обраних відповідей.

26. Встановіть відповідність між історичними подіями та прізвищами їх активних учасників.

Історична подія	Прізвища учасників
1) коренізація	А) М.Кирпонос
2) десталінізація	Б) Л.Кравчук
3) проголошення незалежності України	В) М.Хрущов
4) оборона Києва у 1941 р.	Г) О.Шумський

27. Встановіть відповідність між поняттями та їх визначеннями. Букви, які відповідають обраним елементам, запишіть в таблицю.

Поняття	Визначення
1) червінець	А) варіант плану
2) непмани	облаштування СРСР
3) Акт злуки	Б) об'єднання УНР і ЗУНР
4) автономізація	В) нова буржуазія у 20-ті рр.
	Г) грошова одиниця

28. Встановіть відповідність між прізвищами історичних осіб та політичними інститутами, які вони очолювали.

Прізвища	Політичні інститути
----------	---------------------

1) О.Керенський	А) Народний секретаріат
2) С.Петлюра	Б) Центральна Рада
3) М.Грушевський	В) Тимчасовий уряд
4) М.Скрипник	Г) Директорія

29. Встановіть відповідність між датами та подіями.

Дати	Події
1921 р.	А) входження Криму до України
1925 р.	Б) прийняття Конституції України
1937 р.	В) перехід до непу
1954 р.	Г) прийняття курсу на індустріалізацію

30. Встановіть відповідність між поняттями та їх визначеннями.

Букви, які відповідають обраним елементам, запишіть в таблицю.

Поняття	Визначення
«великий перелом»	А) форма колгоспу з усупільненням всього майна
комуна	Б) політика колективізації села
хвильовизм	В) орган, що займався ліквідацією неписьменності
лікнеп	Г) вияв «націонал-комунізму»

У завданнях 31 – 35 розташуйте історичні події у правильній, на вашу думку, хронологічній послідовності. Запишіть букви, якими позначені події, у таблицю в тесті. Перша подія має відповідати цифрі 1 у таблиці, друга – цифрі 2 і т.д.

31. Поставте в хронологічній послідовності наступні події Національно-демократичної революції:

- А) Створення Генерального Секретаріату;
- Б) Створення Народного Секретаріату;
- В) З'їзд народів Росії у Києві;
- Г) Проголошення УНР.

1	2	3	4
---	---	---	---

--	--	--	--

32. Встановіть хронологічну послідовність урядування таких президентів незалежної України:

- А) Л.Кравчук;
- Б) П.Порошенко;
- В) Л. Кучма;
- Г) В. Ющенко.

1	2	3	4

33. Встановіть хронологічну послідовність подій:

- А) Політика перебудови;
- Б) Третя п'ятирічка;
- В) Початок стаханівського руху;
- Г) Прийняття непу.

1	2	3	4

34. Встановіть хронологічну послідовність таких подій:

- А) створення Народного Руху України;
- Б) проведення Всеукраїнського референдуму щодо незалежності України;
- В) аварія на Чорнобильській АЕС;
- Г) затвердження нового Державного прапора України.

1	2	3	4

35. Встановіть хронологічну послідовність таких подій:

- А) Визволення Одеси від німецької окупації;
- Б) Визволення Харкова від німецької окупації;
- В) Визволення Луганська від німецької окупації;
- Г) Визволення Києва від німецької окупації

1	2	3	4

У завданнях 36 – 39 після слова «Відповідь» напишіть рік або прізвище, залежно від вимог завдання. Рік події записуйте цифрами, починаючи з лівої клітинки поля, а прізвище – друкованими великими літерами.

36. Прочитайте уривок з історичного джерела і дайте відповідь на питання.

«Центральна Рада ухвалила: 1) всякого роду написи, вівіски тощо на торговельно-промислових, банкових та подібних закладах і конторах повинно

писатися державною українською мовою, окрім інших мов... при тім написи українською мовою мають бути на основній частині цього напису, на чільнім місці».

Хрестоматія з історії України. – К., 1993. – С. 215.

Коли було прийнято цей закон (рік)?

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

37. Прочитайте уривок з підручника і дайте відповідь на питання.

«Після смерті Сталіна (1953 р.) в країні сталися суттєві зміни в соціально-політичному житті та економічній політиці. Почався процес часткової десталінізації. Діяльність Сталіна була піддана різкій критиці, припинилися масові репресії, почалася реабілітація незаконно репресованих».

В.Греченко, О.Ярмиш. Історія України. Всесвітня історія ХХ – ХХІ ст. – Х.: Прометей-Прес, 2005. – С. 178.

З яким природним явищем порівняв цей період письменник І.Еренбург і ця назва закріпилася в історії?

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

38. Прочитайте факти біографії історичного діяча і напишіть його прізвище.

Один з основоположників українського кіномистецтва, письменник і художник. Роки життя – 1894 – 1956 рр. З 1926 р. – на Одеській кінофабриці, де створив свої перші роботи, зокрема фільм «Сумка дипкур'єра». В 1936 – 1941 рр. – режисер Київської кіностудії художніх фільмів, де створив фільм «Щорс».

О.Д.Бойко. Історія України. – К., 1999. – С. 353.

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Післямова.

Загалом, підбивати підсумки нашої історії ще зарано. Адже ми лише почали новий відлік часу з початку нашої незалежності, якій заледве більше 10 років. Разом з тим у минулому – тисячолітня історія нашої державності і саме з цієї історії ми можемо зробити деякі головні уроки.

І основний з них той, що саме періоди бездержавності є найгіршими в нашій історії, коли відбуваються соціальні катаклізми, голодомори, геноциди, денаціоналізація українського етносу. При цьому слід чітко відзначити – в основі найбільш негативних, навіть катастрофічних подій завжди лежав брак національної єдності. Уроки історії слід пам'ятати, аби не бути приреченими на їх перманентне повторювання.

У нашому минулому – велич великої і високошанованої європейської держави – Київської Русі з цілою галереєю її великих князів. І великих не лише за посадою, але й за грандіозністю діянь, вчинків, подвигів та помислів. Серед них – великі полководці Олег та Святослав, реформаторка та дипломат сувора та поважна Ольга, святитель Русі Володимир Великий, перший руський законодавець та дійсно мудрий володар, “тесть Європи” Ярослав.

Особлива сторінка нашої історії – українське козацтво. Його історичний феномен у тому, що воно стало колективним фундатором саме української державності і цю державність було створено за зразком Запорізької Січі. Саме козаки підхопили естафету державної традиції, яка тимчасово перервалася після ліквідації Галицько-Волинського і Київського князівств. Січ дала Україні і політиків, і воєначальників, які сприяли поступу своєї Вітчизни, зростанню її авторитету на міжнародній арені. Серед них найпочесніше місце займає Богдан – Зиновій Хмельницький – засновник Української козацької держави, визначний полководець, державний діяч, дипломат. Серед героїв козацтва можна назвати сотні прізвищ, але викарбуємо у пам'яті ще двох найвизначніших – Петра Конашевича – Сагайдачного та Івана Сірка.

Історія України – це не тільки історія князів, гетманів та президентів. Золоті сторінки у її літопис вписали геній українського народу Тарас

Шевченко, письменник та поет Іван Франко, композитор Микола Лисенко та багато інших – історія нашої культури дає можливість, на щастя, назвати ще десятки та сотні імен.

Говорячи про основні віхи нашої історії, не можна не обминути драматичні та трагічні роки Української національно-демократичної революції. Тоді вдалося відновити українську національну державність, але, на жаль, лише на кілька років. Якраз уроки тих подій, коли українці не змогли зорганізуватися як нація, їх керівники припускалися прикрих помилок, а національна ідея не зустріла широкої підтримки – є найповчальнішими в історії нашої державності.

Сьогодні і викладач, який читав лекції з історії державності України, і курсант або студент, є свідками і учасниками нового і хочеться сподіватися, найкращого періоду нашої державності. І, звичайно, щоб він був найкращим, необхідні зусилля усіх народів, які населяють Україну, усіх учасників політичного процесу – і рядових і лідерів.

Післямова, як правило, читається вже тоді, коли позаду і вивчення курсу, і, можливо, іспит. Але із закінченням іспиту не закінчується вивчення історії України. Вона розвивається, йде день за днем уперед, збільшуючи кроки свого поступу. Це – нове в історії. Але і в нашому минулому ще багато незнаних, невивчених, малодосліджених, маловідомих сторінок. І це – твоя історія, історія твоїх батьків, дідів, прадідів, далеких предків і вона завжди з нами, бо сьогодні ми живемо так тому, що у нас було таке вчора, тобто така історія з її досягненнями, прорахунками, невдачами і удачами, героями та антигероями. Звертатися до історії – це значить звертатися до досвіду минулих поколінь, це значить засвоювати його, творчо використовувати, захищати нашу державність з тим, щоб не повторилися голодомори, Малоросія і становище людей на рівні другого сорту. Цього не можна забувати і ігнорувати, адже для кожної людини найсуттєвіше значення має те, в якій державі жити і з якими правилами та обов'язками. Перегорнути останню сторінку підручника з історії – не означає забути і віддалитися від історії. Вона все одно буде владно втручатися у наше сьогодення, оскільки з минулого нам залишилися у спадок не лише подвиги та

герої, але і деякі історичні проблеми, тісно пов'язані з нинішньою політичною, соціально-економічною та ідеологічною ситуацією.

Тому – пам'ятай історію і думай про майбутнє!

Хронологічний довідник

- I млн. р. до н.е. – поява людини на терені України.
- I млн. р. до н.е. – 3 тис.р. до н.е. – кам'яний вік (палеоліт).
- 40 тис.р. до н.е. – поява сучасної людини (homo sapiens), перші форми світогляду, матриархат.
- III-II тис. до н.е. – трипільська культура.
- II-I тис. до н.е. – бронзовий вік. Перший великий суспільний поділ праці – відокремлення скотарства від землеробства. Заміна матриархату патріархатом. Поширення воєн, поява приватної власності.
- I тис. до н.е. – залізний вік. Другий великий суспільний поділ праці – відокремлення ремесла від землеробства. Початок етногенезу слов'ян.
- X-VII ст. до н.е. – кіммерійці на території України.
- VII-III ст. до н.е. – скіфи на території України.
- VII-I ст. до н.е. – грецькі міста-держави у Північному Причорномор'ї.
- I ст. н.е. – перша згадка про слов'ян-венедів.
- V ст. – виникнення Києва.
- VI-VII ст. – розселення слов'янських племен антів між Дністром і Доном.
- VIII ст. – перші згадки про Русь.
- 860 р. – похід київського князя Аскольда на Візантію.
- Кінець IX ст. – просвітницька діяльність Кирила та Мефодія. Створення слов'янської азбуки, поява писемності у східних слов'ян.
- 882 р. – об'єднання східнослов'янських земель князем Олегом в державу – Київську Русь.
- 907-911 рр. – походи київського князя Олега на Візантію, перші писемні договори Київської Русі.
- 912-945 рр. – князювання у Києві Ігоря.
- 945-964 рр. – князювання у Києві Ольги.
- 964-972 рр. – князювання у Києві Святослава.
- 978-1015 рр. – князювання у Києві Володимира Великого. Розквіт Київської Русі.
- 988 р. – хрещення Русі.
- 1019-1054 рр. – князювання Ярослава Мудрого у Києві.
- 1113-1125 рр. – князювання у Києві Володимира Мономаха.
- 1187 р. – перше писемне використання терміна “Україна”.
- 1199 р. – утворення Галицько-Волинського князівства.

- 1238 р. – розгром Данилом Галицьким німецьких рицарів під Дорогочином.
- 1240 р. – захоплення Києва татари-монголами.
- 1253 р. – прийняття Данилом Галицьким королівського титулу.
- 1362 р. – захоплення Києва і Київщини литовським князем Ольгердом. Кінець княжої доби і початок Литовсько-Польської.
- 1363 р. – розгром литовсько-українськими військами Ольгерда татарських військ на р.Синя Вода.
- 1387 р. – захоплення Галичини Польщею.
- 1385 р. – акт про Кревську унію між Литвою і Польщею.
- 1489 р. – перша писемна згадка про українських козаків.
- 1529, 1566, 1588 – Литовські статuti.
- 1551р. – створення на о.Хортиця Запорізької Січі.
- 1569 р. – Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої.
- 1572 р. – створення першого загону козацького реєстрового війська.
- 1573 р. – заснування І.Федоровим першої друкарні на Україні у Львові.
- 1591-1593 рр. – козацько-селянське повстання під проводом К.Косинського.
- 1594-1596 рр. – козацько-селянське повстання під проводом С.Наливайка.
- 1596 р. – Брестська церковна унія.
- 1615-1622 рр. – гетьманування П.Конашевича-Сагайдачного.
- 1625 р. – селянсько-козацьке повстання під проводом М.Жмайла.
- 1630 р. – повстання під проводом Тараса Федоровича Трясила.
- 1632 р. – заснування Києво-Могилянської колегії.
- 1635 р. – повстання під проводом І.Сулими.
- 1637 р. – повстання під проводом Павлюка (Павла Бута).
- 1638 р. – повстання під проводом Я.Острянина і Д.Гуні.
- 1638 р. – прийняття польським сеймом “Ординації Війська Запорізького реєстрового”.
- 1648-1663 рр. – Визвольна війна українського народу.
- 1595, 27 грудня – 1657, 27 липня – життя і діяльність Б.Хмельницького.
- 1648 р. – перемога війська Б.Хмельницького під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями.
- 1649 р. – підписання Зборівського мирного договору між Україною і Польщею.
- 1650 р. – перший Молдавський похід козацьких військ.
- 1651 р. – поразка козацьких військ під Берестечком.
- 1651 р. – підписання Білоцерківського мирного договору.
- 1652 р. – перемога військ Б.Хмельницького під Батогом.
- 1653 р. – другий Молдавський похід козацьких військ.
- 1654 р., 8 січня – рішення Переяславської ради про входження України “під руку” московського царя.
- 1654 р., 21 березня – підписання в Москві “березневих статей” і жалуваних грамот, які визначили характер відносин між Україною і Московією.

- 1656 р. – підписання московським урядом Віленського перемир'я з Польщею.
- 1656 р. – похід на Польщу експедиційного корпусу А.Ждановича разом із семиградськими і шведськими військами.
- 1657-1659 рр. – гетьманування І.Виговського.
- 1658 р. – підписання Гадяцького договору між Україною і Польщею.
- 1659 р. – розгром українсько-татарською армією московських військ під Конотопом.
- 1659-1662 рр. – гетьманування Юрія Хмельницького.
- 1663-1665 рр. – гетьманування на Правобережжі П.Тетері.
- 1663-1668 рр. – гетьманування на Лівобережжі І.Брюховецького.
- 1663 р. – розділ України на Лівобережну і Правобережну.
- 1667 р. – Андрусівське перемир'я між Москвою і Польщею.
- 1663-1687 рр. – Руїна.
- 1665-1676 рр. – гетьманування П.Дорошенка на Правобережній Україні.
- 1668-1672 рр. – гетьманування Д.Многогрішного на Лівобережній Україні.
- 1672-1687 рр. – гетьманування І.Самойловича на Лівобережній Україні.
- 1672 р. – Буцацький мирний договір між Туреччиною і Польщею, новий поділ Правобережної України.
- 1677-1681 рр. – нове гетьманування Ю.Хмельницького на Правобережній Україні.
- 1681 р. – Бахчисарайський мирний договір між Туреччиною і Москвою.
- 1686 р. – “вічний мир” між Москвою і Польщею.
- 1687-1709 рр. – гетьманування І.Мазепи.
- 1702-1704 рр. – визвольний рух на Правобережній Україні під керівництвом С.Палія.
- 1708 р. – перехід І.Мазепи на бік Швеції.
- 1709 р., 27 червня – перемога московських військ над шведськими під Полтавою.
- 1708-1722 рр. – гетьманування І.Скоропадського.
- 1710 р. – написання Конституції П.Орликом.
- 1722 р. – створення Малоросійської колегії.
- 1722-1724 рр. – правління наказного гетьмана П.Полуботка.
- 1727-1734 рр. – гетьманування Д.Апостола.
- 1734 р. – гайдамацьке повстання під проводом Верлана.
- 1730-1740 рр. – укладення кодексу “Права, за якими судиться малоросійський народ”.
- 1738-1745 рр. – рух опришків під проводом О.Довбуша.
- 1750-1764 рр. – правління останнього гетьмана України К.Розумовського.
- 1764 р. – ліквідація гетьманства і утворення Другої Малоросійської колегії (до 1786 р.).
- 1768 р. – Коліївщина.
- 1772 р. – Перший поділ Польщі. Приєднання Галичини до Австрії.

- 1775 р. – ліквідація Запорізької Січі.
- 1781 р. – ліквідація полкового адміністративного устрою на Лівобережній Україні і введення намісництва.
- 1783 р. – закріпачення селян на Лівобережній Україні.
- 1783 р. – входження Криму до складу Росії.
- 1785 р. – надання дворянських привілеїв українській старшині.
- 1791 р. – Ясський договір між Росією і Туреччиною. Входження Південної України до складу Росії.
- 1793 р. – другий поділ Польщі. Входження Правобережної України до складу Росії.
- 1795 р. – третій поділ Польщі. Входження Західної Волині до складу Росії.
- 1722-1794 рр. – життя і діяльність Г.С.Сковороди.
- 1805 р. – заснування Харківського університету.
- 1813-1835 рр. – антифеодальний рух на Поділлі під керівництвом І.Кармалюка.
- 1814-1861 рр. – життя і діяльність Т.Г.Шевченка.
- 1822 р. – створення Південного товариства декабристів.
- 1823 р. – створення “Товариства об`єднаних слов`ян”.
- 1825, 29 грудня – 1826, 3 січня – повстання Чернігівського полку під керівництвом декабристів.
- 1833 р. – виникнення “Руської трійці”.
- 1834 р. – заснування Київського університету.
- 1846-1847 рр. – діяльність Кирило-Мефодіївського товариства.
- 1848 р. – виникнення у Львові першої української політичної організації “Головна руська рада”.
- 1848 р. – відміна кріпосного права в Східній Галичині.
- 1848 р., 1-2 листопада – збройне повстання у Львові.
- 1861 р., 19 лютого – відміна кріпосного права в Російській імперії.
- 1862 р. – поліцейська реформа в Російській імперії.
- 1864 р. – початок земської і судової реформ.
- 1870 р. – початок міської реформи.
- 1874 р. – початок військової реформи.
- 1900 р. – утворення в Харкові Революційної української партії.
- 1905-1907 рр. – буржуазно-демократична революція в Росії.
- 1905 р., січень, 9 – “Кривава неділя”, початок першої російської революції.
- 1905 р., жовтень – загальноросійський політичний страйк.
- 1905 р., грудень – збройне повстання в Донбасі та інших містах.
- 1906-1911 рр. – столипінська аграрна реформа.
- 1907 р., червень, 3 – розгон II Державної думи. Третьочервневий державний переворот. Закінчення першої російської революції.
- 1908 р. – створення Товариства українських поступовців.
- 1914 р., серпень, 1 – оголошення Німеччиною війни Росії. Початок першої світової війни.

- 1916 р., червень, 4 – серпень, 1 – наступ російських військ на Південно-Західному фронті (Брусилівський прорив).
- 1917 р., лютий – повалення царизму в Росії.
- 1917 р., 7 березня – утворення Центральної Ради.
- 1917 р., 10 червня – I універсал Центральної Ради.
- 1917 р., 3 липня – II універсал Центральної Ради.
- 1917 р., 25-26 жовтня – Жовтнева революція в Петрограді.
- 1917 р., 7 листопада – III універсал Центральної Ради. Проголошення УНР.
- 1917 р., 11-12 грудня – I Всеукраїнський з'їзд Рад, проголошення України Радянською республікою.
- 1918 р., 9 січня – IV універсал Центральної Ради, проголошення України самостійною державою.
- 1918 р., 9 лютого – підписання Центральною Радою Брестського мирного договору з Четверним союзом.
- 1918 р., березень, 3 – підписання в Брест-Литовську мирного договору між Радянською Росією та країнами австро-німецького військового блоку.
- 1918 р., 29 квітня – проголошення Української держави гетьмана Скоропадського.
- 1918 р., 13 листопада – проголошення ЗУНР.
- 1918 р., 14 листопада – створення Директорії.
- 1918 р., 14 грудня – втеча гетьмана Скоропадського, перехід влади до Директорії.
- 1919 р., 22 січня – проголошення Акта Злуки (соборності України) між УНР і ЗУНР.
- 1919 р., березень – прийняття першої Конституції Радянської України.
- 1919 р., травень-грудень – захоплення України Денікіним.
- 1920 р., квітень – підписання Петлюрою Варшавського пакту з Польщею.
- 1920 р., квітень-жовтень – радянсько-польська війна.
- 1920 р., 17 листопада – завершення розгрому білогвардійських військ Врангеля в Криму.
- 1921 р., березень – перехід до нової економічної політики.
- 1922 р., 30 грудня – проголошення утворення СРСР.
- 1923 р. – початок політики коренізації.
- 1928-1932 рр. – перший п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР.
- 1929 р. – перехід до політики колективізації.
- 1933 р. – голодомор на Україні.
- 1936 р., грудень, 5 – прийняття нової Конституції СРСР.
- 1939 р., 23 серпня – пакт Ріббентропа-Молотова.
- 1939 р., 1 вересня – початок другої світової війни.
- 1939 р., 17 вересня – вступ Червоної Армії на територію Західної України та Західної Білорусії.

- 1939 р., 13-15 листопада – прийняття Верховною Радою УРСР Закону про входження Західної України до складу УРСР.
- 1940 р., червень – входження Буковини до складу УРСР.
- 1941 р., 22 червня – початок Великої Вітчизняної війни.
- 1942 р., 30 травня – утворення Українського штабу партизанського руху.
- 1942 р., 14 жовтня – утворення УПА.
- 1943 р., 23 серпня – звільнення Харкова від німецько-фашистських військ.
- 1943 р., 6 листопада – звільнення Києва.
- 1944 р., 28 жовтня – звільнення Закарпаття, завершення звільнення України.
- 1945 р., квітень-червень – утворення ООН. Україна – фундатор ООН.
- 1945 р., травень, 8 – підписання акту про беззастережну капітуляцію Німеччини.
- 1953 р., березень, 5 – смерть Й.Сталіна.
- 1953 р., вересень – М.Хрущов стає першим секретарем ЦК КПРС.
- 1954 р., 19 лютого – Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області у склад України.
- 1956 р., лютий – XX з'їзд КПРС. Доповідь М.С.Хрущова про культ особи Сталіна.
- 1957 р. – реформа управління, створення раднаргоспів.
- 1961 р., 12 квітня – запуск першого космічного корабля з людиною на борту.
- 1964 р., жовтень – першим секретарем ЦК КПРС стає Л.Брежнєв.
- 1965 р. – спроби реформ в промисловості і сільському господарстві.
- 1978 р., квітень – прийняття нової Конституції УРСР.
- 1982 р., листопад – смерть Л.Брежнєва. Прихід до влади Ю.Андропова.
- 1985 р., квітень – обрання генеральним секретарем ЦК КПРС М.Горбачова.
- 1985 р., квітень – проголошення політики “перебудови”.
- 1986 р., 26 квітня – аварія на Чорнобильській АЕС.
- 1987 р. – спроби реформ в економіці. Поява “гласності”.
- 1989 р. – створення Народного Руху України.
- 1989 р. – прийняття Закону “Про мови в Українській РСР”.
- 1990 р., березень – перші порівняно вільні вибори до Верховної Ради України.
- 1990 р. – утворення нових політичних партій в Україні.
- 1990 р., 16 липня – прийняття Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України.
- 1991 р., 19-21 серпня – спроба державного перевороту в СРСР.
- 1991 р., 24 серпня – прийняття Верховною Радою Акта про незалежність України.
- 1991 р., 1 грудня – проведення Всеукраїнського референдуму і виборів Президента України.
- 1991 р., 8 грудня – проголошення утворення Співдружності незалежних Держав (СНД).

- 1992 р., січень – введення на Україні тимчасової валюти - купонокарбованців.
- 1992 р., 15 січня – Президія Верховної Ради України затверджує мелодію Державного гімну.
- 1992 р., 28 січня – Верховна Рада затвердила новий Державний прапор держави.
- 1992 р., 20 лютого – Президія Верховної Ради затвердила малий герб держави.
- 1994 р., березень-червень – вибори в Верховну Раду України (перші за часів незалежності).
- 1994 р., червень-липень – другі вибори Президента України. Обрання Президентом України Леоніда Кучми.
- 1995 р., 9 листопада – прийняття України до Ради Європи.
- 1996 р., 28 червня – прийняття Конституції України.
- 1998 р., 29 березня – вибори до Верховної Ради України та місцеві ради.
- 1999 р., 31 жовтня – 14 листопада – вибори Президента України. Перебрання Л.Кучми.
- 2004 р., жовтень 31, листопад 21, грудень 26 – вибори Президента України. Обрання Президентом України Віктора Ющенка.
- 2013, 21 листопада -2014, 22 лютого - Революція Гідності.
- 2014, 25 травня позачергові вибори Президента України Обрання Президентом України Петра Порошенка.
- 2014, 26 жовтня позачергові вибори до Верховної Ради України.

Правильні відповіді на тестові завдання №1.

Багатовибіркові завдання:

1	В	14	Г
2	Б	15	В
3	В	16	Б
4	А	17	А
5	Б	18	Б
6	Г	19	В
7	Г	20	В
8	А	21	В
9	Б	22	Б
10	Б	23	А
11	Г	24	Г
12	Г	25	А
13	Г		

Завдання на встановлення логічних пар:

26	А4, Б3, В2, Г1
27	А2, Б1, В4, Г3
28	1Б, 2А, 3Г, 4В
29	1Б, 2А, 3Г, 4В
30	1Б, 2В, 3Г, 4А

Завдання на відновлення хронологічної послідовності:

31	1А, 2В, 3Б, 4Г
32	1Б, 2А, 3В, 4Г
33	1Г, 2В, 3А, 4Б
34	1Г, 2Б, 3А, 4В
35	1Г, 2А, 3В, 4Б

Відкриті завдання з короткою відповіддю:

36	Нестор
37	Ярослав Мудрий
38	Конашевич-Сагайдачний

Правильні відповіді на тестові завдання №2.

Багатовибіркові завдання:

1	Г	14	Г
2	В	15	Г
3	Г	16	Б
4	А	17	А
5	Г	18	А
6	Г	19	Г
7	Б	20	В
8	А	21	Г
9	В	22	В
10	Б	23	А
11	Г	24	А
12	Г	25	Б
13	В		

Завдання на встановлення логічних пар:

26	1Б, 2Г, 3В, 4А
27	1Г, 2В, 3Б, 4А
28	1В, 2Г, 3Б, 4А
29	1Б, 2В, 3А, 4Г
30	1В, 2А, 3Б, 4Г

Завдання на відновлення хронологічної послідовності:

31	1Б, 2А, 3Г, 4В
32	1Г, 2Б, 3В, 4А
33	1А, 2В, 3Г, 4Б
34	1Б, 2А, 3Г, 4В
35	1Б, 2А, 3В, 4Г

Відкриті завдання з короткою відповіддю:

36	Малоросійська
37	Іван Сірко

Правильні відповіді на тестові завдання №3.

Багатовибіркові завдання:

1	Г	14	Г
2	Г	15	Г
3	А	16	А
4	В	17	В
5	Г	18	А
6	Г	19	В
7	А	20	В
8	А	21	Б
9	Б	22	А
10	Г	23	В
11	Б	24	Г
12	А	25	Г
13	В		

Завдання на встановлення логічних пар:

26	1Г, 2В, 3Б, 4А
27	1Г, 2В, 3Б, 4А
28	1В, 2Г, 3Б, 4А
29	1В, 2Г, 3Б, 4А
30	1Б, 2А, 3Г, 4В

Завдання на відновлення хронологічної послідовності:

31	1А, 2В, 3Г, 4Б
32	1А, 2В, 3Г, 4Б
33	1Г, 2В, 3Б, 4А
34	1В, 2А, 3Б, 4Г
35	1В, 2Б, 3Г, 4А

Відкриті завдання з короткою відповіддю:

36	1918
37	відлига
38	Довженко

Рекомендована література

Базова

1. Бойко О.Д. Історія України. К., 1999.
2. Борисенко В. Курс української історії. К., 1996.
3. Велика історія України. К., 1993.
4. Греченко В.А., Історія України: Модульний курс. Х., 2009.
5. Греченко В.А., Кислюк К.В. Історія української культури. К., 2013.
6. Греченко В.А., Чорний І.В. Світова та українська культура. К., 2009
7. Греченко В.А., Чорний І.В., Кушнерук В.А., Режко В. А. Історія світової та української культури. К., 2010.
8. Грушевський М. Ілюстрована історія України. К., 1992.
9. Грушевський М. Історія України – Русі: в 11 т., 12 кн. К., 1991-1995.
10. Грушевський М.С. Історія української літератури : у 6 т., 9 кн. К., 1993-1996.
11. Дорошенко Д. Нарис історії України: в 2-х т. Львів, 1991.
12. Ефименко А. История украинского народа. К., 1990.
13. Історія державності України / Керівник авт. кол. В.Греченко. Харків, 2004.
14. Історія України. Нове бачення: у 2-х т. / За ред. Смолія В.А. К., 1995. – Т. 1-2.
15. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. К., 1977-1979.
16. Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Ч. III. Харків, 2004.
17. Крип'якевич І. Історія України. Львів, 1990.
18. Політична історія України / під ред. В.І. Танцюри. К., 2008.
19. Політична історія України ХХ ст. В 6 т. К., 2002 – 2003.
20. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2-х т. К., 1992.
21. Попович, М. Нарис історії культури України.– К., 1998.
22. Україна крізь віки. В 11 т. К., 2000.

Допоміжна

1. БАНДУРКА О.М. ГРЕЧЕНКО ВЛАДА В УКРАЇНІ НА ЗЛАМІ ДВОХ ТИСЯЧОЛІТЬ. [.. – Х., 2000.
2. БОЙКО, О.Д. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. К., 2002.
3. БРАЙЧЕВСЬКИЙ, М.Ю. УТВЕРДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСТВА НА РУСІ. К., 1988.
4. ГОЛОБУЦЬКИЙ, В. ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО.К., 1994.
5. ГРЕЧЕНКО, В.А. ІСТОРІЯ: САМОВЧИТЕЛЬ МАЙБУТНЬОГО СТУДЕНТА. Х., 2007.
6. Греченко, В.А., Ярмиш О.Н.. Історія України. Всесвітня історія ХХ-ХХІ століття., Х., 2005.
7. Греченко В.А., Головка О.М.Становлення та утвердження тоталітарної партії в Україні (1918-1941 рр.).Х.,2012.
8. Переяславська Рада 1654 року (історіографія та дослідження): Збірник статей. К., 2003
9. Попович, М. ХХ червоне століття.. – К., 2005.
- 10.Смолій, В.А. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. / В.А. Смолій, В.С. Степанков. К., 1993.
- 11.Смолій, В.А. ,Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). К., 1999.
- 12.Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура / Під ред. Л. Довгої, Н. Яковенко. К., 2005.
- 13.Українське суспільство на зламі Середньовіччя та Нового часу. Нариси з історії ментальності та національної свідомості. / Під ред. В. Смолія. – К., 2001.
- 14.Шаповал, Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. К., 2001.
- 15.Щербак, В. Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV – середина XVIII ст.). К., 2000.
- 16.Яковенко, Н.М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVIII ст. К., 2002.
- 17.Яковенко, Н.М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К., 2005.
- 18.Яковлева, Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради–2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.) К., 2003.

10.3. Інформаційні ресурси

1.Історія України. Частина перша.URL:

<http://www.youtube.com/watch?v=TFdPOErzV60>

2.Історія України. Частина друга. URL: -[Електронний ресурс] Режим доступу:

<http://www.youtube.com/watch?v=oOFE2h8uPqE&feature=fv wre>

3.История Украины :1-10 серии URL:

<http://www.youtube.com/watch?v=x4tiQ8oUvGQ&feature=related>

Термінологічний словник

Автономія (грец.— *самостійність, незалежність*) - форма самоуправління частини території унітарної, іноді — федеративної держави, що володіє самостійністю у вирішенні питань місцевого значення у межах, установлених центральною владою. Населення автономної одиниці часто має більші права, ніж населення адміністративно-територіальних одиниць.

Авторитаризм (від лат. — *влада, вплив*) — тип політичного режиму, який характеризується субординацією суб'єктів політичних відносин, наявністю сильного центру, що має концентровану владу, можливістю застосування насильства чи примусу. _

Автохтонний (грец. *місцевий, корінний*) — організми, які виникли на тому ж місці, де знаходяться й зараз.

Адепт (лат.— *прибічник, прихильник*) — прихильник, послідовник якогонебудь учення, ідеї.

Акультизація (лат.— *догляд, освіта, розвиток*) **політична** — процес взаємовживання, взаємозбагачення і взаємовдосконалення різних культур, окремих осіб, груп, народів внаслідок тривалого спілкування і постійних контактів.

Альма-матер (лат. букв. — *мати-годувальниця*) — старовинна студентська назва університету як джерела духовної їжі.

Альянс (франц.— *зв'язувати*) — союз, об'єднання держав, організацій на основі договірних зобов'язань.

Анархізм (грец.— *безвладдя*) — ідейно-теоретична й суспільно-політична теорія, в основі якої — заперечення інституціонального, насамперед державного, управління суспільством.

Анахронізм (грец.— *назад, проти і — час*) — пережиток старовини, порушення хронології помилковим віднесенням подій однієї епохи до іншої, неточним вираженням або зображенням чого-небудь.

Бюрократія (франц., букв. — *панування канцелярії*) - вищий привілейований прошарок чиновників-адміністраторів в державі; ієрархічно організована система управління державою чи суспільством за допомогою особливого апарату, наділеного специфічними функціями та привілеями.

Варяги (давньоісланд.— *вірна, порука обітниця*)— у Давній Русі — вихідці зі Скандинавії, що об'єднувалися у збройні загони для торгівлі й розбійництва, нерідко осідаючи на Русі в князівських дружинах.

Васальна залежність — форма підлеглості нижчого соціального стану вищому, підкореної країни країні-завойовниці

Венд (лат.) - назва стародавнього слов'янського племені венеди, або венди. о

Вербальний (лат.— *слово*) — виражений у словах, усний.

Вето (лат.— *забороняю*) — у державному праві, у міжнародних відносинах — заборона.

Волиняни східнослов'янське плем'я (союз племен), що жило на території Волині у басейні Західного Бугу, де до VII ст. мешкали дуліби. У VII—VIII ст. волиняни створили ранньодержавне об'єднання на чолі з царем Маджаком.

Волостель — управитель сільською волостю.

Волость — територія, підпорядкована єдиній владі князя, монастиря тощо (у Київській Русі); адміністративно-територіальна одиниця, що входила до складу повіту (у Росії — до 1917 V СРСР - до 1929).

Волюнтаризм (лат. *воля*) — позиція суб'єкта політики, згідно з якою головним чинником досягнення поставленої мети є воля, особисті устремління і політичні наміри.

Вотчина — форма феодальної власності часів Київської держави, яку власник мав право передавати у спадщину, продавати, обмінювати, ділити тощо. Термін походить від слова «отчина» — батькова власність.

Вульгаризація (франц.— *звичайний, простий*) — надмірно спростований виклад якого-небудь учення, поняття що перекичує його сутність; грубе спростування.

Галичина — історична назва українських етнічних земель, розташованих на північ від Карпатських гір, у басейні річок Дністер (верхня та середня течії), Західний Буг (верхня течія), Сян (верхня течія). Охоплює територію Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської (за винятком північної частини), а також Перемишльське, Жешівське, Замойське, Холмське воєводства Польщі.

Генезис (грец.— *походження, виникнення*) — процес виникнення і становлення явища, що розвивається.

Геноцид (грец.— *рід і лат. — убиваю*) — здійснювані владою масові переслідування, гоніння і навіть знищення певної національної, етнічної, расової, соціальної, культурної, релігійної спільноти.

Геополітика (грец.— *земля і державна діяльність*) політологічна концепція, що вбачає у політиці певної держави визначальну роль географічних чинників (просторове розташування країни, клімат, розмір території, кількість населення, наявність природних ресурсів та ін.).

Декрет (лат. *рішення, постанова*) — постанова верховної влади. В основному — це назви законів радянської влади у перші роки революції.

Демагогія (грец.— *народ веду*) — форма свідомого введення в оману широких мас, спекуляція на реальних труднощах і проблемах, потребах і сподіваннях людей із метою досягнення політичного успіху.

Демократія (грец. *народовладдя*) — форма державно-політичного устрою суспільства, яка ґрунтується на визнанні народу джерелом влади.

Денонсація (франц. *оголошувати, розривати*) — оголошення недійсним, що припинило свою дію.

Депортація (лат. *вигнання, вислання*) — примусове виселення з місця постійного проживання, інколи вигнання за межі держави особи чи групи осіб, частини населення, визнаних правлячим режимом соціально небезпечними.

Деревляни — східнослов'янське плем'я (союз племен), областю розселення якого було Прип'ятське Полісся та басейн р. Тетерів. Перед входженням до складу Київської Русі землі деревлян становили самостійне князівство (т. зв. «племінне княжіння»), У 883 р. Олег їх підкорив, але після його смерті вони вийшли з-під влади Києва. Вдруге у 913—914 рр. князем Ігорем. Останній раз згадуються у джерелах у 1136 р.

Держава — форма організації суспільства, носій публічної влади, сукупність взаємопов'язаних установ і організацій, які здійснюють управління суспільством від імені народу.

Діаспора (грец. — розсіяння) — розсіяння по різних країнах народу, вигнаного обставинами, завойовниками або й власною владою за межі батьківщини; сукупність вихідців із якоїсь країни та їхніх нащадків, які проживають за її межами.

Доктрина (лат. учення) — систематизоване філософське, політичне чи ідеологічне учення, сукупність принципів концепцій.

Домінанта (лат. панівний, домінуючий) — панівна ідея, основна ознака або найважливіша складова чого-небудь.

Дреговичі — східнослов'янське плем'я (союз племен), що населяло територію між Прип'яттю і Західною Двіною. Цю назву пов'язують з давньоруським словом «дрягва» (болото), що вказує на характер місцевості, де проживало це плем'я. Воно становило т. зв. «племінне княжіння», що у X ст. увійшло до складу Київської Русі. Під час поділу князем Володимиром Святославичем Русі на уділи більша частина землі дреговичів була включена до Турівського князівства, а північно-західна — до Полоцького.

Дружина — загін воїнів, об'єднаних навколо вождя племені, згодом князя, короля; збройні загоны в Київській державі, які становили постійну військову силу, члени якої брали участь в управлінні князівством та особистим господарством князя.

Дуліби -одне з найраніших племінних утворень слов'ян, яке не дожило до часу утворення давньоруської держави. Приблизно ареал їхнього проживання знаходився на Волині та в Північному Прикарпатті (VI—IX ст.).

Екстремізм (лат. крайній) — в ідеології і політиці схильність до крайніх поглядів і способів досягнення певних цілей. Екстремісти виступають проти існуючих громадських структур та інститутів, намагаючись підірвати їхню стабільність, розхитати й ліквідувати їх силою заради своїх групових цілей.

Електорат (лат. виборець) — громадяни, які мають право голосу для участі в політичних виборах.

Ідеал (грец. ідеальний) — зразок, вища кінцева мета певних прагнень, діяльності.

Ідеологія (грец. поняття і учення) — система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрій людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики.

Ідея (грец. поняття, зображення) — основна думка, замисел, що вивчає зміст чого-небудь.

Ієрархія (грец.— священний і влада) — порядок підпорядкування нижчих чинів, посад і т. п. вищим.

Імідж (англ. букв. — образ) — уявлення про чий-не-будь внутрішній і зовнішній облік, образ (часто цілеспрямовано створюване).

Імперія (середньолат. влада, панування) — велика держава, що складається з метрополії та підпорядкованих центральній владі держав, народів, які примусово інтегровані до єдиної системи політичних, економічних, соціальних та культурних взаємозв'язків і виникають внаслідок загарбання територій, колонізації, експансії, інших форм розширення впливу наддержави.

Інавгурація (лат. *посвячувати*) — урочиста церемонія вступу на посаду глави держави. Процедура інавгурації передбачає публічне виголошення новим главою держави клятви та програмної промови.

Інституції (лат. *установа*) — певна форма організації, регулювання суспільного життя, діяльності й поведінки людей; сукупність соціальних норм, зразків поведінки та діяльності.

Інтеграція (лат. *відновлення, поповнення*) — процес зближення, об'єднання економік, соціальних інституцій певних територій, держав і упорядкування та узгодження їх діяльності у багатьох сферах діяльності.

Інтервенція (лат. *утручання*) — утручання однієї або кількох держав у справи іншої держави або в її взаємозв'язки із третіми державами.

Конформізм {лат. *подібний, відповідний*) — пристосовництво, пасивне беззаперечне прийняття існуючих порядків, пануючих ідей і цінностей, стандартів поведінки, норм, правил, безумовне схиляння перед авторитетами.

Коренізація — політика, яку проводили більшовики з 1923 р., спрямована на підготовку, виховання і висування кадрів корінної національності, урахування національних факторів при формуванні державного апарату, організацію культурно-освітніх закладів, видання преси мовами корінних національностей.

Корупція (лат. *підкуп, занепад*) — підкупність, продажність, хабарництво державних посадових осіб, політичних і громадських діячів, урядовців та високопоставлених чиновників.

Кривичі — східнослов'янське плем'я (союз племен), що населяло верхів'я Дніпра, Західної Двіни та витoki Волги. Кривицький союз племен є об'єднанням трьох племінних груп полоцьких, смоленських і псковських кривичів. Внаслідок походів князя Аскольда землі кривичів увійшли до складу Київської Русі. Пізніше на цій території (864 та 870) були утворені Смоленське і Полоцьке князівства, а північно-західна частина відійшла до володінь Новгороду. Останній раз кривичі загадуються у літописах під 1162 р.

Ксенофобія (грец. *чужий і страх*) — ворожість до всього іноземного.

Культ особи (лат. *шанування, поклоніння*) — єдиновладдя тоталітарного типу, часто релігійного характеру, що означає раболіпство, сліпе поклоніння божеству.

Легітимність (лат. *законний, правомірний*) — здатність політичного режиму досягати суспільного визнання і виправдання обраного політичного курсу, винесених ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади.

Литовські статuti — кодекси середньовічного права Великого князівства Литовського, що діяли на захоплених ним українських землях у XVI — першій половині XIX ст.

Лібералізм (лат. *вільний*) — політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва та демократичних свобод і обмежує сфери діяльності держави.

Націоналізм (лат. *народ*) — ідеологія і політика, які проголошують націю однією із найвищих цінностей, стверджуючи, що нація має бути вільною, окремим політичним цілим (автономією, суверенною державою).

Націонал-соціалізм (лат. *народ, нація і суспільний*) ідеологія німецького фашизму, яка проявлялась у проповіді крайнього націоналізму, винятковості «арійної раси» в об'єднанні з деякими ідеями соціалізму, зокрема ідеєю контролю держави над економікою.

Національна політика — науково обґрунтована система заходів, спрямована на реалізацію національних інтересів, розв'язання суперечностей у сфері етнонаціональних відносин.

Національні інтереси — інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізуються через політичну систему відповідної держави як компроміс у поєднанні запитів кожної людини і суспільства загалом.

Національне питання — сукупність політичних, економічних, правових, культурницьких, освітніх та інших проблем, що проявляються у процесі внутрішнього та міждержавного спілкування націй, народностей.

Національно-визвольний рух — боротьба народів, спрямована на ліквідацію іноземного панування, іноземного гноблення і завоювання національної незалежності, реалізацію нацією її права на самовизначення, створення національної держави.

Нація (лат. — *народ*) — політично, державно організований народ.

Номенклатура {лат. *перелік, список*) — коло посадових осіб, призначають та затверджують вищі органи.

Нормани (ст.-франц. *букв. — північний чоловік*) — загальна назва племен, які були заселені у Скандинавії у середньовіччі.

Повість минулих літ — найдавніший літопис, що зберігся до нашого часу. Назва походить від вступного речення: «Ось повісті врем'яних літ звідки пішла Руська земля...». Пам'ятка є головним і в багатьох випадках єдиним джерелом з історії східного слов'янства і Київської Русі з перших століть н. е. до початку XII ст.

Повіт — адміністративно-територіальна одиниця, складова губернії.

Погост — адміністративно-територіальна одиниця у Київській Русі із середини X ст.; місце, куди з'їжджалися купці для торгів.

Поділля (Подільська земля) — історико-географічна область України, що займає басейн межириччя Південного Бугу і ліву притоку Дністра, охоплює територію сучасних Вінницької, Хмельницької, Тернопільської та невеликої частини Івано-Франківської, Львівської областей.

Політика (грец. *державні й суспільні справи*) — організаційна, регулятивна й контрольна сфера суспільства, у межах якої здійснюється соціальна діяльність,

спрямована на досягнення, утримання й реалізацію влади індивідами й соціальними групами задля ствердження власних запитів і потреб.

Політична реакція — прагнення зберегти і закріпити віджилий соціально-політичний лад та політичні порядки.

Політичний блок (франц. *об'єднання, блок, союз*) — об'єднання, союз політичних партій, громадських організацій, груп людей задля узгоджених дій, досягнення спільних, насамперед політичних, цілей.

Популізм (лат. *народ*) — загравання певних політиків і політичних сил із масами, гра на їхніх труднощах та обіцянки надзвичайних успіхів у вирішенні соціально-економічних проблем у разі приходу до влади.

Посадник — місцевий представник князівської влади.

Радикал (лат. *корінний*) — прихильник крайніх, рішучих дій, поглядів.

Реєстрові козаки — частина українських козаків, узятих урядом Речі Посполитої на військову службу і внесених в особливий список (реєстр).

Республіка (лат. *громадська справа*) — форма державного правління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а главу держави обирає населення або представницький орган.

Референдум (лат. *те, що має бути повідомлене*) — спосіб прийняття законів та інших рішень із найважливіших питань суспільного життя прямим волевиявленням громадян через усенародне голосування.

Самоврядування місьцеве — політико-правовий інститут, у межах якого здійснюється управління місцевими справами у низових адміністративно-територіальних одиницях (громадах) через самоорганізацію місцевих жителів, за згодою і при підтримці держави.

Сейм — станово-представницький орган за доби феодалізму у Чехії, Польсько-Литовській державі; верховний орган державної влади і законодавчий орган Польщі.

Сепаратизм (лат. *відокремлення*) — рух за територіальне відокремлення тієї чи іншої частини держави з метою створення нового державного утворення або надання певній частині держави автономії за національними, релігійними чи мовними ознаками.

Тисяцький — начальник гарнізону, т. зв. тисячі, що поділялася на сотні.

Тіун — найближчий помічник посадника або волостеля.

Толерантність (лат. *іоієганз — терплячий*) — різновид взаємодії та взаємовідносин між різними сторонами — індивідами, соціальними групами, державами, політичними партіями, за якого сторони виявляють сприйняття і терпіння щодо різниці у поглядах, уявленнях, позиціях та діях.

Тоталітаризм (лат. *увесь, повний*) — спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним і всеохопним контролем влади над суспільством, підкоренням суспільної системи державі, колективними цілями, загальнообов'язковою ідеологією.

Узурпація (лат. *оволодіння*) — насильницьке, протизаконне захоплення влади або присвоєння чужих прав та повноважень.

Українізація — політика партійно-державних органів УРСР у 20-ті і на початку 30-х років ХХ ст., спрямована на більш органічне упровадження

радянсько-комуністичної ідеології в Україні силами національних кадрів і в доступній для місцевого населення формі.

Унітарна (лат. *єдність, однорідний, що складає ціле*) держава — єдина держава, поділена на адміністративно-територіальні чи національно-територіальні одиниці, які не мають політичної самостійності, статусу державного утворення.

Унія (пізньолат. *єдність, об'єднання*) — союз держав під владою одного монарха.

Устрій адміністративно-територіальний — спосіб територіального улаштування держави, утворення й діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. Поділ території держави на певні частини — краї, області, провінції, землі, штати, департаменти, губернії, волості, повіти, райони, кантони тощо. Він зумовлений соціальною природою держави, традиціями історичного розвитку, завданнями й цілями панівного режиму.

Ухил (за політичною термінологією 20—30-х років ХХ ст.) — відхилення від основної лінії комуністичної партії, напрям діяльності та поглядів, яких притримувалася частина партії, не згодна з більшістю («анархо-синдикалістський», дрібнобуржуазний, соціал-демократичний, правий).

Фашизм (італ. *пучок, в'язка*) — ідейно-політична течія, що сформувалася на основі синтезу сутності нації як вічної та найвищої реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості; екстремістський політичний рух, різновид тоталітаризму.

Іменний покажчик

Аксельрод П. 201

Аліпій 59

Андрій Боголюбський 49

Андропов Ю.В. 361

Антонович В.Б. 200, 236

Апостол Данило 164,165

Атей 18

Атілла 24

Байда-Вишневецький, Дмитро 95

Байер 36

Бакунін М. 201

Бандера С. 326,338

Батий 55

Бачинський Юліан 229

Бекетов О.М. 239

Березовський Максим 183

Беринда Памва 115

Білозерський В.М. 196
Богун Іван 142,149
Боплан Г. 98
Бортнянський Дмитро 183
Брежнєв Л.І. 361
Брюховецький І. 155,157
Бут П. (Павлюк). 112
Вагилевич Іван 198
Величко Самійло
Вербицький М. 407
Виговський Іван 152,153
Винниченко В. 217,247, 250,267, 268,269
Вишенський Іван 120
Вітовт 75,77
Владимирський-Буданов М.Ф 236
Володимир Великий 40,42,43,44,58,64
Володимир Мономах 47,48,62,65
Волошин Августин 329,330
Гедимін 70
Германоріх 24
Гірей Хаджі-Девлет 82
Глібов Л.І 200,237
Гнатюк Д. 370
Головацький Яків 198
Гонта Іван 171
Гончар Олесь 369
Горбачов М.С. 361,362,364
Гребінка Е.П. 237
Грінченко Борис 216
Гройсман В. 387
Грушевський М. 220,228,246,247, 248,250,290,315
Гулак М.І. 196
Гулак-Артемовський С.С. 238
Гуня Д. 112
Данило Галицький 52, 53,56
Дарій І 18
Дейч Л. 201
Довбуш Олекса 171
Довженко О. 303,369

Докучаєв В.В. 236
Долгорукий Юрій 49
Донцов Д. 321
Дорошенко Михайло 111,157
Дорошенко Петро 157,158
Драгоманов М.П. 200
Драч І. 401
Дю Таміль 11
Еллан-Блакитний В. 303
Єфремов С. 248
Жадан С. 402
Желябов А. 201
Забужко О. 4 01
Залізняк Максим 170,171
Заньковецька М. 238
Заславський Є. 201
Засулич В. 201
Зеров М. 303
Золотаренко Іван 142
Ігор, князь київський 38
Калиновський Г. 195
Калнишевський Петро 166
Калнишевський Петро 98
Каразін В.Н. 236
Кармелюк Устим 193
Кароль Т. 4 03
Карпенко-Карий І.К. 238
Катерин II 166.171,175,176
Квітка-Основ'яненко Г.Ф. 237
Кибальчич М. 201
Кий 26
Кирило і Мефодій 60
Кирпонос М.П. 337
Кістяківський О.Ф. 237
Кішка Самійло 97
Кличко Віталій 404
Кличко Володимир 404
Клочкова Яна 404
Конашевич-Сагайдачний Петро 100,103,104,105,106,107,108

Кондратюк М. 370
Коновалець Є. 267,325,326
Копистенський Захарія 120
Косинський Криштоф 108
Костенко Л. 401
Костомаров М.І. 196 ,200, 236
Котляревський І. 190,195, 216, 237
Коцюбинський Михайло 216
Кравчук Л. 364,377, 395
Кривоніс Максим 142
Кропивницький М.Л. 238
Крушельницька Соломія 238
Куліш П.О. 196, 200, 238
Курбас Лесь 303
Кучма Л.Д. 377
Лавров П. 201
Лисенко М.В. 216
Лукашевич Василь 190
Люблінський Ю. 190
Маврикій 30
Мазепа І. 160,161,162,170
Малишко А. 369
Марко Вовчок 200,237
Маркс К. 201
Мендовг 70
Мечников І.І 236
Міллер 36
Мірошниченко Є. 370
Мітрідат VI 22
Міхновський М. 217
Многогрішний Дем'ян 158
Могила Петро 124
Мокренко А. 370
Муравйов М. 191
Наливайко Северин 109
Наполеон 189
Нестор 63
Олег, князь київський 37
Олександр Македонський 18

Ольга, княгиня київська 38
Ольгерд 71
Ольжич О. 321
Оріховський-Роксолан Станіслав 116
Орлик Пилип 162
Острозький В.-К. 87,122
Остряниця Я. 112
Павличко Д. 401
Палій Семен (Гурко) 169,170
Панч П. 303
Парубій. А. 387
Патон Є. 352
Перун 31
Пестель П. 191
Петлюра С. 217, 267, 268,269,270.284,285
Петриненко Д. 370
Петро I 161,162,163,164
Петрушевич Є. 271
Пимоненко М.К. 238
Полуботок Павло 164
Пономарьов О. 403
Порошенко Петро 386
Потьомкін Г.175
Прокопович Феофан 182
Пуфендорф С. 8
Раєвський Володимир 190
Рильський М. 303,351,365
Рильський Т.Р. 200
Роговцева А. 403
Розумовський Кирило 165,166
Роксолана (Настя Лісовська) 114
Роман Мстиславич 52
Рюрик 36,37
Савмак 22
Садовський М. 238
Саксаганський П. 238
Самойлович Іван 159
Святослав, князь київський 39
Сегюр Софія 10

Сигізмунд II Август 85
Симиренко П. 214
Сірко Іван 149,159,160
Сковорода Григорій 182
Скоропадський Іван 162,163
Скоропадський Павло 259, 260, 261, 262,263,264,265,266,267,406
Скрипник М.О. 305
Смолятич Климент 61
Смотрицький Герасим 119,122
Смотрицький Мелетій 120,124
Солов'яненко А. 370
Сосюра В. 303,352, 365
Сошенко І.М. 238
Сталін Й.В. 307,311,313,343, 344,356
Старицький М.П. 238
Стельмах Михайло 369
Стецько Я. 338
Столипін П.А. 221,222
Ступка Б. 403
Сулима І. 112
Теліга О. 321
Терещенко А. 214
Тетеря Павло 154,157
Тимошенко Ю. 381,385,386
Тичина П. 303, 351
Ткачов П. 201
Трутовський К.О. 238
Туровський Кирило 61
Турчинов Олександр 384
Тютюнник Григорій 369
Ульянов В.І. (Ленін) 217,252
Федорович І. 114,129
Федорович, Тарас (Трясило) 111
Франко І.Я. 198,228
Фроленко М. 201
Харитоненко І. 214
Хмельницький Б. 136,137,138,139,141,143,144,147,148,149,150,151,152,196
Хмельницький Тиміш 147
Хмельницький Юрій 152,153,154,158

Хорив 26
Хрущов М.С 356,3 57, 358, 359
Цицерон 7
Черненко К.У. 361
Чернишевський М. 10
Чингізхан 55
Чубинський П.П. 200, 407
Шашкевич Маркіян 198
Шевченко Андрій 404
Шевченко Т.Г. 196,197,198, 200, 237
Шкляр Василь 402
Шумський О. Я. 305, 326
Щек 26
Юрій II Болеслав 54
Ющенко В. 380
Яворницький Д.І. 98,100, 236
Ягайло 74,77
Янукович В. 380
Ярослав Мудрий 40,45,46,47,58
Ярослав Осмомисл 51
Яценюк Арсеній 384

